

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2021, № 2 (94)

2 /2021

Бас редактор
Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан).

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталығының директоры, ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әжіғали Серік Ескендірұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Дүниежүзі тарихын зерттеу орталығының» директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Кудряченко Андрей Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Украина Ұлттық ғылым академиясының Дүниежүзі тарихы институтының директоры (Украина).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Любичанковский Сергей Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орынбор Мемлекеттік Педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі (РФ)

Мұхтар Әбілсейіт Қапизұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының директоры, (Атырау қ., Қазақстан).

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – PhD, Макс Планк атындағы Институт, Цюрих университеті (Швейцария)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Уяма Томохико – PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония).

Жауапты редактор

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зикирбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, заведующая кафедрой ЮНЕСКО «Наука и духовность» (г. Алматы, Казахстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Нур-Султан, Казахстан)

Ажигали Серик Ескендинович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Международной академии архитектуры стран Востока, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Жумагулов Калкаман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, почетный профессор Гёттингенского университета в Германии, директор Республиканского научно-исследовательского центра по изучению всемирной истории Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК. (г. Нур-Султан, Казахстан)

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института всемирной истории Национальной академии наук Украины (Украина)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Алматы, Казахстан)

Любичанковский Сергей Валентинович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России Оренбургского государственного педагогического университета (Россия)

Мухтар Абилсейит Капизулы – доктор исторических наук, профессор, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» (г. Атырау, Казахстан)

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – доктор PhD, Институт Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Уяма Томохико – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева Венера Сериковна

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – doctor of historical sciences, professor. Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna – doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Head of the UNESCO Department “Science and Spirituality” (Almaty, Kazakhstan)

Alimbay Nursan – candidate of historical sciences, professor; Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholuly – doctor of historical sciences, professor, director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – doctor of historical sciences, professor, deputy director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of eastern countries international academy of architecture, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ehnology (Almaty, Kazakhstan)

Zhumagulov Kalkaman Tursunovich – doctor of historical sciences, academician, professor at Al-Farabi Kazakh National University. Director of the Research Center on World History Studies. Emeritus Professor of German Gottingen University (Almaty, Kazakhstan)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Kazakhstan Republic, member-correspondent of Bologna Academy of Sciences (Italy), head of the laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic. (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kudriachenko Andrey Ivanovich – doctor of historical sciences, professor, director of Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraina)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan, director at International Institute of Kipchak Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Sergey V. Lyubichankovskiy – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Russian History, Orenburg State Pedagogical University (Russia)

Muktar Abilsseit Kapizuly – doctor of historical sciences, professor, director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Sarayshyk” in Atyrau (Atyrau, Kazakhstan)

Peter Finke – PhD, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland)

Sydykov Yerlan Battashevich – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan. Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Uyama Tomohiko – PhD, professor at Slavic Research Center, Hokkaido University (Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Executive Secretary

Murzakhodzhaev Kuanysh Madievich

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Редакциянын мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_5

**ИБН ХАЛЛИКАН ЖӘНЕ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИДІҢ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӘЛ-ФАРАБИ**

Имангалиев Алмас^{1*}, Дүкенбаева Задаш¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru (Имангалиев), dukenbaevazo@mail.ru (Дүкенбаева)

Түйіндеме. Қазақстан мен Орта Азияға шығыстың дана ойшылы әл-Фараби есімімен тұңғыш қауыштырған фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Отандық ғылымда ғана емес, әлемдік деңгейде бірегей орны бар тұлға. Ол XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап әл-Фараби тұлғасы мен оның шығармашылық мұрасынан хабар беретін деректік құжаттар мен мен әдебиеттерді іздеді. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машани әл-Фарабидің өмірінен ақпарат беретін Ибн Хаукалдың «Китаб ал-масалик уа ал-Мамалик», М. Қашқаридің «Диуани лұғати ат-түрк», Ибн Халликанның «Уафийятул а'ийяна-анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») және т.б. ортағасырлық ғалымдардың еңбектерінен тапты. Осылардың ішінде, Ақжан әл-Машанидың «Әл-Фараби және музыка», «Әл-Фараби және Абай» атты еңбектерінде ортағасырлық биограф Ибн Халликанның есімі мен оның мұрасы туралы тың ақпараттар өрбіледі. Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани атап өткен Ибн Халликанның «Уафийятул а'ийяна-анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») атты бірегей мұраның екі томы Нұр-Сұлтан қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының қорында сақтаулы.

Мақалада Ибн Халликанның еңбегі мен Ақжан әл-Машанидің мұраларындағы әл-Фараби тұлғасы бойынша салыстырмалы талдау көрініс табады.

Кілт сөздер: Ибн Халликан, әл-Фараби, фарабитанушы, Ақжан әл-Машани, сирек кітап.

МРНТИ 03.20.00

АЛЬ-ФАРАБИ В ТРУДАХ ИБН ХАЛЛИКАНА И АҚЖАНА АЛЬ-МАШАНИ

Имангалиев Алмас^{1*}, Дүкенбаева Задаш¹

¹Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Сұлтан, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: imangaliyev_historian@mail.ru (Имангалиев), dukenbaevazo@mail.ru (Дүкенбаева)

Аннотация. Ученый-фарабиевед Ақжан аль-Машани, который впервые провозгласил в Казахстане и Средней Азии имя аль-Фараби-мудрого мыслителя Востока, занимает уникальное место не только в отечественной науке, но и в мировой. С 50-х годов XX века он искал документы и литературу, раскрывающие личность аль-Фараби и его творческом наследии. В результате Ақжаналь-Машани нашел «Китаб ал-масаликуаал-Мамалик» Ибн Хаукала, «Диванилукатиат-Түрк» М. Кашкари, «Уафийятула'иянва-анба'абна' аз-заман» Ибн Халликана («сообщения о некрологах известных личностей и их современниках») и др. Среди них в работах Ақжана аль-Машани «аль-Фараби и музыка», «аль-Фараби

и Абай» рассказывается о средневековом биографе Ибн Халликане и его наследии. Два тома уникального наследия Ибн Халликана «Уафийятула'иянва-анба'абна' аз-заман» («Некрологи знатных лиц и заметки об их современниках»), отмеченные первым ученым-фарабиеведом Акжаном аль-Машани, хранятся в фондах Национального центра рукописей и редких книг г. Нур-Султан.

В статье проведен сравнительный анализ личности аль-Фараби в трудах Ибн Халликана и Акжана аль-Машани.

Ключевые слова. Ибн Халликан, аль-Фараби, фарабиевед, Акжан аль-Машани, редкая книга.

IRSTI 03.20.00

AL-FARABI IN IBN KHALLIKAN AND AKZHAN AL-MASHANI WORKS

Imangaliyev Almas^{1*}, Dukenbaeva Zadash¹

¹Eurasian National university L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru (Imangaliyev), dukenbaevazo@mail.ru (Dukenbaeva)

Abstract. The Farabi scholar Akzhan al-Mashani, who proclaimed in Kazakhstan and Central Asia the name al-Farabi for the first time, the wise thinker of the East, occupies a unique place not only in science, but also in the world. Since the 50s of the XX century, he has been looking for documents and literature revealing the identity of al-Farabi and his creative heritage. As a result, Akzhan al-Mashani found «Kitab al-masalik wa al-Mamalik» Ibn Haukal, «Divani lukati at-Turk» M. Kashkari, «Waafiyatul a'yanwa-anba'abna 'al-zaman» Ibn Khallikan («Deaths of Eminent Men and History of the Sons of the Epoch») and others. Main of Akzhan al-Mashani's works «al-Farabi and music», «al-Farabi and Abai» tells about the medieval biographer Ibn Khallikan and his legacy. Two volumes of the unique heritage of Ibn Khallikan «Waafiyatul a'yanwa-anba'abna 'al-zaman» («Deaths of Eminent Men and History of the Sons of the Epoch»), noted by the first Farabi scholar Akzhan al-Mashani, are kept in the funds of the National Center of Manuscripts and rare books of Nur-Sultan.

The article considers a comparative analysis of the personality of al-Farabi in the writings of Ibn Khallikan and Akzhan al-Mashani.

Key words: Ibn Khallikan, al-Farabi, farabiologist, Akzhan al-Mashani, a rare book.

Кіріспе. Шығыстың дара да дана ойшылы, Аристотельден кейінгі «мұғалим сәни» екінші ұстаз Әбу Нәсір әл-Фарабидің Отандық және әлемік ғылымда алатын орны айрықша. Себебі, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани «Әл-Фараби көпірі» атты еңбегінің бірінші томында атап көрсеткендей, әл-Фараби Евклидтің, Архимедтің, Птолемейдің тағы да басқа ойшылдарының ілімдерін одан әрі дамытып, оптика, акустика, архитектура, музыка салаларымен байланыстыра зерттеді (Машани, 2005:58). Осылайша, ғылымның жан-жақта салаларын сабақтастыра зерттеуі арқылы көптеген еңбектер қатарын дүниеге әкеліп, өмірдің шындығына жетуді өзіне мақсат тұтты. Бұл туралы Ақжан әл-Машани 1994 жылы «Зерде» ғылыми-көпшілік журналының №5 нөмерінде жарық көрген «Шындық іздеген заман жетті» атты сұхбатында келесідей атап өтеді: «Әл-Фарабидің ұзақ ғұмырындағы іздегені – өмірдің шындығы, мәңгілік рухтың сыры. Шындық іздеген адам адаспайды, азбайды. Сол себептен мен талапты жастарға Әл -Фараби бабаңнан шындық іздеу әдісін үйрен дер едім. Тегінде адам өмірінің мазмұны сол шындықта. Шындық жоқ жерде тұрақтылық, әділет, уағда, инабат, махаббат, қанағат, рахымдық, ар-ұятпен елдес адамгершілік категориялары жоқтың қасы» (Машанов, 1994:2).

XX ғасырдың 40-жылдарынан бастап Әбу Нәсір әл-Фараби есімі Қазақстан мен Орта Азияда қайта жаңғыра бастады. Бұл ғылым үдерісіне мұрындық болған, әл-Фараби есімі мен мұрасын тұңғыш зерттеушісі Ақжан әл-Машани еді. Ғалым бастамасымен Фараби мұралары елге оралып, арнайы фарабитану тобы құрылды. Осылайша, XX ғасырда Ақжан әл-Машани негізін қалаған Қазақстан мен Орта Азияда фарабитану

ғылымы және оның мектебі қалыптасып, жаңа зерттеулер қатары пайда болды.

Осы орайда, академик Герой Жолтаевтың естелігін мысалға келтіретін болсақ, «Иә, XX ғасырдың кереметі көп. Осының бәрі таң қалып, тамсанғаннан адамзаттың басы айналып тұрғандай сезіледі кейде маған. Сондай дейміз-ау, бұл құдіретті жасап жатқан кім және не? Иә, ол – ғалым мен ғылым құдіреті. Абай ақын айтпай ма «Алланың бір аты – ғылым!» деп. Сол Алланың бұйрығымен болар ғалымдықтың жүгін көтеріп, ғылымның жолын қуып, артында өз сөзі мен ісін қалдырған құрметті азаматтар біздің халқымызда аз емес. Шоқ жұлдыздар – Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Ақжан Машанов, Шапық Шөкин, Ермұқан Бекмаханов, Ебіней Бөкетов (Оразалықызы, 2012:132). Аталмыш тұлғалар арасынан ғылым штурманы Ақжан әл-Машани Отан және әлем тарихында өз ізін қалдырып, Қазақстан мен Орта Азияда фарабитанудың негізін қалаған ғалым болып тарихқа енді.

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасыр ойшылы әл-Фараби туралы материалдарды жинау үдерісін күшейте бастады. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машанидің қолжазбалары бар «Әл-Фараби және музыка» атты кітабының 16-томында әл-Фараби өмірбаянын жазуда көптеген ортағасыр ғалымдардың еңбектерін пайдаланды. Атап айтатын болсақ, Ибн Хаукалдың «Китаб ал-масалик уа ал-Мамалик» («Саяхаттар және елдер»), Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғати ат-түрк» («Түркі тілдерінің сөздігі»), Абыл Қасым Ибн Сайд Ахмед Бин Қартабидің «Табақат аль-Хүкма» («Даналар санаты»), Ибн Халликанның «Уафийятул а'ийянва-анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») (Әл-Машани, 2010:22-25). Осылардың ішінде, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани өз еңбегінде атап өткен ортағасыр ойшылы Ибн Халликанның кітабына тоқталуды жөн санадық. Себебі, бұл құнды мұраның бірінші (Халликан I том, 1892) және екінші (Халликан II том, 1892) томдарының көшірмесі Нұр-Сұлтан қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының сирек қорында сақтаулы.

Осылайша, ортағасырлық ойшыл Ибн Халликан мен тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың еңбектеріндегі Әбу Нәсір әл-Фараби туралы тың ақпараттарды өрбітіп салыстырмалы талдауды жасайды.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақала Нұр-Сұлтан қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының қорындағы Ибн Халликанның бірінші (Халликан I том, 1892) және екінші (Халликан II том, 1892) томдары, Ақжан әл-Машанидің қолжазбалары жиналған 16 томдық кітаптардан, Алматы қаласындағы Қазақстан Ғылым Академиясының мұрағатындағы 98-қорының 195-ші (ҚР ҰҒАА, 195), 200-ші іс-құжаттарынан (ҚР ҰҒАА, 200) және 2-қорының 1-ші деректік құжатынан (ҚР ҰҒАА, 1), Ғылым Ордасы «Орталық Ғылыми кітапхананың» сирек қорынан алынған қолжазбасынан (ҒО ОҒК, 1962) және Ақжан әл-Машани ізімен барған ізденушінің ғылыми экспедициясынан алынған материалдардан тұрады.

Мақалада деректерді ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Талқылау. Нұр-Сұлтан қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының қорында ежелгі дәуірден қазіргі күнге дейінгі Отандық және әлемдік тарихтың терең сырына үңілуге мүмкіндік беретін бірнеше сирек мұралар қатары бар.

Сурет 1. Ибн Халликан. Уафийятул а'ийянва-анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») еңбегінің екі томы

Солардың бірі ретінде, ортағасырлық ғалым Ибн Халликанның «Уафийятул а'ийянванба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») атты құнды кітапты ерекше атауымызға болады. Осы ретте, ортағасыр ойшылы Ибн Халликан және кітабы туралы тоқталып өтетін боламыз.

Ең алдымен, Ибн Халликанның қысқаша өмірбаянынан атап көрсетсек, Ф.А. Брокгауз және И.А. Ефрон атты энциклопедиясында бірқатар ақпараттар ұсынылады. Ол 1211-1282 жылдары аралығында өмір сүрген және Бармекид парсыларынан және Арбелах (қазіргі Ирак мемлекетінің Эрбиль қаласы) жерінен шыққан ортағасырлық ғұлама. Шын есімі – Қазі Шамсидин Аби аль-Аббас Ахмад бин Мұхаммед аль-Маруф Ибн Халликан аль-Бармакани аль-Арбали деп көрсетіледі (Брокгауз, Ефрон, 1894:743) Ақжан әл-Машанидың қолжазбалар мұрасы жинақталған «Әл-Фараби және музыка» атты томдықтың 16-кітабында (Әл-Машани, 2010:24). Ибн Халликан араб тілін жетік біліп, әдебиет, тарих және құқық салаларын терең меңгерді. Ол Мысыр елінің Каир қаласында Жоғарғы сот «қадия»-ның көмекшісі, кейіннен, 1261 жылы Бейбарыс Сұлтанның тағайындалуымен Дамаскі қаласында жоғарғы қадий қызметінде болды (Брокгауз, Ефрон, 1894:743).

Ортағасырлық жазушы Ибн Халликан «Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар» атты кітабын 1256 жылы жазуды бастап 1274 жылы аяқтады. Ибн Халликанның қаламынан туындаған аталмыш еңбек «тараджим» ғылымының жанрына жатады. Яғни, «тараджим» дегеніміз – белгілі тұлғалардың, теолог-ғалымдардың, дәрігерлердің, ақындардың, философтардың, билеушілер мен әскербасшылардың өмірбаянын сипаттайтын ғылым.

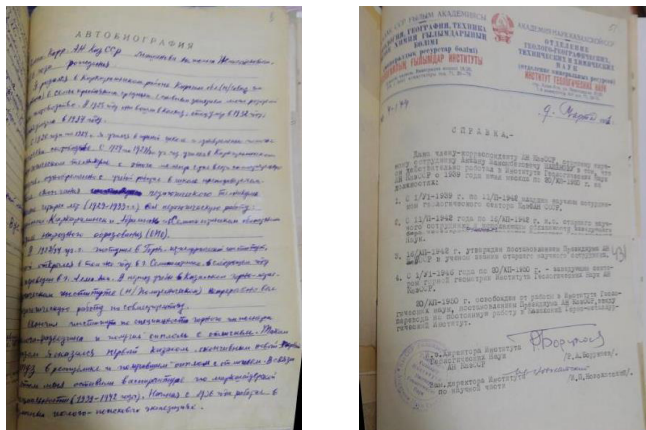
1997 жылы жарық көрген «Неизвестные страницы отечественного востоковедения» атты кітапта ортағасырлық араб филологы Ибн Халликанның аталмыш еңбегінің аударылуы туралы ақпараттар берілген. Атап айтатын болсақ, бұл еңбектің ең алғаш араб тілінен неміс тіліне аударған Ф. Вюстенфельд (1808-1889). Еңбек атауы: «Ibn Chalicani Vitae illustrium viroorum». Ed. F. Westefeld. I-XIII. Gottingae, 1835-1850. Ал ағылшын тіліне аударған ағылшын арабисті Де Слэн (1801-1878). Еңбек атауы: «Ibn Khallican's Biographical Dictionary». Trans. By Mac Guckin de Slane. Vol. 1-4. P., 1842-1871 (Восточная литература, 1997:348).

Сондай-ақ, Ғылым Ордасы «Орталық Ғылыми кітапхана» қорында Әл-Фараби және оның замандастары туралы еңбектер қатары жинақталған. Американ ғалымы Николас Решердің 1962 жылы Питсбург университетінің баспасымен жарық көрген «Al-Farabi. An Annotated Bibliography» атты каталогының алар орны ерекше. Бұл каталогтың 26-шы бетінде Ибн Халликанның атақты еңбегінің Каир қаласында 2 томы, Хайдарабад пен Геттинген шаһарларында 3 томы және Лондон мен Парижде 4 томы жарық көргендігі туралы ақпарат берілген (Rescher, 1962:26).

Ибн Халликан және оның еңбегіндегі әл-Фараби туралы құнды деректер қалдырған, Қазақстан мен Орта Азияға әл-Фараби есімін жаңғыртқан тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани өмірбаяны ғылыми қызметі туралы деректер қатары 2-қорда (ҚР ҰҒАА, 1), ал Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының архивінің 98-ші қорының 195-ші (ҚР ҰҒАА, 195), 200-ші (ҚР ҰҒАА, 200) деректік құжаттарында Ақжан әл-Машанидың Фарабитану бөлімінде атқарған ғылыми қызметтері туралы мәліметтер бар.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының 2-ші қорында сақталынған деректерге сүйенетін болсақ, Ақжан әл-Машани 1906 жылы Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында орта шаруа отбасында дүниеге келді. 1920-1924 жылдары аралығында туған жеріндегі ауыл мектебінде білім алып, 1924-1929 жылдары Қарақаралы педагогикалық техникумында өз білімін жалғастырды. 1929-1933 жылдары аралығында Қарқаралы, Абыралы, Семей өңірлерінде мұғалімдік қызметті атқарды. 1933-1934 жылдары Семей өңірінде орналасқан Тау-кен металлургия институтында, кейін Алматы шаһарында білімін алды. Алматыдағы Тау-кен металлургия институтын үздік тәмамдағаннан кейін 1939-1942 жылдары «маркшейдер» мамандығы бойынша аспирантураға түсіп білімін жалғастырды. 1944 жылы Ақжан әл-Машани Мәскеу қаласында геология ғылымы бойынша кандидаттық және (ҚР ҰҒАА, 1:11) докторлық диссертациясын қорғады. Нәтижесінде, ғылымдағы қажырлы еңбегінің арқасында Ақжан әл-Машани 1939-1950 жылдары аралығында Қазақ КСР Ғылым Академиясы Геология Ғылымдар институтында қызмет атқарды. Бұл туралы ҚР ҰҒА Архивінің 2-ші қорындағы деректер дәлелдей түсіреді.

Кейін, ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының мұрағатының қорындағы деректерге сүйенетін болсақ, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №437 Қаулысымен 76 ғылым докторы мен ғылым қайраткерлері Қазақ КСР Ғылым Академиясының тұрақты мүшелері атанды.

Сурет 2. Ақжан әл-Машанидың өмірбаяндық құжаты (ҚР ҰҒАА, 1:8)

Сурет 3. Геология ғылымдар институтында жұмыс жасаған құжаты (ҚР ҰҒАА, 1:5)

Солардың ішінде, геология-минерология ғылымдарының докторы Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани жаңадан шаңырақ көтерген Ұлттық Ғылым Академиясының жер ғылымы бөлімшесінің корреспонденті атанды. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машани жер ғылымы бойынша көптеген еңбектерді қалдырды (ҚР ҰҒАА, 1:14). Атап айтатын болсақ, «Как образовались горы» (ҚР ҰҒАА, 1:17), «Механика массивы горных пород» (1961) (ҚР ҰҒАА, 1:18), «Кристаллография, минерология и петрография» (1969), (ҚР ҰҒАА, 1:18) және Шахов Ф.Н. «Металлургия меди» (1940), Пальгов Н.Н. «Очерки и картины Казахстана» (1948), Обручев В.А. «Оновы геологии» (1950), Мушкетов И.В. «Краткий курс общей геологии» кітаптарды ана тілге аударып, қазақ оқырмандарына қолжетімді жасады (ҚР ҰҒАА, 1:25). Осылайша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани табиғат, жер ғылымдары арқылы дүниенің шындығына жетуге ұмтылды. Мәселен, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың ақын Абайдың «Желсіз түнде жарық-ай» атты өлеңін талдағанынан байқауымызға болады: «Түскен жарық пен оның зат бетінен көрінген сәулесі арасында терең мағына жатыр. Күн жарық беруші болғанда оның Ай бетінен шағылысып шыққан түрі айналық жарық яғни сәуле. Оны Нұр мағынасында алып, Ай ғаламның Нұр сәуле айнасы деуге болады» (Әл-Машани, 2010:96). Осылайша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ең алдымен, жер ғылымы, Абай мұралары арқылы Әбу Нәсір әл-Фарабиді және еңбектерін зерттеп- дүниенің шындық дәрежесіне жетуді мақсат тұтты. Мәселен, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани қазақ халқының бас ақыны Абайдың «Өмірдің өзі шындық» атты қағидасының терең мағынасын көрсете келе, ол бүкіл табиғат дүниесі, ол біздің өмірге келген ұямыз және мекеніміз болып табылады. Екіншіден, ол сол табиғат дүниесінің бір мүшесі, сол табиғатты тани алатын ерекше саналы адамзат. Осы екі дүниенің бірінсіз-бір өмір жоқ. Екеуінің арасында сәйкестік, жарастық, көрікті көрініс болатын болса, өмірдің шындығы осында деп атап көрсеткен болатын (Машани, 2005:23). Ал жер ғылымы бойынша Ақжан әл-Машани дүниенің шындығына жетуде келесідей негіздемелер арқылы түсіндіреді. Менделеев кестесінде 109 элемен бар. Соның жеті элементі (Темір (26), Мыс (29), Күміс (47), Қалайы (50), Алтын (79), Сынап (80), Қорғасын (82)) кең таралған. Осы элементтердің периодтық жүйедегі сандарын қоссақ, мәні 393 шығады. Енді осы 393 санын екі еселесек, 786 болады. Бұл 786 саны Бас бастаның, (бисмилляхи-р-рахмани-р-рахим) АБЖД ғылымы бойынша есептегенді мәні. Осы орайда, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың көрсетуі бойынша бұл ғажап құбылыс екендігін атап көрсетеді (Әл-Машани, 2011:34). Осылайша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани өмірдің шындығына жетудегі талпынысы үлкен ғылым саласына пайда болуына әкелді.

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың негізін қалаған ғылым саласы фарабитану еді. Ең алдымен, ол әл-Фараби есімін 1943 жылы Алматыдағы Қазақ КСР Ғылым Академиясына Чехословакиядан келген математика ғылымының тарихын жақсы білетін, ғалым Э.Я. Кольман келіп, Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырлардағы қосқан үлесі туралы баяндама оқыды. Баяндамада әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Жаухари, әл-Беруни, Ибн Сина, Абул Вафи, әл-Фергани, Омар Хайям, ат-Туси, әл-Хазин секілді ғалымдардың есімдері аталып, солардың ішінде Ақжан әл-Машани әл-Фараби есіміне ерекше назар аударады (Машанов, 1994:12). Осы кезеңнен бастап, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасыр ойшыл-ғұлама Әбу Нәсір әл-Фараби есімін және мұрасын зерттеу-зерделеу ісін бастады. Фарабитанушы-ғалымның ғылымдағы еңбегінің арқасында Қазақ КСР Ғылым Академиясының «Философия және құқық» институтында «Фарабитану» бөлімі құрылды (Абдраман, 2006:236). Аталмыш бөлімде ғалым Ақжан әл-Машани фарабитану бойынша ғылыми зерттеулерге тікелей басшылық жасады. Оған дәлел ретінде ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы мұрағатының 98-қорында сақталған құжаттар қатары дәлелдейді. Мәселен, ҚР ҰҒА мұрағатының 98-қорының 195-ші іс-құжатында Ақжан әл-Машанидың шығыстың дара да дана ойшылы әл-Фараби мұрасын зерттеу бойынша басшылық жасағандығы жөнінде тарихи деректер көрсетеді:

«ПРИКАЗ
по Институту философии и права АН КазССР
№51

г. Алма-ата

22 апреля 1968 г.

Члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР тов. Машанова А.Ж. зачислить на должность старшего научного сотрудника по отделу истории философии на полставки начиная с 25 апреля с.г. Член-корреспондент АН КазССР Машанов А.Ж. назначается руководителем проблемной группы по изучению наследия аль-Фараби. Установить оклад 125 руб. в месяц.

Основание: Решение Президиума АН Каз ССР от.

Директор Института

Философии и права АН КазССР

(колы)

С.З. Зиманов (ҚР ҰҒАА, 195:60)

Сонымен қатар, Академия мұрағатының қорындағы 98-қор, 200-іс құжатында «Протоколы заседаний Ученого Совета Института за 1968 года» атты папкасында келесідей құжаттар сөйлейді:

«Тема: «Изучение творчества аль-Фараби (1968-1970)»

Руководитель – член.-корр. АН КазССР А. Машанов.

Исполнители: А. Кубесов, Ошеревич Б.Я., Харенко Е.Д.

В отчетному году осуществлены переводы следующих трактатов мыслителя:

1) Трактат о вакууме (с арабского и европейского языка).

2) О единстве взглядов Аристотеля и Платона (с арабского и немецкого).

3) Классификация наук (с арабского).

4) Афоризмы государственного деятеля (с английского).

Проведена большая работа по научному редактированию переводов и сбору материалов для юбилейного сборника» (ҚР ҰҒАА, 200:24).

Нәтижесінде, Ақжан әл-Машанидің фарабитану ғылымы бойынша қаламынан ғылыми еңбектер дүниеге келіп, бүгінгі күнге дейін аталмыш еңбектерді зерттеп-зерделеу өз жалғасын табуда.

Нәтижелері. Әбу Нәсір әл-Фараби туралы кеңінен ақпарат берген ортағасырлық жазушы Ибн Халликанның «Уафийятул а'ийян-анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») атты еңбегіне сипаттама беретін болсақ, 1892 жылы қазан айында «Майманийя» баспасында Каир қаласында жарық көрді. Екі томдық еңбек насх каллиграфиясында жазылған және 951 парақтан тұрады. Кітап өлшемі 19х27 см. Құнды мұрада ғалым-ойшылдардың есімдері мен олардың автобиографиялары көрсетілген.

Ұлттық орталық қорындағы аталмыш кітап екі томнан тұрады. Кітаптың бірінші томы толық емес, парақ саны – 488. Жалпы парақ саны – 527. Сирек мұраның алғашқы

6 парағында ғұламалардың есімдері алфавиттік реттілікпен негізгі және қосымша болып берілген. Кітаптың екінші томында есімдер саны – 1133. Атап айтатын болсақ, Ханбали мазһабының негізін қалаушы Ахмад Ибн Ханбаль (VIII-IX ғ.ғ.), ортағасырлық белгілі сопы Ибраһим ибн Адхәм (VIII ғ.), ислам құқықтанушысы Әбу Бәкр Бәй Хақи (XI ғ.), тарихшы-ғалым, «Бағдад тарихы» атты кітабының авторы Хағи Бағдади, араб тілі, грамматика бойынша еңбектер жазған белгілі ғалым Сә'ләб Нахви (IX-X ғ.ғ.) (Халликан І том, 1892).

Суреттер 4-5. Ибн Халликан кітабының I томы (Халликан I том, 1892)

Ал, кітаптың екінші томының парақ саны – 424. Сирек мұраның алғашқы төрт бетінде 369 ортағасыр ойшылдар есімдерінің тізімі алфавиттік реттілікпен берілген. Ортағасырлық ғұлама-ойшылдардың ішінде Селжұқ шахы Алб Арслан Селжуки (XI ғ.), Шығыстың дана ойшылы Әбу Нәсір әл-Фараби (IX-X ғ.ғ.), энциклопедист-ғалым, дәрігер Әбу Бәкр Рази (IX-X ғ.ғ.), Қасиетті Құран түсіндірмесін жасаушы, философ, филолог-ғалым Махмуд Замахраши (XI-XII ғ.ғ.) және т.б. атап өтуімізге болады (Халликан II том, 1892).

Суреттер 6-7. Ибн Халликан кітабының II томы (Халликан II том, 1892)

Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының бас сарапшысы, шығыстанушы-ғалым Абсаликов Алмат Амантайұлының көрсетуі бойынша кітаптың бірінші томының 76-78 беттерінде өз заманының көрнекті ойшылы Әбу Нәсір әл-Фараби туралы ақпарат берілген. Бұл туралы автор Ибн Халликан келесідей көрсетеді: «Әбу Нәсір Мұхаммед ибн Тархан ибн Уздағ Фараби ат-түрк белгілі ортағасырлық философы және данышпаны. Ол өз заманында біртуар мұсылман философтарының бірі болды. Әл-Фараби логика, музыка және де өзге ғылым салалары бойынша жарық көрген еңбектердің авторы. Ибн Сина әл-Фарабидің еңбектерімен таныс болып, көптеген пайдалы ақпараттарды өзіне түртіп алды» (Халликан I том, 1892).

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің қолжазбалары жинақталған «Әл-Фараби көпірі» атты еңбегінің I-томында әл-Фарабидің өмірбаяны мен еңбектеріне қатысты тың деректер бар. Атап айтатын болсақ, 1961 жылы жарық көрген Ақжан әл-Машанидың «Әл-Фараби еңбектері туралы» атты мақаласында әл-Фарабидің өмірбаяны бойынша келесідей мәліметтерді алға тартады: «Әбу Нәсір әл-Фараби 870 жылы Сырдария бойындағы Отырар қаласында туған. Әл-Фараби бастауыш мектепті өзі туған

шаһарда білім алды. Ол Иранда, Хорасанда болып, өзінің ана тілі – түркі тілімен қатар, парсы, хорасан тілдерін меңгерді. Ол 70 түрлі тіл білген деседі» (Машани, 2005:23).

Шығыстың дана ойшылы әл-Фараби ғылымының бірнеше саласымен астрономия, математика, медицина, ботаника, химия-минерология, философия, логика, тарих, музыкамен айналысқан. Ол ежелгі грек ғалымдарының, әсіресе Аристотельдің жазған Категория, Аналитика, Гермавтика, Софистика, Риторика, Поэтика, Логика, Метафизика, Этика тақырыптары бойынша талдау жасап, түсіндірме жазған ойшыл деп атап көрсетеді. Осыдан кейін, Әбу Нәсір әл-Фараби «бірінші ұстаз» Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» атанған болатын (Машани, 2005:23).

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың қолжазбалары жинақталған «Өгізханның қолтаңбасы» атты еңбектің 15-томында әл-Фараби еңбектерінің көбісі Бағдадта жазылғандығы жөнінде деректерді атайды. Сонымен қатар, әл-Фараби көптеген еңбектерін Бағдад, Мысыр және Дамаскіде жазды. Мәселен, ортағасыр ойшыл-ғұлама әл-Фараби әмірші Сайф аль-Даулаттың тапсыруы бойынша «Музыка туралы үлкен кітапты» Дамаскі қаласында аяқтады (Әл-Машани, 2010:210).

Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің Түркиялық ғалым Ахмед Аташтың еңбегіне сүйене отыра, әл-Фарабидің еңбектерінің саны - 160, ал Штейншнейдердің еңбегінде 103 әл-Фараби мұраларының саны – 103, шығыс ғалымдарының еңбектерінде – 128 деп көрсетеді (Әл-Машани, 2010:205).

Осы бағытта, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Берлин, Лиссабон Париж, Каир, Мадрид шаһарларындағы Ғылым Ордаларына хат жазып, әл-Фараби мұраларын жинастырды (Машани, 2005:14). Мәселен, ғалым Ақжан әл-Машанидің 1960 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тұңғыш Президенті Қаныш Сәтбаевқа жазған хатында әл-Фарабидің араб тіліндегі «Рисала фисус аль-Хаким («Ғылым маржаны»), «Рисала...аль-Мадина...аль-Фабила» («Қала үлгісі» атты) еңбектерін Лейденнен тапты. Нәтижесінде, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасыр мұсылман реннесансының көрнекті өкілі әл-Фараби жеке тұлғасын жаза келе, оның нәсілі түркі екендігін көрсетті (ҒО ОҒК, 1962:1).

Ортағасырлық жазушы Ибн Халликанның әл-Фарабидің еңбегінде: «Әбу Нәсір әл-Фарабидің шығу тегі түркі. Оның туған жері туралы төменде көрсетіледі.

Әл-Фараби түркі мен араб тілінен өзге де тілдерді еркін меңгерді. Кейін, Әл-Фараби философия ғылымымен айналысты. Ол антика дәуірінің көрнекті өкілі Аристотельдің логика ғылымы бойынша сабақ берген Әбу Бәшир Мата ибн Йунус Хакимнен дәріс алады. Әл-Фараби аталған ғылым саласы бойынша орасан жетістіктерге қол жеткізді. Әл-Фараби Харан қаласына жетіп, христиан Йюхан ибн Хайланнан философия, логика және өзге де ғылым салалары бойынша сабақ алады. Кейіннен, Әбу Нәсір әл-Фараби Аристотельдің еңбектеріне түсініктеме беріп, грек философының еңбектерін аударып, кеңінен ақпарат береді.

Табакат ал-Хукама Саи`да ибн Ахмад Құртубидің еңбегінде әл-Фараби туралы келесідей ақпараттарды ұсынады: «Мұсылман философы әл-Фараби логика ғылымын Йуханна ибн Хайланнан үйренеді. Кейіннен, әл-Фараби Дамаск, Египетке барып, «Сайясат аль-Мадина – «Қала саясаты» атты кітабын жазады. Бұл еңбекті Әл-Фараби Бағдад қаласында жазуды бастап Египетте аяқтады. Кейін Дамаск шаһарына келіп, әмірші Сейф Даула ибн Хамданның көптеген жиналыстарына қатысады» (Халликан I том, 1892: 76-78).

Ойшыл-ғалым Ибн Халликанның ортағасыр мұсылман реннесанысының көрнекті өкілі Әбу Нәсір әл-Фараби туралы келтірген ақпараттары туралы Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және музыка» 16-томында кеңінен атап өтеді. Яғни, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани шығыстың ортағасырлық ойшылы әл-Фарабидің өмірбаяны жөнінде мәліметтер қалдырған Абыл Қасым Ибн Сайд Ахмед Бин Қартабидің (1086-1166) дерегіне сүйене отырып, Аристотельдің логика ғылымын Абу Башир Матта ибн Иунстен үйренсе (Әл-Машани, 2010:24), ал Иухан Бин Хайланнан медицина ғылымын үйренгендігі жөнінде құнды ақпараттарды атап өтеді (Әл-Машани, 2010:209).

Ибн Халликан мәлімет соңында келесідей ақпараттарды ұсынады: «... Тархан (әл-Фарабидің атасы) атауының түркілерге тиесілі (араб тегіне қатысты емес). Фараби атауы Фараб қаласына байланысты, кейіннен Отырар деп аталынды. Бұл қала Шаш қаласының (жоғары) солтүстігінде орналасқан. Бұл мекен (Отырар) Баласағұн (провинция) аймағында» (Ибн Халликан I том, 1892:76-78).

Шығыстың дара ойшылы әл-Фарабидің шыққан тегі мен туған өлкесі бойынша тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің 1970 жылы жарық көрген «Әл-Фараби» атты еңбегінде: «Отырар атты қоныс басында бірнеше қыстақтардан құралған аудан аты екен. Бертін келе, солардың орталық біреуі ғана Отырар-Фараб аталып, басқалары өзге айтқа ие болған. Орталық Отырар – Фараб мәдени кіндігі болғанда, оның айналасындағы қыстақтар оған көмекші қызметтер атқарған болуы керек. Қыстақтардың бізге белгілі аттары мыналар: Қараул төбе, Қорған-Уасиж, Гауһар-ана, Алтын төбе, Арыстанбап...» деп жазған. Әл-Машани аталған еңбегінде осы қыстақтардың ішінде Уасиж қорғаны ерекше орын алатындығын және Әбу Нәсірдің әкесі көп жылдар бойы осы қыстақты басқарғандығы туралы ақпараттарымен бөліседі (Машанов, 1970:16). Сонымен қатар, қорған-Уасиж туралы «Ғылым Ордасы» Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы тұрған Ақжан Машанидің қолжазбасында: «Әбунәср Фарабидің туған жерін дәлденкіреп айтушылар Отырардың дәл орталық өзі емес, оның маңындағы Уазих» атты қорған еді деп келеді. Әл-Фарабидің толық есімінің ішіндегі Узлақ /Узлағ/ деп аталуы, бәлкі осы қоныс атауымен байланысты болуы да мүмкін» деп фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ғылыми болжам жасаған (FO OFK, 1962:2). Сондай-ақ, ғалымның «Әл-Фараби» атты еңбегінде ортағасырлық ойшылдың Уасиж қорғанында дүниеге келгендігін және осыған байланысты Әбу Нәсір әл-Фараби есімі кейде Уасиж деп көрсетеді (Машанов, 1970:16).

Сонымен қатар, Ақжан әл-Машани «Өгізханның қолтаңбасы» атты 16-томында әл-Фарабидің туған жері Оқсыз атауының этимологиясын түсіндіреді. Атап айтатын болсақ, Оқсыз - «Өгіз-оқсу-оқсус-өгізсу ағыс-өзен» деген түсініктерді ерте кездерде әрі егіз ретінде, әрі өзен ретінде қолданыста болғандығы жөнінде атайды. Яғни, Ақжан әл-Машани «Оқсыз» қалашығын «оғыз» атты тайпаның атауымен және тотемдік өгізден шыққан деген ғылыми жорамал жасайды (Әл-Машани, 2010:208). Бұл мәселеде Ақжан әл-Машанидің «Оқсыз» атауын «өгіз», «өгіз-су» ұғымдарымен байланыстыруының өзіндік себептері бар. Атап айтатын болсақ, фарабитанушы-ғалымның «Әл-Фараби» тарихи-деректі романында әл-Фарабидің туған жерін келесідей сипаттап көрсетеді: «Арыс өзенінің Сырға құйған жері жайдақ, жазық кең дала. Боз топырақты шөлейттеу шағыл келеді. Егерде анау екі өзеннің суы мол суын бұрып, жерді суармалыға айналдырса, ол ара бір тамаша нұға айналар еді. Арыстың иінінен тартылған бұқа арықтар қорғанға дейін созылған болар. Сол арықтың суы айналасы ат шаптырым жерге тарап, қалың нулы бау-бақшалы аудан болан. Осы араның ежелден бегілі қаласы Отырар аталады. Әсіресе, Ақжан әл-Машанидың қаламынан туындаған еңбектегі «Арыстың иінінен тартылған бұқа арықтар қорғанға дейін созылған болар» деген сөйлемге назар аударатын болсақ, Сырдария өзенінің Фараби аймағына жақын жерде болуын және өгіздердің кеңінен жайылғанын байқауымызға болады (Машанов, 1970:16). Осы ретте, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани аталмыш еңбегінде келесідей өлең-шумақтарымен көрсетеді:

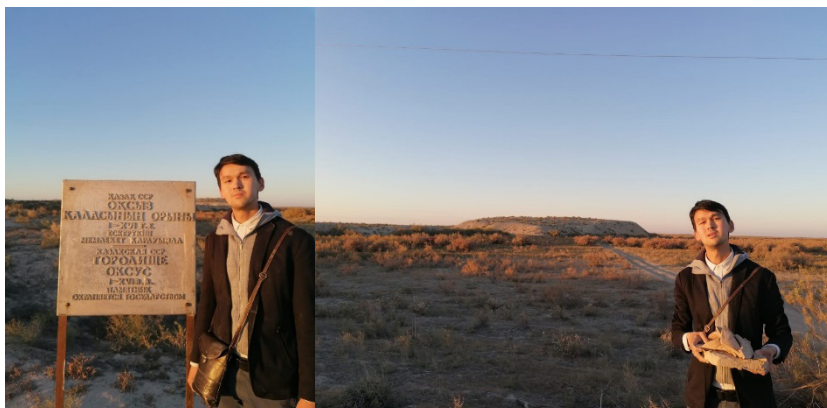
«Сырдария, Яксарт дария, Инжу дария,
Ертеден аты жақсы болған дария.
Ежелден оғуз елі мекен еткен.
Сондықтан Өгіздария дейді қария».

Сондай-ақ, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Өгізханның қолтаңбасы» атты еңбегінде Отырар мен Түркістан маңын қыпшақтар, оғыздар, қаңлылар мекендегендігі жөнінде ақпараттарды береді. Кейіннен, бұл тайпалар қазақ хандығының құрылуына негіз болғандығы жөнінде атайды (Әл-Машани, 2010:204).

Осы ретте, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырлық ойшыл есімін және мирасын жинақтау мақсатында еліміздің бірнеше аймақтарына және шетелдерге сапар шегіп, хат жазып, баба мұрасын жинақтады. Осы ретте, музейдің негізін қалаушы А. Жұмашев «Ақжан Машанов - фарабитанушы» атты мақаласында Ақжан әл-Машанидің 1985 жылы Отырарға келіп, «Отырар мемлекеттік археологиясы қорық-музейінің» ғылыми қызметкерлерімен болған сұхбатынан былайша үзінді келтіреді: «Мен әл-Фараби мұрасын зерттеуді қолға алғанымда, 1958 жылы Қазақстанда ұлы ойшылдың бірде-бір еңбегі болмай шықты. Содан соң қасиетті Қаратау асып Түркістандағы Әзірет Сұлтанға келдім. Онда бабамның туған жері Отырарға келіп, Арыстанбаққа түнедім. Ертеңіне жаяу-жалпы Сырдың сол жағындағы Оқсызға барып, бір уыс топырақ алып, Темірден пойызға отырып, Ташкентке, әрі Қазанға кеттім.

Қазаннан әл-Фарабидің Мысырдың «Ніл» баспасынан шыққан «Ізгі қаланың тұрғындарының көзқарасы туралы» деген трактатын таптым. Екі дана екен» (Ақжан Машанов қоры, 2001:3).

Ақжан әл-Машани Фараби мұрасын іздестіруді еліміздің оңтүстік өңіріне сапарлаудан бастады. Осылайша, біз де ғалымның қаламынан туындаған «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегімен таныса отырып, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ізімен Фарабидің туған жері Түркістан облысының Отырар ауданына бардық. Осы жердегі «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қызметкерлері Ж. Әбжаппар және Б. Тұрсынбаевпен бірге Маяқұм елді мекеніндегі Оқсыз қалашығына барып, керемет көріністердің куәгерлері болдық. Оны төмендегі фотосуреттерден көруге болады.

Сурет 8. Ізденуші А. Иманғалиев

Осылайша, ортағасырлық Оқсыз төбешігінен кейін аталған музей қызметкерлерімен бірге Фараби мен Машани мұралары бар «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейіне жетіп, әл-Фараби және әл-Машанидің эпистолярлық мұралармен танысуға мүмкіндік алдық. «Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің бас қор сақтаушысы Қанат Құдабай, музей қызметкерлері Жанболат Әбжаппар мен Бердібай Тұрсынбаев аталған музей қорындағы құнды жәдігерлер мен сирек мұралар туралы кеңінен таныстырды. Атап айтатын болсақ, 2006-2008 жылдары Қазақстандық делегаттардың Сирия сапарында әкелінген Әбу Насыр әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» атты қолжазбасы (Мысыр, 1325\1907), «Әл-Фарабидің логикасына Ибн Баджаттың түсіндірмелері» (араб тіл., 1994 ж.), Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітап» екі томдығы (араб тіл., Каир, 1967 ж.) ортағасырлық ойшылдың логика ғылымында қолданған терминдер кітабы (араб тіл., Бейрут, 1986»), әл-Фарабидің «Саясат жайындағы рисала» (араб тіл., Дамаск, 2006), әл-Фараби туралы сыр шертетін мақалаларға толы газет-қиындылары, Ақжан Машанов, Мұзаффар Хайруллаев, Ауданбек Көбесов, Әбсаттар Дербісәлиев, Жақыпбек Алтаев, Айна Қабылова және өзге де фарабитанушы-ғалымдардың ғылыми мұралары сақтаулы («Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорлар туралы каталог құжатынан алынды).

Қорытынды. Қолжазбалар және сирек кітаптар Ұлттық орталықтың қорындағы ортағасыр ғалымы Ибн Халликанның «Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар» атты еңбегін тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың еңбектерімен салыстырмалы талдау жасау арқылы Әбу Нәсір әл-Фараби туралы бірнеше ақпараттарды ала аламыз. Әсіресе, Ибн Халликан еңбегінің екі томын зерттеу арқылы Әбу Нәсір әл-Фараби заманында өмірген бірнеше тұлғаларды білуімізге болады. Бұл одан әргі жасалатын ғылыми жұмыстардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Алатау» баспасы, 2010. Әл-Фараби және музыка. 16-том. 368 б.

Әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Алатау» баспасы, 2010. Ғалами мөр. 13-том. 320 б.

Әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Алатау» баспасы, 2010. Өгізханның қолтаңбасы. 15-том. 352 б.

әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. Тұран қақпасы. 392 б.

Ибн Халликан. «Вафиат ал-а'йан ва анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») еңбегінің 1-томы. (نای علی و نبان اکمل خنای علی و متبث او عامس ل و لقن اب تبث ام نامزل اءانبا ءابن و نای علی). Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы сирек қорынан алынды.

Ибн Халликан. «Вафиат ал-а'йан ва анба' абна' аз-заман» («Белгілі тұлғалардың некрологтары мен олардың замандастары туралы хабарлар») еңбегінің 2-томы. (نای علی و نبان اکمل خنای علی و متبث او عامس ل و لقن اب تبث ام نامزل اءانبا ءابن و نای علی). Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы сирек қорынан алынды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының архиві (ҚР ҰҒАА), 98-қор, 1-тізімдеме 195-іс-құжаты, 197 б.

ҚР ҰҒАА, 98-қ., 1-т., 200-іс, 324 п.

ҚР ҰҒАА, 2-қ., 1а л/д-т., 1-іс, 62 п.

Машанов А. Әбунәср әл-Фараби. №1, 1962 / Машанов, Ақжан. 76 б./ Қор 1727. «Ғылым Ордасы» Орталық Ғылыми кітапхананың сирек қорынан алынды [in Kazakh].

Машанов А. Әл-Фараби және Абай. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Машани А. Әл-Фараби және Абай. Т. 2. Алматы: «Алатау» баспасы, 2005, 296 бет.

Машани А. Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл-Фараби» романы. Алматы: «Алатау» баспасы, 2005. 352 б.

Машанов А.Ж. Шындық іздеген заман жетті. // Зерде. 1994. №5. 42 б.

Машанов А.Ж. Әл-Фараби: тарихи-деректі кітап / Алматы: «Жазушы» баспасы, 1970. 244 б.

Неизвестные страницы отечественного востоковедения. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. 392 с.

Оразалықызы Г. Шахмардан Есенов: Алматы: «Қазақстан», 2012. 376 б.

«Руханият-Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің «Ақжан Машанов» қорынан алынды.

Фараби ғибратты ғалым: Фарабитанушы А.Ж. әл-Машаниге арналады / Құраст. Ш.Абдраман. Алматы, 2006. 397 б.

Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С-Петербург). Типо-литография И.А. Ефрона, № 6. 1894.

Nicholas Rescher. Al-Farabi an annotated bibliography = Аннотированный указатель аль-Фараби / Nicholas Rescher. England: University of Pittsburgh Press, 1962. 54 p. Фотокопия.

References

Al-Mashani Aqjan. Köp tomdyq shyğarmalar jınaғы. Äl-Farabi jäne muzyka. 16-t. (Al-Farabi and music) // Almaty: «Alatau» baspasy, 16-t., 2010. 368 b. [in Kazakh]

Al-Mashani Aqjan. Köp tomdyq shyğarmalar jınaғы. Ögiz hannyn qoltanbasy. 15-t. (The subscription of bull) // Almaty: «Alatau» baspasy, 15-t., 2010. 352 b. [in Kazakh].

Al-Mashani Aqjan. Köp tomdyq shyğarmalar jınaғы. Ğalami mor. 13-t. // Almaty: «Alatau» baspasy, 13-t., 2010. 320 b. [in Kazakh]

Al-Mashani Aqjan. Köp tomdyq shyğarmalar jınaғы. Tūran kakpasy. 14-t. (Gate of Turan) // Almaty: «Alatau» baspasy, 14-t., 2011. 392 b. [in Kazakh]

Ibn Hallikan. «Vafiat al-a'ianvaanba' abna' az-zaman» («Belgili tūğalardyn nekrologtary men olardyn zamandastary turaly habarlar») enbegining 1-tomy (Wafayāt al-A yānwa-Anbā Abnā az-Zamān (Deaths of Eminent Men and History of the Sons of the Epoch). (نای علی و نبان اکمل خنای علی و متبث او عامس ل و لقن اب تبث ام نامزل اءانبا ءابن و نای علی). Koljazzbalar jane sirek kitaptar ulttyk ortalygy sirek korynan alyndy.

Ibn Hallikan. «Vafiat al-a'ianvaanba' abna' az-zaman» («Belgili tūğalardyn nekrologtary men olardyn zamandastary turaly habarlar») enbeginin 2-tomy (Wafayāt al-A yānwa-Anbā Abnā az-Zamān (Deaths of Eminent Men and History of the Sons of the Epoch). (نای علی و نبان اکمل خنای علی و متبث او عامس ل و لقن اب تبث ام نامزل اءانبا ءابن و نای علی). Koljazzbalar jane sirek kitaptar ulttyk ortalygy sirek korynan alyndy.

Kazakhstan Respublikasy Ulttyk Gylym Akademiyasynyng arhivi (KR UGAA), 98-k., 1-t., 195-is, 197 p.

KR UGAA, 98-k., 1-t., 200- is, 324 p.

KR UGAA, 2-k., 1a l/d –t., 1- is, 62 p.

Mashanov A.J. Shyndyq izdegen zaman jetti (It's time to look for the truth) // Zerde. 1994. №5. 42 b. [in Kazakh]

Mashanov A. Ābunās al-Farabi. №1, 1962. / Mashanov, Aqjan. 76 b. / Kor 1727. «Gylym Ordasy» Ortalyq Ğylymi kitaphananyng sirek qorynan alyndy (Taken from the rare foundation of the Central Scientific library «Gylym Ordasy». №17 76 b. / Fund 1727) [in Kazakh].

Mashanov A.J. Al-Farabi jane Abai (Al-Farabi and Abai) // Almaty: Kazakstan, 1994. 192 b. [in Kazakh]

Mashanov A.J. Al-Farabi: tarihi-derektikitap (Al-Farabi: book of historical and source) // Almaty: «Zhazushi» baspasy, 1970. 244 b. [in Kazakh].

Mashanov A.J. Al-Farabi jane Abai. T.2. (Al-Farabi and Abai) // Almaty: Kazakstan, 2005. 296 b. [in Kazakh].

Neizvestnye stranisy otechestvennogo vostokovedeniya (The unknown pages of domestic oriental studies). M.: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1997. 392 c.: il. [in Russian].

Orazalyqyzy G. Şahmardan Esenov (Shakhmardan Esenov) // Almaty: «Qazaqstan», 2012. 376 b. [in Kazakh].

«Ruhanıyat-Abu Nasir al-Farabi» muzeiining «Aqjan Mashanov» qorynan alyndy (Taken from the fund of «Akzhan Mashanov» of museum of «The Spirituality – Abu Nasir al-Farabi»). [in Kazakh].

Farabi gibraty galym: Farabitanushy A.J. al-Mashanige arnalady (The Farabi educational researcher. Dedicated to the pharabiologist A. Mashani) / Kurast. Sh. Abdraman. Almaty, 2006. 397 b. [in Kazakh].

Ensiledicheskii slovar (Dictionary of encyclopedical). Tom XII. Izdateli: F.A. Brokgauz (Leipsig), I.A. Efron (S-Peterburg). Tipo-litografiya I.A. Efrona, № 6. 1894. [in Russian].

Nicholas Rescher. Al-Farabi an annotated bibliography = Аннотированный указатель аль-Фараби / Nicholas Rescher. England: University of Pittsburgh Press, 1962. 54 c. Фотокопия [in English].

FTAMP 03.81.37

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_16

«ТАРИХ-И АББАСИ» («РУЗНАМА-ЙЕ МОЛЛА ЖӘЛАЛ») ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Ғалия Қамбарбекова^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: qazigurt2016@gmail.com; kazalem@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада XVI-ғасырдың соңы XVII-ғасырдың басында жазылған бұрындары отандық зерттеушілер тарапынан арнайы зерттелмеген парсы тіліндегі дереккөз қарастырылады. Бұл дереккөзде Қазақ хандығына қатысты мәліметтер кездеседі. Мақаланың басты мақсаты парсы тіліндегі түпнұсқа дереккөзді зерттеу және ішіндегі Қазақ хандығына қатысты мәліметтерді анықтау, талдау және ғылыми айналымға енгізу. Бұл зерттеуде автор тікелей парсы тіліндегі дереккөзбен жұмыс жасайды және деректану саласының әдістерін қолданады. Сонымен қатар, дереккөздегі мәліметтердің тарихилығын анықтау үшін қарастырылып отырған дәуірде жазылған басқа да танымал дереккөзбен салыстыра отырып талдайды. Зерттеу нәтижесінде белгілі бір тарихи кезеңде бірнеше тарихи шығарманы жазу дәстүрі болғандығына назар аударады. Бір кезде жазылған екі түрлі шығарманың баяндау әдісіндегі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды талдап, екі дереккөздің бірін-бірі толықтыратынын, бірақ айырмашылықтары да болатынын нақты мысалдармен атап көрсетеді. Мақаланы қорытындылай келе бұрындары арнайы зерттелмеген дереккөзді ғылыми айналымға бұрындары енгізілген мәліметтермен салыстырады және Қазақ хандығы тарихы туралы бұрын белгісіз болған фактілерді анықтайды.

Түйін сөздер: парсы дереккөздері, Сефевилер әулеті, Қазақ хандығы, Тарих-и Аббаси, Тарих-и Алам ара-йи Аббаси, Молла Жәлал.

МРНТИ 03.81.37

СВЕДЕНИЙ ИЗ СОЧИНЕНИЯ «ТАРИХ-И АББАСИ» («РУЗНАМА-ЙЕ МУЛЛА ДЖАЛАЛ») О КАЗАХСКОМ ХАНСТВЕ

Камбарбекова Галия^{1*}¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: qazigurt2016@gmail.com; kazalem@mail.ru

Аннотация. В этой статье рассматривается персидский источник конец XVI-века и начало XVII-века, который ранее не был изучен отечественными исследователями. В данном источнике есть сведения о Казахском ханстве. Основная цель статьи изучить сведений из персидского источника по истории Казахского ханства, анализировать и ввести в научный оборот. Главной задачей статьи является изучения первоисточника, перевести сведений по истории Казахского ханства и представить читателям полную информацию об источнике. В статье автор работал с персидским источником и применил источниковедческие методы. Для того чтобы определить историчность и объективность данного источника, были изучены известные источники рассматриваемого периода и проведены сравнительные анализы. По результатам исследования выяснилось, что существовала традиция писать несколько сочинений в один и тот же период. Автор анализирует сходства и различия между двумя источниками и обнаруживает, что источники одного периода дополняют друг друга, но имеют и различия. В статье различия между двумя источниками рассматривается на основе конкретных примеров. Подводя итоги, автор сравнивает сведения не изученного источника со сведениями вошедшие в научный оборот и выявляет ранее не известные факты по истории Казахского ханства.

Ключевые слова: персидские источники, Сефевидская династия, Казахское ханства, Тарих-и Аббаси, Тарих-и аламара-йи Аббаси, Мулла Джалал.

IRSTI 03.81.37

THE INFO RELATED TO KAZAKH KHANATE FROM “TARIKH-I ABBASI” (“RUZNAMA-YE MOLLA JALAL”) COMPOSITION

Galya Kambarbekova^{1*}¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: qazigurt2016@gmail.com; kazalem@mail.ru

Abstract. This article examines the Persian source of the late 16th century and the beginning of the 17th century, which hasn't previously studied by domestic researchers. This source contains information about the Kazakh Khanate. The major purpose of the article is to study information from a Persian source on the history of the Kazakh Khanate, to analyse and introduce into scientific circulation. The major task of the article is to study the original source, translate information on the history of the Kazakh Khanate, and give readers information about the source. In the article, the author worked with a Persian source and applied source methods. To define the historicity and objectivity of this source, the known sources of the period below the review studied, and it carried out comparative analyses. According to the results of the study, it revealed there was a tradition to write several historical works in the same period. The author analyses the similarities, and differences between the two sources and reveals that the sources of one period complement each other, but they also have differences. The article explores the differences between the two sources based on specific examples. Summing up, the author compares the information of an unexplored source with

the information included in the scientific circulation and reveals previously unknown facts on the history of the Kazakh Khanate.

Key words: persian sources, Safawid dynasty, Khazakh Khanate, Tarikh-i Abbasi, Tarikh-i alamara-ye Abbasi, Molla Jalal.

Кіріспе. Қазақ хандығының тарихын зерттегенде шығыс дереккөздеріндегі мәліметтерге сүйену және оларды талдай отырып пайдалану жолға қойылған тақырыптардың бірі. Шығыс тілдерінің ішіндегі парсы тіліндегі дереккөздер моңғол дәуірінен бастап ерекше сипатқа ие. Әлемге үлкен өзгерістер әкелген моңғолдар дәуірі парсы тіліндегі тарихи шығармалардың жазылуы мен құрылымына үлкен әсерін тигізген. Парсы тіліндегі шығармалар мазмұны мен құрылымы, авторы мен жанрына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Мақалада қарастыратын «Тарих-и Аббаси» шығармасы әулет тарихына жатады. Бұл шығарма 984-1020/1576-1611) Сефевилер әулетінің шахы Шах Тахмасптың дүние салғанынан (894-930/1524-1576) басталып, Шах Мұхаммад Худабанде (1578/1587) мен Шах Аббас I (1587/88-1629) 25 жылдық тарихын қамтиды. Шах Аббас I сарайында Молла Жәлал жұлдызшы, әдебиетші және тарихшы ретінде 34 жыл қызмет етеді. Молла Жәлалдың 1028/1619 жылы дүние салғаны белгілі. Бірақ 1020-1028/1611-1619 жылдар аралығындағы тарихи оқиғалар «Тарих-и Аббаси» шығармасына неге еңбегені белгісіз (Садық, 2018:3116).

Молла Жәлал патша сарайында жұлдызшы қызметін атқара жүріп Сефевилер әулетінің үш бірдей билеушісінің тарихын, әсіресе соңғысы Шах Аббас I тарихын жазған. Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» еңбегі Иранның өзінде кешірек зерттелген шығармалардың қатарына жатады. Оның өзіндік себептері бар. Молла Жәлалмен қатар Шах Аббас I сарайында ресми сарай хатшысы әрі жылнамашысы болып Ескендірбек Мунши қызмет етеді. Ескендірбек Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасы Шах Аббас I билікке келгеннен дүние салғанға дейінгі өмірін қамтиды. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасы сол кездегі тарихи оқиғаларды кең түрде қамтыған қомақты шығарма ретінде құнды. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасы Ата Мәлік Жувейнидің «Тарих-и жахангушай Жувейни» шығармасынан кейінгі ең көп тізімдермен сақталған шығарма. Сонымен қатар, Сефевилер әулетінің тарихы бойынша аса құнды еңбектердің бірі. Сондықтан болу керек, Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» шығармасы замандасы Ескендірбек Муншидің еңбегінің тасасында қалып келген.

Иранда және әлемде «Тарих-и Аббаси» шығармасы арнайы зерттеліп «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасымен салыстырылып айырмашылықтары мен ұқсастықтарына көптеген зерттеулер арналған. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасындағы қазақ хандары мен сұлтандарына қатысты мәліметтер бар екені белгілі. Мақалада Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» шығармасымен таныстыра отырып, Қазақ хандығына қатысты деректер қарастырылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында тікелей парсы тіліндегі түпнұсқа мәтінмен жұмыс жасалды. Түпнұсқа мәтін ретінде «Тарих-и Аббаси» шығармасының 1987-жылы жарыққа шыққан академиялық толық мәтіні қолданылды. Түпнұсқа мәтінмен жұмыс жасауда мәтінтану, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерді ескере отырып зерттеу жүргізілді. Сонымен қатар, мәтіннің тарихилығын анықтау барысында салыстырмалы әдіс қолданылды. Ол үшін «Тарих-и Аббаси» шығармасымен бір кезде жазылған «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасының мәтіндерінде кездесетін қазақ хандарына қатысты деректер салыстырылды. Салыстырмалы әдіс қолданылған жерде талдау мен сараптау әдісі бірге жүретіндіктен зертеу жұмысында тарихи деректерді талдау және сараптау әдістері қолданылды.

Талқылау. «Тарих-и Аббаси» шығармасының авторы – Жәлаладдин Мұхаммад Мунажжам Йазди Сефевилер әулетінің шахы Аббас I тұсында өмір сүрген. Йазди деген ныспысына қарап тегі Иранның Йазд қаласынан екені белгілі. Молла Жәлал жұлдызшылар әулетінің негізін қалайды. Молла Жәлалдан кейін оның ұлы Молла Кәмал мен немересі Молла Жәлал-сәни де танымал жұлдызшылар болған. Атасы, баласы және немересі үшеуі де Сефевилер әулетінің сарай жұлдызшылары болып жұмыс істеген және үшеуінің де еңбектері сақталған. Молла Жәлалдың өмірбаяны туралы деректер жоққа тән. «Тухфат аль-мунажжамин» қолжазбасында Молла Жәлал 928/1520 жылының сапар айында Ширазда дүниеге келгені жазылған (Камал, М 6267: 298 f). Ал автордың ұзақ өмір сүріп дүние салғаны туралы деректі немересі Молла Жәлал-

сәнидің еңбегінің кездестіруге болады. Ол атасының қартайған шағына дейін Исфахандағы патша сарайында өмір сүріп 1028/1619-жылы Мазандеранда дүние салғанын жазады (Жәлал-сәни, М 4204: 26 f). Бұл деректерге қарап Молла Жәлалдың жүзге қараған шағында дүниеден озғанын білеміз.

Молла Жәлал Шах Аббас I сарай жұлдызшысы болып қызметке келгенге дейін Хан Ахмад Гиланидің сарайында жұмыс істеген. Жұлдызшы ретінде жұмыс істеп жүрген жерінен Хан Ахмад оны Шах Аббас I сарайына 994/1587 жылы күзетші ретінде жібереді. Шах Аббас I Молла Жәлалдың білімділігін ұнатып сарай жұлдызшысы ретінде алып қалады. Молла Жәлал сол кезден бастап өмірінің соңына дейін Шах Аббас I сарайында қызмет атқарады. Жұлдыздарға қарап болжай білетін қасиетімен Шах Аббас I барлық сапарларында, жиналыстарында, маңызды шешім қабылдайтын тарихи сәттерде жанында болады. Шах Аббас I таққа отырғаннан соң Исфаханның Мешхед қаласына шиғалардың сегізінші имамының кесенесіне жаяу зиярат етуге барады. Осы сапарда Молла Жәлал жол жағдайы мен уақытты дәл есептеп, шахтың сапарласы болады. Бұдан басқа бірнеше маңызды оқиғаларды болжап Молла Жәлал ерекшеленеді. Жұлдызшы ретінде қай кезде жолға шығу керек, жорыққа аттану керектігін немесе өзге билеушілермен қай кезде кездесу керек немесе кімнің жеңетінін болжап отырған. Жұлдызшылығымен қатар Молла Жәлал тарихи шығарма жазуға бел буады. Автор тарихи шығармасының атын қалай атағаны белгісіз. Себебі бүгінгі күнге жеткен қолжазба тізімдерінде шығарманың аты көрсетілмеген. Зерттеушілер мазмұнына қарай «Тарих-и Аббаси» немесе «Рузнама-йе Молла Жәлал» деп атаған және осы атпен ғылыми айналымға енген. Әр жылы тіпті әр күні орын алған оқиғаларды жұлдызға қарап жазғанымен «рузнама» (күнделік), яғни «Рузнама-йи Молла Жәлал» деп аталған (Фараби., Идриси, 2015: 93-94). «Тарих-и Аббаси» шығармасының алғы сөзі жоқ, бірден Шах Аббас I дүниеге келген күннен басталады. Шығарманың тілі қарапайым және адамдар мен оқиғалар туралы жұлдызнамалық мәліметтер кездеседі. Әдетте ортағасырлық тарихи шығармалардың бәрінде өлең жолдары кездеседі. Бұл шығармада 350 жол өлең қолданылған. Оның біршамасы автордікі, ал қалғандары өзге авторлардыкі.

«Тарих-и Аббаси» шығармасы ирандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан зерттелген және ғылыми еңбектерінде қолданылған. Ч.А. Стори келтірген мәлімет бойынша «Тарих-и Аббаси» шығармасының төрт тізімі жеткен. Оның екеуі Тегеран қаласындағы Ұлттық және Малек кітапханасында, қалған екеуі Бодлеан және Британ кітапханасында сақталған (Стори, 1972: 868-869). Ағылшын ғалымы Ч. Рибь Британ кітапханасында сақталған «Тарих-и Аббаси» жайлы ғылыми анықтаманы жазғанда қолжазбаның шамамен XVII ғасырда жазылған деп атап көрсеткен. Ч.Рибь «Тарих-и Аббаси» шығармасы Шах Аббас I ата-тегі баяндаумен басталып, соңына қарай Аштархандық билеуші Уәли Мұхаммадтың (1605-1611) Шах Аббас I сарайына келіп көмек сұрағаны және Уәли Мұхаммад Иран шахының көмегімен билігін қайтарып алуға тырысқаны, бірақ туысы Имамқули ханнан (1611-1642) жеңілгені жайлы деректер кездесетінін атап көрсетеді (Rieu, 1879: 184-185). Иранның өзінде бұл шығарманы көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде пайдаланған. Олардың ішінде белгілі тарихшы Н.Фәлсафи 5 томдық «Шах Аббас I» атты еңбегінде Молла Жәлалдың еңбегіне жиі сүйеніп отырған (Фәлсафа, 1956-1889:2102). «Шах Аббас I өмірбаяны» деп аталатын еңбегінде Н.Фәлсафи сарай жұлдызшысы Молла Жәлалдың көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болғанын және Иран шахының оның сөзіне қатты мән бергендігін жазады. Мысалы, италян жиһангері Пьетро Делла Велло (1586-1652) Шах Аббас I кездесу үшін Исфахан қаласында он бір ай бойы күтеді. Гүржістан сапарынан қайтқан шахпен кездесу үшін Пьетро Делла Велло алдынан шығады. Мазандерандағы Фарах-Абад мекеніне шахтың келіп, демалып жатқанын біліп сонда келеді. Иран шахы тап қазіргі уақытта бөтен адамдармен кездесіп, сұхбат құрудың қолайсыз екендігін жұлдыздарға қарап болжаған Молла Жәлалдың сөзін басшылыққа алып, италян саяхатшысымен кездеспейді. Одан кейін де бірнеше күн кездеспей, жұлдызшысы қолайлы деп тапқан күні ғана кездеседі (Фәлсафа, 1889: 1319-1320). Бұдан басқа ағылшын ғалымы Р. Сейвари Сефевилер дәуірі туралы кітабында осы еңбекке сүйенген (Savory, 2003:405]. Ол өз еңбегінде Молла Жәлалдың еңбегін осы дәуірді зерттеудегі маңызды дереккөздердің бірі ретінде атап көрсетеді. Әсіресе Керман, Гармсират аймақтары мен өзбектермен болған шайқастарда автордың оқиғалардың куәгері

болғандығын ескере отырып құнды еңбек екендігіне тоқтаған (Савакеб, 2001:62-63). Көптеген ирандық зерттеушілер 1987-жылға дейін «Тарих-и Аббаси» шығармасының қолжазба нұсқаларын пайдаланып келген. Бұл еңбектің мәтіні алғаш рет 1366/1987-жылы жарыққа шығады. Сейфулла Вахидни Тегерандағы Ұлттық кітапхана мен Малек кітапханасында сақталған екі тізімді салыстыра отырып толық мәтінін алғысөзімен шығарған (Жәлал, 1987: 500). Мәтіні жарыққа шыққаннан соң зерттеушілердің назарын көбірек аударғанын және осы тақырыпқа көптеген мақалалар арналғанын атап көрсету керек. Шетелдік ғалымдардың ішінен Сефевилер дәуірін зерттеген Шулье Куйн (Sholeh A. Quinn) өз зерттеулерінде «Тарих-и Аббаси» шығармасын пайдаланып, Шах Аббастың бір емес екі тарихшысы болғанын және осы кезден бастап сарайда екі немесе үш тарихшының болуы дәстүрге айналғанын жазады (Quinn, 2000:197).

«Тарих-и Аббаси» шығармасы Сефевилер әулетінің үш билеушісінің, әсіресе Шах Аббас I билікке келген күнінен бастап 25 жылдық патшалығын баяндайды. Шах Аббас I арнайы жылнамашысы Ескендірбек Мунши «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасын жазған және бұл еңбек негізгі дереккөз, Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» шығармасы қосымша дереккөз ретінде қарастырылады. Оның басты себебі бірінің ресми жылнамашы, екіншісінің жұлдызшы болғандығымен байланысты. Алайда, бір дәуірде жазылған екі түрлі шығармада айырмашылықтардың болуы қалыпты. Сондықтан арнайы зерттеуді қажет етеді. Ирандық зерттеушілер аталмыш екі шығарманың тілін, жанрын, мәліметтерін, тарихи даталарын салыстырып көптеген мақалалар жариялаған.

Нәтижелер. Алдымен «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасындағы мәліметтерге тоқтасақ, онда Тәуекел ханның 1598-жылы билікке келуі мен Бұхараға жасаған жорығы туралы мәліметтер кездеседі. Бұл шығарма кеңес зерттеушілері тарапынан зерттелген. Ол зерттеулерде бұл шығарманың Армения, Грузия және Әзербайжан тарихы бойынша құнды дереккөз екендігі айтылған (Петрушевский, 1949:18-20). Сефевилер дәуіріндегі Әзербайжан тарихын қарастырған О. Эфендиев аталмыш шығарманы маңызды дереккөз ретінде пайдаланған (Эфендиев, 1981:334). Аталмыш шығарманың Түркменстан мен түркмендерге қатысты бөлігі арнайы зерттеліп орыс тіліне А.А. Ромаскевичтің редакциясымен аударылған (МИТТ 1938: 700). Сонымен қатар, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасындағы Қазақ хандығына қатысты мәліметтерді отандық зерттеушілер зерттеп, талдау жасаған (Абусейтова, Баранова, 2001:208-224). Қала берді, Қазақ хандығына қатысты кішігірім бөлігі толығымен орыс тіліне аударып ғылыми айналымға енгізілген (ИКПИ, 2007: 349-357).

Ескендірбек Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында 1598-жылдың басында Түркістандағы Абдалла-хан мен ұлы Әбд әл-Мумин-ханның арасындағы келіспеушілікті пайдаланып Шайбанилер әулетіне қарсы қазақ сұлтандары жорық ұйымдастырады: «Тәуекел сұлтан қазақ өзіне «хан» есімін таңып үлкен қолмен Ташкентке келеді. Абдалла-хан оны өзіне лайықты деп таппай оған қарсы жақын сұлтандар, аймақтағы кішірек әмірлер мен әскерін жібереді. Ташкент пен Самарқанд арасында екі жақтың арасында үлкен шайқас болады. Абдалла-ханның әскері ол таққа отырғаннан бері барлық шайқастарда жеңген болатын, бірақ бұл шайқаста жеңіліп, Абдалла-ханның көптеген әмірлері мен әскербасылары және бірнеше жақын сұлтандары өлім құшады. Қалғандары жеңіліп, есі кеткен күйде Бұхараға келеді. Абдаллах-хан Гераттағы Әмір Құлбаба көкілташқа адам жіберіп, көмек сұратады. Абдалла-хан Әмір Құлбабаның әскері жиналып болған соң Тәуекелдің көзін біржолата жою және кек алу үшін Самарқандқа қарай жылжиды. Алайда, ұлының құлақ аспай қарсылық танытуы, қазақ әскерінің өршілдік әрекетінен денсаулығы нашарлап төсек тартады. Ақыр соңында дүние салады» (Торкоман, 2003:552-553).

Осы оқиғадан соң таққа Абдалла-ханның ұлы Әбд әл-Мумин отырады. Бірақ ол да тақта ұзақ отырмайды. Бір жыл өтпей 1599-жылы өлім құшады. Осы жағдайды пайдаланып, Тәуекел хан үлкен жорыққа дайындалады. Тарихи деректер бойынша Әбд әл-Мумин Шайбанилер әулетінің ең соңғы билеушісі. Ендігіде билік Шайбанилер әулетінен Аштарханилер әулетіне өтіп, Бұхарадағы таққа Бақи Мұхаммад (1603-1605) отырады (Абусейтова, Баранова, 2001:210). Әрине, бірден емес, алғашында Самарқанд уалаятының билеушісі болып сайланады және тағы біршама қақтығыстардан кейін таққа отырған. Ол туралы зерттеушілердің пікірі екіге жарылады. Бірақ қалай болғанда да аштарханилер әулетінің өкілі Бақи Мұхаммадтың билікке келуі мен

шайбанилерді ығыстыруы Тәуекел ханды жеңуіне тікелей байланысты екендігін зерттеушілер жоққа шығармайды (Абусейтова 1981). Бақи Мұхаммадтың биліке келу туралы тағы да бірнеше пікір бар, бірақ біз бұл тақырыпты арнайы талқыламаймыз. Себебі ол тақырып жеке тақырып болғандықтан тікелей мақаланың тақырыбына қатысты мәселеге қайта ораламыз. Негізгі тақырыбымыз «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасындағы қазақтарға қатысты мәлімет болғандықтан осы шығармадағы қазақ ханы туралы мәліметке назар аударайық. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында былай деп жазылған: «Тәуекел хан қазақ Мәуереннахрды иесіз деп танып Түркістан мен сахаралық өзбек тайпаларынан тұратын сансыз әскермен садақ жинап, қалың қолымен осы аймақты алу үшін жылжып отырады. Бұл уәләттың халқы қалың тауды қопаратын нөпір әскерге төтеп бере алмай беріліп, бас иеді. Тәуекел хан Түркістан, Мәуереннахр уәләтін Ахси, Әндіжан, Ташкент, Самарқанд, Мианқалаға дейінгі аралықты шабады. Бауыры Есім сұлтанды 20,000 қолмен Самарқандқа қалдырып, өзі 70-80 мың қолмен Бұхараны алуға аттанады. Ол кезде Бұхарада 10-15 мыңнан астам қол жоқ болатын. Пір-Мұхаммад хан мен Бұхара әмірлері сыртқа шығып, сапқа тұрып соғыспай қала бекінісі мен қабырғаларын бекітіп соғысуды жөн санайды. Тәуекел хан үлкен қаланы қоршап алады. Әскері шашырап, жайылып кетеді. Бұхараны қорғаушы әскер күнде бір қақпадан сыртқа шығып, соғыс ашып, көпшіліктің өмірін отқа ораумен болады. Екі жақтың арасындағы жанкешті шайқас он бір күнге созылады. Он екінші күні Бұхара қаласының бар әскері, бахадүрлері сыртқа шығып екі жақтың арасында таң атқаннан күн батқанша қанды шайқас болады. Сол күні бұхаралықтар жеңістің белгісін танытып, қазақтардың әскерін жеңеді. Тәуекел хан өзі тұрған жерінен жылжып ордасына (хан шатырын тіккен жер) жеңіліп келеді. Әскерінің көбісі бытырап, шашырап қашуға бет алады. Түн болып қалғандықтан Бұхараның халқы жеңіспен қалаға қайтып оралады. Көңілді әуенмен кернейлетеді. Тәуекел ханды қорқыныш билеп енді бір сәтке де қалуға болмайтынын түсінеді. Өз ордасына үлкен от қойып қараңғы түнде Самарқандқа бет алады. Қашқан әскер Самарқандқа жетіп, Есім сұлтанға ханның қайтып келуі мен бар ақиқатты айтады. Есім сұлтан бұл жағдайдан жайсызданып ағасына адам жіберіп былай дейді: «Саны көп қолдың Бұхараның аз ғана әскерінен жеңіліп қашып келгені үлкен ұят болады! Егер хан жеңіліп Самарқандқа келсе, онда самарқандықтар қарсылық қақпасын ашып, келісім қақпасын жабар. Мемлекет үшін ханның қайтып барғаны дұрыс, мен де әскеріммен сізбен үзеңгілес боламын». Тәуекел бауырының дұрыс деп тапқаны бойынша жасайды және Есім сұлтан оған қосылып тағы да шайқасқа дайындалады.

Пір-Мұхаммад хан мен оның жақтастары Тәуекел хан қашып кеткен соң, Бұхарадан шығып оның артына түседі. Мәуереннахрдан, айналадан жаттың әскерінен қорғану үшін көптеген халық жиналады және Мианқалдың Ұзын Сақал жерінде екі жақтың әскері кездесіп, бір ай шамасында шайқас оты тұтанады. Осы сәтте Дін-Мұхаммадтың бауыры Бақи Мұхаммад – кезінде қызылбастың жеңімпаз әскерінен Пул-и Салар жерінде болған шайқастан қашып кеткен болатын – Пір-Мұхаммадтың қызметіне жетеді. Оның келуінің оқиғасы былай болады. Дін-Мұхаммад ханның бауыры біршама адаммен шайқас алаңынан шығып Андхудке жетіп, Гурги жолынан өтіп Бұхараға келеді. Пір-Мұхаммад хан Тәуекел ханның соңынан қуып Бұхарадан шығып кеткендіктен бұхаралықтар оның рұхсатынсыз Бақи сұлтанды қалаға кіргізбейді. Ол амалсыз Қожа Бахауддиннің мазарынан өтіп, Ұзын сақалдағы Пір-Мұхаммед ханның ордасын танып, қосылады. Әмірлердің құрметпен қарсы алуларын қабылдайды, Шыңғыс сұлтандарының әдеп пен ережесіне сәйкес оған көрініс¹ (құрмет) көрсетеді. Пір-Мұхаммад ханның әмірлері Бақи сұлтанның келгенін жақсылыққа жорып, құрмет көрсетіп оны жауға қарсы әскерді басқаруға тағайындайды. Бақи сұлтан бұрындары да Тәуекел ханмен соғысқан және көбінесе жеңген болатын. Абдалла-ханның белді әмірлерінің бірі Тәуекел ханды Мәуереннахрдан қуған, ізіне түскен Әбд әл-Васе – Әбд әл-Мумин ханды өлтірген адам – Бақи сұлтанның қолынан өлген болатын. Екі топтың арасында соғыс оты өршиді. Бақи сұлтан Пір-Мұхаммадтың қолдауымен күш көрсетіп бір бағытта соғысу арқылы Тәуекел ханды мезі етіп, шаршатады да Тәуекел хан үлкен түнгі шайқасты бастайды. Қарсы жақ та төтеп береді, тізеге күш салып екі жақтың арасында ауыр шайқас орын алады. Түнгі шайқаста

¹Курунеш немуд – түбі түрік сөзі, көрініс көрсету; етістігі парсыша – істеу, әрекет ету – Шыңғыстан тараған сұлтандарға көрсетілетін құрметтің бір түрі.

Пір-Мұхаммад ханның туысы Сейд Мұхаммад сұлтан мен диуанбегі Мұхаммад Бақи аталықты Тәуекел ханның әскері өлтіреді. Бірақ Тәуекел де жарақаттанады. Ештеңе істей алмай аттың басын кері бұрып, Ташкентті бетке алады және ол жерде ауруы денесіне тарап бақиға аттанады.

Нақшбандия шейхтарының ара ағайындығымен Бақи Мұхаммад пен Ташкенттегі қазақ тайпасы уәлиінің арасында бейбіт бітім жасалады, оның шарты – Самарқандтың әскері Ташкентке қайта оралмайды» (Торкоман, 2003:591-593).

Енді осы оқиға «Тарих-и Аббаси» шығармасында қалай баяндалды, соған тоқталамыз. Оқиға Тилмханның өлімінен соң Бақи Мұхаммадтың таққа таласқан топтардың арасындағы қарсыласулардан қажып 22 адаммен Андхудке барғанынан басталады: «Азық-ауқат сұрап көмек сұраған Бақи Мұхаммадтың өтінішіне ойланбастан жоқ деп жауап береді. Амалсыздан Бақи Мұхаммад Мәуераннахрге бет алады. Ому суынан өтіп, Қаршы жеріне жеткенде барлық сыпайылықты сақтап сол жердің уәлиі Пір-Мұхаммадқа адам жіберіп: «Тилмханның жайы мен өзбек жамағаты жеңіліске бет алды, біз сенен пана сұрап келдік, қандай бұйрығыңыз бар», деген өтініш жасайды. Тура осы мазмұнда өзбектің бақуат адамдарына хат жазады. Әмірлер Бақи Мұхаммадтың арызын Пір-Мұхаммадқа жеткізіп, оның келгені дұрыс болған деп санайды. Оның себебі тура осы кезде Дешті Қыпшақтың билеушісі Тәуекел хан өзінің бауырлары және 70 мың Дешті Қыпшақтың өзбегімен Ақсыкет, Фармам, Мәскане, Самарқанд және Мианқолға дейінгі уәлайаттарды жаулап алып ендігіде Бұхараға бет алған болатын. Әмірлер Бақи Мұхаммадтың әскері жоқ болғанымен оның шах әулетінен деген аты бар, оның келгені жақсы болды десті. Онымен қатар бірнеше халат (шапан) пен жүрекке жағымды хаттар жазып жібереді. Бақи сұлтан Бұхараға келіп «көрініс» құрметіне ие болады. Екі күннен соң Бұхараға екі фарсах жерге Тәуекел ханның келгенін біледі. Әмірлер, үкімет басшылары Бақи Мұхаммадпен жиналып, ақыл-кеңес құрады. Әркім есіне түскен ойларын айтады. Диуанбегі Мұхаммад Бақи би Бақи сұлтанға қарап: «Сіз көп соғыстыңыз, әскер бастап жүрдіңіз, ойыңызға түскен шараны айтыңыз», - дейді. Жауап ретінде: «Біз кейде соғыстан қаштық және біздің жолдасымыз да әскеріміз де болмады, не десем жөн болар екен», дейді. Мәжілістің хәзреті көптеген әңгіме айтып асыра сөйлейді, бірақ ешкім де бірнәрсе айтуға шешілмейді. Бақи сұлтан орнынан тұрып алдыға шығып отырып былай дейді: «Сіздерді Бұхарада қоршауға алғаны лайықты емес болып көрінеді. Себебі көмектің келетініне ешқандай үмітіңіз жоқ. Және сіздердің түнгі шайқасқа шығуларыңыз бен жағалай тұрып шайқасуларыңыз да қате. Себебі дұшпанның әскері 80 мың көрінеді. Сіздердің ахуалдарыңызды білгенде (халық Ғ.Қ.) өздерінің қорғанысын жақсартады және (оларды Ғ.Қ.) өлкеге еге етіп алады. Әскер мен халық сізден үмітін үзіп оларға (қазақтарға Ғ.Қ.) барып қосылады. Сіздер өз қолдарыңызбен түкке алғысыз болып қаласыздар Осы тұста ашу шақырып онымен соғысу керек. Құдай әркімге беретіндей ерлік таныту керек». Пір-Мұхаммад хан: «Біз мына азымызбен, ол осынау көбімен оларға қарсы тұра аламыз ба», дейді. Бақи сұлтан жауап ретінде: «Соғыстың өз әдісі бар, әдісі мынау. Өз әскеріміздің ішінен бес мың соғыс көрген, мұздай қаруланған атты әскерді таңдау керек. Өзіңіз сенетін, жаужүрек адамды осы әскердің сардары етіп тағайындау керек. Соғыс болатын күннің алдыңғы түнінде бұл жамағат қаладан шығып қарсыластың әскерінің сырт жағына екі фарсактай жерге барып жасырыну керек. Күндіз екі жақтың әскері сапқа тұрады, әрине біз оларға төтеп бере алмаймыз. Пір-Мұхаммад хан біраз қарсылық танытқаннан кейін, келісілген уақытта тізгінін кері бұрып, қашқан кейпімен кері қарай шауып, өзін қалаға жеткізеді және қақпалар ашылады. Тәуекел ханның әскері ізіне түсіп қуады және шашырайды, шабу мен тонаумен айналысуға кіріседі. Және осыдан кейін оның жамағаты кешірім сұраушы (кінәлі) болады. Өлең:

Әгәр түрк ра мүжде гәрәт дахи Бехешт-у бехештеи бәшәрат дәхи

Аудармасы: Егер түрікке тонау жайлы сүйінші хабар берсең, оған пейіштің пейішінің сүйіншісін бересің.

Жаратушының көмегімен сардар бес мың әскерімен сыртынан келіп, бөлінбеген бойда өздерін сардарға (Тәуекел ханға Ғ.Қ.) жеткізеді және оны қолға түсіріп немесе өлтіріп туын алып желбіретеді. Содан кейін шашырап кеткен әскерге барады және өлтіреді. Егер де ештеңе істей алмаса (қазақтар Ғ.Қ.), онда патша амандықта болады. Әмірлер мен мемлекеттің үлкендері қолдау білдіреді. Пір-Мұхаммад хан:

«Сардарлықтың қалауы сізге барып тіреледі», дейді. Бес мың жүрегі бір жастарды бөліп алып Бақи сұлтанға тапсырады. Бақи сұлтан жерді сүйіп құрметін білдіреді. Келесі күні Пір-Мұхаммад хан әскерімен қаладан шығып кетеді де қаладан 3 фарсах жерге барып орналасады. Алдарына ор қазып, соғысқа дайындалады. Бұл хабар Тәуекел ханға жетісімен ол қатты қуанып, сол жерге бет алады. Келесі күні Пір-Мұхаммад орналасқан бір фарсактық жерге келіп орналасады және екі топ жүздесіп тағдыр қаламы бұл оқиғаны қалай жазса, тура жоғарыда толығымен баяндалғандай орын алады. Қабілет амалға айналып, мәміле алдын-ала келісілгендей болып орындалады. Пір-Мұхаммад тізгінін бұрып Бұхараға бет алады. Мұхаммад Бақи би біраз аялдап, ханның қалаға жеткенін күтеді. Аяқ-асты Мұхаммад Бақи биді қолға түсіреді де Тәуекел ханның алдына апарады және өлім күштырады. Дешті Қыпшақтың әскері тонауға кіріседі. Осы кезде Бақи сұлтан жасырынған жерінен шығып өзін Дешті Қыпшақтың әскері етіп көрседі де Дешті Қыпшақтың әскерінде тұрақсыздық пайда болады. Тәуекел ханды жарақаттап, аттан құлатады. Әскері жиналып атқа отырғызып алады. Бірақ жарақаты ауыр болғандықтан аялдауы екіталай болып, қашуға бет алады, Самарқандқа дейін аялдамайды. Бақи Сұлтан Тәуекел ханның туын қолына алып, Бұхараға қарай беттейді. Әскер шауып әрі тонап, көптеген олжаменен ту желбіреген тұсқа топ-топ болып беттейді. Жақындаған кезде ұстап алып бір адамды да қалдырмай бәрін қырып салады. Соншалықты әскердің өлгені 15 мыңдай Дешті Қыпшақтың адамы өлім құшады. Қалғандары даланы бетке алып, әрқайсысының жарты жаны қалып жан-жаққа қашады. Жандарында бөтен әскердің жоқ екеніне көз жеткізген соң Самарқандқа қарай оралады. Бірақ Бақи сұлтан өзінің бауыры Уәли сұлтанды Пір-Мұхаммадқа жіберіп Тәуекел ханның артынан қуып Самарқандқа кеткенін және «Сіз де аялдамай артымыздан жылдам келіңіз. Дешті Қыпшаққа дейін барамыз және қолымнан келгінінің бәрін жасаймын. Қызметіңізде боламын», деп хабар жібертеді. Аяқ астынан Тәуекел ханның жарақаты ауыр болып Самарқанд жолында қаза болады. Бауыры Есім сұлтан оның мәйітін алып Самарқанд қаласына кіреді. Көш пен өзіне қатыстыларды алып Ташкенге (Ташкент) келеді. Тура осы кезде Бақи сұлтан Самарқанға жетеді де бөгелмей¹ жүріп кетеді. Есім сұлтан қорыққаннан² Ташкенге аялдамай кетіп қалады. Бақи сұлтан Ташкенді бекітіп қайтып оралады Бұрынғы және жаңа өлкелер туралы көп сөз айтылады. Бақи сұлтан әдептілік үшін: «Бұхара Шыңғыстан тараған билеушілер мен үлкендердің астанасы. Әсіресе, Абдаллах ханның астанасы, ал қазіргі таңда Пір-Мұхаммадты Абдаллах ханның орнында деп есептейміз. Бұхараның астана болғаны ыңғайлы және басқа өлкелер хазреті ханның ыхтиярында кімге беремін десе, өзі біледі», - дейді. Әмірлер мен мемлекеттің үлкендері Самарқандтың билігін Бақи сұлтанға берілгенін, басқа өлкелердің басқа әмірлерге, Пір-Мұхаммадтың Бұхараға оралуы дұрыс деп табады» (Жәлал, 1987:178-181).

Бұдан ары қарай Бақи Мұхаммадтың Самарқанның билеушісі болып тағайындалған соң өзін «хан» санағаны, қала маңындағы елді-мекендерді шапқандығы сөз болады. Содан Мианқаланы бер деп Пір-Мұхаммедке адам жібереді, оған «жоқ» деген жауап алады. Әскерімен келіп Мианқала бекінісін алады. Ары қарай Пір-Мұхаммад пен Бақи сұлтанның арасында қақтығыс басталады.

Енді екі шығармадағы Тәуекел ханның Бұхараға жорығын бірнеше тақырыпқа бөліп қарастырып оның баяндалу ерекшелігіне талдау жасаймыз.

1. *Әскер саны*: «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында Тәуекел ханның әскер саны 100 мың. Өзімен бірге 70-80 мың, ал Есім сұлтанда 20 мың. «Тарих-и Аббаси» шығармасында 70-80 мың. Бұхаралықтардың әскері 15 мың.

2. *Шайқастың ұзақтығы*: «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша Бұхарада 12 күн, Ұзын Сақалда бір айдай. «Тарих-и Аббаси»де негізгі шайқас бір күн. Ұзын Сақалдағы соғыс туралы мәлімет жоқ.

3. *Тәуекел ханның жарақат алуы*. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша Тәуекел хан Ұзын Сақалда жарақат алады. Ал, «Тарих-и Аббаси» шығармасында Тәуекел хан Бұхарадағы шайқаста жарақат алады.

4. *Тәуекел ханды кім жарақаттайды?* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша кім жарақаттағаны белгісіз. «Тарих-и Аббаси» шығармасында Тәуекел ханды Бақи сұлтан жарақаттап, аттан құлатады.

¹ түпнұсқада осы жерде бір сөйлем үзіліп қалған.

² түпнұсқада осы тұста бір сөйлем оқылмайды.

5. *Тәуекел ханның туы.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында Тәуекел ханның туы сөз болмайды. «Тарих-и Аббаси» шығармасында Тәуекел ханның туы басты назарда болады және тудың жау қолына түсуі жеңіліске алып келеді.

6. *Есім сұлтан.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша Есім сұлтан ағасы Тәуекел ханға Бұхарадан үлкен әскермен жеңіліп Самарқандқа қашып келгені «*үлкен ұят*» екенін және қайта барып соғысу керектігін айтып адам жібереді. Тәуекел хан бауырымен келісіп қайтадан шайқасқа дайындалады және қарсыластармен Ұзын Сақалда қайта кездеседі. «Тарих-и Аббаси» шығармасында Есім сұлтан туралы мұндай мәлімет кездеспейді.

7. *Шайқаста қаза болғандар саны.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша қарсыластар жағынан белгілі адамдардан Сейд Мұхаммад сұлтан мен диуанбегі Мұхаммад Бақи аталық Ұзын сақалдағы түнгі шайқаста қаза болады. «Тарих-и Аббаси» бойынша Мұхаммад Бақи би мен қазақ әскерінен 15 мың адам Бұхарада өлім құшқаны жазылған.

8. *Ара ағайындық.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша нақшбандия шейхтары ара ағайындық жасап, Бақи Мұхаммад пен Ташкенттегі қазақ тайпасы уәлиінің арасында бейбіт бітім жасалады. «Тарих-и Аббаси» шығармасында бұл туралы айтылмайды.

9. *Өлең.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында қазақ әскерінің тонауы туралы өлең кездеспейді. «Тарих-и Аббаси» шығармасында Бұхараны тонауға кіріскен қазақ әскеріне автор бір бейіт өлең арнаған.

10. *Көп әскердің аз әскерден жеңілуі немесе соғыс тактикасы.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында Тәуекел ханның 70-80 мың қолмен келіп Бұхара қаласын 11 күн бойы қоршауда ұстағанда әскері шашырап кетеді. Қанша тырысқанымен Тәуекел ханның әскері Бұхара қаласының бекінісін бұзып кіре алмайды. Керісінше бұхаралықтар шайқастың 12-күні жан беріскен шайқасқа шығып, қазақтарды қашуға мәжбүр етеді. Аз ғана қолдың қайрат көрсеткені мен көп әскердің қашқанына қарап, Бұхараны алу үшін Тәуекел ханның нақты соғыс тактикасын ұстанбағаны байқалады. Үлкен қаланы қоршауда ұстаймын деп әскері шашырап, бейберекетсіздікке ұшырайды. «Тарих-и Аббаси» шығармасында Тәуекел ханның 70-80 мыңдай әскермен келіп, Бақи сұлтан құрған айлаға түсіп Бұхара қаласына қашқан әскердің соңынан қуып кіріп, тонаумен айналысады және оның соңы жеңіліске әкеледі. Бақи сұлтан «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша Бұхарадағы соғысқа қатыспайды, Ұзын Сақалда болған екінші шайқасқа Бұхара әскерінің соңынан келіп қосылады. «Тарих-и Аббаси»-да Бұхарадағы Тәуекел ханға қарсы соғыс тактикасын ұсынған адам Бақи сұлтан және осы тактиканы қолдану арқылы аз ғана әскерімен көп әскері бар қарсыласты жеңеді.

11. *Жәрдемнің келуі.* «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында Пір-Мұхаммад хан мен оның жақтастары Тәуекел хан қашып кеткен соң, Бұхарадан шығып оның артынан қуады. Сол кезде Мәуереннахрдан, жан-жақтан жаттан қорғану үшін, яғни қазақтардың әскерінен қорғану мақсатында көп аламанжы жиналады. «Тарих-и Аббаси» шығармасында бұл туралы мәлімет кездеспейді. Бұхара әскері қолдарындағы бар күшпен нақты айла қолдану арқылы Тәуекел ханның бетін қайтарып, қашуға мәжбүр етеді.

Бұдан басқа, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында кездеспейтін, тек «Тарих-и Аббаси» шығармасында кездесетін бірер мәліметке тоқталамыз. Жоғарыда айтылған оқиғадан соң «Тарих-и Аббаси» шығармасында Есім сұлтан Самарқандқа келгені жайлы кішігірім мәлімет бар: «Тәуекел ханның бауыры Самарқандқа келеді, сол жердегі көптеген ауылдардың тұрғындарын көшіріп, Ташкентке жібереді. Осы қираған жерде үлкен тырысулар болады және өзі Самарқандты қоршап алады. Бұл жағдайдан мезі болып шара іздеу мақсатында Ноуде елді-мекенінің біраз адамын «кешірім сұрату» рәсімі бойынша сыртқа алып шығарады. Ол адамдарды өлтіруге үкім шығарып, Самарқандқа қайта оралады» (Жәлал, 1987: 202).

Осы оқиғадан тағы бір жыл өткен соң мынадай мәлімет бар: «Самарқандта амалдың жазуында 1010/1602 жылдың 12-рабиул-аууал жұлдызында Бақи-ханның Тәуекел ханның бауыры Есім сұлтанмен болған соғыста жеңілгендігі туралы және Бақи-ханның қашып Бұхараға жеткені туралы хабар жетті. Және мына рубайды патшаға жақын адам Баба Сұлтан Құми¹ жазған. Рубай:

¹Баба Сұлтан Қаландар Құми – Шах Аббас I тұсында өмір сүрген дәруіш ақын.

*Сэд шүкр ке нәсл-е узбакән шүд мәдум,
Әз батин-е файаз имам мәсум
Гуйанд иеки манде аз ишан бақи
Бақи мәдум-у хал-е бақи мәлум»* (Жәлал, 1987:206)

Аудармасы: Өзбек нәсілінің жойылғанына мың шүкір, бұл бейкүнә имамның ішкі әлемінің пайдасынан. Олардан біреу қалды деп айтады. Қалғаны жоқ болды, қалғанының жайы мәлім. Яғни, Есім сұлтаннан қашып аман қалған бір топ жоқ болды, ал қалғанының жайы мәз емес.

Бұдан кейін Есім сұлтан туралы тағы мынадай мәлімет бар: «Хытай шекарасы жағынан өте көп жылан Минқабқа (тау жолына) келгенінен қалмақ жамағаты сол жыландардың кесірінен ауа көшіп Минқабқа келеді және Келді Мұхаммед хан мен Есім сұлтанның арасында Түркістан өлкесіне қатысты істер бойынша тартыс бар. Әлқисса, Мәуереннахрда тынышсыздық, соғыс пен бей-берекетсіздік» (Жәлал, 1987:218-219).

Молла Жәлал «Тарих-и Аббаси» шығармасында Есім хан жайлы бірқатар мәліметті келтірген. Біріншіден, Есім ханды – Тәуекел ханның бауыры, Есім сұлтан деп атаған. Бұл оқиғалар Тәуекел хан қаза болғаннан кейінгі оқиғалар. Демек, ол кезде Есім «сұлтан» емес «хан» болатын. Бірақ ирандық тарихшы барлық жерде Есім сұлтан деп атап көрсетеді. Екіншіден, Самарқанд маңындағы біраз жамағатты Ташкенге қарай көшіреді, Самарқандты қоршауда ұстап, бірақ ала алмаған соң Ноуде елді-мекенінің халқын өлтіруге үкім шығарады. Бұның бәрі ағасы Тәуекел ханның кегін алу үшін жасалған әрекеттер ме әлде бұл аймақтың әлі де болса билеушісі бола алатындығын еске түсіру ме? Үшіншіден, 1602-жылы Самарқандта Есім сұлтан мен Бақи сұлтан шайқасып, соңғысының жеңіліп Бұхараға қашқандығы сөз болады. Қашып құтылған Бақи сұлтанға арнап жазған Баба Сұлтан Қумидің өлеңі бар. Өлеңнің мағынасына қарап, өзбектердің жеңілгеніне қуанған Иран шахының көңіл-күйін аңғарамыз. Демек, қазақтардан Бақи сұлтанның жеңілгені Иран шахына тиімді болғаны байқалады. Төртіншіден, Шайбанилер әулетінен шыққан Ташкент билеушісі болған Келді Мұхаммед пен Есім ханның арасындағы Түркістан өлкесі үшін тартыс сөз болады. Мәуереннахрдағы берекетсіздік пен тартыстарды қадағалап отырған Иран шахының әрекетін байқалады. Бірақ, бұдан алдын Қытай шекарасы жағынан көп жыланның ауып, сол жыланнан қорыққан қалмақтар үдере көшеді. Бұл жердегі Минқаб жердің аты да болуы мүмкін¹ бірақ, ирандық тарихшы жердің атын шамалы өзгертіп жазған сияғай байқалады. Бұл сөздің екінші мағынасы таудағы жол дегенді білдіреді. Қалай болғанда да оқиға орын алған кездегі қалмақтардың жайынан хабар беретін қызықты дерек. Жалпы, парсы дереккөздерінде қалмақтар туралы мәлімет өте аз кездеседі. Ал «жоңғар» деген ел не ұлт аты кездеспейді. Молла Жәлалдың «жылан» дегені қытайлықтардың өзі де болуы мүмкін. Себебі, Қытайдың ежелден келе жатқан символы – аждаһа (жылан). Яғни, қытайлар көптігімен қалмақтардың қазақтар жаққа ығысуына себеп болған дегенді аңғартады.

Қорытынды. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» және «Тарих-и Аббаси» шығармасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды талдай келе, мынадай қорытынды жасаймыз.

Біріншіден, мақалада қарастырған екі шығарманың деректері жақын, тіпті бір. Екі тарихшы бір-бірін жақсы таныған, бір сарайда өмір сүрген және бір патшаға қызмет еткен. Бірақ, баяндау тәсілі мен кейбір деректерінде айырмашылықтар бар. Ескендірбек Муншидің міндеті тарих жазу болғандықтан, барынша кең қамтуға тырысқан. Мысалы, Нақшбандия шейхтарының ара ағайындығы, Есім сұлтанның қайта шайқасқа шығуға ағасын үгіттеуі, Ұзын Сақалдағы бір айға жуық шайқас және т.б. деректерді келтірген. Молла Жәлал болса, кәсіби тарихшы болмағанмен өз көзімен көргендері мен естігендерін барынша дәл жеткізуге тырысқан және бұл деректері Ескендірбекте кездеспейді. Әсіресе, Бақи сұлтанның әскери тактикасын тайға таңба басқандай етіп баяндағаны мен Тәуекел ханды қолға түсіру не өлтіруді жоспарлағаны және Тәуекел ханның туын қолға түсіру арқылы жеңгенін атап көрсетуге болады. Ескендірбек қамтымағанды Молла Жәлал қамтыған немесе керісінше. Қорыта айтқанда екі автор бірін-бірі толықтырып отырған. Бұған қарап бір кезде орын алған оқиғаның бірнеше нұсқасы болғанын және Шах Аббас I сарайына түрлі нұсқалары жеткенін аңғарамыз.

¹Минқаб – Иран жерінде Минқаб деген елді-мекен бар.

Ескендірбек сол тарихи оқиғаның біреуін алса, Молла Жәлал басқа бір нұсқасын пайдаланған. Айта кету керек жай, бір тарихи оқиғаның бірнеше нұсқада таралуы жиі кездеседі. Бұның бәрі орын алған тарихи оқиғаның ауқымына байланысты. Масшабы қаншалықты үлкен болса, баяндаушылары де куәгерлері де көп болатыны анық. Сондықтан баяндаушылардың, яғни тарихи оқиғаны жеткізушілердің бірнеше адам болғаны осы екі шығармадан анық көрініс тапқан деп айта аламыз. Демек, Тәуекел ханның Бұхараға жорығы сол кезде орын алған маңызды әрі ауқымды тарихи оқиғалардың бірі болған деуге болады.

Екіншіден, Есім сұлтанның Самарқандта қалып, Тәуекел ханның Бұхараға келуі «Тарихи Аббаси» шығармасында кездеспейді. Керісінше, Тәуекел хан бауырлары және үлкен қолмен Бұхараға келгендігі айтылады. Соған қарап, Тәуекел хан Есім сұлтанды Самарқандта қалдырмай бірге әкелуі мүмкін деген ой туады. Сонымен қатар, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында Бұхараны 12 күн бойы қоршап ала алмай Самарқандқа қашып келген Тәуекел ханды қайта соғысуға үгіттеген Есім сұлтан. Яғни, Есім сұлтан екі шығармада екі түрлі сипатталады. Біріншісінде, қайта соғысуға үгіттеген адам ретінде, екіншісінде ағасының жанындағы үзеңгілес бауыр ретінде. Олай болса, Есім ханға қатысты осы деректерді басқа дереккөздермен салыстыра отырып зерттеу керектігін аңғарамыз.

Үшіншіден, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасында бұхаралықтардың 11 күн бойы қарсыласуға шамасы жеткенін, 12-күні үлкен-кіші бәрі шығып соғысқанын және Бұхара қаласына қазақтарды кіргізбегенін көреміз. Ал, Тәуекел ханның 70-80 мың әскерімен ешқандай айла қолданбай, тек қаланы қоршап соғысқаны мен әскерінің шашырап кеткені жазылған. Осы жерде бәрімізді мазалайтын сұрақ туындайды. Тәуекел хан қаншама рет қол бастап жорыққа аттанған тәжірибелі сардар бола тұра, Бұхара қаласын алу үшін қарсыласты сан соқтыратындай әскери тактика қолданбағаны қалай? Екі тарихи дереккөзде де Тәуекел ханның үлкен қолды бастап келіп, аз қолдан жеңіліс тапқанына куә боламыз. Бұл жерде қазақтың әскер саны көбейтіліп көрсетілуі мүмкін. Әсерлі болу үшін немесе оқиғаның масшабын үлкен етіп көрсету үшін әскер санын көбейтіп жазу бірқатар парсы дереккөздерінде кездеседі. Бірақ, қазақ ханының 100 мың әскерді жинай алу мүмкіндігі болғанын да жоққа шығаруға болмайды. Бұл әскердің біршамасын жаулап алған Самарқанд, Ташкент, Ақси, Әндіжан жеріндегі мойынсұнған халықтың есебімен толтыруы мүмкін жай. Бұндай ереже сонау Шыңғыс хан заманынан бар. Әскерге жауапты жүзбасы, мыңбасы мен түменбасылар қалайша әскерді жинап ұстамады деген сұрақ тағы бар. Әр шайқастың нақты мақсаты болады. Демек қазақ тарапының басты мақсаты Бұхараны біржолата қарату емес, тонап қайтып кету болса керек. Себебі «Тарих-и Аббаси» шығармасы бойынша қазақ әскері Бұхараға кіргеннен соң тонаумен айналыспай нақты соғыс тактикасын қолданғанда 70-80 мың әскерге 15 мың әскер қарсы тұра алмасы анық еді. Қорытындылай келе, қазақ әскерінің Бұхарада жеңілу себептері бірнешеу деп ойлаймыз. Соның бірі ауызбіршіліктің болмауы. Яғни, бұйрықтан шығып тонауға кіріскен әскер шашырайды және бұл жеңілуге әкеледі. Екінші себебі, қазақ жағы Бұхара қаласын біржолата қаратуды емес, қамалды алып, оны тонап сосын қайтып кетуді жоспарласа керек. Үшінші себебі, әскер санының көптігіне сенген қазақ жағы қарсыластың күшін төмен деп бағалаған. Демек, арнайы әскери айла қолданбай-ақ «Тарих-и аламара-йи Аббаси» бойынша қоршауда ұстау арқылы жеңеміз деп ойлауы қате шешім болғанын көреміз.

Төртіншіден, «Тарих-и Аббаси» шығармасында Ескендірбектің еңбегінде кездеспейтін Тәуекел ханның туы туралы мәлімет маңызды. Кез-келген хан жорыққа аттанғанда міндетті түрде өзімен бірге туын алып шығатын болған. Хандықтың туы, мемлекеттің туы қашанда үлкен мәнге ие. Тудың жерге құлауы, түсірілуі, жерге тапталуы немесе жаудың қолына түсуі орны толмас қателікке әкелетіні сөзсіз. Сондықтан «Тарих-и Аббаси» шығармасындағы Бақи сұлтанның арнайы жоспар құрып Тәуекел ханның туын қолға түсіруі ерекше назар аудартады. Бұл деректі Молла Жәлал кімнен алғаны белгісіз. Бірақ бұл мәліметтің құнды дерек екені дау туғызбайды. Сондықтан қазақ хандарының тақ пен тәжі, киімі, тиындары, туы, гербі т.б. атрибуттарын зерттеуге көмектесетін және әлі де зерттеуді қажет ететін тақырып.

Бесіншіден, Молла Жәлалдың Есім ханға қатысты мәліметтері де қызықты. Әсіресе, қалмақтарға қатысты мәлімет Ескендірбекте кездеспейді. Қытай шекарасы

жағынан көп жыланның шығуы және одан қорқып көшкен қалмақтар, Түркістан үшін Есім хан мен Келді Мұхаммед арасындағы тартыс және осының бәрі Иран шахының сарайына жылдам жетіп отырған. Ал осы мәліметтердің бәрін жылнамашылар нақ уақытынды жазып отырған. Енді талқылайтын мәселе – Молла Жәлалдың еңбегі қаншалықты шындыққа жанасады және ол келтірген деректерге сенуге болады ма деген сауал. Бұл туралы жан-жақты зерттеу жүргізген ирандық зерттеушілердің пікірінше Молла Жәлал мен Ескендірбек Мунши бір тарихты екі түрлі көзқараста жазған. Бірі тарихшы ретінде, екіншісі тарихи оқиғаның куәгері ретінде. Молла Жәлал Шах Аббас I жанында жүргендіктен көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған. Оның Ескендірбек Муншиге қарағанда патшаның жанында көбірек жүргенін тарихшылар атап көрсеткен. Сондықтан зерттеушілер Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» шығармасын маңызды дереккөз ретінде қарастырады (Фараби, Идриси, 2015:108-109]. Молла Жәлалдың қазақ хандарына қатысты келтірген деректеріне келсек, бұл мәліметтердің көбісін күнұзақ патша сарайында қызметте болғанда сарайға келген адамдардан естіп, түртіп отырған деп есептейміз. Оның үстіне Мәуераннахрдағы жағдайды Шах Аббас I жіті қадағалаған. Шайбанилер, одан кейін Аштарханилер әулеті Иран шахтарының қарсыластары болған. Кімнің тасы өрлеп, кімнің жеңілетінін алдын-ала білу арқылы саясатын өзгертіп отырған Шах Аббас I (1588-1629) ұзақ уақыт билікте болған деп айтуға болады.

«Тарих-и Аббаси» шығармасының тілі қарапайым және шах туралы баяндағанда тым асыра мақтамаған. Ескендірбек Мунши сарай тілінің барлық ерекшеліктерін сақтап жазған. Шахқа деген мақтауын да аямаған. Қорыта келе, бір заманда, бір сарайда өмір сүрген бір патшаның тарихын жазған екі тарихшының еңбектерінде айырмашылықтың болуы қалыпты жағдай деген ойға келеміз. Ескендірбек Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» шығармасын Молла Жәлалдың «Тарих-и Аббаси» шығармасымен салыстырып зерттеген ирандық тарихшылар көп жайды анықтаған. Бірін-бірі толықтыратын екі шығарма деректанулық тұрғыдан маңызды еңбектерге жатады. «Тарих-и Аббаси» шығармасындағы қазақ хандарына қатысты мәліметтерді басқа да парсы тіліндегі және өзге шығыс тілдеріндегі деректермен салыстыра отырып зерттеуді қажет етеді. Және сол арқылы бұл деректердің тарихи шындығы ашыла түседі деген ойдамыз. Ол үшін деректанулық бағытта әлі көп жұмыс жасалып, әлі де жаңа парсы дереккөздерін анықтау қажет және бұл жұмыс алдағы уақыттың еншісінде деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

Абусейтова М. Х., Баранова Ю. Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 208-224; С. 210.

Жәлал М. Тарих-и Аббаси (Баспаға әзірлеген: С.Вахидийа). Тегеран: Вахид, 1366/1987. 500; 178-181 б.; 202 б.; 206 б.; 218-219 б.

Жәлал-сәни М. Тарих-и Аббаси. Тегеран университеті Орталық кітапханасы. Қолжазба № 4204. 26 п.

Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов // Казахстан в эпоху феодализма (пер. М. Х. Абусейтовой). Алма-Ата: Наука. 1981. http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Munschi_2/pred.htm

История Казахстана в персидских источниках. Т. 5. / Отв. ред. М. Х. Абусейтова; сост. М. Х. Абусейтова. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 349-357.

Камал М. Тухфат аль-мунажжемин. Малек кітапханасы. Қолжазба № 6267. 298 п.

Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. (Пер. под ред. А.А. Ромаскевича). М.-Л.: АН СССР. 1938. 700 с.

Мир-Мұхаммед Садық. Тарих-и Аббаси [электрон. ресурс]. 2018 <http://lib.eshia.ir/23019/1/3116>(қаралған күні: 18.12.2020).

Савақев Ж. Тарихнегари аср-е Сефавие ва шенахт-е манабе ва маахаз. Тегеран: Навиде Шираз, 1380/2001. 62-63 pp.

Стори С. Персидская литература (Био-библиографический обзор. Т. II. Перевел с английского и переработал, дополнил Ю.Э. Брегель). М: Главная редакция «Восточная литература», 1972. С. 868-869.

Торкоман Е. Тарих-и аламара-йи Аббаси. (Баспаға дайындаған: И. Афшар. Т.П.). Тегеран: Амир Кабир, 1382/2003. – 552-553 pp.; 591-593 pp.

Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIV- начале XIX вв. Л: Ленинградский государственный университет имени А.А. Джанова, 1949. С. 18-20.

Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981. 334 с.

Фалсафи Н. Зиндагани-и шах Аббас-и аввал. Т. I-V. Тегеран: Мұхаммад Әли Илми, 1334/1956-1369/1989. 2102 б.

Фалсафи Н. Зиндагани-и шах Аббас-и аввал. Т. IV-V. Тегеран: Мұхаммад Әли Илми, 1369/1989. 1319-1320 б.

Фараби Ш., Идриси М. Бәррәси татбиқи дидгәһҳои тарихнегари Искандербек Мунши ва Молла Жәлал Мунажжам Йәзди // Жустарҳои тарихи: Пәжугешғае улум инсани ва муталеате фарҳанги. 1394/2015, Сал-и шешум, №1, Баҳар ва табестан. 93-94 pp.; 108-109 pp.

Quinn Sh. A. Historical writing during the reign of Shah ‘Abbas: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000. 197 p.

Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Vol. I.London: Gilbert and Rivington, 1879.184-185 pp.

Savory R. Studies on the history of Safawid Iran (Парсы тіліне аударғандар: А. Ғаффарифард, М. Арам). Тегеран: Амир-Кабир, 1382/2003. 405 б.

References

Abuseitova M. Kh., Baranova Yu. G. Pismennye istochniki po istorii i culture Kazakhstana i Centralnoy Azii v XIII-XVIII vv (Written sources on History and Culture of Kazakhstan and Central Asia in XIIIth-XVIIIth centuries). Almaty: Daik-Press, 2001. 208-224 pp.; 210 p. [in Russian]

Efendiyev O. Azerbaizhanskoe gosudarstvo Sefevidov v XVI veke (The Azerbaijani state of the 16th century). Baku: Elm, 1981. 334 p. [in Russian]

Falsafi N. Zendegani shah Abbas-iavval. Vol. I-V. (Biography of Shah Abbas I). Tehran: Mohammad Ali Ilmi, 1334/1956-1369/1989. 2102 p.) [in Persian]

Falsafi N. Zendegani shah Abbasi-iavval (Biography of Shah Abbas I) Vol. IV-V. Tehran: Mohammad Ali Ilmi, 1369/1989. 1319-1320 pp.) [in Persian]

Farabi Sh., Idrisi M. Barrasitat biqididgha haye Tarikh negari Iskanderbek Monshiva Molla Jalal Monajjam Yazdi (Comparative research on historiography of Iskanderbek Monshi and Molla Jalal Monajjam Yazdi), Justarhayе tarikh: Pajuhesh gaheulu minsani vamotae late farhangi (Historical researches in humanities and culture). 1394/2015, Sal-isheshom, №1, Baharvatabestan. 93-94 pp; 108-109 pp. [in Persian]

From the history of Kazakh-Central Asian relations: the events of 1598-1599 // Kazakhstan in the era of feudalism (translated by M.Kh. Abuseitova). Alma-Ata: Science. 1981.http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Munschi_2/pred.htm. [in Russian]

Jalal-sani M. Tarikh-i Abbasi. (History of Abbas). Tehran University Central Library, Manuscript № 4204, 26 folio) [in Persian]

Jalal M. Tarikh-i Abbasi (History of Abbas) Edited by S.Vahidnya. Tehran: Vahid, 1366/1987. 500 p; 178-181 pp.; 202 p.; 206 p.; 218-219 pp. [in Persian]

Kamal M. Tukhfat al-monajjemini (The gift of astrologers). Malek Library, Manuscript №6267, 298 folio. [in Persian]

Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia, Volume II. XVI-XIX centuries Iranian, Bukhara and Khiva sources. (Per. Under the editorship of A.A. Romaskevich). M.-L. : Academy of Sciences of the USSR. 1938.700 p. [in Russian]

Mir-Mohammad S. Tarikh-i Abbasi (History of Abbas) 2018. Available at <http://lib.eshia.ir/23019/1/3116> (Accessed: 18.12.2020) [in Persian]

Petrushkevsky I.P. Ocherki po istorii feodalnykh otnosheniy v Azerbaidzhanе v Armenii v XIV-nachale XIX vv. (Essays on the history of feudal relations in Azerbaijan and Armenia in the XIV - early XIX centuries). L: Leningradsky gosudarstvennyy universitet imeni A. A. Zhdanova, 1949. 18-20 pp.) [in Russian]

Quinn Sh. A. Historical writing during the reign of Shah ‘Abbas: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000. 197 p. [in English]

Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Vol. I. London: Gilbert and Rivington, 1879. 184-185 pp. [in English]

Savaqeb Zh. Tarikhnegariasr-e Safawiyevashtenakht-e manabavama'khaz (Historiography of the Safawid period and Study on the related sources). Tehran: Navide Shiraz, 1380/2001. 62-63 pp.) [in Persian]

Savory R. Studies on the history of Safawid Iran (Translated into Persian by A. Ghaffarifar, M. Aram). Tehran: Amir-Kabir, 1382/2003. 405 p. [in Persian]

Storey Ch. Persian literature. A bio-bibliographical survey (Translated into Russian and revised, with additions and corrections by Yu. E. Bregel. Vol. II.). Moscow: Central department of Oriental Literature, 1972. 868-869 pp. [in English]

Torkoman E. Tarikh-ialamara-ye Abbasi (Abbas's world-crushing story). Edited by Afshar I. Vol. I. Tehran: Amir Kabir, Tehran. 1382/2003, 552-553 pp.; 591-593 pp.) [in Persian]

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_29

БІРЛІК ТУЫ» – ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ БОЙЫНША ҚҰНДЫ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ

Байдильдина Феллан Сауле Хайрулловна¹, Раджапов Анарбай Ускенбаевич¹

¹Ғұмарбек Дәукеев атындағы АЭЖБУ. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: s.baidildina@aes.kz (Байдильдина), a.rajabov@aes.kz (Раджапов)

Түйіндеме. XX ғасырдың басындағы Қазақ өлкесіндегі қалыптасқан саяси ахуал, қазақ ауылы мен қазақ халқының өмірі, тұрмыс-тіршілігін зерделеуде сол жылдары шығып тұрған қазақ мерзімді басылымдарының орны бөлек. Соның бірі – «Бірлік туы» газеті.

Газет негізінен Түркістан аймағының Сырдария және Жетісу облыстарындағы қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуал, аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен халықтың тұрмыс-қарекетінен құнды мәліметтер береді. «Бірлік туы» Түркістан аймағы тұрғындарын тұтас қазақ өлкесінің тыныс-тіршілігінен де хабардар етіп отырған.

«Бірлік туы» өзінің қысқа ғұмырына қарамастан ақпан және қазан төңкерістерінен кейінгі қазақ халқының тұрмысы, үміті мен арман-мұраты, сол жылдардың қиыншылықтары мен ауыртпалықтары туралы ақпараттарды жариялай отырып, халықтың саяси ой-өрісін кеңейтіп қалыптастыруға септігін тигізген басылымның бірі екендігі даусыз.

Кілт сөздер: «Бірлік туы», баспасөз, Түркістан өлкесі, Уақытша үкімет, кеңес өкіметі, Сырдария облысы, Жетісу облысы, әлеуметтік ахуал, ашаршылық, қазақ зиялылары.

МРНТИ 03.20.00

«БІРЛІК ТУЫ» КАК ЦЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА

Байдильдина Феллан Сауле Хайрулловна¹, Раджапов Анарбай Ускенбаевич¹

¹АУЭС имени Гумарбека Даукеева. Казахстан,

*Автор-корреспондент

E-mail: s.baidildina@aes.kz (Байдильдина), a.rajabov@aes.kz (Раджапов)

Аннотация. Значительная роль в изучении повседневной жизни казахского народа, традиционного быта казахского аула, политической ситуации, сложившийся в Казахском крае в начале XX века принадлежит периодическим изданиям, выходившим на казахском языке, среди которых газета «Бірліктуы» занимает особое место.

На страницах газеты нашли отражения ценные сведения об общественно-политической ситуации и социально-экономическом положении, повседневной жизни населения Сырдарьинской и Жетысуской областей Туркестанского региона. Кроме того, газета «Бірліктуы» информировала жителей региона о наиболее важных событиях, происходивших в крае и деятельности местных органов власти.

Несмотря на свою непродолжительную издательскую деятельность, газета «Бірліктуы» является одним из тех периодических изданий, материалы которых широко освещали жизнь и быт казахского народа, трудности и тяготы тех лет, надежды и мечты, которыми он жил после Февральской и Октябрьской революций, что, несомненно, способствовало росту его самосознания и расширению политического кругозора.

Ключевые слова: «Бірлік туы», издание, Туркестан, Временное правительство, советская власть, Сырдаринская область, Жетысуская область, социальное положение, голод, казахская интеллигенция.

IRSTI 03.20.00

«BIRLIK TUY» AS AN IMPORTANT HISTORICAL SOURCE IN THE HISTORY OF THE TURKESTAN REGION

Baidildina Fellan Saule Hairullovna¹*, Rajapov Anarbai Uskenbayevich¹

¹AUPET named after Gumarbek Daukeev. Kazakhstan, Almaty.

*Autor-corresponding

E-mail: Saulehair@mail.ru (Baidildina), a.rajabov@aes.kz (Rajapov)

Abstract. A significant role in the study of the everyday life of the Kazakh people, traditional life of the Kazakh village, political situation that developed in the Kazakh region at the beginning of the XXth century belongs to the periodicals published in Kazakh language, among which the newspaper “Birlik tuy”.

Valuable information about the social political and social-economic situation of the region, the daily life of the population of the Syrdarya and Zhetysu regions of the Turkestan region were reflected on the pages of the newspaper. In addition, the newspaper “Birlik tuy” constantly informed the residents of the region about the most important events that took place in the region and activities of local authorities.

Despite its short-term publishing activity, the newspaper “Birlik tuy” is one of those periodicals, whose materials widely covered the life and everyday life of the Kazakh people, difficulties and hardships of those years, hopes and dreams that they lived after the February and October revolutions, that, undoubtedly contributed to the growth of their self-consciousness and the expansion of political horizons.

Key words: «Birlik tuy», publication, Turkestan, Provisional government, Soviet power, Syrdarian region, Zhetysu region, social situation, famine, Kazakh intelligentsia.

Кіріспе. 1917 жылдың маусымы мен 1918 жылдың сәуірі аралығында шығып тұрған «Бірлік туы» газетінің бетінде жарық көрген жарияланымдар сол жылдардағы уақытша үкімет пен енді ғана билікке келген кеңес өкіметінің саясаты, халқымыздың күнделікті өмір-тіршілігі мен тұрмыс жағдайы, қоғамдық-саяси өмірі, қазақ зиялыларының қызметінен құнды мәліметтер береді. «Бірлік туының» жарияланымдары негізінен Сырдария және Жетісу облыстарының ақпараттарына негізделген. Газет беттерінде Түркістан аймағының саяси-әлеуметтік өмірінің өзекті мәселелері: жер мәселесі, жергілікті басқару, сол жылдардағы астық тапшылығы, ашаршылық қаупі, оның алдын алу шаралары, Түркістан мұсылмандарының съездері, қазақты ілім-білімге үндеу, сауат ашу, т.б. төңірегіндегі құнды материалдар жарық көріп тұрды.

«Бірлік туы» Түркістан өлкесі тұрғындарын қазақ басына түскен проблемалардан хабардар етіп қана қоймай, оларды шешу жолындағы қазақ зиялыларының жанкешті әрекеттерімен таныстырып, қатардағы азаматтардың саяси сауатын ашудағы рөлін көрсетуге мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, тақырыптың өзектілігі де осында.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен қазақ басылымдарының бірқатары ғылыми зерттеу нысандарына айналып жеке жинақ, ғылыми еңбектер түрінде жарияланып көпшілік

назарына ұсынылған. Біздің ойымызша, «Бірлік туының» да сол басылымдар қатарынан орын алатын реті бар.

«Бірлік туы» – Түркістан өлкесі бойынша құнды тарихи дереккөзі ретінде» тақырыбымен жоспарланып отырған осы бір мақалалар топтамасының алғашқысы 1917-1918 жж. Түркістан өлкесінде орын алған ашаршылық мәселесіне арналады.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға ҚР ОММ сақталған «Бірлік туы» газетінің өзі өмір сүрген 1917 жылдың маусымы мен 1918 жылдың сәуірі аралығында шығып тұрған сандарының жарияланымдары арқау болды.

Талдау әдіснамасы негізгі дереккөз ретінде осы басылым сандарының материалдарын саралап, зерделеуге негізделген.

«Бірлік туының» төрт данасы бар деп есептеледі. Ғалымдардың айтуынша, оның Санкт-Петербург, Мәскеу мен Ташкент қалаларындағы нұсқаларының тағдыры белгісіз, ал төртінші данасы ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталынған. Бұл нұсқаның да алғашқы бес нөмірі сақталмаған, газет топтамасы алтыншы нөмірден басталады.

«Бірлік туы» газетінде қазақ зиялы қауымының көрнекті өкілдері Мұстафа Шоқай, Қайретдин Болғанбаев, Сұлтанбек Қожанов, Нұрғали Құлжанов жарияланымдары жарық көрген. Олардың кейбірі өз мақалаларын «Мадияр», «А.Ж.», «Көз көрген», «Келдин», «С», т.б. бүркеме есімдерімен беріп отырған.

Олардан басқа А. Тоқтабаев (Жетісу), Т. Жанұзақов (Ш. Айтматовтың әкесі - Әулиеата), С. Сейітов, Е. Жарменов (Шымкент), Қ. Әбдалиев (Пішпек, Жетісу облысы), А. Юсупов (Ақмешіт), А. Жанталин (Қазалы), Оразбақ (Шиелі) сынды жергілікті тілшілер өлкенің түкпір-түкпіріндегі өмір-тіршілігінен хабар беріп газетте үзбей мақалалар жариялап отырды.

Басылым жарияланымдары өзгеріссіз беріліп отыр. Мәтіндердің тілдік, лексикалық, стильдік және синтаксистік құрылымына түзетулер немесе өзгерістер енгізілген жоқ.

Мақалада газет жарияланымдары сол кезеңнің тарихи оқиғалары, жалпы елдегі, Түркістан өлкесіндегі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуал аясында зерделенеді.

Талдау. Жалпы «Түркістан уалаяты газетінен» бастау алатын қазақ баспасөзінің, мерзімді баспасөз басылымдарының қалыптасу тарихы біршама зерттелген. Алғашқы зерттеулер өткен ғасырдың 50-60 жылдары-ақ жарық көре бастады (Кенжебаев, 1950:205; Бекхожин, 1981:239; Бекхожин, 1964; Субханбердина. 1989:199).

Дегенмен «...халықтың көзі, құлағы һәм тілі...» болған қазақ мерзімді баспасөзінің тарихы, оның құнды тарихи дереккөзі ретіндегі рөлі мен маңызын айқындау тәуелсіздік жылдары ғана мүмкін болды. 1990-жылдардың ортасына таман У. Субханбердина, Қ. Атабаевтардың алғашқы зерттеулері жарық көрсе (Субханбердина, 1995; Атабаев, 1998:192), 2000-жылдары мәселе Қ. Атабаев, З.Ш. Бимақанова, С.Ө.Смағұловалардың ғылыми диссертация тақырыптары ретінде алынып (Атабаев, 2000:49; Бимақанова, 2010:32.; Смағұлова, 2010:48), артынша ғылыми мақала, жинақ және монографиялармен (Атабаев, 2000:358; Смағұлова, 2011:432) толығымен түсті. 2017 жылы Батыс Қазақстан облыстық газеттерінің шыға бастағанына 100 жыл толуы қарсаңында 2013-2016 жылдардың өзінде бірнеше еңбектер мен жинақтар жарық көрді («Ұран» газеті, 1917-1918. 2014:400; «Хабар-Известия» 1918, «Қазақ дұрыстығы-Киргизская правда» 1919, 2015:680; Сафуллин, «Дұрыстың жолы»: газеті. 1919. 2016:298; Қос газеттің тарихы // История двух газет, 2013:436)

Мақалаға арқау болып отырған «Бірлік туы» газеті туралы арнайы ғылыми зерттеу еңбектері (жинақ, монография) болмағанымен газеттің жекелеген нөмірлерінің жарияланымдары негізінде білім алушы-магистранттардың екі-үшмақаласы жарық көрген Батырбеков, 2010. № 2.; Әбдіразақова, <https://e-history.kz/kz/contents/view/1940>).

Нәтижелері. Газет жарияланымдарына шолу оның көтерген мәселелерінің тақырыптары мен мазмұны жағынан «Қазақ» газеті жарияланымдарымен үндесіп жатқандығын аңғартады. Соның бірі 1917 жылғы Ресейдегі Ақпан революциясының жеңісі. «Қазақ» газетінің кезекті нөміріндегі «Алаш ұлына» деген үндеуінде: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Кеше ғана құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырдан бері жұрттың бәрін қорлықта ұстаған, құлдықта ұстаған жауыз үкімет өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті», - деп қуана жазғаны белгілі (Бөкейханов, 1994: 234-235). Бұл жаңалықты «Бірлік туы» да назардан тыс қалдырмады. Газеттің 1917 жылдың 20-тамызындағы

алтыншы нөмірінде «Қашаннан залымдық құқықсыздықтың зарын тартып, құлдық, кемшіліктің қамытын киіп келген Россия халықтары март айынан бері бостандық шуағына шықты. Әділшілік, адамшылық халыққа қас болып хайуандық жолына бағынған ескі «патша дәуірін» құлатқаннан бері Россия халықтары тіршілік жұмыстарының һәр саласын өз қолдарына алып, өзі қожайын болып отыр.

Қашаннан халықты қой есебінде бағып, құл есебінде тұтқан ескі қалып жоғалған соң ерік тізгіні сол халықтың өзіне тиді. Енді бұрынғы қара күшке сүйеніп, оқ пен найзаға сиынған жексұрын патша, қаһарлы төрелер жоқ. Олардың мәңгіге қарасы өшті. Мұнан бұлай халық тіршілік жұмыстарын өзі атқармақ; Дін һәм дүние істерінің тізгіндері халықтың өз ыхтиярына тиіп, қашаннан аңсаған бостандық, еркіншілік күні туды деген осы...», - деп үлкен үмітпен жазды (Ташкент 20-ншы август, 1917).

Сол кезеңдегі Ресей империясындағы орыс, басқа да халықтар өкілдерінің өзгеріс, бостандық, азаттық, жарқын өмір жолындағы күресте құрбан болғандығын, көп жағдайда, оған надандықтың салдарынан ақ пен қараны ажырата алмаған халықтың өзінің себепкер болғандығын жазады. Мәселен, мұны осы мақаланың мына жолдарынан аңғаруға болады: «...осы көріп отырған өзгерісіміздің бұл қызметі басталғалы жүз шамалы жыл болды. Сонан бері орыстың һәм россиядағы өзге ілімді халықтардың жүйрік сабаздары осы қызметке көп күш жұмсап, талай қайрат көрсеткен. Халыққа өзгерістің мағынасын түсіндіріп, ескі қалыптың зиянын аңғартам деп жүріп, талайсабаздар құрбан болған, Сібірге айдалған, түрмелерде отырған. Надандық қараңғылық салдарынан халық өзінің осындай шын жан ашырларына жәрдем көрсету орнына өзі қас болмақ һәм солай болғанда...».

Жалпы «Бірлік туының» нөмірлеріне шолу Қазақ қоғамының өткір проблемалары жер-су, сауат ашу, білім беру, халықтың күнкөрісі, азық-түлік мәселесі, жергілікті басқару сияқты өткір де өзекті мәселелердің күн тәртібінен түспегендігін көрсетеді.

Мәселен, сол кезеңдегі Түркістан аймағы бойынша орын алған азық-түлік тапшылығы, ашаршылық қаупі, мәселені шешу жолындағы іс-шаралар басылымның өн-бойында тұнып тұр.

Газеттің 1917 жылдың жетінші нөміріндегі «Түркістан аймағындағы ашаршылықта» Сырдария облысындағы аштық қаупі, оның алдын алу үшін тез арада іс-шара қолдану қажеттігін ескертіп тиісті мекемелерге жазылған өтініш хаттар туралы ақпарат беретін материал берілген: «Сырдария облысы азық-түлік комитетінің төбе ағасы августтың 12-сінде Мәскеудегі мемлекет кеңесінің төбе ағасы атына мынадай телеграмма берілді: ...Алдымызда ашаршылықтың қара күндері елестеп тұр. Бұл халде халықтың ұзақ шыдауы мүмкін емес. Осыны өте ескермегіңізді өтінеміз. Халыққа жетерлік азық табу қамына мықтап кірісу керек... Халық астық сұрайды. Оны тауып беру керек. Әйтпесе, ашыққан халықтың бүліншілік шығарып жіберуі мүмкін. Облысқа жіберілетін азық айға бір миллион екі жүз мың пудқа шейін көбейтілсе екен...» (Түркістан аймағындағы ашаршылықта, 1917).

Ашаршылық мәселесі төңірегіндегі осы сипаттағы жеделхаттар мен мақалалар қатарында газеттің осы 1917 жылғы сандарындағы «Ташкент. 1-ші октябрь», «Жетісу қырғыздары», «Ашаршылық», «Қазалыдан», «Ақмола облысынан астық», «Шымкенттен азық-түлік», «Алаш ұранды қазаққа», «Шиеліден» бар.

Басылымның 1 қазандағы 10-шы нөмірінде жарияланған «Ташкент 1-ші октябрь» тақырыбындағы Ташкенттегі ашаршылық, оның қауіп тудыруы мүмкін жағымсыз, зиянды салдарлары туралы мақаланы зерделеп көрелік. «...Нан жоқтық, кездеме жоқтық, жол жоқтық, отын жоқтық – ылғи жоқтық үстіне жоқтықтар қабаттап, жоқтықтық тіршілігін жүдә ондырмай барады», - деп, оның артының жақсылыққа апармайтынын, аш-жалаңаш адамның «әрбірден соң тәртіп, сәртіпке қарап тұра алмайтұғыны белгілі» екендігін ескертеді. Осындай жағдайдың Ресейдің жекелеген аудандарында орын алып та отырғандығын жазады: «жалпақ россияның ол жақ, бұл жақтарында ашыққан халықтар бүліншілік көтеріп, тәртіпсіздік шығара бастады. Ішкі россияның Тамбов, Козлов, Астрахан, Киев, Уфа һәм басқа шаһрлерінде осы жақын арада бірсапыра бүліншілік болып басылды».

Мақалада әрі қарай Ташкент оқиғасының немен аяқталғаны, Уақытша үкімет қарекеті баяндалады. «Ташкентте болған ол оқиғалардың қысқасы мынау: шаһр азық-түліктің өте тапшылығын һәм бұл туралы Хүкімет мекемелерінің аса икемдеп қам қылмағандығын сылтау қылып, сентябрьдің 12-сі күні 6-7 мыңдай солдаттармен

жұмыскерлер жиналып бір митинг жасады. Онда Хүкіметке қарсы һәр түрлі әжуалы сөздер сөйленіп, ақырында төмендегі қаулыларды қабыл қылды:

1. Байлардың қолындағы астық кездеме секілді нәрселер тоқтаусыз тартып алынсын.
2. Азық-түлік һәм оған ұқсаған халыққа бірінші зәру нәрселер жұмыскерлер мен солдаттардың қолына тапсырылып, халыққа таратылсын.
3. Банктер сияқты бүкіл мемлекет үшін қажет заттар Хүкімет мүлкі болып елан қылынсын.
4. Байлардың артық жерлері егін салатын жарлыларға берілсін.
5. Байлардың ақшасына жұмыскерлер страхование қылынсын.
6. Солдат һәм жұмыскерлер советі мен профессиональный союз һәм фабрика, заводтардағы жұмыскерлер комитеттерінің рұқсатынсыз һеш бір завод фабрика жабылмасын.

7. Шаһрлердегі бар бұйымдарды сырттағы елден келетін нәрселерге айырбастау реті жөнге салынсын, яғни шаһр халықтарының сыртқы елден алатын астық сияқты заттарына қарсы оларға шаһр кездеме, шай-қант секілді нәрселерді беріп тұратын болсын;

8. Бұл айтылғандарды орындау үшін бүкіл үкімет тізгіні бұ күннен бастап солдат, жұмыскер һәм крестьяндар советіне тапсырылсын;

Ташкент шаһры мен оның маңайындағы бүкіл азық-түлік істерін қолға алып, жарлыларға бөліп беру һәм һәр түрлі бірінші керек-жарақ нәрселерден халықты тарықтырмау үшін Ташкентте уақытша өзгеріс комитеті жасалсын» (Ташкент 1-ші октябрь, 1917).

Жиылыс Ташкентте 14 адамдық уақытша өзгеріс комитетін құрумен аяқталады. Түркістан комитеті бұл туралы Уақытша үкіметке хабар беріп, ол тараптан жаңа құрылған уақытша өзгеріс комитетінің тез арада тарауын, үкіметтің бұрынғысынша «хүкімет» қойған адамдарға тапсырылуын талап етеді. Сонымен қатар «егер 24 сағат ішінде комитет хукіметтің бұл бұйрығын мойындағанын білдірмесе, олар қолға алынып түрмеге жабылсын. Егер бұзақылар ниеті жақсылықпен көнбейтін болса, оларды жуасытуға әскер барады...», - деп сес көрсетеді.

Мақала авторы негізгі мәселенің оң шешімін таппайынша «бұлардың бергі себептері аштық, жалаңаштық, тіршілікке ризасыздық болса, арғы түп сабағы – соғыс. Бұ күнгі өңшең жоқшылықтардың бәрі сол соғыстан туып отыр. Бұлар соғыстың салдарынан пайда болған аурулар. Қандай ауру болса да, оның жазылу шарты – түп себебінің құруы, әйтпесе, қанша емдеп, қақтырып соқтырғанмен ол анық жазылмайды», - деп түйіндейді.

Аймақты жайлап келе жатқан ашаршылық қаупі туралы Пржеваль, Пішпек, Жәркент, Алматы, Қарақара уездері мысалы негізінде жазылған «Жетісу қырғыздары» мәселенің қаншалықты күрделі екендігін растай түседі.

Кезінде құнарлы жерлері орыс шаруалары мен казактар пайдасына тартып алынып, ақыр соңында ол жерлерге бару құқынан айырылған Жетісу қазағының ауыр халі былайша суреттеледі: «...Көп жерлерде тіпті көктемнен бері қарай аштан қырылулар болып жатыр. Бұл күнгі жиын көптеп һәр бірен-сараңдап аштан өлулер Пржеваль, Қарқара аудандарында болған еді; Әбден өзге жерлерде де мұндай уақиғалар басталды... Қырғыз-қазақтардың көбінде осы күні паналайтын үйлері, киетін киім-кешектері де жоқ. Сондықтан бұларға ашаршылық пен жалаңаштық қабат келіп тұр. Оларды қара шекпенділер бұрынғы орындарына жібермей қуды. Егер олар ескі қоныстарына барса биыл жақсы шыққан астықты, шөпті жиып алып, бұрынғы қыстауларын паналап күн көретін еді. Ол жерлерді азық түлік комитеттері һәм жер комитеттері арендаға (жалға) беріп қойды. Қалғанын әлі беріп жатыр...».

Қырғыз-қазақ мұсылмандарының облыстық комитеттері мен «генеральный комиссарға» мәселені шешудің бірнеше жолдарын, ең алдымен, «күшті һәм екі жақтың біреуіне тартпайтын Хүкімет» құрылуын, Жетісу облысындағы бар астықтың таусылуы себепті «Ақмола һәм Семей облыстарынан астық сатып әкелуге қам қылынуын», ол астықтың тез арада ашаршылық орын алған аудандарға таратылуын ұсынады. Мұның сыртында ашаршылықтың басты себебі – тартып алынған қазақтың құнарлы жерлерін өзіне қайтару талабын қояды: «қазақ-қырғыздың жерлерін арендаға беру осы күннен-ақ тоқтатылсын. Ал енді, бұрын арендаға беріліп қойған жерлердің аренда ақшалары ашыққан қазақ-қырғыздардың өздеріне берілсін».

«Бірлік туының» 8 қарашадағы он төртінші нөмірінде «Алаш ұранды қазаққа» атты «Мадияр» бүркеме есімімен Міржақып Дулатов мақаласы жарияланған. Ол Түркістанның Жетісу облысындағы қырғыз-қазақ босқындарының ауыр халі, аштық пен ауру салдарынан қырылғандардың санының күн сайын артып отырғандығы туралы ақпараттың «Қазақ» газетінде де бірнеше рет қозғалғандығын айта келіп, тығырықтан шығудың жолын іздестіруге шақырады. М. Дулатов жұртшыл, ағайыншыл, бауырмал қазақтың өзінің білек сыбана кіріспейінше, тығырықтан шығудың жолының жоқ екендігін жеткізуге тырысады. Оның жан-айқайын мына жолдардан көреміз (Дулатов, 1917) «Қырылғаны сексен үш мың! Бұлар не себептен қырылған?

- Аштықтан, жалаңаштықтан, аурудан қырылған.

Жоғарғы мәлімет 1-ші июльге шейін жиналған онан бері де төрт ай өтті: тағыда неше мың адам аштықтан, аурудан, жалаңаштықтан қырылмады дейсіз! Тағы да неше мың жетімдер, жесірлер, үйсіздер, күйсіздер зар еңіреп қалмады дейсіз!

Мұны көре тұра, ести тұра басы аман, малы түгел алаштың азаматы қалайша қараспайды, нағып дәті шыдайды. Жұрттан қайыр-ақысын бірлік көтермелемейтін бе?!

Ағайынның қадірі малы өлгенде де жылулап, жіліктеп көтермелейтін халық емес пе екен. Бір рулы ел жоқ болуға айналып тұрғанда, қолымыз неге жұмылып қалды, неге мұнша тас бауыр болдық!?

...Көп түкірсе, көл болғаны қайсы!

Енді қыс болып қалды, босқын қазақ-қырғыздың көбінің үй-мүліктері былтыр өртеліп, ойран болып кеткен, мал болса, жоқ. «Алты миллион алаштың берген жылуы 8 тиін. Енді ол бишаралар қалай жан сақтайды, қалай күн көрер?

Әлі де болса жұрттық қылып, ағайындық, адамшалық борыштарыңды өтемесеңдер атқа мініп, айқай салып, сорлы болған бауырларыңа тез жылу жинамасаңдар, тірі қалғандары енді қыс түскен соң қырылуы анық...».

Сол жылдары ашаршылық пен жоқшылық Сырдария облысы уездерін де жайлаған. Мұны газеттің осы нөміріндегі «Қазалы уезінен» анық байқаймыз. Мұнда 5 қазан күні Түркістан комитеті мен облыстық кеңеске Қазалы уезінен келіп түскен жеделхат туралы сөз болады. Жеделхатқа сүйенсек, өзі аштықтан бұратылып күнін зорға көріп отырған қазақтан әскерге тамақ үшін бір жүз мың қой алу мақсатында арнайы комиссия барған. «Даладағы қазақ халқының осы күнгі халі тіпті қиын оларды ашаршылық жұтып тұр, азық-түлік комитеті бір айға жан басына жарты-ақ қадақтан ұн береді. Ол да нағыз уақытымен тиіп тұрмайды. Оның үстіне жерде от, қолда пішен жоқтықтан қазақтың жалғыз сүйенген малы өле бастады. Енді осындай күйде тұрғанда әскерге бір жүз мың қой беруді қазақ советі мүмкін таппайды. ...Хүкімет қазаққа жеткілікті астық беруді міндетіне алса, мал беруге жұрт даяр. Егер астық бермей қазақтың әзер жан сақтап отырған малын аламын десе, онда мұның аяғы насырға шауып жұрттың қырылуында шек жоқ. Не қылса да бұл туралы тиісті бір тәртіп қылуыңызды өтінемін.», - деген жолдарды оқимыз.

Сыр өңіріне кірген ашаршылық салдарынан жергілікті халық босып, азық-түлік іздеп шұбырады. Ақмешіт уезі, Шиеліден астық іздеп шыққан халық Ақтөбе, Орынбор бағытына қарай ағылып, сол жақтан астық тасуға кіріседі. Дегенмен газеттің 12-ші санындағы «Шиеліден» мақаласын оқи отырып, мұның да аш қазақ мәселесін шешпегенін, керісінше, олардың өміріне төнген қауіпті көреміз: «...Біздің жақтан қара құрттай аңдап барған аш халықтарды көріп, ол жақтардың халқына қауіп көрген көрінеді. Өйткені жақын арада сол жерлердегі комитеттер милиция әскер шығарып, біздің жаққа астық алып, бара жатқандардың астықтарын тартып ала бастаған. Комитеттердің шығарған солдаттары бұл туралы артықша қаталдық көрсетіп, жұртқа өте зәбір беріп жатқан сияқты. Олардың алып бара жатқан астықтарын тартып алып қана қоймай, қорқытып ақшаларын да алады екен. Егер ақша бермей қарсы келгендер болса, ол бейшараларды бас салып сабап, аузы-басын қызыл-ала қан қылып жібереді дейді. Тіпті азығын арқалап вагонға келе жатқандарды поезд жүріп бара жатқанда итеріп жіберіп неше рет поездға бастырып өлтіреді. Мұндай уақиғаларды мен өз көзіммен көрмесем де көзі көрген Сейітмет кісіден естіп жазып отырмын. Онан соң мұны жалғыз бір адам айтпайды, сол жаққа барып қайтқандардың бәрі айтады» (Шиеліден, 1917).

Хат иесінің айтуынша, облыс көлеміндегі ашаршылықтың кең етек алуы ұрлық, зорлық сияқты қылмыс түрлерінің өршуіне жол ашқан. Бір сорақысы, егер бұрын

мұндай әрекет тұрғындар тарапынан қатал айыпталса, бүгінде мұның әдетке айналып, тіпті қолдаушыларының қатары көбейген. Оған себеп - ашыққандар санының арта түсуі көрінеді: «...осы күні ел арасында ұрлық та күшейіп кетті. Ұрлық-ұрлық бойынша тұрса да бір сәрі болар еді. Енді оның аяқ жағы зорлық болып кете ме деп, қорқамын. Һәм зорлықтың шет жағасы көріне де бастады. Әнеу күні біздің елдің бір-екі жігіттері тал түсте кетіп бара жатқан бір жолаушының жетегінен түйесін тартып ала жөнелді. Жолаушы жақын жердегі ауылға хабар берген соң, біз барып түйесін қайтып алып бердік. Анау жігіттерге ұрысып: «ұят емес пе, бұлардың қалай?» десек, олардың айтқан дәлелдері: «қайтейік, аштан өлейік пе?» дейді. Бұл уақиға әшейін әлдеқалай болған бір іс емес, мұның мысалдары Һәр жерде-ақ бар көрінеді.

Бұрын жаман бұзақылар ел аман, жұрт тоқшылық заманда да ұрлық қылатын еді. Бірақ оларды сүйейтін адамдар аз болушы еді. Енді бұ күнде ашыққан жұрттың ішінен оларға серік көп табылатын сияқтанды».

Түркістан өлкесінде орын алған ашаршылық қаупі 1918 жылы да толастамады. Оны басылымның 1918 жылғы сандарындағы жарияланымдардан байқаймыз.

Газеттің бұл сандарында да өңірдегі ашаршылық, соған сәйкес кең тараған түрлі ішек, сүзек ауруларының большевиктердің биліке келуімен толастай қоймағанын, керісінше, жағдайдың одан әрі ушыға түскендігін баяндайтын жарияланымдар жеткілікті.

Осы тұста онсыз да аштықтан бұратылып, күнін әрең көріп отырған қазаққа ауыр тиген тағы бір келеңсіздікті байқаймыз. Ол қазақ жерлерін иеленіп қана қоймай, жергілікті қазаққа менсінбей қараған «қара шекпенділердің» - қоныс аударушылардың озбырлықтары. Газеттің 1918 жылдың 19 нөмірінде жарияланған «Әулие-Ата қазақтарының жайы» тақырыбындағы мақалада (авторы – Төреқұл. Белгілі қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың әкесі - авторлар) Әулиеата қазақтарының осы бір мүшкіл халі былайша суреттелген: «Әулие-Ата маңындағы қазақтардың ашаршылыққа ұшырап аштан өліп жатқаны қандай болса, қара шекпендінің өлтірген қазақтары онан артық болмаса кем емес. Қазақ байғұстар қара шекпен көрінген жерден екі раят намазын оқып, өлімге ұсына берден басқаны білмейді. Бұл жердің қара шекпенділері, қазақ ауылдарына келіп үйлерін қарап, тінтіп, үйлерінен жас ет шықса, мынау менің малымның еті, сіздер ұрлап сойдыңыздар деп, өздері қақсап аштыққа ұшырап отырған сорлыларды онан жаман сорлатады. Осылай бері жақтан аштық, бір жағынан қара шекпен зорлығы аз болған сықылды, жығылған үстіне жұдырық дегендей ұрылар көбейіп мал шаруашылығының да реті кетті. Ашылған комитеттердің қазақ үшін я аштыққа, я қара шекпен зорлығына, я тал түсте талап алып жатқан ұрлыққа қарсы еткен бір пайдасы жоқ. ...Әулие-Ата қазағының халі нашар, аяғы неге барып соғары белгісіз» (Әулие-Ата қазақтарының жайы, 1918).

Әулиеатадағы ашаршылыққа ұшыраған қазақтарға жергілікті «сарт ағайындардың» көмек қолын созуы, олардың тарапынан жасалған нақты іс-шаралар да газет бетінде жарық көрген. «Бірлік туының» келесі 20 нөміріндегі «Әулие-Ата сарттарының аш қазақтарға көмегі» мақаласында «Әулие-Атадағы сарт ағайындар көшеде сандалып аштықтан әлсіреген қазақтарға арнап тегін тамақтандыратын асхана ашуға өз араларынан 15 мың сомдай ақша жинады. Бұл аш адамдарға жәрдем жиятын бір комитетте ашылып декабрь ортасынан бері қарай қолдарынан келген көмектерін етіп келетіндігі», - айтылады (Әулие-Ата сарттарының аш қазақтарға көмегі, 1918).

Осы мақалада «сарт ағайындардың» аштыққа ұшыраған қарапайым қазақ мәселесін жергілікті қазақ-қырғыз кеңесінде қарап, тығырықтан шығудың бір жолы ретінде қазақ байларынан көмек сұрауды ұсынғандығын оқимыз. Осы ұсынысқа сәйкес, жергілікті болыстық комиссарлар 27 желтоқсан күні жергілікті байларды жинап съезд өткізеді. Съезге 200 жуық адам жиналған көрінеді. Мақала авторының «Жиналған байлар совет мүшелерін қысыр әңгімеге айналдырып қашпаған қашар аузына қаратып тараған. Аш адамдар жайын, тоқ біле ме? Байлардың өздерінің ішкені алдында, ішпегені артында... Алаш азаматтарының сарт ағайындар еткен көмекті ете алмағандықтары күндердің күні туып, бұл қиыншылық бастан өткен заманда Алаш адамдарының бетіне басылуы ықтимал», - деуіне қарағанда еш нәтижесіз аяқталған сияқты көрінеді.

«Бірлік туы» өңірдегі орын алған аштыққа қатысты жағдайды хабарлаумен ғана шектелмеген. Газет ұйымдастырушылары, басылым төңірегіне топтасқан қауым ашаршылықпен күрестің жолдарын қарастырып, нақты іс-әрекеттерді қолға алған.

Газеттің 1918 жылдың 22 нөмірінде де осыған қатысты бірнеше жарияланым бар. Соның бірі - «Алаш азаматтарына».

Мұнда Ташкенттегі қазақ жастарының «Бірлік туы» басқармасында бас қосып кеңес өткізіп, нақты келісімдерге келгендігі сөз болады. «Бірлік туы» атынан аш қазақтар үшін жәрдем комитетін құрып: «Ал алаш балалары! Өте борышынды, абайсызда өткізіп алма. Өкінерсің. Мына жаз тіршілік сені сынайын деп тұр. Сыр беріп қалма. Осы ара өз алдына ел болып я бола алмауынды білдіріп басқалар алдына беретін матханың. Бұны жақсы біл. Мұндай ел басына қайғылы қара күн туғанда бір минут уақыт қымбат.

Жәрдем берген алаш азаматтарының, жәрдемін орнына жұмсап орындауға “Бірлік туы” басқармасы әзір», - деп мүмкіндігі бар алаш азаматтарын осы игі істен шет қалмауға үндейді.

Ташкенттегі осы жәрдем комитетінің құрылуына себепкер болған адам төзбес жағдай былайша баяндалған:

«Енді бұлардың сандары Ташкентте күн санап артып көбейе бастаған соң орыстар қаланың бір шетіндегі солдаттар қамайтын казармаға қамап аз аздан тамақ беріп тұрған көрінеді. Бұл берілген тамақтар да ақшасыз босқа берілмей, белгілі қойылған такса бойынша берілгендіктен бар іске асар нәрселерін сатып осы күні қолдарында түк қалмай ішейін десе тамақ жоқ, киетін десе киім жоқ, жағайын десе отын жоқ, аштық бір жағынан, жалаңаштық бір жағынан, суық бір жағынан қос қабаттап өлгені өліп, өлмегені шулап бұ күн болмаса ертең тегіс қырылайын деп тұрған жайлары бар...

Казармадағы аштар жайын біліп қайтыңыз деп бір жолдасыммен маған тапсырды. Ертеңіне біз бардық барсақ, ер адамдарының барлығы қалаға таралып тозып кетіп, шулап, жылап суық жерде бүрісіп отырған жас балаларды, орнынан отырып тұруға жайы жоқ сөйлеген сөзінің бәрі түсініксіз, алты ай кезекте тұрған адамдардай қурап қатып қалған қатындарды, сексенге келген кемпір-шалдарды көрдік. Қай жақтан келдіңіз, қай жердікі боласыз деп сұрап едік, сөздеріне қарағанда көбі Ташкент уезінен һәм араларында Шымкент уезінен келгендері де бар көрінеді. Қанша барлығын өздері де білмейді, бірақ біздің шамамызға қарағанда жалғыз казармада жатқандары ғана бес-алты жүз үй шамалы бар көрінеді. Және де мұның үстіне күн сайын келгендерді топырлатып сиғанынша сол казармаға қамап жатыр. Қаланың ішінде тентіреп кез келген жерде сандалып жүргендердің есебі жоқ. Іштерін аралап көргенде біздің қазақ екенімізді біліп “қазақтарым, бір жапырақ нанға зар болып отырмыз, бәрінен жас балаларға қиын екен шырылдап жылағанда өзіміз бірге қосылып жылаудан басқа амалымыз жоқ, көз жасымызды көретіндер бар ма, болса осылай қырылып жоқ болып кетеміз бе?” деп еңкілдеп жылап, шыдарлық емес. Бұның үстіне көбісінің киімі жоқ тырдай жалаңаш қорм киіз, ескі алаша сықылды нәрселерге оранып бір күн болса да қашан кеудеден шығып кеткенше шыбын жандарын сақтау қамын қылып отырған жайлары бар.

Міне, Алаш, бұл жақтағы бірқатар бауырларымыздың жайлары». Осы аштарға жәрдем комитеті наурыздың 14-нен асхана ашып, 250-ден астам аш қазақтарға ас беруді қолға алады (Алаш азаматтарына, 1918).

Осы 1918 жылы Жетісу қырғыздарының халі де мәз емес еді. Мұны да газеттің осы 22 наурыз күнгі 26 нөмірінде жарияланған Қалдыбай Абдаллиннің «Жетісу қырғыздары жайы» мақаласы айғақтайды. Мақала авторының қазақ-қырғыз комитетінің тапсырмасымен Токбақ (Тоқмақ) қаласына сапары барысындағы көрген-білгені, өзі куә болған сұмдық жәйттар баяндалады. «Бірен-саран асханалар ашылса да барлық аштарды тамақтандып тұрған көрінбейді. Аштан өлушілер аштық себепті ісіп-кеуіп түрлі ауруларға ұшырап қырылғандарды өз көзіммен көрдім, өлгендердің 3-4 күндей көмілмей қалатындарыда болады екен. Ақырында сасып шіріп бара жатқан соңорыс болсын, қазақ болсын ұшыраған бір адам барын жинап, бір шұқырға тыға тастайтын көрінеді...».

Аштыққа ұшыраған халықтың лажсыздан барған мына әрекеттері тіпті жан түршігерлік: «...Аштан өліп бара жатқандар қатын, қыз, бала-шағаларын 100 – 50 сомға сатулар осы күні бұрынғыдан да күшейді... Қатын- қыздарды сатып алғандар ұнаса өздеріне қатын етіп қалдырады. Ұнамаса бір-екі жетіден соң қайтадан біреуге сатады. Міне осылай етіп адам сату кәдімгі алып-сатар сауда есебінде кіріп бара жатқан түрі бар көрінеді...».

Жетісудегі аштарға сол жергілікті халықтың көрсетіп жатқан көмегі, дегенмен, оның мәселені шешуде қауқарсыздығы да көрініс тапқан: «Әуелі бұл Тоқбақ (Тоқмақ) қаласында казынадан 10 сом алып бір асхана ашқан екен, бұл ақша бір жетіге бармай, бітіп қалып, осы күні Пісбек оясында 25 болыс қазақ-қырғыз екі айдан беріқарай 1700-дей аштарды асырып бағып, қағып келе жатқан көрінеді. Бұларға Ахун Манкуй баласы деген бас болып азық-түлік жинап беріп, үстеріне күрке жасауға 20 мың бау қамыс беріп оны тасып әкеліп беруге, отындарын әзірлеуге 7 ат арбамен жігіттер жалдап қайтыпты. Бір уыс дүнгендер мұндай іс етіп жатқанда 45 болыс қазақ-қырғыздың істеп жатқан көзге көрінерлік істері жоқ. Бұл аштарға күрке қылуға казынадан киіз берілген екен, оларын сарттар жарты бағасына алдап сатып алып жатқан көрінеді. Біреу өлмей, біреу күн көрмейді деген, міне, бір қатар Жетісу аш қырғыздарының жайлары» (Жетісу қырғыздары жайы, 1918). Мұндағы Ахун Манкуйдеп отырғаны жергілікті дүнгендер өкілі болған болуы керек.

Басылымның осы нөмірінде Сапарбековтің «Жаңақорған» жайы туралы хабары да бар. Мұнда да жағдайдың ушығып тұрғандығын аңғарамыз: «Жаңақорғанда аш қазақтарға жәрдем комитеті ашылып еді. Күн сайын даладан шұбырып келіп жатқан адамдар көбейіп тұр. Неше күннен тамақ ішпей суыққа тоңып келгендер күніне екеуден, үшеуден өліп те жатыр. Далада ішкерге тамақ таба алмай, киерге киім таба алмай кез келген жерде сандалып жүргендердің есебі жоқ. Осы күні бұл ашаршылық үстіне жаман бір қызыл жел соғып мал шаруасының да берекесі кетіп тұр. Осылай халық әрі ашаршылыққа, әрі мал жұтына ұшырап не қыларын білмей, өлгені өліп, өлмегені сандалып басы ауған жаққа кетіп жатқан жайы бар. Бірең-сараң адамдар азын-аулақ тапқан тиындарына алып келе жатқан бір-екі пұтастықтарын жолда тартып алып, бұл нашар халдері үстіне құралақан қалғандар да көп...».

Тұтас Түркістан өлкесі бойынша орын алған ашаршылық, оған қосылған құрғақшылықтың зардабы салдарынан босқан қазақтың мүшкіл халін «Бірлік туының» 29 нөмірінде жарияланған Халжан Қоңыратбаевтың «Түркістан қазақтарының жайымен» қорытындылауға болады: «Төрт жылға жақын созылған кесірлі соғыстың зардабын тартқан Түркістан халқына былтырдан бері табиғат та қосымша болып, жығылғанның үстіне жұдырық болып тұр. Өткен жыл құрғақшылықтан жерге түк шықпай, Түркістан халқы астықтан қалды. Жалпы Түркістанның басына келген бұл оған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» кейінгі бір апат болды.

Осы күні Түркістан қазағына жалпы көз салсақ, көреміз: жұтамаған ел жоқ. Бар байлығы аяқты мал болған қазақ халқының қолындағы малынан айырылғанның үстіне астыққа ділгер болғанын қоссақ, қазақтың не халде қалғаны өз-өзінен көрініп тұр. Әулие Ата, Шымкент, Ташкент, һәм Түркістан ояздары, әлде қалай жерлері болмаса, теп-тегіс малдан қол жуғандай көрінеді. Жизақ оясындағы алты ұлыс қазақтың төменгі шетіндегі екі ауыл бай болысы болмаса, басқалары тып-типыл жұтап, іргесі ауып, тозып кетіп еді. Ана екі ауыл осы күні іргесі бүтін, тозған жоқ. Бірақ оларда жұтқа сыбағасын беріп жығылыпты.

...Қазақтың мұндай мал апаты болған үлкен жұтты көргені жалғыз бұл емес қой. Мұндайлар әрқашан-ақ болатын. Бірақ өзге жұттардың арты арзаншылық болған соң жарқырап жаз шығуымен ел арасына береке кіріп, шаруа тағы да ілініп кете беруші еді. Ол дауыс бұл дауысқа ұқсамайды дегендей, бұл жолғы жұттың желісі қымбатшылықтың салдарымен малдан өтіп, басқа келіп отыр. Осы күні әр жерлерде-ақ жарлы халық арасында өлім көбейіп, күнен күнге қорқыныш үдеп барады.

Күздің қара басынан бастап жарлы жақыбайлардың Ақтөбе жаққа шұбыруы әлі күнге дейін тоқтаған жоқ. Қайта бұл күн санап көбеймесе, азаятын көрінбейді... Енді жақын арада сол жаққа барған босқындардың арасына жаман ауру кіріп, жұрт шыбындай қырылып жатыр дейді. Бұл аурудан қырылудың қаттылығы сонша біржолата иесіз, тұяқсыз қалған үйлер көп екен...

Ақмешіт һәм Қазалы уездеріндегі жалпы ахуал осындай болғанда біздің Шиелі маңайындағы күй онанда бетер. Бұл маңайдағы жоқ-жұқалардың көрген күнін Құдай адам баласына бермесін! Күз басынан бірлі-жарымды қарасын тауысып, қыс бойы үй ішіндегі бұйымдарын сатып күн көріп келе жатқандар осы күні біржолата шоңқиып қалды. Тігулі үйлерін сатушылар екінің бірінен табылады. Енді осы күні сатарға нәрсесі қалмағандар аштан өле бастады. Һәм мұндайлардың саны күн сайын көбеймесе азаятын емес. Базарда тіленшіден адам аяқ алып жүре алмайды.

Онан соң арықтан арам өліп қалған малдардың өлімтігін жеп, бір күнде болса жан сақтап тұрғандары да жоқ емес!...

Мінекей, ел ішіндегі жарлы-жақыбайлардың көрген күні осындай...» (Түркістан қазақтарының жайы, 1918).

Қорытынды. Оқырманға ұсынылып отырған алғашқы мақаламыз «Бірлік туы» газетінің 1917-1918 жылдары Түркістан өлкесінде орын алған ашаршылық, өңір халқының мүшкіл халі, аштықпен күрес жолындағы іс-шаралар туралы газет жарияланымдарын зерделеуге негізделген.

«Бірлік туының» өмір сүрген 1917 жылдың маусымынан 1918 жылдың сәуір айына дейінгі жарияланымдарын зерделеу Түркістан өлкесінің Сырдария және Жетісу облыстарын шарпыған ашаршылық пен жоқшылықтың өршуіне себепкер болған объективті және субъективті факторларды, тарихи шындықты бүкпесіз анық көрсетеді.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың үстіміздегі жылдың қаңтар айында жарық көрген «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында «Миллиондаған адамды қазаға ұшыратып, тірі қалғанын жан сауғалап босып кетуге мәжбүр еткен алапат ашаршылықтың алғашқы кезеңі – 1921-1922 жылдардағы нәубеттен бері 100 жыл өтті...» (Тоқаев, 05.01.2021), демекші, «Бірлік туының» жарияланымдары арқылы сол 1921-1922 жылдардағы қасірет қарсаңында, 1917-1918 жылдары Түркістан өңірінің түкпір-түкпірін шарпыған ашаршылық қаупінің деңгейін анық байқаймыз. Біздің ойымызша, мәселе әрі қарай зерттеуді қажет ететін тарихымыздағы «ақтаңдақтардың» бірі болып табылады.

(Жалғасы бар)

Әдебиеттер тізімі

Абдаллин Қалдыбай. Жетісу қырғыздары жайы // «Бірлік туы» газеті. 1918. 22 март. №26.

Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.

Атабаев Қ. Мерзімді басылым – XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. Монография. Алматы: Қазақ университеті, 1998. 192 б.

Әбдіразақова А.Қ. «Бірлік» туы газетінің қалыптасу тарихынан. [Электронды ресурс] URL: <https://e-history.kz/kz/contents/view/1940> (31 Наурыз 2014 2084 0)

Әулие-Ата сарттарының аш қазақтарға көмегі // «Бірлік туы» газеті. 1918. № 20.

Батырбеков А.Ж. Бірлікшіл «Бірлік туы» // А. Ясауи университетінің хабаршысы. 2010. № 2. 209-213 б.

Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860-1930 жылдар), Алматы, 1964.

Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860–1958). Алматы: Мектеп, 1981. 239 б.

Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 84 б.

Дулатов Міржакып. Алаш ұранды қазаққа // Бірлік туы газеті. 1917. 8 қараша. № 14.

Жетісу қырғыздары, Ашаршылық, Қазалыдан // «Бірлік туы» газеті. 1917. 11 қазан. № 11.

Елдің жайы // Бірлік туы газеті. 1918. 27 март. № 27.

Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан, Алматы: Мектеп, 1950. 205 бет.

Қоңыратбаев Халжан. Түркістан қазақтарының жайы // «Бірлік туы» газеті. 1918. 18 апрель. № 29.

Қос газеттің тарихы// История двух газет: Жоба авторы: Жантас Сафуллин. Құрастырушылар: Есенжол Қыстаубаев, Қазбек Құттымұратұлы, Владислав Ярлов, Жаннат Тоқтарова (Мерейтойлық жинақ - Юбилейный сборник), Орал, 2013. 436 б.

Сапарбеков. Жаңақорған // «Бірлік туы» газеті. 1918. 22 март. № 26.

Сафуллин Ж. «Дұрыстың жолы»: газеті. 1919 (ғылыми-танымдық жинақ) / Жантас Сафуллин. Орал, 2016. 298 б.

Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). Алматы: Елтаным баспасы, 2011. 432 б.

Смағұлов Б.А., Шотбакова Л.Қ. Қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Тарих. Философия. 2016. № 1(81). 65-71 б.

Субханбердина У. Дала уалаятының газеті: 5 томдық / У. Субханбердина, Алматы: Ғылым, 1989. 199 б.

Ташкент 20-ншы август // «Бірлік туы» газеті. 1917. 20 тамыз. № 6.

Ташкент. 1-ші октябрь // «Бірлік туы» газеті. 1917. 1 қазан. № 10.

Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Egegen Qazaqstan. 05.01.2021. 1-2 б.

Төреқұл. Әулие-Ата қазақтарының жайы // «Бірлік туы» газеті. 1918. № 19.

Түркістан аймағындағы ашаршылықта // Бірлік туы газеті. 1917. 29 тамыз. № 7.

Ұран» газеті. 1917-1918. Жоба авторы, ұйымдастырушы Жантас Набиоллаұлы. Орал, 2014. 400 б.

«Хабар-Известия» 1918, «Қазақ дұрыстығы-Киргизская правда» 1919 / құраст. Қазбек Қуттымұратұлы, Орал, 2015. 680 б.

Шиеліден // «Бірлік туы» газеті. 1917. 23 желтоқсан. № 18.

Шымкент жайы, Әулие-Ата, Жаңақорған // «Бірлік туы» газеті. 1918. 5 апрель. № 28.

References

Abdallin Kaldybai // «Birlik tuy» gazeti. 1918. 22 Mart. № 26.

Atabaiev K. Merzimdi basylym – XIX gasyrdyaiaagy men XX gasyrdyn basyndagy Kazakstan tarihnyn deregi retinde. Monografia (Kazakh periodical press as a source of history of Kazakhstan in the end of the XIX and the beginning of the XX cc.) Almaty: Kazak university, 1998. 192 pp. [In Kazakh].

Atabaiev K. Kazakh baspasozı – Kazakh tarikhynyn derekkozi (1870-1918). Gylymi monografiya (Kazakh press is the source of Kazakh history (1870-1918). Scientific monograph). Almaty: Kazakh university, 2000. 24-25pp. [In Kazakh].

Abdirazakova A.K. "Birliktuy" gazetinın kalyptasu tarikhynan (From the history of the Kazakh news paper development). URL:https://e-history.kz/kz/contents/view/1940 (data obrashcheniya: On March 31, 2014 20840). [In Kazakh].

Aulie-Ata sarttarynyn ash kazakhtarga komegi // «Birlik tuy»gazeti. 1918. № 20.

Batyrbekov A.Zh. Birlikshil «Birlik tuy» // Yasawi universitetinın khabarshysy (Unifying «Byrlyk tuy». Bulletin of IKTU named A.Yasawi). 2010, № 2, pp. 209-213. [In Kazakh].

Bekhozhin K. Kazak baspasozinın damu zholdary (1860-1930) (Kazakh periodicals' ways of development). Almaty, 1964. [In Kazakh].

Bekhozhin K. Qazaq baspasozı tarihnynyng ocherki (1860-1958) (Essays on the history of Kazakh periodicals). Almaty: Mektep, 1981. 239 pp. [In Kazakh].

Bokeikhanov A. Shygarmalar. Almaty: «Kazakhstan», 1994 (Essays). 384 pp. [In Kazakh].

Zhetisu kyrgyzdary, asharshylyk, Kazalydan // «Birlik tuy»gazeti. 1918. 11 Kazan. № 11 [In Kazakh].

Eldin zhaiy // "Birlik tuy" gazeti. 1918. 27 Mart. № 27 [In Kazakh].

Dulatuly Mirzhakup. Алаш ұранды қазаққа // «Birlik tuy» gazeti. 1917. 8 Karasha. № 14 [In Kazakh].

KenzhebaievB. Kazakh baspasozinın tarihnynan (The history of Kazakh press). Almaty: Mektep, 1950. 205 pp. [In Kazakh].

Konyratbayev Halzhan. Turkistan kazakhtarynyn zhaiy // «Birlik tuy»gazeti. 1918. 18 Aprel. № 29 [In Kazakh].

Kos gazettin tarihy // Istoria dvuh gazet: (The history of two newspapers: The authors of the project): Zhantas Safullin. Developers: Esenzhol Kystaubayev, Kazbek Kuttymuratuly, Vladislav Yarlov, Zhannat Toktarova (Anniversary collection), Oral, 2013. 436 pp. [in Kazakh and Russian].

Saparbekov. Zhanakorgan (Zhanakorgan). "Birlik tuy" gazeti. 1918. 22 Mart. № 26.

Safullin Zh. «Durystyn zholy»: gazeti. 1919 (gylymi-tanyndyk zhinak) (The newspaper of «The way of right») / Zhantas safullin. Oral, 2016. 298 pp. [In Kazakh].

Svetlana Smagulova. Kazak merzimdi baspasozı: shygu tarikhy men derektik manyzy (XX g. 20-30 zhzh.) // Almaty: (Kazakh periodical press: origin and source value). Almaty: "Publisher of Eltanym". 432 pp. [In Kazakh]

Smagulov B.A., Shotbakova L.K. Kazak merzimdik baspasozinın kalyptasuy men damuynyn keibir maseleleri // Karagandy universitetinın Khabarshysy, Tarikh. Philosophia. (Some issues of the formation and development of the Kazakh periodical press) // Bulletin of the Karaganda university, 1(81) / 2016. Tarikh. Philosophia. 65-71 pp. [In Kazakh].

Subhanberdina U. Dala Ualaiatynyn gazeti: 5 tomdyk (The newspaper of «Dala ualaiaty») / U. Subhanberdina, Almaty: Gylym, 1989. 199 pp. [In Kazakh].

- Tashkent 20 August // «Birlik tuy» gazetі. 1917. 20 Tamyz. № 6 [In Kazakh].
 Tashkent. 1 October // «Birlik tuy» gazetі. 1917. 1 Kazan. № 10 [In Kazakh].
 Tokayev K.K. Tauelsizdik barinen kymbat. (Independence is the most precious thing) // Egemen Qazaqstan. 05.01.2021. S. 1-2 [In Kazakh].
 Torekyl. Aulie-Ata kazakhtarynyn zhayy // «Birlik tuy» gazetі. 1918, № 19 [In Kazakh].
 Turkistan aimagyndagy asharyshlykta // «Birlik tuy» gazetі. 1917. 29 August. № 7 [In Kazakh].
 «Uran» gazetі. 1917-1918. (The newspaper of «Uran») / The project author, organizer Zhantas Nabiollaully. Oral, 2014. 400 pp. [In Kazakh].
 «Habar-Izvestia» 1918, «Kazak durystygy-Kirgizskaia pravda» 1919 («News» 1918, «Kyrgyz truth») / Developer. Kazabek Kuttymuratuly, Oral 2015. 680 pp. [In Kazakh and Russian].
 Shieliden // «Birlik tuy» gazetі. 1917. 23 Zheltoksan. № 18 [In Kazakh].
 Shymkent zhayy, Aulie- Ata, Zhanakorgan, Turkiatan // «Birlik tuy» gazetі. 1918. 5 April. № 28 [In Kazakh].

FTAMP 03.20.00.

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_40

ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Карамендина М.Ө.¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

Автор-корреспондент: E-mail: karamendina70@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада туыстас, бауырлас қазақ пен қырғыз халықтарының ортақ этникалық байланыстарына, шежірелеріне, жауға қарсы бірлескен күрестеріне т.б. қатысты зерттелген мәселелер тарихнамасы жазылған. Қырғыз-қазақ өзінің қарым-қатынас бастауын өткен ғасырлар қойнауынан алады. Олардың күні бүгінге дейін жалғасқан өзара байланысының негізі түркілік шығу тегі, ортақ тілі, ділі мен діні, әдет-ғұрыптары болып табылады. Қырғыз бен қазақ арасындағы этникалық байланыстар, тек атаулары бойынша сәйкес келетін ру-тайпалары туралы т.б. қырғыз-қазаққа ортақ тарихнамалық зерттеушілердің еңбектері аталып, ғалымдардың өзіндік пайымдары ашылады. Сонымен қатар саясатқа байланысты бұрмаланып жазылған, екі елге ортақ болған қыпшақтарға қатысты жазылған еңбектер аталады. Сондай-ақ қырғыз-қазақ этнографиясы жайында, халық ақындарының ұқсас жыр аулық табиғатына қатысты, Кенесары Қасымовтың ұлт-азаттық күресіне қатысты зерттеулер тарихнамасына тоқталады.

Кілт сөздер: қырғыз, қазақ, тарихнама, туыстас, шежіре, көшпенділер, «Манас» эпосы, ұлт зиялылары, әдеби бастаулар, Алаш азаматтары.

МРНТИ 03.20.00.

ИСТОРИОГРАФИЯ КИРГИЗ-КАЗАХСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИИ

Карамендина М.О.¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова. Казахстан. Алматы.

Автор-корреспондент E-mail:karamendina70@mail.ru

Аннотация. В этой статье говорится об историографии исследованных проблем, касающихся общих этнических связей, летописей, совместной борьбы против общих врагов и т.д. родственных казахских и киргизских народов. Казахско-киргизские связи берут начало из глубин прошлых столетий. В основе их связей, продолжающихся по сей день лежит общее тюркское происхождение, общность языка, вероисповедания и обычай.

Этнические связи между казахами и киргизами только о совпадающих по названию родах и племенах, а также труды об общих для обоих народов кипчакских, о которых раньше были представлены искаженные материалы. Наряду с этим об этнографии киргиз-казахов, труды о поэзии народных поэтов. Историография исследований касающиеся народно-освободительной борьбы Кенесары Касымова. Будут отмечены труды исследователей историографии, общей киргизо-казахским народам, будут оглашены мнения ученых.

Ключевые слова: киргиз, казах, историография, родственные, летопись, кочевники, эпос «Манас», интеллектуалы нации, литературные истоки, граждане алаш.

IRSTI:03.20.00

HISTORIOGRAPHY OF KIRGHIZ-KAZAKH RELATIONS

Karamendina M.O.¹

¹Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan. Almaty.

Corresponding author E-mail:karamendina70@mail.ru.

Abstract: Historiography of research of ethnic links, chronicles, joint fight against common enemies of relatively Kazakh's and Kirghiz's peoples is described in this article. Kazakh and Kirghiz connections start in deep antiquity. Their ties, which continue to this day, are based on a common Turkic origin, a common language, religion and custom. Proceedings of historiography researchers, common for Kazakh and Kirghiz's peoples will be noted, scientific opinions of scholars will be announced.

Keywords: Kyrgyz, Kazakh, historiography, relatives, chronicle, nomads, epic "Manas", intellectuals of the nation, literary sources, citizens of Alash.

Кіріспе. «Орта Азия қазақтарының киелі жерлері (Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан, Қарақалпақстан)» атты ғылыми жоба бойынша қазақтың Қырғызстандағы қасиетті орындары мен тарихи ортақ тұстарын зерттеу бірден-бір мақсатымыз болып табылады. Бауырлас осы екі елдің тарихи ортақ тұстарын көрсетіп тарихнамалық зерттеу жүргізу – мақаланың басты нысаны болып табылғандықтан жобамыздың жұмысын қазақ-қырғыз қарым-қатынасының тарихнамасын зерттеуден бастадық. Талай азапты жолды бірге кешкен қазақ-қырғыз халықтарының тарихи тағдыры ортақ. Мақалада қазақ пен қырғыз қарым-қатынасындағы ортақ мәселелердің зерттелу деңгейі анықталады және осы мәселе ауқымында жаңа тың деректер ұсынылады.

Методология. Қазақ-қырғызға қатысты ортақ мәселелердің зерттелу деңгейін және зерттелмеген тұстарын анықтауда тарихнама ғылымының методологиялық негіздері қолданылды. Ғылымдағы тарихилық, әлеуметтік қағидалармен қатар тарихи-салыстырмалы, мерзімділік, сипаттап баяндау әдістері пайдаланылды.

Талқылау. Мал шаруашылығымен айналысатын қырғыз-қазақ сияқты көшпелілерді зерттеген Ресей отаршылдарының жұмыстары XIX ғасырда көбейе бастайды. XIX–XX ғасырларда Ресейдің Қазақ даласын отарлау кезеңіндегі әр түрлі шараларды іске асыруға бағытталған еңбектеріндегі сараптамалық мазмұнынан гөрі олардың тарихи-этнографиялық құндылықтары басым. Оған Н. Аристовтың «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний...», Л. Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства», А. Левшиннің «Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких Орд и степей» (Левшин, 1832), Н. Гродековтың «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» (Гродеков, 1889), П. Небольсиннің «Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом со стороны Оренбургской линии» (Небольсин, 1852), А.А. Кастаньенің «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» (Кастанье, 1910), С.М. Абрамзонның «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» (Абрамзон, 1971), А.Е. Алекторовтың «Киргизы-казахи: исторический очерк» (Алекторов, 1900), И.Г. Андреевтің «Описание Средней орды и киргиз-кайсаков»

(Андреев, 1998), В.В. Вельяминов-Зерновтың «Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Среднею Азиею со времени кончины Абуль-хаир хана (1748-1765 гг.)», И. Словцевтің «Путевые записки, введенные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области в 1878 году» (Словцев, 1881), Л. Костенконың «Очерки Семиреченского края» (Костенко, 1872) т. б. еңбектерін атап өтуге болады.

Негізгі бөлім. Халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихи ғылымның бір тармағы – шежіре. Қазақ пен қырғызға ортақ тарихының бастауы болатын шежіре еңбектер жазған ғалымдар қатарында Ш.Уәлихановтың «Қырғыз шежіресі», Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», М. Тынышпаевтың «Генеалогия киргиз-казахских родов», «Происхождение киргиз-казаков и история образования Казахского ханства», Х. Арғынбаев, В. Востров, М. Мұқановтардың «Қазақ шежіресі хақында», қырғыз зерттеушілері: Ш. Ураимовтың «Роль санжыра в исследовании истории кыргызского народа», С.А. Аттокуровтың «Кыргыз санжырасы», М. Иманалиевтың «Кыргыз санжырасы», С. Закировтың «Кыргыз санжырасы» т.б. еңбектері ерекше. М. Тынышбаев әмбебап ғалым ретінде тарих, археология, этнография мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысты, сан-салалы өлкетанушылық еңбектер жазып, сол еңбектері арқылы Ш. Құдайбердіұлының шежірешіл үлгісін жаңа сатыға көтерді (Нұрпейісов, 2006:61). Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіресі бойынша: «...кейін біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Өз Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде қырғыз, қазақ атанған елміз. Ол кезде ол атпен атанған ел жалғыз ғана біздің үш жүздегі қазақ емес, көп ел еді. Оның көбі отырықшы өмірге кіріп, әр жерге барып бірталайы ноғай, башқұрт атанып, бірталайы өзбек, сарт атанып кеткен. Ақырында қазақ деген ата бізде қалған» (Құдайбердіұлы, 1991:21). Осы күнгі қырғыздың көбі ескі орны Алатаудың күнбатыс тұмсығына жақын Сынтас асуынан шыққан, Памирдің таулы жотасында. Олар оң-сол деп екі бөлек. Рулары: бұғұ, сарбағыс, солты, шерік, бағыш, саяқ (Құдайбердіұлы, 1991:36). Қырғыз шежіресінде, әсіресе, Т. Алымбековтың «Қырғыздардың шығуы» атты қолжазбасында Төле би, Абылай хан заманынан сыр шертетін біршама қызықты мағлұматтар баяндалады (ҚырҰҒАҚ).

Қазақ және қырғыз халықтарының арасындағы этникалық байланыстар туралы бірден-бір тарихи дерек көзі батырлар жыры болып табылады. Бар өнерін бармақтың басы мен тілдің ұшына қондырған қырғыз бен қазақтың осыдан 1000 жыл бұрынғы шежіресі - «Манас» эпосы. Одан бері таратсақ, Оғыз ханнан Алаша хан, одан Байғұр хан, одан Бабыр хан, одан Тобей хан, одан Көгей хан тарады. Көгей ханнан Нугай туады (Шаханов, 1995: 4). 1503 ж. тәжік тіліндегі «Маджму ат-таварих» (тарих жинағы) атты шығармада қыпшақтың және қырғыздың шығу тегі жөніндегі Ферғана мен Тянь-Шань аңыздары берілген. Онда «Манас» эпосынан бірнеше эпизодтар бар. «Маджму ат-таварихта» берілген «Манас» эпосы жөніндегі эпизодтарда кейіпкерлер әр түрлі заманда өмір сүрген нағыз адамдармен бірге жүріп-тұрып жататындығы қызықты. Мысалы, эпостағы кейіпкерлермен бірге тарихта болған адамдардың есімі аталады: Абака-хан – Иранның 1265–1282 жылдардағы билеушісі, Темірлан – 1336-1405 жылдарда өмір сүрген, Тохтамыс-хан (1406 жылы өлген) – Алтын Орданың ХІҮ ғасырдағы билеушісі т.б. (Маджму ат-таварих). А. Ақаев: «Моңғолия даласынан біздің жеріміз арқылы шығыстан Атлантика теңізіне дейін, батыстан ғасырлар бойы көптеген әскерлер өтіп тұрған. Ежелгі қырғыз жерінен жаңа эраның І ғасырындағы ғұндардың бастауымен халықтың ұлы көші басталып, Рим империясының күйреуімен аяқталғаны осыған байланысты деп ойлаймын. Ғалымдар қандай мемлекеттің болмасын зерттелмей қалған «ақтандақтары» мен жұмбақтары аз емес екенін біледі. Осындай жағдайлар біздің тарихымызда да бар», - дейді (Ақаев, 2003:3).

Қырғыз халқының тарихи шежіресін толығынан жазып алуға ерекше көңіл бөлген және сол шежіре бойынша халық жырында айтылатын ескі заманның алыбы ер Манастың қай ұлыстан шыққанын анықтауға, оның қай кезде болғанын бірінші рет айыруға көп ой жұмсаған Шоқан Уәлиханов болатын. Абылғазы шежіресіндегі: «Қырғыздар оғыздан таралды» деген анықтауға үңіле қарап, ол қырғыз халқы ортасынан соған орай аңыздар іздейді. Ш. Уәлихановтың «Жоңғар очерктері», «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Записки о киргизах» атты еңбектерінде «Манастан» алынған қажетті ақпараттарды пайдалануға тырысып, қырғыздардың ноғайлармен байланысын шынайы

атап өтті (Уәлиханов, 1984:306). 1856 жылы «Манас» эпосынан Ш. Уәлиханов жазып алған үзіндісі жоғалып қалған болатын, тек 1959 жылы ғана Ә. Марғұлан бұл жазбаны Ленинградтың мұражайынан тауып алады. Қырғыз халқының «Манас» эпосы туралы ғылыми зерттеулер ісінің дамуына үлес қосқан Ә. Марғұлан «Шоқан және «Манас» атты монографиясын жарыққа шығарады. Ол эпоста өмір шындығы, жырдың шығу тегі, дәуірі, кейіпкерлері мен көркемдік кестесі және манасшылардың жырды жетілдірудегі қызметі т.б. жөнінде ғылыми маңызы жоғары пікірлер айтты (Марғұлан, 1959). 1866-1907 жж. көптомдық «Түрік тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері» топтамасымен В.В. Радловтың көмегімен 1885 жылы «Манас» эпосы жарыққа шығады. Кітаптың алғысөзінде В. Радлов «Жолайхан» және «Ертөстік» аңыздарының «Манас» эпосына жанасатынын айтып, мәтінде оларды бөліп қояды. Расында «Манас» персонаждары қазақтың «Ер Төстік» ертегісіндегі Төстік, «Ер Көкше», «Ер Қосай», Джамгыршы т.б. сияқты дербес туынды кейіпкерлері болып шығады. Жырда Манас 32 жасында Алтайды мекендеген қырғыздардың қалың көшін бастап Алатауға көшкенде көштің оң қанатын бастап Ер Көкше келе жатады. Ұлы жорыққа аттанарда Манастың жанынан тағы да қазақ досы табылады. Бір туған қырғыздың басына қиямет-қайым күн туғанда Арқадан Ер Көкшенің көмекке қалың қолымен алып-ұшып жетуі ежелгі бауырластықтың жарқын көрінісі демеске амалың жоқ (Образцы, 1885:8). Ә. Марғұлан «Ер Көкше мен Ер Қосайдан тарайтын уақ тайпасына кіретін рулар: сарыбағыс, сарман, сарша, шұға, бидалы, жақсары, бейімбет. Мұнда аталған рулардың көпшілігі бар. Оның үстіне, бұл шежіредегі Бейімбет «Манас» жырындағы кейіпкердің бірі, қырық шораның ең кішісі болып айтылады. Уақ тайпасындағы сарбағыс пен қырғыздың сарыбағышы түү баста бір ел болу керек. Бұл шындықтар қырғыз бен керей, найман жұрттары түү баста бір арнадан шығып, бірге тіршілік етіп, сыртқы жауға бірігіп қарсы тұрған елдер екенін көрсетеді. Жыр мұны осылай сипаттайды», - дейді (Марғұлан, 1959:77). Б. Солтоноевтың «Манас» зерттеуінде «Қырғыздар «Манас», «Қосай», «Көкөтайдың асы», «Ер Төстік» сияқты жырларды есте сақтап, әнге қосады» делінген (Солтоноев, 2003). Демек «Манас» жырының ауқымды жинаушылары мен зерттеушілерін, аудармашыларын атап өтетін болсақ: Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, М.О. Әуезов, Ш. Айтматов, В.М. Жирмунский, Ә. Марғұлан, А.Н. Бернштам, Каралаев, Саянбай мен Абдурахманов, К. Маликов, С. Липин, У. Джакишева, Н.Н. Берков, С.М. Абрамзон, Л. Пенковский, Тоголок Молду, И.А. Батманов т.б. Эпосты жариялап зерттеу өте маңызды болып табылады, себебі эпос түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша бай дереккөз екені белгілі (Жиренчин, 1987:62). Осы күні «Манас» эпосының орыс, қырғыз және КСРО халықтарының басқа тілдерінде жариялануы, сондай-ақ ол туралы 700-ден аса атаулар мақалалар, брошюралар мен кітаптарды құрайды. Қырғыз тарихшысы И. Молдобаев қырғыз халқының эпостық жырлары Манасты және «Жаныш пен Байыш» эпостарындағы қазақ және қырғыз халықтарының этникалық байланыстарын зерттеп анықтаған болатын (Молдобаев, 1995: 11). «Манас» эпосында моңғол дәуірінен көп заман ілгері жасаған, қазіргі кезде қазақ руларының негізін құрайтын Ұлы жүзден - үйсін, жалайыр, қаңлы, Орта жүзден – арғын, қыпшақ, керей, найман, уақ, қоңырат, Кіші жүзден – алшын, шеркеш, кердері, тама, төлеу, керейіт тайпалары Алтайдан Алатауға, Жетісудан Бежинге дейінгі аралықты қамтыған ұлы жорыққа, қанды қырғын мен ұлан-ғайыр асқа, торқалы тойға, топырақты өлімге қырғыз жұртымен бірдей ат салысады (Шаханов, 1995:9). Ж. Артықбаевтың айтуынша: Түркі халықтары арасында этникалық байланыстары жағынан қазақ халқына ең жақын халықтардың бірі қырғыздар болды. Мұны кезінде көптеген зерттеушілер атап өткен болатын. Бірақ қазақ-қырғыз халықтарының арасындағы этникалық байланыстар туралы мәселе көп уақыт бойы екі халықтың ортақ этнонимдерін анықтаумен шектеліп келді (Артықбаев, 2003).

Қазақ және қырғыз халықтарының арасындағы этникалық байланыстарды неғұрлым тереңдете зерттеген ғалымдардың қатарына С.М. Абрамзон «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи», К.И. Петров және И.Б. Молдобаевтарды жатқызуға болады. Расында қазақ халқының құрамындағы арғын, қыпшақ, қоңырат, қатаған, найман, қаракесек және т.б. ру-тайпаларды қырғыз арасынан да көреміз. И. Молдобаевтың айтуына қарағанда қырғыз бен қазақ арасында тек атаулары бойынша сәйкес келетін ру-тайпалардың өзі оннан асады. Бұлардың қатарына қыпшақ, қоңырат, найман, жәдігер, қатаған, дулат, ноғай, алшын (алақшын),

сары, сары үйсін, абак, таздар, итемген, ағынай балықшы, қызылқұрт және т.б. ру-тайпалар жатады (Молдобаев, 1995:24). Ш. Құдайбердіұлы: «Әз Жәнібек ханға еріп қазақ атанған елдің қазақ атанбай тұрып бөлінген арғын, найман, керей, қаңлы, қыпшақ, үйсіндегі дулат деген сықылды туысқандары көп. Жер жүзіндегі түрік нәсілді жұрттардың көбінің ішінде бар және қазақ атанған соң да көбі бөлініп, ноғай, башқұрт, өзбек атанып кеткен. Мұндағы үш жүздің қазағы атанып жүрген ел сонан қалған біраз ғана кісінің нәсілі» дейді (Құдайбердіұлы, 1991:23).

Е.С. Альчикеновтің «ХҮ-ХҮІ ғасырдағы қырғыз-қазақ халықтарының арасындағы саяси және этникалық байланыстар» атты мақаласында былай делінген: ХҮ-ХҮІ ғғ. Тянь-Шань аумағындағы қырғыздарға келер болсақ, ХҮІ ғасырдың басына қарай қырғыз халқының этникалық құрамы әбден тұрақтанған еді. Осы ХҮІ ғасырдың басынан бастап қырғыздар Моғолстан мен көршілес Қазақ хандығының саяси өміріне және Қырғызстан аумағындағы саяси оқиғаларға өз атымен белсене қатысады. Қырғыз КСР тарихы бойынша: Моғол феодалдары мен шайбанидтердің агрессиялық жорықтарына қазақтар мен қырғыздар қазақ ханы Хақназардың басқаруымен бірлесе отырып күрес жүргізеді. Хақназар хан тарихи деректерде қазақтар мен қырғыздардың патшасы деп аталған. Қырғыз феодалдары түрік-моңғол дәстүрі бойынша Мұхаммед қырғыздың өлімінен кейін қазақ хандары Тахир, Хақназар және олардың мұрагерлерінің билігін мойындаған. Моғолдар мен шайбанидтердің кейбір жекелеген жеңістеріне қарамастан Оңтүстік Шығыс Қазақстан мен Қырғызстанды жаулап алу ниеті іске аспады. ХҮІ ғасырдың бірінші жартысында қырғыз феодалдары моғол үстемдігіне қарсы күресте қазақ хандығынан қолдау таба отырып, қазақ хандарының Сыр бойындағы сауда орталықтары үшін Шайбанидтермен жүргізген күресіне барынша көмек көрсетті (Қырғыз КСР тарихы, 1984: 448). Хақназар тұсында қазақтың әкімшілік-территориялық басқару жүйесі құрылған уақытта қырғыздың біздің ішімізде жүргені Б. Солтоноевтың «Қызыл қырғыз тарихы» кітабынан белгілі: Қырғыздың Көкім сияқтыкөсемдерін осыдан кейін біз Еңсегей бойлы Есім хан жанынан көреміз. Қазақ-қырғыз шежірелерінің мәліметтеріне қарағанда қазақтың Еңсегей бойлы ер Есім ханы (1598–1628) тұсында қазақ-қырғыз келісімі түзіліп, қырғыздың Көкім биі Ташкенттің алты қақпасын басқарып тұрады. Қырғыздың оң қанатының басшысы, өз заманындағы белгілі саяси қайраткер Көкім би Есім ханды хан көтеруге белсене қатысады (Махаева, 2015:18). Қазақ-қырғыз саяси байланыстарындағы Есім салған жол Тәуке ханның тұсында одан әрі дамыды. С. Сейфуллиннің дерегі бойынша: Тәуке хан Ташкент ауданында тұрады... Оның тұсында бірігіп өмір сүрген: қазақ, қырғыз, қарақалпақтардың ірі руларында билік жүргізген алты ірі бидің аты шығады. Ұлы жүзде Төле би, Орта жүзде Қазыбек би, Кіші жүзде Әлім ұрпағынан Әйтеке би, Қырғызда – Көкім би, Қарақалпақта – Сасық би, Қатағанда – Жайма, басқа уақ рудан тағы бір би (Сейфуллин, 1964: 40). Қазақ, қырғыздың жағалай ел болып қонуына Ұлы жүздің төбе биі – Төле би Әлібекұлы көп еңбек сіңірген. Қазақ пен қырғыз халқының «ауылы аралас, қойы қоралас» дейтін сөз тіркестері де осы тұсты меңзесе керек.

ХҮІІ ғасырдан бастап ХҮІІІ ғасыр ортасына дейін түркі тілдес, бауырлас халықтар – қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар мен өзбектер жоңғар шапқыншылығының шабуылына жиі ұшырады. Жоңғар басқыншыларына қарсы бірлескен күрес барысында талай қазақ, қырғыз батырлары бір-біріне үзеңгілес жолдас қана емес, кимас дос-жаранға айналды. Мысалы, Райымбек батырдың қырғыз манаптарына жасаған ізгі істері туралы Қ. Бопаяевтың еңбегінен оқимыз (Бопаяев, 1993). ХҮІІІ ғасырдың орта шенінде қырғыздарда ру-тайпалық қарым-қатынас қалыптасып, ХХ ғасырға дейін сақталды. Қырғыз руларын старейшин-аксақалдар басқарып отырған. Ру старейшиндерінің қызметі негізінде тайпалық кеңес құрылды. Адам саны молырақ үлкен тайпаларды манап-көсемдер басқарды. ХІХ ғасырда қырғыздар Қоқан хандығына тәуелді болып қалады. Мұның өзі қырғыз халқының әлсін-әлсін ұлт-азаттық көтеріліске шығып тұруына әкеліп соқты (Қабылдинов, 2008:90). Осындай «У ішсең руыңмен» дейтін көшпелі қоғамды жою мақсат еткен империя туралы М. Қойгелдиев: «Ресей билігі Жетісу мен Солтүстік Қырғызстанды алу барысында өзін тәжірибелі отарлаушы ретінде көрсетті. Ең негізгісі халықтың бас көтерер төрелері мен билері, манаптарын сылап-сипап бауырына тартып, түрлі әскери атақтарын, сый-сияпатын берді. Орыс билігінің бұл стратегиялық әдісі өз нәтижесін берді. Өзін актады. Орыс әкімшілік орындары «рулық негізді» жоюды көздеді», - дейді (Қойгелдиев, 2004:191).

Саясатқа байланысты тарихымыз бұрмаланып та жазылды. Мысалы, 1985 жылы Б. Кебекова «XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыз, казак тарыхында көп окшош жагдайлар болгон. Түндүк, түштүк кыргыздары, улуу жүз жана орто жүз казактарының жарымы Кокон кандыгына карап, эки эл тең саясий-социалдык көз карандылыкта эилип келген» десе (Кебекова, 1985:6), 2007 жылы А. Махаевада «XIX ғасырдың басындағы Қокан хандығы Қазақ пен кыргыз арасында мұсылман дінін уағыздауда, мұсылман мәдениетін таратуда өзіндік рөл атқарды. Қокан хандығы тұсында казак, кыргыз жерінде көптеген бекіністер бой көтерді, мектеп, медреселер, мешіттер салынды. Қазақтар мен кыргыздар қокандықтармен бірге түркі-мұсылман әскерін құрап, 1860 ж. Ұзынағаш шайқасына қатысты. Қокан хандығы қыпшақтар субэтностының қазақ-кыргыз қарым-қатынасында алар орны бар. Қыпшақтардың билігі хандықта 1842-1852 және 1863-1865 жылдары орнады. Олардың билігі тұсында қазақ-кыргыздың беделді кісілері қокандық лауазымдарды көбірек алды», - делінген (Махаева, 2007: 322-324).

Қазақ және кыргыз жеріндегі Қокан әскерінің басым бөлігі атты қыпшақтардан тұрған. Жергілікті жұрт оларды қыпшақтар немесе «Ташкендіктер» деп атаған (Қойгелдиев, 2004:50). Қазақ-кыргыз сияқты көшпелілер тарихында қыпшақтардың маңызы зор ғой. Сонау XI –XV ғасырларда көшпелі қыпшақтар араб, грек, үнді, қытай, парсы, славян елдерінің басқарушы династияларының шын мәнінде «зәресін ұшырған». Ержүрек жауынгер қыпшақ Үндістандағы Дели сұлтанын құруды өз ынтасымен қолына алды. Мысырдағы Мамлюк мемлекетін бірнеше ғасыр бойы басқарды. Олар Азербайжанды да басқарды, Асенід-қыпшақтар Болгарияның патша тағында жүздеген жылдар бойы отырған. Қолбасшы қыпшақтарды қытай билеушілері өзінің саны көп армиясын басқаруға ілтипатпен шақыратын болған. Қыпшақтар қытай Юань династиясы императорының және грузин патшасы Давидтың гвардиясы құрамында болған. XV ғасырдың орта шенінде қыпшақтар венгриялық король Матвей Корвиннің таңдаулы гусарлық атты әскерін құрды (Қабылдинов, 2013:205). Екі елге де ортақ болған қыпшақтарымызға қатысты жазылған еңбектерді атасак: С.К. Алымкулова «Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты); Мехмет Кылдыроглу «Этнополитическая связь киргизов и кипчаков во 2 половине IX–XVI вв.» т.б. С.К. Алымкулова қыпшақтардың көне бөлімдері кезең-кезеңімен бірнеше ғасырлар барысында кыргыздардың құрамына еніп отырғанын айтады. Кыргыз халқының негізгі этникалық құрамын құрайтын қыпшақтардың рулық бөлімдері: торайғыр, кудаке, ак баш, жеті айғыр, ақ қыпшақ, жеті уруу, каба, конгур, канглы, қанжығалы, қара қыпшақ, кулан қыпшақ, құрама, кочкор, куртка, қызылаяқ, кытай қыпшақ, лақай, ногой, сарай, сары (саруу, сары қыпшақ), сақалды, таз, тогуз қыпшақ, токмок, токсоба т.б. (Алымкулова, 2014:23); М. Кылдыроглу тарихи деректерге сүйеніп, жетіру (жеті уруу) кыргыздардың құрамына Алтын Орда құлағаннан кейін кіргендігін айтады. Оның мәліметі бойынша: «Қаба этнонимі қазақтарда да бар. Бұл тайпа Алтайдан Тянь-Шаньға қарақытай мен моңғолдар заманында көшпенділердің Орталық Азияның түкпір-түкпірінен Батысқа қарай жаппай қоныс аударған кезінде ілесіп кеткен болу керек (Кылдыроглу, 2002).

Әдебиетіміздің қайнар бастауында да ұқсас нышандар баршылық. «Көне түркі дәуірінен бастау алатын кыргыз әдебиеті қай кезде де қазақ әдебиетімен тығыз байланыста дамыды. Әдебиеттің кейбір үлгілерінің екі елде бір мезгілде дамуының мысалдары өте көп. Түбіміз бір, тегіміз ортақ болған соң жыр дариясының басында тұрған тұлғаларымыз да тағдырлас, ділдес. Біздің Асан Қайғы, Кет Бұға, Алдар көсе, Толыбай сыншы сияқты тұлғаларымыз да ортақ. Бұл туралы Б. Кебекованың «Кыргыз, казак акындарының чығармачылық байланышы» атты еңбегінде: «Акындар чығармачылығындағы байланыш кайсы доордон, качантан баштап түзүлгөндүгү жөнүндө так аутуу кыйын. Бирок, ал деле фольклор сыяктуу акындар поэзиясында кийин кыргыз, казак элдеринин этногенезисине кирген байыркы уруулардын тарихы менен бирге түзүлгөндөй. Албетте, азыр байыркы акындардын атын атоо кыйын. Алар эл эсинде сакталбай, унутулуп калган. Айрым Кет Бука (XIII к.), Асан Кайгы (XV) сыяктуу акындардын ысмы казак, кыргыз, ногой, каракалпактарда белгилүү. Алардын айрым ырлары эл арасында сакталып калган» делінеді (Кебекова, 1985:5). Қазақ-кыргыз халықтарының көп ғасырлық әдеби-рухани қазыналарын ғылыми назарда ұстап, тер төге еңбектеніп, сол ұлы көркем мұраны, алдымен, ұлтымыздың өзіне

мүшелеп, жіліктеп талдап түсіндіру ісі ХХ ғасырдың 30-40 жылдарынан бастап шыңдап қолға алына бастаған еді... Мұндай игілікті істі жолға қойып, таразылап талдаудың соны соқпағын салушылар өткен ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымының шоқ жұлдыздары М. Әуезов, Ә. Марғұлан, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Есмағамбет Ысмайылов, Бейсенбай Кенжебаев т.б. да ғұламаларымыз болды. Халил Бапаевтың «Қырғыз-қазақ, қазақ-өзбек әдеби байланыстары» (1975), аталып өткен Батма Кебекованың «Қырғыз-қазақ фольклорлы байланыстары» (1982), Абдылдан Ақматалиевтің «Қырғыз-қазақ ақындық шығармашылығының байланыстары» (1985), академик Әбділдажан Ақматалиевтің «Шыңғыс Айтматов және қырғыз-қазақ әдеби байланыстары» (1981), «Шыңғыс Айтматовтың және түркі халқының әдебиеті» (1988), ілімпаз Болот Ақматовтың «(1930)ж - қазақ-қырғыз әдеби байланыстарының көптүрлілігі» (2000), «20-шы жылдардағы қазақ-қырғыз әдеби байланысындағы жаңа дәуір» (2000), «Мұхтар Әуезов және Ұлы қырғыз жазушылары» (2005). Бұл тізім туған-туыстар, бауырлас халықтар арасындағы әдеби байланыстың қаншалықты терең, жоғары, кең екендігін толық дәлелдейді (Нұрлан Қалыбаев, <http://>).

Қазақ әдебиетіндегі зар заман деп аталған дәуірдегі қоғамдық қатынастар көрші екі елде қосанжар орныққандықтан осылай болатын жөні де бар. Б. Омарұлы «Қазақ-қырғыз қасіретнамасы» атты еңбегінде былай дейді: «Зар заман ақындарының халқына сөз арнап, ел-жұрттың санасын оятқан тұсы – ХІХ ғасыр. Бұл патша үкіметі отаршыларының бұратана деп атаған халықтарды әбден езгіге ұшыратқан кезі.

Қазақтың жерін талауға түсіріп, тыныш жатқан ауылдардың ойран-ботқасын шығарған жасауылдар қырғыздың айылдарына көз жұма қараған жоқ. Жерді алып қана қоймай, сананы да бағындыру саясатын ұстанған өктемдік қолшоқпары мынау қырғыз, анау қазақ еді деп бөле-жармайтыны тағы белгілі. Қазақтың ауылы мен қырғыздың айылының үстінде отаршылдықтың сойылы ойнақ салды. Бүгінгі нәтижесі белгілі» (Омарұлы, 1998:5).

2017 жылы М. Үмбетбаевтың «Қазақ-қырғыз халық ақындары» атты оқу құралы шықты. Онда қазақ-қырғыз халықтарының ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда жасаған ақпа-төкпе ақындары өлеңдерінің тақырыбы, мазмұндық-идеялық көркемдік сипаты талданған. Мәселен, Сыпыра жырау, Асан қайғыдан басталған дәстүрді бергінде Орынбай, Шортанбай, Сүйінбай, Шөже, Жамбыл, Құлмамбет және Қалығұл, Балық, Арыстанбек, Жеңіжөк, Солтобай сынды саңлақтар жалғастырған өлең-толғау, жыр-дастандар қарасының өзі өзгелер қызыға, қызғана қарайтын інжу-маржан текті әдеби асыл мұралар қатарына жатады. Төкпелік айтыс өнерінде Шөже, Қатаған, Сүйімбай, Эсенаман, Майкөт, Қалмырза, Сарба, Жамбыл, Токтоғұл, Қалық, Кенен, Осмонкүл, Исмаил сияқты ақындар ең үздік болып табылады. Айтыс ақыны Шөже (қырғызша Жөже) Қаржаубайұлы (1808-1895) – арқаға келген қырғыздардың ұрпағы. Кезінде Абылай хан екі елдің арасындағы бейбіт келісімді нығайта түсу үшін қырғыздың беделді кісілерінің балаларын аманатқа алып, Арқаға қоныстандырды. Арқаға қоныс тепкен қырғыздар «жаңа қырғыздар», «бай қырғыздар» деп аталды және уақыт өте келе олар қазақтар арасында сіңіп кетіп, Орта жүздің құрамындағы қырғыз руын құрады (Махаева, 2007:321). Жалпы, Орта Азия аумағында қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының жыраулық-жыршылық табиғатының аса арналылығына, асқақ арындылығына түрлі саяхатшы жиһангездер, ниет-пиғылы әрқилы білімпаздар назар аударып, пікір білдіріп келді. Бірақ көбіне-көп мұндай жұмыстар қазақ-қырғыз халықтарының этнографиясы, тарихы, фольклор мұраларына жалпы сипаттама хақында жазылды. Ал халық ақындары шығармашылығы, олардың өмірі, өмір сүрген кезеңі, білім-білігі жөнінде арнайы, жан-жақты сөз етіле қойған жоқ еді. Мұндай жаңа тұрпатты «Қазақ-қырғыз халық ақындары» атты оқу құралында өткен замандардағы қазақ пен қырғыз халықтарының импровизаторлық өнері мен шығармашылығының өмір шындығына қатыстылығы туралы мәселелер түптей көтеріліп, саралай сарапталып, бүгінгі күн талабы деңгейінде жаңаша ой-толғамдар батыл ұсынылған.

Қазақ тарихында Кенесары Қасымовтың ұлт-азаттық күресіне қатысты жазылған еңбектер өз алдына бір төбе. Атап айтсақ: А.А. Асеев «Кенесары Қасымов и киргизы», Ғ. Мұсабек «Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз қолында қалуы», З. Қабулдиновтың «Тақ мұрасы», Қойгелдиевтың «Жетісудағы Ресей билігі» т.б. шығармалар. Алғашқы зерттеулер ішінде «Қазақ сұлтаны К.Қасымовтың бүлігі» деген тақырыппен Н. Середаның 1870 ж. «Вестник Европы» журналының бірнеше нөміріне бастырған

кітабының дерек көзі ретіндегі маңызы зор. Кенесарының ерлікке толы, аяғында қасіретке айналған трагедиялы өмір жолын кезінде Алаш ардақтылары да (Ө. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов т.б.), қазақ аяулылары да (М. Әуезов, С. Мұқанов, І. Жансүгіров, Қ. Бекқожин, М. Хакімжанова т.б.) зерттеген, шығармаларына арқау еткен. Мысалы, Х. Досмұхамедұлының «Кенесары-Наурызбай» атты жыр кітабы 1923 ж. Ташкентте шығады. Бұл кітаптың тарихын оқысақ: «Кенесары-Наурызбайды» баспаға берместен бұрын бірқатар қырғыз туғандарымыздың оқығандарына көрсетіп, олардың сынына салдық, олар жағынан ешбір бөтен сөз болған жоқ. Комментарий жазғанда Шәкәрімнің тарихын, Ахмет төре Кенесарыұлының Смирновке «Кенесары мен Сыдық төре» туралы жазып берген сөздерін, Жетісу туралы жазылған көп кітаптарды пайдаландық, бұл бір. Екінші, М. Тынышбаев, Иманғали Арабайұлынан, Кенесары немересі Әзімхан Ахметұлынан тағы басқаларынан алынған мағлұматтарды пайдаландық» делінген. Жалпы, даланың суырыпсалма ақын-жыраулары жырға қосқан Кене ханның жарқын бейнесі аса бай қазақ поэзиясында ерекше бағаланады. К. Қасымұлы туралы М. Әуезов «Хан Кене» пьесасы және өткен ғасырдың 60 жылдарында қазақ тарихи әдебиетінің ең көп оқылатын туындысына айналған жазушы І. Есенберлиннің «Қаһар» романы өмірге келді. С. Мұқановтың «Қазақтың ХҮІІІ–ХІХ ғасырлардағы әдебиеттің тарихынан очерктер» атты біршама көлемді кітабында Сырым, Жанқожа, Бекет сияқты туған халқының азаттығы жолында күрескен қайраткерлер қатарында Кенесары хан да бар. Соғыс бітіп, идеологиялық әлем қайтадан тар қалыпқа түскен шақта партияның адал ұлы саналған С. Мұқановтың өзінің осындай сарындағы еңбегі «халыққа жат» деп танылып, кітап түрмесіне жабылған болатын. М. Әуезов Кенесары тұлғасы мен өткен ғасырдың 40 жылдарындағы оқиғалар туралы сонау 20 жылдардағы көзқарастан анағұрлым тереңірек, парасатты драмалық туынды мүсіндеп шыққан. М. Әуезовтың тарихи шындықты қаншалықты әділ бейнелегенін бірден аңғару қиын емес. М. Әуезовтың мәліметі бойынша үкіметтің бұйрығымен Құнанбай старшын күнінде Кенесарыны қуа шыққан орыс отрядымен бірге қазақтан кісі алып бірге қуысқан екен... Бір араға келгенде Кенесары атынан түсіп намаз оқыпты. Сонда орыс бастықтары шабайық дегенде, Құнанбай «намаз уақытында шаппаймыз» деп шапқызбай қойыпты. Сол жолда Құнанбай қолымен келе жатқан қазақты жиып алып, Құрғылықтың ішінде кеңесіп, Кенесарыны ұстамауға, қас қылмауға келісіпті делінеді (Аңыз адам, 2015:13). Т. Дайрабай: «Кенесары ханды дін өкілдері қолдаған. Кенесары ханның он жылға ұласқан ұлт-азаттық күресін қолдағандардың бірі Бисары Ботабайұлы (орыс деректерінде Ботабаев) болған десем артық айтқандық болмас» дейді (Дайрабай, 2013:62). Сондай-ақ тақырыпқа қатысты Қазақ хандығының құрылуының 550 жылдығына арналған «Кенесары – хан және қолбасшы: мәселелер мен ізденістер» атты ғылыми мақалалар жинағына қалам тартқан ғалымдарды атап өтсек: З. Қабылдинов «Хан Кенесары – выдающаяся пассионарная личность великой степи и вечного еля», Р.Е. Оразов «Кенесары ханның денесі мен бас сүйегін іздеген экспедициялар және Кенесары қазасы мұрағат құжаттарында», Ж.К. Таймагамбетов «Результаты первой научной экспедиции по поискам останков хана Кенесары в Кыргызстане», Т. Жұртбаев «Кеудесі қуыс қалған далам-ай...(қазақтың соңғы ханы Кенесары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының бірі – Кейкі батырдың бас сүйектерін іздестіру экспедициясы)». З. Қабылдинов «Хан Кенесары – выдающаяся пассионарная личность великой степи и вечного еля» атты мақаласында Кенесары хан туралы былай дейді: атакты басқарушы өзінің сирек кездесетін қасиетіне, қабілетіне орай айналасына әр түрлі этнос өкілдерін топтастыра білді. Көтерісшілердің арасында орыстар, башқұрттар, өзбектер, қарақалпақтар, татарлар және поляктар болды. Олардың кейбіреулері қазақ ханының ілтипаты мен ерекше сеніміне ие болғанына байланысты лауазымы жоғары басқару қызметін атқарып жүрді (Қабылдинов, 2015:57). Ж.К. Таймагамбетов «Результаты первой научной экспедиции по поискам останков хана Кенесары в Кыргызстане» мақаласында: «Кенесары Қасымов пен Наурызбай батырдың сүйектерінің көмілген жерін іздеуді келешекте жалғастыру қажет, өйткені оларға қатысты бірнеше мұрағат мәліметтері бар. Оны тексеру керек. Әзірше экспедиция жұмыстарының нәтижелі аяқталуы туралы айтуға ерте. 2006 жылы сүйектері табылып, Алматы облысы, Талғар ауданы, Майтөбе деген жерде деген ақпарат күдік туғызады» десе, Т. Жұртбаевтың мәліметі бойынша: «Одақтас республикалардың тарихына қатысты мұрағат тізімдерінің барлығы қатаң түрде ресми құжаттандырылған,

яғни дербес бақылауға алынған. Кеңестік саяси науқанның зардабын экспонаттар да көрген. Ал басы даудан ашылмаған Кенесарының бас сүйегі де сол қысымға ұшырап, сөреден-сөреге ауыстырылған іспетті... Сонымен қатар, соғыс кезінде экспонаттар Самарқандқа, Қостанайға, Саратовқа т.б. қалаларға көшірілген. Ол арадан экспонаттар толық қайтып оралмаған. Солардың ізіне түсіп, Кенесарының бас сүйегінің Самарқандта қалып қоймағандығының анық-қанығына жету үшін де біраз уақыт қажет. Ол туралы үзілді-кесілді жауап қайтаруға әлі ерте. А.А. Асеевтің «Кенесары Қасымов және қырғыздар» мақаласында: Қырғыз тайпаларын дау-дамайға тарту, бұл мәселені шешуге Ресей әкімшілігінің мүдделі болуы қырғыз ақсүйектерінің өкілдерімен тығыз байланыс жасауға жағдай туғызды. Қырғыз ақсүйектерінің өзі де күдіретті күшті солтүстіктегі көршінің қамқорлығында болуға тырысып жүрген еді; осы мәселені қозғай отырып, манаптар қазақ сұлтанымен күрестегі өз рөлін баса көрсеткен. Қазақ сұлтанының өзіне аса қолайсыз жағдайда, мүмкіншілігі шектеулі кезеңде қырғыз тайпаларымен дауласуы өзі үшін сөзсіз аса қатерлі қадам болды (Асеев, 2002:85-90). М. Қойгелдиев «Жетісудағы Ресей билігі» кітабында: Кене хан әскерімен және ауылдарымен Жетісу жеріне келетін болыпты деген сөз Омбы әкімшілігіне 1842 жылы жеткен болатын (Қойгелдиев, 2004:26). Мұрат Әбдіровтың «Кенесары көтерілісі және казактар басқыншылығы» атты мақаласында: Кенесары Қасымов бастаған қозғалысты басуға жергілікті үш казак әскерінің екеуі – Орынбор мен Сібір әскерлері белсенді араласқан. Ғ. Мұсабек «Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз қолында» мақаласында: зерттеулер Ағыбайдың қолды бос қырғыннан, өлімнен құтқарып қалғанын айтады. Төрелерді тұтқыннан босатып аламыз деген ойы болғанын жазады. Алайда, қазақ әскерінің екі бірдей төресі қолға түскеннен кейін қырғыздар екеуінің де басын алады. Қазақ соңғы ханынан солай айрылады. Ал Ағыбай батырдың өзегінде өкініш кетті... (Мұсабек, 2018:84). Б. Солтоноев «Қызыл қырғыз тарихы» кітабында: «Кенесары ханның басын Тастанбектің болат қылышымен алған Орманбек, Суанбек батырлардың інісі Тайсары деген кісі деп көрсетеді және сүйегі Қызылсу мен Самсының (Шамшының) ортасындағы Борлы (Борду) деген сайдың орта тұсындағы төбеге көмілген», - дейді (Солтоноев, 1993:11).

М.Ж. Көпеев «Кенесары көтерілісінің басталуы» мақаласында оның қырғыздарға барған себебін, Кенесары жорығының төрт деректі нұсқасын береді. Қырғыздармен соңғы соғысында Кенесарының ту тіккен жері – Кекілік сеңгірінен бес шақырымдай жоғары Майтөбе деген жер екен. Майтөбені қырғыздар ежелден «Қанды жер» деп айттысады екен (Жүсіп, 2009:172). М.Ж. Көпеевтің пікірінше өлтірген жендеттерді қасиетті ханның қарғысы атты. Ел мен жерді қорғауға ат салысатын, әрқашанда ханның қасынан табылатын батырлар емес пе?! 1838 жылдың маусым айында көкжал туған Кенесарының батырлары: шұбыртпалы Ағыбай, сүйіндік Жанайдар, қыпшақ Иман, Басығара, арғын Жеке батыр, табын Жоламан, дулат пен шапырашты Жәуке, Сұраншы, байсейіт Бұғыбай, атығай Аңғал және басқалары Ақмола бекінісін атпен шауып отаршылар қамалын отқа ораған (Бәкірұлы, 2012:9). Олар туралы жазылған «Қазақтың хас батырлары» ғылыми-танымдық энциклопедиялық жинақ, «Жетісу», «Қазақстан жолы», «Қазақстан теміржолы», «Қазақ тарихы», «ҚССР ҒА хабарлары» сияқты мерзімді басылымдарды т.б. еңбектерді атап өтсе болады.

Бішкекте «Асаба» партиясының ұйғаруымен (ұлт-азаттық көтерілістің 80 жылдығына, «Манас» эпосының 1000 жылдығына арналған) 1996 жылы «Восстание киргизов и казахов в 1916 году» атты кітап шығады. Кітапта Т. Рысқұловтың «Восстание туземцев Туркестана в 1916 году»; Г.И. Бройдоның «Материалы к истории восстания киргизов в 1919 году» атты еңбектер жазылған. Т. Рысқұловтың мәліметі бойынша: қырғыздың байлары мен манаптары өздеріне малдың ең үлкен және жақсы табынын, қауымдық-рулық жердің ең құнарлысын, тәуірлеу жайылымдарын иемденіп алу мақсатында орыс әкімшілігіне қырғыз бұқарасын қанауға жағдай туғызып отырған және сол бай-манаптардан құралған қырғыз әкімшілігімен (болыс, старшин және билер) байланыс жасап отыру үшін қырғыз халқының ең кедейленген тобына өз үстемдігін жүргізіп отырды. Кедейленген және орта топтары «қара бұқара» деп аталды. Г.И. Бройдо «Жетісу облысының қырғыздарын екі тайпа: қарақырғыздар және казактар құрайды. Алғашқылары Шу өзенінің сол жағында, екіншісі – оң жағында тұрады. Тайпалар руларға бөлінеді. Қарақырғыздардың ең бастылары: бөгу, солту, сарыбағыш, джатак және т.б. Бұл рулардың басшылары қарақырғыздарда – «Манап»,

ал қазақтарда – «сұлтан». «Манап» атағы мұрагерлік болып табылады. Өлкені өзіне бағындырып алғаннан кейін өлкедегі биліктің жүргізетін іс-шараларының бәрі осы манаптардың қолынан өтетін. Болыста әкімшілікке бөлуге байланысты манаптың атқаратын қызметі өзгере бастады. Алғашында болыс румен сәйкес болды. Кейінгі әкімшілікке бөлу руға бөлуге қайшы келді. Болыстық жаңаша бөлу кезінде екі рудың бөлімдерін бір әкімшілік бірлікке жасанды түрде енгізді. Мұның өзі болыстағы ұшы-қиыры жоқ ішкі күреске жол ашты», - дейді (Рысқұлов, 1996:75, 89)

XX ғасыр басында қазіргі Қырғызстан, Түркменстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қазақстанның Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы облыстары Түркістан республикасына қараған еді. Түркістан республикасының астанасы – Ташкент болатын. Қазақтың алғашқы ағартушылық институты тұңғыш рет осы Ташкентте шаңырақ көтерген еді. Республикадағы осы білім ордасының шәкірттерді қабылдап, педагогтық-ұйымдастырушылық жұмысы дұрыс жолға қойылып, аяғынан тік тұрып кетуіне қазақ халқының сол тұстағы біртуар ұлдарының – С. Асфендияров, О. Жандосов, Х. Досмұхамедов, А. Байтұрсынов, Т. Жүргенов т.б. қоғам қайраткерлері мен зиялыларының атқарған еңбегі мен қосқан үлесі орасан зор.

Сондай-ақ, XX ғасырдың басында жазылған М. Дулатовтың «Қазақ қалай қырғыз атанған», Е. Бекмахановтың «Казахстан в 20-40 годы XIX века», Х. Досмұхамедұлының «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» т.б. еңбектерді ерекше атап өтсе болады. Х. Досмұхамедовтің айту бойынша: сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі /Стамбол түріктері, қазақ-ноғай, сарт, өзбек т.б./ түрік емес халықтардың сөзін алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиеттен айрылып қалып отыр. Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарысып араласпай, нағыз түріктікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр. Қазақ-қырғыз тіліндегі жалғаулардың жалғасқан түбірімен ұйқасып, әндесіп сойленетіндігі анық. Қазақ-қырғыз тілінде сингармонизм заңымен байланысқан заңдылық бар (Досмұхамедұлы, 1924:2,4,20). М. Дулатов қазақтың қалай қырғыз атанғанын былай түсіндіреді: «Орыстың ұғымында «қырғыз» деген сөздің өзі «жау, шабағыншыл» мағынасында орнап қалған. Ал, қырғыздан кейін әрі көп, әрі орысқа бағынбай өз алдына отырған... қазақты да қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына қырғыз (киргиз) деп атаған. Одан басқа тағы бір себебі болған. Алғаш Сібірді мекен еткен орыстар, Сібірді алушының бастығы Ермак, оған ергендері, оның тұқымы – бәрі казак еді. Сондықтан, оларға өздерін де казак, казакты да казак деу қапелімде ыңғайсыздық келтіретін болған. Үнемі «қай казак» деп айырып отыру қажет бола берген. Міне, сонан бері казакты қырғызбен шатастыру, қырғызды да, казакты да қырғыз деп атау басталды» (Дулатов, 1923: 3).

XX ғасырдың басындағы ресми емес қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы да жалпы азаттық қозғалыспен тығыз байланысты. Ә. Бөкейханов пен оның серіктестері (1905 жылдан 1917 жылдың жазына дейін) ең алдымен халқымызды саяси тұрғыдан ояту және сол арқылы қалың бұқара арасында отаршылдыққа қарсы хал-ахуал қалыптастыруға көп күш салды. М. Дулатовтың «Оян, казак» (1909 ж.), А. Байтұрсыновтың «Масасы» (1911), 1911 және 1913 жылдардан шыға бастаған «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті, 1917 жылы шілдеде қазақтың тұңғыш ұлттық-демократиялық «Алаш» партиясының құрылуы отаршылдыққа қарсы саяси күрестің жарқын көрінісі болды. Осы бағыттағы күрестің басты мақсат-міндеттері «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21-қарашадағы санында жарияланған «Алаш» партиясыбағдарламасының жобасында» айқындалды (Нұрпейісов, 2006:59). Түркістан мен Қырғызстан халқының қырғыздар тұратын жағындағы буржуазиялық-ұлттық либералдық интеллигенцияның алдыңғы қатарлы неғұрлым білімді топтары Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, М. Шоқай және т.б. басқарып отырған «Айқап» немесе «Қазақ» және т.б. сияқты сол кезде жарияланып тұрған бірқатар газет-журналдардың төңірегіне біріккен болатын. Алғашында бұл алдыңғы қатарлы интеллигенцияның басшылары конституциялық-демократиялық (кадеттік) партияның қатарында болған. Кейіннен қырғыздар арасындағы бұл ұлттық интеллигенция февраль революциясы кезінде ұлттық-саяси дамуды және саналы ұлттық сезімді оятуды көздеген «Алаш» ұлттық-саяси ұйымына айналды (Рысқұлов, 1996:78.) «Қазақ» газеті жаңа құрылған «Алаш» партиясының орталық баспа үніне айналды (Қойгелдиев, 1990: 10).

Осылай XX ғасыр басында өрбіген азаттық қозғалыс барысында қазақ және қырғыз ұлттық саяси элита өкілдері арасында өзара тығыз байланыс орнады. Мысалы, Екінші Мемлекеттік думаға қазақ-қырғыз атынан М. Тынышбаев депутат болып сайланды (Махаева, 2007:325). 1913 жылдың ақпанында Орынбор қаласында Алаш қозғалысының қайраткерлері А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов және М. Дулатовтың жетекшілік етуімен жарық көріп, қазақ халқының сол тұстағы жалпыұлттық мәселелерін көтерген «Қазақ» газеті қырғыздар арасында да танымал басылымға айналды. 1914 жылғы № 58 «Қазақ» газетіндегі мәлімет бойынша: «Он шақты облыста бөлініп, бытырап жүрген қазақ баласының бір көп жері Жетісу облысы деп айтуға болады. Жетісу облысындағы бес уезд: Алматы, Қапал, Лепсі, Жаркент, Пішкек және Піржевалда бір миллиондай қырғыз-қазақ бар. Піржевал уезіне қараған 20-дан аса болыс елдің бәрі де қырғыз. Пішкек уезіне қараған 25 болыс шамалы елдің жартысы қырғыз, жартысы қазақ».

«Қазақ» газетінде М. Тынышбаев Уақытша үкіметтің комиссары қызметінде жүріп Жетісу трагедиясының ауқымын, оның бүкіл халықтық мәнін көрсететін мақалалар мен түрлі хабарларды үзбей жариялап тұрады. Бұл материалдардың кезінде қырғыз бен қазақ босқындары мәселесіне барлық қазақ қоғамының, әсіресе ұлт зиялыларының назарын аударуда атқарған рөлі аса үлкен еді. Ол: «Алаштың азаматы! Тағы да құлақтарыңызға саламыз: қырғыз-қазақ бауырларыңызды ұмытпа!» деп жазған болатын (Қазақ, 1917).

1916 жылғы жазалаудан қашып босқан, жоқтық пен аштықтан қырылған қазақ-қырғыз халықтарына Міржақып Дулатов та жанын сала көмектеседі. Петропавл қаласында ол босқындарға көмектесу үшін жәрдем қорын ұйымдастырады. «Бұл бейшара бауырларымызды ескеру, өлімнен, қырғыннан құтқару – алаш азаматының адамшылық борышы», - деп жаза отырып, ол іске өзі бас болады. «Сондықтан сақтаулы мың дана «Оян, қазақ» ақшасын әлгі босқында жүрген жетім-жесірлердің пайдасына бағыштадым», - жазуы соның дәлелі. 1905 жылғы орыс революциясынан қуат алған М. Дулатовтың философиялық, публицистикалық мәнердегі азаматтық өлеңдері қазақ жастарын революциялық рухта тәрбиелеудің шын мәніндегі таптырмас мектебі болды. С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, Б. Майлин, М. Әуезов, С. Мұқанов т.б. сияқты жаңа толқын осы идея нәрінен өсті. Міржақып дәстүрінің жасампаз тағлымы кеңес дәуіріндегі осы жаңа толқын шығармаларынан да көрінеді. М. Дулатов дәстүрінің қазақ әдебиеті шеңберінен де асып татар, өзбек, қырғыз, башқұрт әдебиеттерінің классиктері Г. Ибрагимов, Фитрат, Молда Қылыш, Ишанғали Арабаев, С. Құдаш творчествосына да әсер еткендігін атап кету үлкен парызымыз болып табылады», - дейді Марат Әбсеметов кітапқа түсініктер бергенде (Дулатов, 1923: 361). «Қазақ» газетін насихаттауға және оны шығаруға деп қаржы жинастыру ісіне Сталиндік жазалаудың құрбаны болған И. Арабаев та белсене араласты. И. Арабаев (1870-1933) – тұңғыш қырғыз әліппесінің авторы, ағартушы ғалым. Ол Уфадағы «Ғалия» медресесінде қазақ әдебиеті классиктері М. Жұмабаев, Б. Майлин сияқты бір топ қазақ жастарымен бірге оқыған. Пржевальск уездік қырғыз комитетінің төрағасы болған. А. Байтұрсыновпен тығыз байланыс орнатқан ол оның ықпалымен «Қазақ» газеті авторларының біріне айналып, газетке «Қырғыз» деген бүркеншік атпен мақалалар жариялап тұрды. Осылай босқын қырғыздарға көмек ұйымдастыру барысында елеулі оқиға болған фактілердің бірі – «Қазақ» газеті бетінде И. Арабаевтың қазақ еліне үндеуінің жариялануы еді.

Жалпы, Алаш Республикасы бір қазақтың емес, қазақ пен қырғыздың біртуар мемлекеті болып құрылды. Мысалға, Н.Ч. деген автор Орынбор казак әскерінің «Оренбургский казачий вестник» газетінде (10.01.1918 г., № 7) жариялаған «Автономия Казакыстана» атты мақаласында былай деп жазады: «Қазақтар қайсақ және қара-қырғыз болып бөлінеді, бірақ «Алаш» атауы оларды бір ұлтқа біріктіреді (біздің «Касиетті Русь» сияқты). Бұл сөз сондай-ақ бүкіл қазақты жаудан қорғауға шақыратын қасиетті үндеу болып табылады» («Алаш» қозғалысы, 2017:16). «Алаш» – «Қазақстан» дегенмен салыстырғанда қазақтардың өзімен қатар, оған туыс қара-қырғызды да қамтитын әлдеқайда кең түсінік, - деп жазды Мұстафа Шоқай.

М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысына» арнайы қалам тартқан кітабында былай делінген: «1917 жылы 21-26 шілде күндері Орынбор қаласында І жалпықазақ съезі өтеді. Съезде Жетісу облысындағы жағдай дербес мәселе ретінде қаралып, съезд, біріншіден, соғыс және ішкі істер министрлігіне жеделхат жолдап: Жетісудағы қазақ-қырғызды атып, жаншып жатқан мұжықтардың һәм соғыстан қайтқан солдаттың

колынан қару-жарағын сыпырып алып, халықты зорлықтан қорғауларын талап етеді. Сондай-ақ съезд, екіншіден, «Жетісу облысындағы ашаршылықтан қырылып жатқан қазақ-қырғыздарға Алаш баласы жәрдем беруін» өтінеді (Қойгелдиев, 2008:372, 445)... Түркістан автономиясын жариялаған мұсылмандар съезінен соң көп ұзамай Орынбор қаласында ІІ жалпықазақ съезі өз жұмысын бастады. Оған Сырдария және Жетісу облыстарынан да өкілдер шақырылып, олардың арасында М. Шоқай, С. Аманжолов, Б. Мәмбетов, И. Арабаев, Ж. Солтоноев сияқты және басқа қазақ, қырғыз қайраткерлері бар еді.

Демек «Тарыдай шашылып, түрлі тарихи құбылыстың салдарынан Ресей империясының отарлығына тап болған түркі халықтарын (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт және т.б.) біріктіріп, біріккен түркі мемлекетін, Тұран империясын қайта құру Алаш идеясының, Алаш республикасының көздеген түпкілікті мақсаты болып шығады. Кейін келе бұл мақсатты М. Шоқай Францияда эмиграцияда жүріп «Ұлы Түркістан» идеясы ретінде насихаттады. «Алаш» қозғалысы мен Алаш республикасы басшыларының осындай мақсат-мүддені көздегенін басқа да тарихи жәдігерлер растайды» делінген «Алаш» қозғалысы: тарих және қазіргі заман: библиографиялық көрсеткіштің алғы сөзінде («Алаш» қозғалысы, 2017:18).

Бүгінгі қазақ-қырғыз диаспорасына қатысты еңбектерді атап өтсек: К.И. Қобландин «Об этнографическом составе казахов Кыргызстана», Б.К. Қалшабаева «Орталық Азия қазақтары», З. Қабылдинов «Қырғыздар» т.б. З. Қабылдиновтың мәліметі бойынша: Абылай ханның билігі тұсында Көкшетау өлкесіне екі қырғыз болысы қоныс аударды. 1926 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 10 мыңға таяу қырғыз болған. Олар негізінен Оңтүстік Қазақстанды мекен еткен. Қазақстандық қырғыздардың жартысы дерлік Жамбыл облысында тұрады (Қабылдинов, 2008:91-92). Б.К. Қалшабаева Қырғызстандағы қазақтардың этномәдени ерешелгіне тоқталады. Оның мәліметі бойынша, қазақтардың қырғыз халқымен еншілес орналасып, ежелден келе жатқан ата қонысын мекен етсе (Шу, Талас), енді бір тобы халқымыздың басқа түскен тарихи зобалаңдермен байланысты қоныс тепкен. Арғындардың қаракесек руының көпшілігі Қырғызстанға ашаршылық кезеңінде келген.

Қорытынды. Осы зерттеулердің бірқатары қазіргі кезеңде қазақ-қырғыз қарым-қатынасының бүкіл кешенін зерттеу, оның ғылыми маңыздылығын, өзектілігін растайды. Қазақ-қырғыз қарым-қатынастары тарихнамасының қалыптасуы маңызды мәселе болып табылады, себебі тарихтан белгілі Орта Азия халықтарының тарихнамасының өзекті мәселелері бір-бірімен өзара тығыз байланысты, сондықтан бауырлас қырғыз бен қазақты бір-бірінен бөлек зерттеу мүмкін емес екені түсінікті де.

Әдебиеттер тізімі

- Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971.
- «Алаш» қозғалысы: тарих және қазіргі заман: библиографиялық көрсеткіш. Алматы: «ҚР Ұлттық кітапханасы», 2017. Б. 367.
- Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань, 1900.
- Алымбеков Т. Кыргыз урууларының чыгышы // ҚырҰҒАҚҚ. Инв. № 364 (10). 28 п. Алымкулова С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты). 07.00.07. Автореф.на соиск.учен.степ. д.и.н. Бишкек, 2014. 43 с.
- Альчикенов Е.С. «ХУ-ХҮІ ғасырдағы қырғыз-қазақ халықтарының арасындағы саяси және этникалық байланыстар» // <https://bankreferatov.kz/kazakhstan-tarihi/1399-15-16-asirlardai-aza-iriz-arim-atinasi.h>.
- Ақаев А. Қырғыз мемлекеттілігі және «Манас» халық эпосы. Астана, 2003. Б. 304.
- Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков / Фонд Сорос-Казахстан: Составление, транскрипция скорописи XVIII в., специальное редактирование текста и комментарии И.В. Ерофеевой. Алматы: Ғылым, 1998. 280 с.
- Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. Алматы: Атамұра, 2000. 464 б.
- Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся

- антропологических исследованиях // Живая старина. СПб., 1894. Вып. III–IV. С. 391–486;
- Артыкбаев Ж.О. Қазақстан тарихы. Астана: «Фолиат», 2003. 264 б.;
- Асеев А.А. Кенесары Қасымов и киргизы // Востоковедные исследования на Алтае. Вып. III. Сбор научн. статей. Барнаул: Изд-во Азбука, 2002. 282 с.
- Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: Сөздік-Словарь, 2011. Б. 320.
- Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы: «Ана тілі», 1992. 210 б.;
- Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. Алма-Ата: Ғылым, 1992. Б. 400.
- Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-годы XIX в.– 1917 г.). Москва: Наука, 1986. С. 246.
- Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765 г.). Т. 1-2 / Соч. В.В. Вельяминова-Зернова. Уфа : губ. тип., 1853-1855.
- Вестник Западно-Казахского гос. ун-та. Научный журнал. 2007. № 4. С. 34,40.
- Восстание киргизов и казахов в 1916 году. Бишкек: «Изд-во Учкун», 1996.
- Гродеков Н. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. Ташкент: Типо-лит. Лахтина, 1889. IV+III+398+205 с.
- Дайрабай Т. Кенесары ханды дін өкідері қолдаған // Базар жырау. 2013. №3 (7). Наурыз. Б. 60-62.
- Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. Ташкент, 1924.
- Дулатов М. Қазақ қалай қырғыз атанған // Шолпан. 1923. № 3-5.
- Есенберлин І. «Аңыз адам» 2011 ж. № 21 (33) қараша.
- Жиренчин А.М. Из истории казахской книги. Алма-Ата: Казахстан, 1987. С. 144.
- Жұлдыз. 1991. № 6 маусым.
- Кабульдинов З.Е. Боевые традиции саков, тюрков, кыпчаков и казахов // Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы мен Қазақстанның даму тарихының өзекті мәселелері. Сарапшы пікірлерінің материалдары. Астана: Есиль-издат, 2013. Б. 583.
- Кабульдинов З.Е. Народ Казахстана: история и современность. Астана: Изд-во «Арман-ПВ», 2008. С. 200.
- Кастанье И.А. Древности Киргизской степи Оренбургского края / Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22. Оренбург, 1910.
- Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарының чыгармачылык байланышы. Фрунзе, 1985. 236.
- Кенесары хан (қайғылы шейіт болғанына 170 жыл толуына арналған жинақ). Алматы, 2017. Б. 408.
- «Кенесары – хан және қолбасшы: мәселелер мен ізденістер. Мақалалар жинағы. Астана, 2015. Б. 124.
- Костенко Л. Очерки Семиреченского края, СПб., 1872.
- Көпеев М. Кенесары көтерілісінің басталуы // Жұлдыз. 2009. № 11. Б. 168-176.
- Кылдыроглу М. Этнополитические связи киргизов и кипчаков во 2 половине IX–XVI вв. Автореф. Бишкек, 2002.
- «Қазақ» газеті. 1917 ж. № 37. 24 маусым; 1914 ж. № 58. 16 апрель.
- Қалшабаева Б.К. Қырғызстандағы қазақтардың этномәдени ерекшеліктері // Орталық Азиядағы қазақтар. Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2011. Б. 406.
- Қалыбаев Н. http://www.elarna.net/kitap_kk.php?id=2319&oku=13780#ixzz6dRj1Fz7A
- «عامي رهن كسك انزاله»: <http://www.elarna.com/video.php>.
- Қасымбаев Ж. Кенесары хан // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т. 4. Ж-К. Алматы, 1993.
- Қобландин К.И. Об этнографическом составе казахов Кыргызстана // Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конф. материалдары. Алматы: Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы, 2012. Б. 376.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I том. Алматы: Мектеп, 2008. Б. 480.
- Қойгелдиев М. Тарих көшіндегі ұлы бетбұрыс (Ұлы қазан революциясының 73 жылдығына). Алматы: «Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990.
- Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.). Астана: Елорда, 2004. Б. 216.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Алматы: «Қазақстан», Сана, 1991. 80 б.

- Қырғыз ССР тарихы. 1-том. Фрунзе., 1984. Б.448.
- Левшин А. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей. Ч. III. Этнографические известия. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. 304 с.
- Марғұлан Ә. Шоқан және «Манас». Алматы: Жазушы, 1971. Б.64.
- Махаева А. Қазақ хандығы және қырғыздар: өзара байланыстарының тарихынан // Отан тарихы. 2015. № 1 (69). Б.18.
- Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезі). Монография. Алматы: Ценные бумаги, 2007. Б. 357.
- Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. 288 с.
- Молдобаев И.Б. Манас – историко-культурный памятник кыргызов. Б. Кыргызстан, 1995. С. 312.
- Мұқанов С. Кенесары – Наурызбай туралы // Жұлдыз. 1991. № 6. Б. 146-163.
- Мұсабек Ғ. Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз қолында қалуы // «Ақиқат» (ұлттық қоғамдық-саяси журнал). 2018. № 6 маусым.
- Небольсин П. Очерки Волжского низовья. СПб.: Тип. «Обществ. польза», 1852. 197 с.
- Небольсин П.И. Очерки торговли России с странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом : (со стороны Оренбургской линии) / [соч.] СПб., 1856.
- Нұрпейіс К. Жетісулық алаш қайраткерлері // Қазақ тарихы. 2006. № 2. Б.59.
- Образцы народной литературы тюркских племен. 1885.
- Омарұлы Б. Қазақ-қырғыз қасыретнамасы (ғылыми зерттеу). Қызылорда: Нұр-Сәулет, 1998. Б.44.
- Рахимжанова С.Р. Қазақ кітабының тарихы (1945-1960). Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 2006. Б. 182.
- Сейфуллин С. Шығармалар. Т.6. Қазақ әдебиеті. Алматы: «ҚМКӘБ», 1964.
- Словцев И. Путевые записки, введенные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области в 1878 году. СПб., 1881.
- Солтоноев Б. Кызыл қырғыз тарихы. Бишкек: Учкун, 1993. 2-кітап. Б. 224.
- Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.
- Үмбетаев М. Қазақ-қырғыз халық ақындары: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2017. Б. 216.
- Харузин А. Киргизы Букеевской орды. (Антрополого-этнологический очерк). Вып. 1, 2. М.: Тип. А. Левенсон и К, 1889; 1891.
- Шаханов М. Манас: (елдік пен ерлік эпосы). Алматы, 1995. Б. 264.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: он екі томдық. Алматы: Дайк Пресс, 2012. II том. Б. 203-204.
- یخامی رمدنی کس مک ان رالہ: <http://www.elarna.com/video.php>.

References

- Abramzon. Kirghiz and their ethnogenetic, historical and cultural ties. L.: Science, 1971. [in Russian].
- Abilgazy. Turik shezhiresi (Turkic genealogy). Almaty: «Ana tili», 1992. 210 b. [in Kazakh].
- Akaev A. Kyrgyz memlekettiligi zhane «Manas» halykeposy (Statehood of Kyrgyz and folk epos «Manas»). Astana, 2003. 304. [in Kazakh] // <https://bankreferatov.kz/kazakhstan-tarihi/1399-15-16-asirlardai-aza-iriz-arim-atinasi.h>.
- «Alash» kozgalysy: tarih zhane kazirgi zaman: bibliografiyalyk korsetkish. («Alash» uprise: history and modernity: bibliographic index). Almaty: «KR Ulttyk kitaphanasy», 2017. 367 b. [in Kazakh].
- Alchikenov E.S. XV-XVI gasyrdagy kyrgyz-kazak halyktarynyn arasyndagy sayasi zhane etnikalyk bailanystar (Political and ethnic relations between the kyrgyz-kazakh peoples in the XV-XVI centuries). [in Kazakh].
- Alymbekov T. Kyrgyz uruularynyn chygysy (The appearance of Kyrgyz thieves) // KyrRUGAKK. Inv. № 364 (10). 28 p. [in Kazakh].
- Alymkulova S.K. Kypchaki v sostave tyurkskih narodov (etnopoliticheskie aspekty). (Kypchaks as part of the Turkic peoples (ethnographic aspects) .07.00.07. Avtoref. nasoisk. uchen. step. d.i.n. Bishkek, 2014. 43. [in Russian].
- Andreev I.G. Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks / Soros Foundation-Kazakhstan; Compilation, transcription of cursive writing of the 18th century, special editing of

the text and comments by I.V. Erofeeva. Almaty: Gylym, 1998. 280 p. [in Russian].

Argynbaev H., Mukanov M., Vostrov V. Kazak shezhiresi hakynda (About kazakh genealogy). Almaty: Atamura, 2000. 464 b. [in Kazakh].

Aristov N.A. Opyt vyyasneniya etnicheskogo sostava kirgiz-kazakov Bolshoi ordyi kara-kirgizov na osnovanii rodoslovnnykh skazani i isvedenii o sushestvuyush i rodovykh deleniyah i o rodovykh tamgah, a takzhe istoricheskikh dannyyh i nachinayushihsy antropologicheskikh issledovaniyakh // Zhivaya starina. (The experience of clarifying the ethnic composition of the Kyrgyz-Kazakhs of the large horde and the Kara-Kyrgyz on the basis of pedigree legends and information about existing clan divisions and clan symbols, as well as historical data and beginning anropological studies) // Living antiquity. SPb., 1894. V yp. III–IV. S. 391-486.

Artykbaev Zh.O. Kazakstan tarihy (History of Kazakhstan). Astana: «Foliat», 2003. 264 b. [in Kazakh].

Aseev A.A. Kenesary Kasymov i kirgizy (Kenesary Kasymov and Kyrgyz) // Vostokovednye issledovaniyana Altae. // Oriental studies reaserch in Altai.) V yp. III. Sbornauchn. statei. Barnaul: Izd-vo Azbuka, 2002. 282 . [in Russian].

Ayagan B.G., Abzhanov H.M., Isin A.I. Kazak handygy tarihy: kuryluy, orleui, kuldyrauy. (History of the Kazakh khanate: formation, development, decline). Almaty: Sozdik-Slovar, 2011. 320. [in Kazakh].

Bekmahanov E. Kazahstan v 20-40 gody XIX veka (Kasakhstan in the 20-40s of the XIX century). Alma-Ata: Gylym, 1992. 400. [in Russian].

Bekmahanova N.E. Mnogonacionalnoe naselenie Kazahstana i Kirgizii v epohu kapitalizma (60-gody XIX v.– 1917 g.) (The multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60-years of XIX c.- 1917 y.). Moskva: Nauka, 1986. 246. [in Russian].

Castanier I.A. Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region / Proceedings of the Orenburg scientific archival commission. Issue 22. Orenburg, 1910. [in Russian].

Dairabai T. Kenesary handy din okideri koldagan // Bazar zhyrau (Khan's Kenesaries supported by religious figures) // Bazar zhyrau. 2013. №3 (7). Nauryz. B. 60-62. [in Kazakh].

Dosmuhameduly H. Kazak-kyrgyz tilindegi singarmonizm zany (Syngharmonic low in kazakh- kyrgyz language). Tashkent, 1924. [in Kazakh].

Dulatov M. Kazak kalai Kyrgyz atanran (How kazakh named Kyrgyz/) // Sholpan. 1923. № 3-5. [in Kazakh].

Esenberlin I. «Anyzadam» (Legendary man.(literal translation) 2011 zh. № 21 (33) karasha.k. [in Kazakh].

Grodekov N. Kirgizyikara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti (Kyrgyz and kara-kyrgyz of the Syr-Darin region). T. 1. Tashkent: Tipo-lit. Lahtina, 1889. IV+III+398+205 s. [in Russian].

Haruzin A. Kirgizy Bukeevskoi ordy.(Antropologo-etnologicheski ocherk) (Kyrgyz from the Bukeev horde (Anthropological-ethnological feature article). Vyp.1, 2. M.: Tip. A. Levenson i K, 1889; 1891. [in Russian].

Kabuldinov Z.E. Boevye tradicii sakov, tyurkov, kypchakov i kazahov // Kazak memlekettiliginin kuryluy men Kazakstannyn damu tarihyryn ozekti maseleleri. Sarapshy pikirlerinin materialdary (Martial traditions of saks, turks, kipchaks and kazakhs) // Formation of kazakh statehood and topical issue of the development of Kazakhstan. Expert opinion materials. Astana: Esil-izdat, 2013. 583. [in Russian].

Kabuldinov Z.E. Narod Kazahstana: istoriya i sovremennost (People of Kazakhstan: history and modernity). Astana: Izd-vo «Arman-PV», 2008. 200. [in Russian].

«Kazak» gazeti (Newspaper «Kazak»). 1917 zh. № 37.24 mausym; 1914 zh. № 58.16 aprel. [in Kazakh].

Kalshabaeva B.K. Kyrgyzstandagy kazaktardyn etnomadeni erekshelekteri // Ortalyk Aziyadagy kazaktar (Ethno Cultural features of kazakhs in Kyrgyzstan) // Kazakhs in Central Asia. Almaty: Kazak ulttyk universiteti, 2011. 406. [in Kazakh].

Kalybaev N. http://www.elarna.net/kitap_kk.php?id=2319&oku=13780#ixzz6dRj1Fz7A
Kasymbaev Zh. Kenesaryhan // Kazakstan. Ulttyk enciklopediya // Kazakstan. National encyclopedia. T. 4. Zh-K. Almaty, 1993.) [in Kazakh].

Kebekova B. Kyrgyz, kazak akyndarynyn chygarmachylyk bailanyshy (Creative connection of kyrgyz and kazakh poets). Frunze, 1985. 236. [in Kyrgyz].

Kenesary – han zhane kolbasshy: maseleler men izdenister. Makalalar zhinagy (Kenesary - khan and commander: tasks and searches. Digest of articles). Astana, 2015. 124. [in Kazakh].

Kenesary han (kaigyly sheit bolganyna 170 zhyl toluyna arnalgan zhinak) (Kenesaryhan

(collection for the 170th anniversary of the tragic martyr). Almaty, 2017. 408. [in Kazakh].

Koblandin K.I. Ob etnograficheskom sostave kazahov Kyrgyzstana // Kazakstan zhane sheteldegі kazaktar. Duniezhuzi kazaktary kauymdastygynyn kurylganyna 20 zhyl toluyna orai otkizilgen halykaralyk gylimi-praktikalyk konf. Materialdary (About the ethnographic compositions of the kazakh of Kyrgystan) // Kazakhstan and kazakhs abroad. Materials for the international scientific and practical conference, held on the occasion of the 20th anniversary of the creation of the “World association of Kazakhs”. Almaty: Duniezhuzi kazaktar kauymdastygy, 2012. 376. [in Russian].

Koigeldiev M. Alash kozgalysy. I tom (Alashuprise. I volume). Almaty: Mektep, 2008. 480. [in Kazakh].

Koigeldiev M. Tarih koshindegi uly betburys (Uly kazan revolyuciya synyn 73 zhyldygyna) (A great turning point in history 73rd anniversary of the great October revolution). Almaty: «Kazak SSR «Bilim» kogamy, 1990. [in Kazakh].

Koigeldiev M. Zhetisudagy Reseibiligi (XIX ғ. – 1917 ж.) (Russian authorities in Zhetisu (XIX c. - 1917 y.) Astana: Elorda, 2004. 216. [in Kazakh].

Kopeev M. Kenesary koterilisini bastaluy (The beginning of the Kenesary uprising) // Zhuldyz. 2009. № 11. B.168-176. [in Kazakh].

Kostenko L. Essays on the Semirechensky Territory, St. Petersburg, 1872. [in Russian].

Kudaiberdiuly Sh. Turik, kyrgyz-kazak ham handar shezhiresi (Turkic, kyrgyz-kazakh and khan genealogy). Almaty: «Kazakhstan», Sana, 1991. 80 b. [in Kazakh].

Kyldyrogly M. Etnopoliticheskie svyazi kirgizov i kipchakov vo 2 polovine IX–XVI vv. (Ethnopolitical ties between kyrgyz and kazakh in the 2nd half of IX–XVI century). Avtoref. Bishkek, 2002. [in Russian].

Kyrgyz SSR tarihy (Kyrgyz USSR history). 1-tom. Frunze., 1984. 448. [in Kyrgyz].

Levshin A. Opisanie kirgiz-kaisackih, ili kirgiz-kazach ihord i stepei (Description Of the kyrgyz-kaisak or kyrgyz-kazakh hordes and steppes). Ch. III. Etnograficheskie izvestiya. SPb.: Tip. Karla Kraiya, 1832. 304 s. [in Russian].

Mahaeva A. Kazak handygy zhane kyrgyzdar: ozara bailanystarynyn tarihy // Otan tarihy (Kazakh khanates and kyrgyz: from the history of interactions) // Homeland history. 2015. № 1 (69). 18. [in Kazakh].

Mahaeva A. Kazak-kyrgyz sayasi bailanystarynyn tarihy (XVIII gasyrdyn II zhartysy – XX gasyrdyn bas kezi) (The history of the political connection of the kyrgyz-kazakhs (2nd half of the XVIII century - early XX century). Monografiya. Almaty: Cennye bumagi, 2007. 357. [in Kazakh].

Margulan A. Shokan zhane «Manas» (Shokan and “Manas”). Almaty: Zhazushy, 1971. 164. [in Kazakh].

Meier L. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva (Kyrgyz steppe of the Orenburg department). SPb.: Tip. E. Veimara i F. Persona, 1865. 288 s. [in Russian].

Moldobaev I.B. Manas – istoriko-kulturnyi pamyatnik kyrgyzov (Manas – historical and cultural monument of the Kyrgyz). B. Kyrgyzstan, 1995. 312.

Mukanov S. Kenesary – Nauryzbait uraly (Kenesary – about Nauryzbai) // Zhuldyz. 1991. № 6. B.146-163. [in Kazakh].

Musabek G. Kenesary men Nauryzbaidyn Kyrgyz kolynda kaluy (Kenesary and Nauryzbai remained in the hands of the Kyrgyz) // «Akikat» (ulttyk kogamdyk-sayasi zhurnal). 2018. № 6 mausym. [in Kazakh].

Nebolsin P. Ocherki Volzhskogonizovya (Feature article of the Volga lower reaches). SPb.: Tip. «Obshchestv.polza», 1852. 197 s. [in Russian].

Nebolsin P.I. Essays on Russia's trade with the countries of Central Asia, Khiva, Bukhara and Kokan: (from the Orenburg line) / [cit.] SPb., 1856. [in Russian].

Nurpeis K. Zhetisulyk alash kairatkerleri (Figures of alash from Zhetisu) // Kazakh history. 2006. № 2. 59. [in Kazakh].

Obrazcy narodnoi literaturetyurkskih plemen (Samples of folk literature of the Turkic tribes). 1885. [in Russian].

Omaruly B. Kazak-kyrgyz kasyretnamasy (gylymi zertteu) (Kazakh-kyrgyz tragedy (scientific research). Kyzylorda: Nur-Saulet, 1998. 44. [in Kazakh].

Rahimzhanova S.R. Kazak kitabynyn tarihy (1945-1960) (History of kazakh book (1945-1960). Almaty: KR Ulttyk kitaphanasy, 2006. 182. [in Kazakh].

Seifullin S. Shygarmalar. T.6. Kazak adebiyeti (Works. T.6. Kazakh literature). Almaty: «KMKAB», 1964. [in Kazakh].

- Shahanov M. Manas: (eldik pen erlikeposy) (Manas: (epic about country and heroism). Almaty, 1995. 264. [in Kazakh].
- Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: on eki tomdyk (Complete collection of works: 12 volumes.). Almaty: Daik Press, 2012. II tom. 203-204. [in Kazakh].
- Slovtssev I. Travel notes introduced during a trip to Kokchetav district, Akmola region in 1878. SPb., 1881. [in Russian].
- Soltonoev B. Kyzyl kyrgyztarihy (History of the red kyrgyz). Bishkek: Uchkun, 1993. 2-kitap. 224.
- Tynyshpaev M. Istoriya kazahskogo naroda (History of the kazakh people). Alma-Ata: Kazakh university, 1993. 224p.
- Umbetaev M. Kazak-kyrgyz halyk akyndary: okukuraly (Kazakh- kyrgyz folk poets: reding tool). Almaty: Kazak universiteti, 2017. 216. [in Kazakh].
- Velyaminov-Zernov V.V. Historical news about the Kirghiz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abul-Khair Khan (1748-1765). T. 1-2 / Works. V.V. Velyaminov-Zernov. Ufa: lips. type., 1853-1855. [in Russian].
- Vestnik Zapadno-Kazahskogo gos. un-ta. Nauchnyi zhurnal. (Scientific magazine.) 2007. № 4. S. 34, 40.
- Vosstanie kirgizov i kazahov v 1916 godu (Uprising of kazakh and kyrgyz in 1916). Bishkek: «Izd-voUchkun», 1996.
- Zhirenchin A.M. Iz istorii kazahskoi knigi (From the history of the kazakh book). Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 144.
- Zhuldyz. 1991. № 6, mausym (Zhuldyz. 1991. № 6 june/). [in Kazakh].
- ىعامي ارمدنى كسەكەن رالە: <http://www.elarna.com/video.php>. [in Kazakh].

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_57

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И МОГУЛИСТАН В XV – НАЧАЛЕ XVI В.**Атыгаев Нурлан Адилбекович^{1,2*}** ¹Центральный государственный музей РК, Алматы, Казахстан²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
Атырау, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: nuratygaev@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена взаимоотношениям Казахского ханства и Могулистана в XV – начале XVI в.

В исторической литературе могулами называли тюркоязычные племена, проживавшие в XIII–XVII вв. на восточной части Чагатайского улуса. В середине XIV в. могульскими племенами было образовано государство Могулистан, в состав которого входила территория современного Юго-Восточного Казахстана (Жетысу), Кыргызстана и временами Восточный Туркестан (СУАР КНР), Ташкент и Сайрам. С историей этого государства тесно связана и ранняя история Казахского ханства.

Основным источником для исследования взаимоотношений Казахского ханства и Могулистана в XV – начале XVI в. является известное историческое сочинение мусульманской историографии «Тарих-и Рашиди», принадлежащее перу известного историка и могульского политического деятеля Мирзы Мухаммед Хайдара из племени дуглат (дулат). Его сведения дополнялись материалами других мусульманских исторических трудов и сопоставлялись с результатами специальных научных исследований.

На основе анализа исторических материалов автор приходит к выводу, что характер взаимоотношений Казахского ханства и Могулистана в XV – начале XVI в. за исключением отдельных периодов был мирным и добрососедским. Долгое время они даже совместно выступали против политических противников, пока в конце XV века между их правителями не возник конфликт, который привел к их военным столкновениям. Конфликт начал было улаживаться в начале XVI в., однако полный разгром Мухаммедом Шейбани-ханом в 1503 г. Султан Махмуд-хана и Султан Ахмад-хана положил конец государству могулов. В результате в состав Казахского ханства вошла значительная часть земель распавшегося Могулистана, оставшиеся на этой территории могульские племена влились в состав казахского народа, став одним из его значительных этнических компонентов.

Ключевые слова: Могулистан, Казахское ханство, Чагатайский улус, могулы, хан, «Тарих-и Рашиди», казахи.

Статья выполнена в рамках реализации проекта №AP09562452; №AP09261233 МОН РК.

ҒТАМР 03.20

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МОҒҰЛСТАН XV–XVI Ғ. БАСЫНДА**Атыгаев Нұрлан Әділбекұлы^{1,2*}** ¹ҚР Орталық мемлекеттік музейі, Алматы, Қазақстан²«Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: nuratygaev@mail.ru

Түйіндеме. Мақала Қазақ хандығы мен Моғұлстанның XV–XVI ғасырдың басындағы қарым-қатынастарға арналған.

Моғұл деп тарихи әдебиетте XIII–XVII ғасырларда Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде өмір сүрген түркі тілдес тайпалар аталды. Моғұл тайпалары XIV ғасырдың ортасында Моғұлстан мемлекетін құрды, оның құрамына қазіргі Оңтүстік-Шығыс Қазақстан (Жетісу), Қырғызстан және кей кезеңде Шығыс Түркістан (ҚХР ШҰАР), Ташкент пен Сайрам кірді. Қазақ хандығының ерте тарихы да осы мемлекеттің тарихымен тығыз байланысты.

XV–XVI ғасырдың басындағы Қазақ хандығы мен Моғолстан арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуге негізгі дереккөз дұғлат (дулат) тайпасынан шыққан әйгілі тарихшы және моғұл саясаткері Мырза Мұхаммед Хайдардың қаламына жататын «Тарих-и Рашиди» атты мұсылман тарихнамасының әйгілі тарихи шығармасы. Оның мәліметтері басқа мұсылман тарихи еңбектеріндегі материалдармен толықтырылып, арнайы ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен салыстырылды.

Тарихи материалдарды талдау негізінде автор XV–XVI ғасырлардың басындағы Қазақ хандығы мен Моғұлстан арасындағы қарым-қатынас негізінен бейбіт және тату көршілік болды деген тұжырымға келеді. Ұзақ уақыт бойы қазақтар мен моғұлдар саяси қарсыластарға бірігіп қарсы тұрды, тек XV ғасырдың соңында олардың билеушілері арасында қарым-қатынас бұзылып, ол XVI ғасырдың басында реттеле бастады. Алайда Мұхаммед Шейбани ханның 1503 жылы моғұл билеушілері Сұлтан Махмұд хан мен Сұлтан Ахмад ханды толық жеңуі Моғұлстан мемлекетінің құлауына әкелді. Нәтижесінде ыдыраған Моғұлстан жерінің едәуір бөлігі Қазақ хандығының құрамына кірді, осы жерлерді мекен еткен моғұл тайпалары қазақ халқының құрамына кіріп, оның маңызды этникалық компоненттерінің біріне айналды.

Кілт сөздер: Моғұлстан, Қазақ хандығы, Шағатай ұлысы, моғұлдар, хан, «Тарих-и Рашиди», қазақтар.

Мақала ҚР БҒМ №AP09562452; №AP09261233 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

IRSTI 03.20

KAZAKH KHANATE AND MOGULISTANIN XV - BEGINNING OF XVI C.

Nurlan A. Atygayev^{1,2*}

¹Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

²State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraychik», Atyrau, Kazakhstan.

*Corresponding author
E-mail: nuratygaev@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the relationship between the Kazakh Khanate and Moghulistan in the 15th - early 16th centuries.

In the historical literature, the Turkic-speaking tribes who lived in the XIII–XVII centuries were called moguls in the eastern part of the Chagatai ulus. In the middle of the XIV century Mogul tribes formed the state of Moghulistan, which included the territory of modern South-East Kazakhstan (Zhetysu), Kyrgyzstan and East Turkestan (XUAR of the PRC), Tashkent and Sairam. The early history of the Kazakh Khanate is also closely connected with the history of Moghulistan.

The main source for the study of the relationship between the Kazakh Khanate and Mogulistan in the 15th - early 16th centuries is the famous historical work of Muslim historiography «Tarikh-i Rashidi», which written by the famous historian and Mogul politician Mirza Mohammed Khaidar from the Duglat (Dulat) tribe. His information was supplemented by materials from other Muslim historical works and compared with the results of special scientific research.

Based on the analysis of historical materials, the author comes to the conclusion that the relationship between the Kazakh Khanate and Mogulistan in the 15th - early 16th centuries was peaceful and good-neighborly. For a long time, Kazakhs and Moguls even jointly opposed political opponents, until at the end of the 15th century a conflict arose between their rulers, which began to be settled at the beginning of the 16th century. However, the complete victory of Muhammad Sheibani Khan over the rulers of Mogul Sultan Mahmud Khan and Sultan Ahmad Khan in 1503 led to the fall of the Mogulistan. As a result, a significant land part of the Mogulistan became part of the Kazakh Khanate, the Mogul tribes remaining in this territory joined the Kazakh people, becoming one of its significant ethnic components.

Key words: Moghulistan, Kazakh Khanate, Chagatai ulus, moguls, khan, «Tarikh-i Rashidi», Kazakhs.

The article was made under the project realization №AP09562452; №AP09261233 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Введение. Большое значение в ранней истории казахов и Казахского ханства занимает государство Могулистан. Этноним могул (لۋغۋم), по единодушному мнению исследователей, по происхождению связан со словом «монгол». В исторической литературе могулами называли тюркоязычные племена, проживавшие в XIII–XVII вв. на восточной части Чагатайского улуса. Некоторые из них оказались здесь в период монгольских завоеваний, основная же часть была древним автохтонным населением. Несмотря на то, что уже в XIV в. завершился процесс ассимиляции местным тюркским населением переместившихся сюда монгольских групп, как подчеркивал еще В.В. Бартольд, «название могол и Моголистан продолжали употребляться и тогда, когда в этой стране уже не было следов монгольского языка» (Бартольд, 1968: 212). Этнополитическая общность могулов не сложилась в народность и могульские племена позднее участвовали в формировании таких тюркских народностей как казахи, кыргызы, уйгуры и в небольшой степени узбеки. Так, например, В.П. Юдин указывал на ряд могульских племен (дуглат/дулат, канглы/канлы, абдан/албан, суван/суан, керейт/керей), которые вошли в состав казахского этноса (Юдин, 2001: 84-86).

Могулы являлись создателями собственной государственности. В середине XIV в. на территории восточной части Чагатайского улуса могульскими племенами было образовано государство Могулистан, в состав которого входила территория современного Юго-Восточного Казахстана (Жетысу), Кыргызстана и временами Восточный Туркестан (СУАР КНР), Ташкент и Сайрам (Бартольд, 1963: 23-106; Пищулина, 1977: 12-15). С историей этого государства тесно связана и ранняя история Казахского ханства. В середине XV в. правитель Могулистана Есен-Буга-хан выделил земли на западной окраине своего государства, в Чу-Илийском междуречье, джучидским ханам Керей (Кирей, Гирей) и Жанибеку. Со временем эти владения стали базой для создания ими своего государства – Казахского ханства (Пищулина, 1977: 263; Атыгаев, 2015: 161, 175).

Следует отметить, что история могулов и созданных ими двух государств, Могулистана и Могульского государства (Могулия), довольно поздно стала объектом специальных исследований ученых-историков. Фактически до 60-х гг. XX в. единственной серьезной научной работой по истории могулов и их государственности было исследование академика В.В. Бартольда – «Очерк истории Семиречья» (Бартольд, 1963). Интерес исследователей к могульской тематике в 60-80-е годы XX в. привел к появлению нескольких научных, в том числе и монографических, трудов. Следует отметить работы казахстанских ученых В.П. Юдина, К.А. Пищулиной, а также российских ученых Т.И. Султанова и О.Ф. Акимушкина, кыргызского историка О.К. Караева (Юдин, 2001; Пищулина, 1977; Султанов, 1986; Султанов, 1989; Акимушкин, 1970; Акимушкин, 1975; Акимушкин, 1984; Караев, 1995). И вместе с тем, до сегодняшнего дня специально не исследованы как вся история казахско-могульских связей, так и некоторые отдельные ее периоды. Исходя из этого, целью данной работы стало изучение истории взаимоотношений Казахского ханства и Могулистана в XV – начале XVI в.

Материалы и методы. Основным источником для исследования взаимоотношений Казахского ханства и Могулистана в XV – начале XVI в. стало историческое сочинение

мусульманской историографии «Тарих-и Рашиди», принадлежащее перу известного историка и могульского политического деятеля Мирзы Мухаммед Хайдара из племени дуглат (дулат). Его сведения дополнялись материалами других мусульманских исторических трудов и сопоставлялись с результатами специальных научных исследований.

Методологическую основу работы составили принципы историзма и объективности, системный подход, позволивший совместить различные способы анализа и синтеза. При работе применялись общепринятые методы и принципы научного исследования: аналитический, сопоставительно-сравнительный, проблемно-хронологический и другие.

Обсуждение и результаты. С первых дней образования Казахского ханства около 1465-1466 гг. взаимоотношения могулов и казахов носили мирный и дружественный характер. Мирза Мухаммед Хайдар Дуглат в своем историческом труде «Тарих-и Рашиди» писал, что «могольские ханы действовали заодно с Кирай ханом и Джанибек ханом...» (Мухаммед Хайдар, 1999: 118). По его словам, так продолжалось до 30-х гг. XVI в. «С периода Исан-Буга-хана до времени Рашид-хана между моголами и казахами существовали дружба и согласие...», – утверждал автор «Тарих-и Рашиди» (Мухаммед Хайдар, 1999: 108-109).

Вместе с тем проведенный анализ сведений средневековых источников показывает, что данное утверждение Мирзы Мухаммед Хайдара не совсем точно и взаимоотношения правителей Казахского ханства и могульских ханов не складывались все время так гладко (Пищулина, 1977: 271).

Мирные и дружественные отношения между казахами и могулами, заложенные еще Керей-ханом и Есен-Буга-ханом, сохранялись довольно долго, до конца 80-х гг. XV в. Придерживались такой политики с казахами и преемник Есен-Буга-хана Дуст-Мухаммед-хан, а после его смерти новый правитель Могулистана Султан Йунус-хан, которые больше были заняты укреплением своей власти внутри государства.

Изменения в отношениях казахов и могулов произошли после смерти Султан Йунус-хана. Он умер в 1487 г. в Ташкенте после двухлетнего паралича и главой государства стал старший его сын Султан Махмуд-хан (Мухаммед Хайдар, 1999: 141, 187). К периоду его прихода к власти Могулистан не представлял собой единого политического организма. Султан Махмуд-хан номинально был признан верховным правителем всего Могулистана, однако в реальности его власть распространялась только на юго-западные территории государства. В степных частях государства власть принадлежала Султан Ахмад-хану, младшему брату Султан Махмуд-хана. Он еще в период правления своего отца был признан своим правителем кочевыми племенами Могулистана, которым не нравилась тяга Султан Йунус-хана к оседлой жизни (Мухаммед Хайдар, 1999: 139, 147; Пищулина, 1977: 270, 286, 157).

Султан Махмуд-хан также как его отец тяготел к оседлой жизни и все время жил в своей столице Ташкенте. Это был культурный по меркам своего времени человек, которому не была чужда и поэзия (Бартольд, 1963: 89; Султанов, 1986: 264). Однако он совершенно не имел никаких управленческих и полководческих способностей, необходимых хорошему правителю. «Султан Махмуд хан был не боевой человек, он был совершенно лишен дара к воеводству», – писал в своих записках Захир ад-Дин Бабур, племянник Султан Махмуд-хана по матери (Захир ад-Дин Бабур, 1992: 82). Такую же нелестную оценку дает Султан Махмуд-хану и другой его племянник – Мирза Мухаммед Хайдар. По его словам, он «был слабым государем и в делах управления проявлял большую леность и мягкость» (Мухаммед Хайдар, 1999: 213).

Слабость Султан Махмуд-хана как правителя фактически привела государство могулов к исчезновению с политической карты Центральной Азии. Сразу же после прихода к власти ему пришлось вступить в войну с Тимуридами Мирза Умар Шайхом и Мирза Султан Ахмадом, которые решили присоединить к своим владениям Ташкент и прилегающие ему земли. Сперва могулам удалось нанести поражение войскам Мирза Умар Шайха в сражении за крепость Уштур. Затем состоялось сражение с Мирза Султан Ахмадом, который, согласно «Тарих-и Рашиди», сумел собрать стопятьдесяттысячное войско. Численность войска, на наш взгляд, здесь сильно преувеличена автором «Тарих-и Рашиди», но то, что это было большое войско вызывает доверие. В районе реки Чир (Шыршык) тимуридское войско вступило в сражение с могулами (Захир ад-Дин Бабур, 1992: 24). Согласно «Тарих-и Рашиди», победа досталась Султан Махмуд-хану благодаря

измене Мухаммеда Шейбани-хана, находившегося тогда на службе Тимуридов. Он со своим небольшим войском напал на обоз войска Мирза Султан Ахмада и вызвал переполох. Дезорганизована войско бежало и было полностью разбито (Мухаммед Хайдар, 1999, 143). В благодарность за помощь, «воздавая добром за добро», могульский хан заключил с Шибанидом «договор и условие» и передал ему город Отрар (МИКХ, 1969: 29). Это и привело к разрыву дружественных отношений с казахскими правителями.

Как известно, в эти годы Мухаммеда Шейбани-хан был основным соперником правителей Казахского ханства в борьбе за Туркестан и передача одного из важных его городов Шибаниду была расценена Бурундук-ханом как предательство. «По этой причине, – писал Мирза Мухаммеда Хайдар, – между сыновьями Кирай хана и Джанибек хан-казаха, (с одной стороны), и Султан Махмуд ханом – (с другой), давняя искренняя дружба сменилась ссорой. (Они говорили): Шахибек хан (Мухаммед Шейбани – *авт.*) является нашим врагом, как же ты ставишь его против нас в Туркестане?» (Мухаммед Хайдар, 1999: 145). Здесь, как заметила К.А. Пищулина, у Мирзы Мухаммед Хайдара, писавшего об этом событии несколько десятилетий спустя, отразился не сам факт за получения узбекским предводителем Отрара, а именно ближайший результат этого – захват большей части Туркестана (Пищулина, 2016: 57). Конфликт перерос в вооруженное столкновение. «В итоге из-за этой ссоры между Султан Махмуд ханом и узбек-казахами дважды происходили сражения, оба раза поражение потерпел (Султан Махмуд) хан», – пишет автор «Тарих-и Рашиди». По его мнению, причина поражений заключалась в выборе Султан Махмуд-ханом недостойных людей для командования могульскими войсками (Мухаммед Хайдар, 1999: 145).

Этими двумя сражениями он не был исчерпан. В него включился и Султан Ахмад-хан.

Согласно сообщению Мирза Мухаммед Хайдара, Султан Ахмад-хан, после десяти лет ожесточенной борьбы, одержав верх над сепаратизмом могульских предводителей, установил в Могулистане свою власть. Он так укрепил свои владения, что «калмаки и узбеки не могли проходить через территорию Моғолистана на расстоянии семи-восьмимесячного пути» (Мухаммед Хайдар, 1999: 147-149). Однако Султан Ахмад-хан, несмотря на все свое могущество все же признавал за старшим братом Султан Махмуд-ханом статус верховного правителя Моғолистана. Узнав о трудном положении Султан Махмуд-хана, Султан Ахмад-хан пришел на помощь к брату. В отместку за его поражения, он выступил против казахов и «трижды одерживал победу над ними», – писал Мирза Мухаммед Хайдар (Мухаммед Хайдар, 1999: 148).

Но и этими сражениями противостояние казахов и могулов не закончилось. Султан Махмуд стал активно поддерживать в Туркестане Мухаммеда Шейбани-хана, политического противника казахских ханов. Тем самым он сильно препятствовал попыткам правителей Казахского ханства включить в состав государства территорию Туркестана. Так, например, оказанная могульским ханом военная помощь Шибанидам, не позволила Бурундук-хану установить свою власть в Отраре. Более того Шибаниду удалось опираясь на Отрар захватить Сауран и Йасы (МИКХ, 1969: 31, 120; Пищулина, 2016: 134).

Однако разрыв казахов и могулов был непродолжительным. Усиление Мухаммеда Шейбани-хана стало опасным не только для Бурундук-хана, но и для могульского хана. Поэтому они вновь вступили «в мирные отношения». Казахи и могулы объединились и создали военный союз, направленный против Шибанидов (МИКХ, 1969: 32, 120; Пищулина, 2016: 134-135).

Военный союз был закреплен династическим браком. Казахский султан Адик, сын Жаныбек-хана, взял в жены старшую сестру Султан Махмуд-хана Султан Нигар-ханым, которая до этого была замужем за Тимуридом Мирза Султан Махмудом (умер зимой 1494-1495 гг.)¹ (Мухаммед Хайдар, 1999: 323).

После этого казахи и могулы, заключив военный союз, совместно попытались захватить Отрар, но эта попытка была безуспешной. Вскоре в Сайраме произошло еще одно сражение с Шибанидами, которое также было для союзников неудачным, после чего противоборствующие стороны заключили перемирие (МИКХ, 1969: 32, 121, Пищулина, 1981: 18).

¹ У Махмуда ибн Эмира Вали в «Бахр ал-асар», который многое заимствовал из «Тарих-и Рашиди», этот пассаж приводится со множеством ошибок (МИКХ, 1969: 353).

Внешняя политика Султан Махмуд-хана, однако, не отличалась постоянством. В этом, учитывая приведенную выше характеристику, данную ему современниками, не было ничего удивительного.

На рубеже XV-XVI вв. Султан Махмуд-хан, под влиянием некоторых своих недальновидных придворных оказал Мухаммед Шейбани-хану поддержку в завоевании им Мавараннахра (МИКХ, 1969: 32, 126; Мухаммед Салих, 1908: 19; Мухаммед Хайдар, 1999: 146, 197). По словам Мирзы Мухаммед Хайдара, против этого сильно возражал его отец, дуглатский эмир Мухаммед Хусайн, однако его слову не вняли (Мухаммед Хайдар, 1999: 146).

После завоевания Мухаммед Шейбани-ханом Мавараннахра и создания им своего государства характер взаимоотношений узбеков и могулов кардинально изменился. Теперь узбекский правитель не нуждался в поддержке могулов и даже тяготился ею. Мухаммед Шейбани «сменил дыхание дружеской покорности на грохот заносчивости и мятежа и открыто начал бить в барабан неповиновения». И он «занялся, прежде всего, устранением хана» – (Султан Махмуд-хана) (Мухаммед Хайдар, 1999: 146, 188). Султан Махмуд-хан также осознал, что допустил ошибку, оказав помощь Мухаммеду Шейбани-хану. Теперь уже опасаясь возросшей мощи узбекского правителя, он предпринимает ответные меры.

Султан Махмуд-хан попытался поставить правителем в Мавараннахре Тимурида Захир ад-Дина Бабура (Мухаммед Хайдар, 1999: 188-189). Однако это стало известно узбекскому правителю. «И когда Мухаммад Шайбани-хан узнал, что между чагатаями (и могулами) ходят их послы, он двинулся на могулов, обратил (их) в бегство и пришел в Туркестан», – пишет автор «Таварих-и гузида-и нусратнаме» (МИКХ, 1969:32-33).

Вероятно, Султан Махмуд-ханом одновременно попытался реанимировать казахско-могульский военный союз. Об этом косвенно свидетельствует сообщение Мирзы Мухаммед Хайдара о том, что еще в 1503 г. в его ставке в Ташкенте находился его казахский зять Адик-султан (Мухаммед Хайдар, 1999: 323). Восстановление союза отвечало интересам обеих сторон, но он все же не был заключен. По-видимому, произошедшие вскоре события прервали переговоры.

Султан Махмуд-хана выступил против Султана Ахмад Танбала, который был одним из могульских эмиров, но служил Тимуридам. Не обладая военным даром, что отмечали современники в своих исторических трудах и показали его сражения с противниками, Султан Махмуд-хан вновь обратился с просьбой о помощи к Султан Ахмад-хану, который незамедлительно откликнулся на просьбу брата. Им удалось нанести поражение Султан Ахмад Танбалу, однако могульско-тимуридским противостоянием воспользовался Мухаммед Шейбани.

Решающая битва между могулами и узбеками произошла в 1503 г. под городом Ахси (Ахсыкет), около Ташкента. Могулы выставили пятнадцатитысячное войско, а Мухаммед Шейбани-хан обладал тридцатитысячным войском. В ожесточенной битве могульское войско было полностью разбито. Оба могульских хана попали в плен к узбекам. Мухаммед Шейбани-хан отнесся к ним благосклонно и даже вернул им свободу. Однако, согласно условиям узбекского правителя, могульские ханы лишились Ташкента, Сайрама и большей части своих подданных. Они вынуждены были уйти в степи Могулистана (Мухаммед Хайдар, 1999: 149-150, 188-189; Бартольд, 1963: 90).

По утверждению Б. Карибая (Б.Б. Карибаева), в эти годы существовал политический союз Султан Махмуд-хана с сыновьями казахского хана Жанибека, направленный против союза Бурундук-хана и Мухаммеда Шейбани (Кәрібаев, 1996: 18). Это утверждение, однако, не может быть принято, так как оно не подкреплено конкретными фактами источников. К тому же, если это было бы на самом деле так, то было бы логичным ожидать участия в этой борьбе на стороне могулов детей Жаныбек-хана – Адика и Касыма, а Бурундук-хана на стороне узбеков. Об этом не упоминает ни один из известных нам исторических сочинений. Из их сведений напротив следует, что казахи не принимали участия даже в решающем сражении могулов и узбеков под Ахси (Мухаммед Хайдар, 1999, 149, 189-190).

Жизнь могульских ханов на свободе, однако, оказалась недолгой. В 1504 г. от болезни умер Султан Ахмад-хан, а спустя пять лет по приказу Мухаммеда Шейбани был убит вместе со своими сыновьями и Султан Махмуд-хан, который устав от степной жизни, решил найти приют у узбекского хана (Мухаммед Хайдар, 1999, 190, 193).

Фактически с поражением Султан Махмуд-хана и Султан Ахмад-хана под Ахси в 1503 г. государство Могулистан распалось. Мирза Мухаммед Хайдар вложил в уста Султан Саид-хана следующее откровение: «Во время бури завоевания Шахибек хана (Мухаммеда Шейбани – *авт.*) волны смут разбили судно государства и жизни могольских ханов» (Мухаммед Хайдар, 1999: 297). Это говорит о том, что и сами могулы осознавали, что в начале XVI в. их государство прекратило свое существование. Подтверждается это и сведениями автора «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихана Исфাহани, который, описывая события начала XVI в., пишет: «После того, как знамена власти его величества, ... хана (Мухаммед Шейбани – Н. А.) утвердились ... государство и правление моголов и чагатайцев исчезли ...» (Рузбихан, 1976: 101).

Так потомки Тоглук-Тимур-хана практически полностью потеряли власть в Могулистане, где утвердились казахские и кыргызские племена. «Моголистан захватили узбеки и киргизы», – написал по этому поводу Мирза Мухаммед Хайдар (Мухаммед Хайдар, 1999: 178).

Кыргызские племена, не имевшие своих ханов Чингизидов, попытались легитимировать свое политическое объединение. Согласно существовавшей традиции, они стали привлекать к правлению потомков Тоглук-Тимура. Естественно, им отводилось роль только номинального хана. В одно время кыргызским правителем стал Халил-султан, один из сыновей Султан Ахмад-хана. Но это не принесло никакого результата. В борьбе за власть многочисленные потомки Тоглук-Тимура истребляли друг друга. И не случайно Мирза Мухаммед Хайдар, период с 1504-1505-гг. по 1508-1509 гг. определяет как время борьбы и распри могульских султанов (Мухаммед Хайдар, 1999: 214).

В 1508 г. в районе рек Чарын и Чилек Султан-Халил-хан потерпел полное поражение от войск своего старшего брата Мансур-хана, правителя Чалыша и Турфана. Это полностью перечеркнуло надежду кыргызов на потомков Тоглук-Тимура и они отошли от них, став новым этнополитическим коллективом, руководимым выходцами из собственной среды. Именно тогда, как полагает О. Караев, первым руководителем союза кыргызских племен стал Мухаммед-кыргыз (Караев, 1995: 94).

И, как написал Мирза Мухаммед Хайдар, «когда шел 914 (1508-1509) год, всеобщее бедствие постигло всех султанов времени вообще, и поголовно были истреблены могольские ханы в частности» (Мухаммед Хайдар, 1999: 264).

Оставшиеся в живых могульские султаны, в такой ситуации, предпочли лучшим выходом опереться на могущественное Казахское ханство. Многие из них стали искать покровительства у казахских правителей. Дашт-и Кыпчак, как указывал Мирза Мухаммед Хайдар, «в то время был местом приюта и убежищем для могольских ханов» (Мухаммед Хайдар, 1999: 222). Одним из таких могульских султанов был сын Султан Ахмад-хана Йусун Тимур, который на некоторое время нашел пристанище у казахского правителя Бурундук-хана (Мухаммед Хайдар, 1999: 191).

Распад Могулистана вызвал переход его западных земель под власть казахских ханов и вхождение части могульских племен в состав казахского народа. Данный процесс объединения близких этнических групп в одном государстве, как отмечала К.А. Пищулина, был подготовлен всем ходом предшествовавшей этнополитической истории региона (Пищулина, 1977: 255).

Заключение. Таким образом, характер взаимоотношений казахов и могулов в XV – начале XVI в. за исключением отдельных периодов был мирным и добрососедским. Долгое время они даже совместно выступали против политических противников, пока в конце XV века между их правителями не возник конфликт, который привел к их военным столкновениям. Конфликт начал было улаживаться в начале XVI в., однако полный разгром Мухаммедом Шейбани-ханом в 1503 г. Султан Махмуд-хана и Султан Ахмад-хана положил конец государству могулов. В результате в состав Казахского ханства вошла значительная часть земель распавшегося Могулистана, оставшиеся на этой территории могульские племена влились в состав казахского народа, став одним из его значительных этнических компонентов.

Список литературы

Акимушкин О.Ф. К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI – 60-х гг. XVII в. // Палестинский сборник. М.-Л., 1970. Вып.21. С. 233-248.

Акимушкин О.Ф. Моголистан, моголы и киргизы в первой половине XVI века (Заметка по политической истории региона) // Письменные памятники и памятники истории и культуры народов Востока. XI годич. науч. Сессия ЛО ИВ АН СССР. М., 1975. Ч. 1. С. 6-9.

Акимушкин О.Ф. Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. М., 1984. С. 156-164.

Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер. Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. 384 б. + 16 суретті жапсырма.

Бартольд В.В. Сочинения. Москва: Восточная литература. Наука, 1963. Т. II. Ч. 1. 1024 с.

Бартольд В.В. Сочинения. Москва: Восточная литература. Наука, 1968. Т. V. 757 с.

Захир ад-Дин Бабур. Бабур-наме. Пер. М.А. Салье. Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1992. 312 с.

Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек, 1995. 160 с.

Кәрібаев Б. XV ғ. соңы - XVI ғ. I ширегіндегі Қазақ хандығының Мауреннахр мемлекеттерімен саяси қарым-қатынасы. Канд. дисс. автореф. Алматы, 1996. 24 б.

Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Изд-во Академии Наук КазССР, 1969. 652 с.

Мухаммед Салих. Шейбани-наме: Джагатайский текст. Посмертное издание П.М. Мелиоранского. СПб., 1908. 257 с.

Мухаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Перевод с персидского языка А.У. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. 2-е изд. доп. Алматы, 1999. 656 с.

Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата, 1977. 288 с.

Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства: Сборник статей / Вступ. ст., сост. К.З. Ускенбая. Алматы, 2016. 350 с.

Султанов Т.И. «Записки» Бабура как исторический источник по истории моголов Восточного Туркестана и Средней Азии // Turcologica. 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1986. С. 253-267.

Султанов Т.И. Известия «Шейбани-наме» Мухаммеда Салиха о моголах (XVI в.) // Страны и народы Востока. Вып. 26. М., 1989. С. 191-211.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К. Арендса. Москва: Издательство «Наука», 1976. 106 с.

Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. 384 с.

References

Akimushkin O.F. K voprosu o vneshnepoliticheskikh svyazyakh Mogol'skogo gosudarstva s uzbekami i kazakhami v 30-kh gg. XVI 60-kh gg. XVII v. (On the issue of foreign policy ties of the Mogul state with the Uzbeks and Kazakhs in the 30 s. XVI 60s XVII century) // Palestinskiy sbornik=Palestinian collection. Issue 21 (84). Leningrad, 1970. Pp. 233-248 [In Russian].

Akimushkin O.F. Mogolistan, mogolyikirgizy v pervojpolovine XVI veka (Zametka po politicheskoy istorii regiona) (Mogolistan, Moguls and Kirghiz in the first half of the XVI century (Note on the political history of the region) // Pis'mennye pamyatniki i pamyatniki istorii i kul'tury narodovVostoka. XI godich. nauch. Sessiya LO IV AN SSSR. M., 1975. Part. 1. Pp. 6-9 [In Russian].

Akimushkin O.F. Khronologiya praviteley vostochnoy chaste hagatayskogo ulusa. Liniya Tugluk-Timur-khana (Chronology of the rulers of the eastern part of the Chagatai ulus. Tughluk-Timur-khan line) // Vostochnyy Turkestan i Srednyaya Aziya: Istoriya. Kul'tura. Svyazi=East Turkestan and Central Asia: History. Culture. Connections. Moscow, 1984. Pp. 156-164 [In Russian].

Atygaev N.A. Kazakh handygy tarih tolqynynda. Ocherkter (The Kazakh Khanate is in the flow of history. Essays). Almaty: «Eltanym baspasy», 2015. 384 b. + 16 suretti zhapsyrma [In Kazakh].

- Bartol'd V.V. Sochineniya (Writings). Vol. II. Part. II. Moscow: Nauka, 1963. 1024 p. [In Russian].
- Bartol'd V.V. Sochineniya (Writings). Vol. V. Moscow: Nauka, 1968. 757 p. [In Russian].
- Zahir ad-Din Babur. Babur-name (Babur-name). Tashkent: Glavnaya redakciya enciklopedii, 1992. 312 p. [In Russian].
- Karaev O.K. Chagatajskij ulus. Gosudarstvo Hajdu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda (Chagatai ulus. State of Haidu. Moghulistan. The formation of the Kyrgyz people). Bishkek, 1995. 160 p. [In Russian].
- Karibaev B. XV g. sony - XVI g. I shiregindegi Kazakh handygynyn Maurennahr memleketterimen sayasi qarym-qatynasy. Kand. diss. avtoref. (Political relations of the Kazakh Khanate with the states of Maverannahra at the end of the XV - in the first half of the XVI century. Author's abstract of the candidate of historical science). Almaty, 1996. 24 p. [In Kazakh].
- Materialy po istorii kazakhskikh hanstv XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) (Materials for the History of Kazakh Khanates of the 15th-18th centuries (extracts from Persian and Turkic writings). Alma-Ata, Naukapubl., 1969. 652p. [In Russian].
- Muhammed Salih. Shejbani-name: Dzhagatajskij tekst. Posmertnoe izdanie P.M. Melioranskogo (Sheibani-name: Jagatai text. Posthumous edition of P.M. Melioransky). Spb., 1908. 257 p. [In Turkish].
- Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi (Tarih-i Rashidi). Perevod s persidskogoyazyka A.U. Urunbaeva, R.P. Dzhaliilovoi, L.M. Epifanovoi. 2-e izdanie, dopolnennoe. Almaty: Sanat, 1999. 656 p. [In Russian].
- Pishulina K.A. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV - nachale XVI veka. Voprosy politicheskoy social'no-jekonomicheskoy istorii. (South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - beginning of the XVI century. Questions of political, social-economic history). Alma-Ata, 1977. 289 p. [In Russian].
- Pishulina K.A. Ocherki istorii Kazahskogo hanstva: Sbornik statei (Essays on the History of the Kazakh Khanate. Collected articles) / Vstup. st., sost. K.Z. Uskenbaya. Almaty: In-t istorii i etnologiiim. Ch.Ch. Valihanova, 2016. 350 p. [In Russian].
- Sultanov T.I. «Zapiski» Babura kak istoricheskij istochnik po istorii mogolov Vostochnogo Turkestana i Srednej Azii («Notes» of Babur as a historical source on the history of the Mughals of East Turkestan and Central Asia) // Turcologiya. 1986. K vos'midesyatiletiyu akademika A.N. Kononova. L., 1986. Pp. 253-267 [In Russian].
- Sultanov T.I. Izvestiya «Shejbani-name» Muhammeda Saliha o mogolah (XVI v.) (News of «Sheibani-name» by Muhammad Salikh about the moguls (XVI century)) // Strany i narody Vostoka. Is. 26. M., 1989. Pp. 191-211 [In Russian].
- Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Buhara (Zapiski buharskogo gostya) (Notes of the Bukhara Guest). R.P. Dzhaliilova (trans.), A.K. Arends (ed.). Moscow: Oriental Literature, 1976. 106 p. [In Russian].
- Yudin V.P. Central'naja Azija v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the XIV-XVIII centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty. 2001. 384 p. [In Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_66

**К ПРАКТИКЕ МИССИОНЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ
ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В СЕМИРЕЧЬЕ****Абдулина Аксункар Турсуновна^{1*}**¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы*Автор-корреспондент
E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о христианизации населения Семиречья и Южного Казахстана в составе Российской империи, которая видела в Русской православной церкви один из оплотов в проведении колониальной политики. Христианизация включала в себя целый ряд мероприятий, главным предназначением которой было миссионерство, крещение иноверцев, изменение их социокультурной среды путем русификации, переход к оседлому образу жизни и пр. Создание церковно-приходских школ, приютов для детей иноверцев было значимым инструментом этой политики. Другими важными направлениями были борьба с влиянием суннитского ислама, господствующей конфессии в регионе, путем ограничений на открытие мечетей, мектебов, гонений на мулл, обвинений их панисламизме и пантюркизме, выпуска и распространения противомусульманской литературы. Хотя Российская империя стремилась не переходить определенной «красной линии», чтобы не вызвать социального взрыва «туземцев». Преследованиям со стороны РПЦ подвергались и представители иных христианских конфессий – раскольники-староверы, меннониты, адвентисты, баптисты и пр.

Ключевые слова: епархия, инородцы, казахи, крещение, культура, православие, священник, миссионер, церковь.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08855385-OT-20 МОН РК

ГТАМР 03.20.00

**ЖЕТІСУДАҒЫ РЕСЕЙЛІК ОРТОДОКС ШІРКЕУІНІҢ МИССИОНЕРЛІК
ҚЫЗМЕТІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕН****Абдулина Аксұңқар Тұрсынқызы^{1*}**¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы*Автор-корреспондент
E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Орыс православие шіркеуін отарлық саясатты жүргізу үшін өз мақсатында пайдаланғысы келген Ресей империясы құрамындағы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан халқын христиандандыру туралы мәселе қарастырылады. Христиандандыру бірқатар іс-шаралардан тұрды: соның ішінде ең бастысы миссионерлік саясат, басқа ұлттарды шоқындыру мәселесі, орыстандыру арқылы олардың әлеуметтік-мәдени ортасын өзгерту, отырықшы өмір салтына көшіру және т.б. Шіркеу-приход мектептерін құру және басқа ұлттардың балаларына баспана беру осы саясаттың маңызды құралы болды. Осы жолдағы басқа маңызды бағыттар мешіттердің, мектептердің ашылуына шектеу қойып, молдаларды қудалап, оларға панисламистер және пантюркистер деген айып тағып, мұсылмандарға қарсы әдебиеттерді шығарып, оларды тарату арқылы

аймақтағы сунниттік исламның ықпалына қарсы күреспен байланысты болды. Дегенмен Ресей империясы «түземдік» тұрғындарды шектен тыс ызаландырудан туындайтын әлеуметтік жарылыстың алдын алу үшін «қызыл сызықтан» өтпеуге тырысты. Христиан конфессияларының өзге өкілдері де – ескі сенушілер, меннониттер, адвентистер, баптистер және т.б. РПШ тарапынан қудалауға ұшырады.

Кілт сөздер: епархия, шетелдіктер, қазақтар, шоқыну, мәдениет, православие, қызмет етуші, миссионер, діни қызметкер, шіркеу.

Мақала ҚР БҒМ №АР08855385-ОТ-20 жобасы аясында жүзеге асырылды.

IRSTI 03.20.00

TO THE PRACTICE OF MISSIONARY ACTIVITIES OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN SEMIRECHIE

Abdulina Aksunkar Tursunovna^{1*}

¹Institute of History and Ethnology named after C. Valikhanov, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Abstract. The article deals with the issue of the Christianization of the population of Zhetysay and Southern Kazakhstan as part of the Russian Empire, which saw the Russian Orthodox Church as one of the mainstays in the implementation of the colonial policy. Christianization included several activities, the main purpose of which was missionary work, the baptism of non-believers, the change of their socio-cultural environment through Russification, the transition to a sedentary lifestyle, etc. The creation of parochial schools and orphanages for children of other faiths was a significant tool of this policy. Other important areas were the fight against the influence of Sunni Islam, the dominant denomination in the region, by restricting the opening of mosques, mektebs, persecuting mullahs, accusing them of pan-Islamism and pan-Turkism, and publishing and distributing anti-Muslim literature. Although the Russian Empire tried not to cross a certain “red line”, so as not to cause a social explosion of “natives”. Representatives of other Christian denominations – schismatics, Old Believers, Mennonites, Adventists, Baptists, etc.-were also persecuted by the ROC.

Key words: diocese, foreigners, Kazakhs, epiphany, culture, Orthodoxy, minister, missionary, priest, church.

The article was carried out within the framework of the project No. AP08855385 OT-20 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Введение. 5 января 2021 г. вышла в свет новая концептуальная программная статья Президента РК К.К. Токаева «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (газ. «Егемен Қазақстан»), в которой были обозначены новые задачи, стоящие перед исторической наукой Казахстана. Глава государства призвал отечественных историков – дать достойный ответ на экзистенциальные вызовы современности, обосновав исторические корни казахской государственности, ее территориальных границ, культурный код казахов и их идентичность. Как известно, транзитное положение территории Казахстана в центре Евразийского континента, на пути из Китая, через Азию, в Европу, привело к проникновению сюда различных религий – зороастризма, буддизма, манихейства, христианства (несторианства, яковитства) и ислама. Мусульманство, вобрав в себя некоторые элементы язычества, местных культов, постепенно утвердилось среди кочевников, стремящихся к консолидации общества. Закреплению ислама в среде тюркских кочевников способствовало не только его насаждение правителями, но и близость многих постулатов религии к духовным ценностям степняков, в особенности к их представлениям о чести и бесчестии, родовой взаимопомощи (Орынбеков, 2005: 193, 212) и пр. Ислам стал значимым элементом этнокультурной идентификации казахов, для которых сам факт рождения казахом означал автоматически принадлежность к

мусульманской умме. Однако после присоединения казахских жузов к Российской империи ее колонизаторская политика была направлена на христианизацию нерусского населения, прежде всего казахов-мусульман, чтобы изменить ментальность народа и сделать его лояльным по отношению к имперским колониальным властям.

Русская православная церковь (далее – РПЦ) как один из столпов самодержавия, имеющая инфраструктурную сеть в виде епархий, развернула широкую миссионерскую деятельность по пропаганде христианской конфессии православия среди иноверцев, борьбе с язычеством, раскольниками, староверами и т.д.

Материалы и методы. Материалами для написания статьи послужили преимущественно архивные документы Центрального государственного архива РК. Большой пласт информации содержится в фонде (далее – Ф.) 234-м «Совет Семиреченского православного братства», где имеется переписка между членами сообщества, чиновниками местной администрации, священниками и старшиной Братства по вопросам пожертвований, обращений в христианство иноверцев и пр. В Ф. 294 «Военный священник, состоящий при управлении воинского начальника Туркестанской епархии» в основном были просмотрены документы, освещающие работу с арестантами-туземцами, переписка по принятию казахами христианства и др. Подспорьем также послужили и другие фонды ЦГА РК – № 589 «Указы крепостной Петропавловской церкви», № 707 «Александров-Невский собор Оренбургской епархии», где содержатся императорские указы по деятельности духовных консисторий, по которым можно узнать о принципах и методах православного миссионерства в Казахском крае.

В ходе исследования проблемы использовались принципы историзма и культурно-цивилизационного подхода, общенаучные и специально-исторические методы. Указанные принципы вскрывают исторические корни процесса христианизации населения окраин Российской империи и возникновение конфликта между местной кочевой и языческо-исламской цивилизацией, с одной стороны, и навязываемой сверху русско-православной цивилизацией, с другой стороны, что вынудило имперские власти отступить от идеи массированного расширения «русского мира» и обратиться к идее параллельного сосуществования двух миров – русско-православного и инородческо-исламского в Казахском крае, при сохранении умеренной практики миссионерства. Так, по данным российского исследователя проблемы миссионерства в 1905 г. в Российской империи было признано право личности на относительную свободу вероисповедания (Исхаков, 2008: 5), что было напрямую связано с Первой русской революцией и стремлением властей удержать массы от участия в ней.

Среди общенаучных методов необходимо выделить такие, как методы логического анализа и синтеза, системно-функциональный и диалектический. При осуществлении научного исследования нашли применение сравнительно-исторический, историко-типологический, историко-системный, институциональный методы изучения обозначенной проблемы миссионерства, которые помогли провести параллели с деятельностью Русской православной церкви в других регионах империи, выделить методы по христианизации местного населения и др. Объективный критерий изучения этой проблемы заложен в исторических источниках, которые подверглись археографическому анализу путем использования таких методов зарубежной историографии, как герменевтическое толкование смысла текстов.

Обсуждение. В дореволюционный период не было специальных научных исследований по проблеме православного миссионерства, эта тема освещалась попутно с другими вопросами, а также вышли работы известных миссионеров Н.П. Остроумова (1879), М.А. Мировицева (1901), в которых были представлены результаты миссионерской работы среди иноверцев Туркестана. Через труды дореволюционных авторов красной нитью проходила мысль о цивилизаторской роли Российской империи, о необходимости ассимиляции инородцев в среде русских, инструментами которой могли стать русские школы и переход из ислама в христианство.

В советский период проблема православного миссионерства трактовалась через призму господствующей марксистско-ленинской идеологии, воинствующего атеизма, принципа партийности истории и осуждения буржуазного национализма, т.е. критически оценивались деятельность православных священников, которые способствовали проведению колонизаторской политики, но, в особенности, исламских мулл, костное мусульманское образование и пр. Между тем в советское время появляются первые

работы ученых-казахов – историка Е.Б. Бекмаханова (1947), педагога-психолога Т.Т. Тажибаева (1962), этнолога Э.А. Масанова (1966), где затрагиваются отдельные аспекты этой проблемы.

Существенный прорыв в исследовании миссионерской деятельности Русской православной церкви в национальных окраинах Российской империи произошел после распада Советского Союза, когда историки новых суверенных государств освободились от идеологических шор и могли с позиций объективности, на основе анализа документов архивов дать оценку государственной политики империи в прошлом на этой территории. В 2000-е годы в Российской Федерации было защищено целый ряд кандидатских и докторских диссертаций по проблеме миссионерской деятельности Русской православной церкви в различных регионах империи, в том числе на территории епархий, часть прежней территории которых теперь относится к Республике Казахстан. Это диссертация В.Ю. Софронова, исследовавшего миссионерскую деятельность РПЦ в Западной Сибири среди языческого, мусульманского и старообрядческого населения в конце XVII – начале XX вв. (Софронов, 2007). А.Д. Камзина уделяет значительное внимание борьбе миссионеров с расколом и старообрядцами в Оренбургской епархии (Камзина, 2004), а Е.М. Есикова в своей кандидатской диссертации – миссионерской деятельности Русской православной церкви среди нехристианского населения этой епархии со второй половины XIX в. до революции (Есикова, 2010), давая этому процессу положительную оценку. В 2011 г. исследователь из Барнаула Ю.А. Лысенко защитила докторскую диссертацию о православном прозелитизме в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв., определив православное миссионерство как составную часть политики русификации этнорегионов Российской империи, конечной целью которой является расширение границ православного мира за счёт включения новых территорий (Лысенко, 2011: 18).

С точки зрения методологии проблемы представляет интерес исследование татарского историка Р.Р. Исхакова, который дал определение термину «миссионерская деятельность», включив в нее не только распространение христианства, но и национальную и культурно-языковую унификацию, проводившуюся под эгидой государства (Исхаков, 2008). Выпускник Омской Духовной Семинарии О.В. Филиппов в своей статье «Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Северо-Казахстанской области Республики Казахстан» остановился на анализе современной религиозной ситуации, задачах и перспективах миссионерской деятельности РПЦ в Северном Казахстане, затронув некоторые моменты истории миссионерства в крае (Филиппов, 2016).

Проблема православного прозелитизма в Российской империи стала объектом исследования ученых постсоветских государств. В частности, исследователь из Кыргызстана И.В. Волков показал особенности миссионерства в Туркестане во второй половине XIX – начала XX вв., выделив три направления деятельности: против 1) язычников; 2) мусульман и 3) старообрядцев (Волков, 2010: 147).

Среди казахстанских исследователей тема православного миссионерства в Семиречье не была широко востребованной. Однако за годы независимости появились публикации по колониальной политике Российской империи в Казахстане, русификации, о попытках христианизации казахов, их ассимиляции и аккультурации. Занимались этой проблематикой М. Мырзахметов (1990), Ж. Шалгынбаева (1998), С.К. Рустемов, Г.К. Батырханов (2007), А.Ж. Абдыханова (2010) и др.

В 2007 г. Л.В. Тимофеева представила к защите кандидатскую диссертацию «История Русской Православной церкви на территории Семиречья (вторая половина XIX века – XX век)». В отличие от вышеперечисленных исследователей, в работе Тимофеевой ретушируется русификаторский характер деятельности РПЦ в Семиречье с целью колониального подчинения, а делается акцент на бесконфликтности этого процесса.

Наиболее глубокий анализ историографии проблемы деятельности православных миссионеров в Казахстане был дан д.и.н. З.Т. Садвокасовой, которая является крупным специалистом по изучению духовной экспансии царизма в Казахстане (Садвокасова, 2006, 2007). Именно в ее трудах имеется обзор дореволюционных трудов, отдельных публикаций русских ученых, путешественников, миссионеров, в которых затрагивались вопросы христианизации инородческого населения в русле общего процесса колонизации Средней Азии.

Таким образом, историографический обзор российских, казахстанских и др. исследований 2000-х годов выявил высокую актуальность проблемы миссионерской православной деятельности как важного инструмента колониальной политики царизма на окраинах Российской империи.

Результаты. Территория Южного Казахстана и значительная часть Семиречья вошли в состав Российской империи во второй половине XIX в. в результате войны с Кокандским ханством. В 1865 г. по указу императора Александра II Сырдарьинская и Новококандская линии были объединены путем образования Туркестанской области. Однако Россия стремительно наступала на юг, продолжив территориальную экспансию вглубь кокандских владений. Уже в 1867 г. Туркестанская область объединяется с вновь завоеванными землями и учреждается Туркестанское генерал-губернаторство в составе Сыр-Дарьинской и Семиреченской областей из пяти уездов: Верненского, Копальского, Сергиопольского, Иссык-Кульского и Токмакского.

Вхождение в имперское пространство означало распространение здесь имперского военно-административного порядка, правового поля и духовного управления. В Туркестанском крае вместе с казачьими и военными регулярными войсками появились военные священники, подчиненные Главному священнику Армии и Флота, а с вселением гражданского православного населения – епархиальные священнослужители, которые относились от Семиреченской области к Томской епархии и от Сырдарьинской – к Оренбургской епархии (Волков, 2010: 149).

Что касается миграций казаков и крестьян на территорию Семиречья, которое в силу географических и политических факторов, по сравнению Южным Казахстаном гораздо раньше стало местом вселения, обустройства военных укреплений и сёл. В переселенческом движении в Жетысу можно выделить несколько этапов:

1) 1831 – сер. 50-х гг. XIX в. – колонизация земель к северу от Заилийского края (Копальский, Лепсинский уезды) сибирскими казаками (1831 г. – основание Аягузского приказа, 1847 г. – Копальского укрепления) (Абдиров, 1994: 49);

2) середина 50-х – конец 60-х годов XIX в. – активное освоение Заилийского края сибирскими казаками и крестьянами из Томской, Тобольской и Воронежской губерний (с 1847 г. по 1867 г. возникло 14 станиц и выселков с населением около 15 тыс. человек) (Велецкий, 1916: 31);

3) конец 60-х XX в. – продвижение русских на юг – к рекам Шу, Талас, в северный Кыргызстан;

4) 1870–1889 гг. – активное переселенческое движение крестьян из Сибири и центрально-земледельческих губерний России;

5) 1889–1895 гг. – ограничение царским правительством любых переселений в область, вольная крестьянская колонизация, но без помощи государства;

6) 1902–1916 гг. – новый наплыв аграрных переселений в Жетысу (Абдулина, 1998: 24).

В 1883 г. из ранее присоединённых земель (западная часть Илийского края) и частей Копальского и Верненского уездов был образован Джаркентский уезд (Алексеев, 1981: 12).

Согласно переписи 1897 г. по Семиреченской области число пришлого населения составило 76,3 тыс. человек. Если в 30-е годы XIX в. удельный вес казахов в Семиречье был на уровне 100%, в 50-е годы 83,46%, то в 1897 г. 80,46% (Бекмаханова, 1980: 92, 95). Семиреченская область по темпам заселения находилась на втором месте (после Акмолинской) в Казахстане, приняла 27,1% всех мигрантов. В 1868–1895 гг. в области возникло 68 крестьянских селений. Тогда же в 1883–1886 гг., по русско-китайскому договору 1881 г., в область прибыли из Северного Синьцзяна тысячи дунган и уйгуров (4682 дунган, из них 2439 мужчин и 2243 женщины; 45373 уйгура, из них 24628 мужчин и 20746 – женщин). Одновременно с дунганами и уйгурами из-за рубежа переселилось 25 тыс. казахов (Бекмаханова, 1980: 104–107). Появление значительной массы уйгурского населения на территории Казахстана связано с происходившими в Синьцзяне народными антифеодальными восстаниями. Как мы видим, несмотря на активное миграционный прирост преимущественно православных славян в Семиречье, тем не менее, мусульмане – казахи, уйгуры, дунгане, узбеки и пр., преобладали в составе населения и ислам в регионе ввиду близости Южного Казахстана и такого духовного центра как Туркестан имел глубокие исторические корни. Исходя из этого, РПЦ особое

внимание уделяла миссионерской работе в Туркестанском крае, направив свои усилия как в отношении иноверцев, так и переселенцев, многие из которых обасурманивались, даже переходя в магометанство.

Довольно большая географическая удаленность новых областей от Оренбурга и Томска приведет к учреждению Туркестанской и Ташкентской епархий в мае 1871 г., начавших функционировать через год (Тимофеева, 2007: 13). Причем, по настоянию туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана, который изначально относился достаточно прохладно к распространению православия среди кочевников, архиерейская кафедра первого епископа Туркестанского и Ташкентского Софония (Сокольского) была определена не в многолюдном на мусульманское население Ташкенте – центре генерал-губернаторства, а в административном городе Семиреченской области – г. Верном, основанном русскими в Заилийском крае в 1854 г. на месте древнего городища.

После создания институциональных центров православия началась систематическая работа по христианизации местного населения путем православного миссионерства и борьбы с исламом. Система мер Русской православной церкви в Семиречье и Южном Казахстане по христианизации включала следующие направления:

- 1) *институционально-организационное*:
 - строительство церквей, молитвенных домов и основание новых благочиний;
 - финансовая и материально-техническая поддержка православных храмов;
 - открытие миссионерских учреждений и курсов;
 - проведение миссионерских съездов;
 - появление штатных миссионеров;
- 2) *образовательно-пропагандистское*:
 - открытие церковно-приходских школ и приютов для детей;
 - издание православной миссионерской и противомусульманской литературы;
 - ведение бесед с иноверцами, новокрещенными и пр.;
- 3) *актовое*:
 - обращение в православие путем крещения и седентеризации кочевников;
 - предоставление льгот новокрещенным в области налогов, наделение их земельными наделами и др. имуществом;
 - вовлечения местной элиты в колониальный аппарат управления;
- 4) *борьба с другими конфессиями*:
 - борьба с раскольниками и старообрядцами;
 - борьба с конфессиями протестантского толка (меннонитами, адвентистами, баптистами и др.);
 - гонения на мулл;
 - ограничения на открытие новых мечетей и школ при них;
 - борьба с идеологиями панисламизма и пантюркизма среди местного населения.

Рассмотрим более подробно каждое из этих направлений. О значении православия для русских свидетельствует факт очень быстрого появления в Туркестанском крае церквей. Так, в начале 1870-х гг. Ташкентское благочиние Сыр-Дарьинской области объединяло 13 церквей, аналогичное количество насчитывалось в Семиреченской области: в Заилийском благочинии – 8 церквей, Лепсинском – 5 храмов (Волков, 2009: 204). Уже в 1877 г. количество церквей увеличилось практически в два раза, достигнув 42.

Тем не менее, высокий миграционный прирост русских переселенцев, увеличение количества сёл привело к дефициту священников и церквей. Для его устранения на вооружение был взят кочевой способ жизни местного казахского населения для реализации модели «походной церкви»: священники с переносным алтарем и складным иконостасом перемещались между сёлами и проводили богослужения. Позже стали использоваться отдельные вагоны в поездах для богослужений, так называемые «церкви-вагоны», для обслуживания жителей населенных пунктов, расположенных вблизи железнодорожных веток (Тимофеева, 2007: 13). Что касается военного духовенства, находящегося в подчинении Главного священника Армии и Флота, то наблюдается рост количества причтов – полковых, бригадных, гарнизонных, в том числе и в Джаркенте.

Действенным орудием христианизации стало специализированное миссионерское общество – православное церковное братство при храме св. мучениц Веры, Надежды, Любви и матери их Софии, основанное в Верном в 1868 г. (Волков, 2009: 205). Согласно

уставу оно называлось Семиреченское православное братство, его деятельность осуществлялась за счет ежегодных добровольных пожертвований братчиков и разовых пожертвований известных лиц (Остроумов, 1879: 96–97). Пожертвования принимались не только в денежной форме, но и в виде церковных предметов. Так, в 1873 г. бывший русский консул в г. Кульдже К.И. Павлинов прислал старшине братства серебряную дароносицу для местных храмов (ЦГА РК, 1: 25 и 25об.).

Следующей структурой миссионерства в Туркестане стал Епархиальный комитет ПМО, учрежденный в г. Верном в 1900 г. по инициативе епископа Аркадия (Карпинского). Об этом был поставлен в известность начальник края, генерал от инфантерии С.М. Духовский с предложением ему стать членом этого Комитета (Волков, 2009: 205). Однако в Семиреченской области ощущался недостаток штатных миссионеров, которые ведут целенаправленно эту работу. Так, в Саркане при миссионерской церкви служил священник В. Покровский, этим объяснялись успехи в миссионерском деле среди эмигрантов из Китая в Копальском уезде, а в Верном многие крещенные калмыки ввиду отсутствия миссионерского присмотра отходили от христианства в язычество и покидали Калмыцкую слободку, возвращаясь к кочеванию (ЦГА РК, 5: 3–3об.).

В истории русского православия большую роль в христианизации населения сыграли монастыри, осуществлявшие светские функции духовно-просветительской и пасторской деятельности, т.е. занимавшиеся миссионерством и благотворительностью. К примеру, по данным И.Л. Маньковой, монастыри Урала и Сибири как духовные центры способствовали укреплению в вере православных, в них также производились крещения инородцев, которым затем выделялись монастырские вотчины для проживания (Манькова, 2018: 160).

В Семиречье использовались наработанные веками практики для вовлечения в христианство через открытие монастырей, которые наряду с этим выполняли и свои основные религиозные функции по обеспечению возможности верующим посвятить свою жизнь служению богу. В мае 1882 г. по инициативе нового епископа Туркестанского Александра был основан Свято-Троицкий мужской монастырь вблизи с селом Преображенским, на берегу Тюпского залива озера Иссык-Куль, на дне которого по легендам в древности существовал армянский несторианский монастырь с мощами святого апостола Матфея. Причем, достоверность этих легенд была подтверждена археологическими изысканиями на дне залива русских ученых в 1999 г. (Волков, 2010: 151).

Епископ Александр был ярким сторонником распространения православия среди кочевников, но не путем принуждения, а с использованием инструментов «мягкой силы», т.е. через просвещение, образование и пр., согласно учению известного миссионера Н.И. Ильминского. В своем письме к преосвященному Амвросию от 20 июня 1881 г. епископ Александр писал: «...смысл духовной миссии в «мирном, терпеливом, настойчивом, незаметном для поверхностного наблюдателя, но, тем не менее, действительном, благотворном влиянии духовного миссионера на массы, об ослаблении в них мало-помалу фанатизма, нетерпимости, предубеждения и недоверия, о разъяснении недоразумений и ложных понятий, о разъяснении предрассудков и суеверий, о сближении исподволь с русским православным населением на почве честного труда и общих (как тем, так и другим) патриотических чувств, повиновения закону, уважения к властям, заботливости об общественном благе и проч. ...» (Волков, 2009: 204). Священный Синод выделил на обустройство этого монастыря 5000 руб. и на распространение православия Православному миссионерскому обществу ссуду 20 000 руб. (Волков, 2010: 151).

Тем не менее, монастырь как центр христианизации не оправдал возложенных на него надежд по целому ряду причин: ограниченность финансирования, дефицит квалифицированных кадров священников, знающих киргизский язык, разрушение монастыря в результате землетрясения 1889 г. и пр. При монастыре открывалась школа грамоты для обучения детей православных и иноверцев, но успехов и в этом деле практически не было. После установления советской власти монастырь был закрыт.

В 1908 г. в г. Верном после неоднократных обращений просительниц указом Синода от 20 декабря был открыт Иверско-Серафимовский женский монастырь, при котором в 1911 г. создана церковно-приходская школа (Тимофеева, 2007: 13). После революции судьба этого монастыря была предрешена: монахини разогнаны, некоторые расстреляны*

*В 2008 г. Православный Иверско-Серафимовский женский монастырь в Алматы был вновь открыт.

Приобщение к христианству с детского возраста, в особенности детей новокрещенных, происходило через систему церковно-приходских школ. С 1863 г. в Южном Казахстане, в частности в Перовске (ныне г. Кызылорда) и Казалинске, открывались русско-казахские школы, которые, прежде всего, предназначались для подготовки переводчиков для государственного аппарата управления. Но эти школы попутно служили и цели христианизации иноверцев, хотя в программе обучения для казахских детей не преподавался Закон Божий. В Семиречье русско-казахские школы были открыты несколько позже: к 1884 г. их было всего лишь 4, расположены в крупных городских центрах – Верном, Джаркенте, а также в сельской местности: селе Зайцевском (ныне Чилик), казачьем выселке Тополёвском (ныне с. Теректы), общее количество всех учащихся чуть более превысило 200 человек. До Октябрьской революции в крае имелось уже 22 церковно-приходские школы (Тимофеева, 2007: 14–15). На личные средства священника Смержевского была создана школа русской грамоты для мусульманских детей в с. Копал (ныне с. Капал). Как мы видим, факторы отсутствия массового начального русского образования, сильных мусульманских традиций среди местного населения снизили эффективность образовательных инструментов миссионерства.

До 1905 г. переходы из православия в иные исповедания были запрещены, поскольку православие находилось в привилегированном положении (Садвокасова, 2007: 57) и вело активную работу по приращению своих рядов. В отношении одного из самых главных механизмов христианизации – крещения иноверцев, в Семиречье у православного миссионерства были успехи по обращению в христианство не столько казахов и других мусульман, сколько язычников монгольского происхождения и китайцев-буддистов. Речь идет о принятии в подданство Российской империи 283 семейства эмигрантов из Китая по императорскому указу от 19 октября 1867 г. (Волков, 2009: 205). Вселение этих семей в Семиречье было связано с восстанием дунган-мусульман, уйгуров против Цинской империи, начавшемся в Синьцзяне в 1864 г., в ходе которого все не мусульманские народы подверглись нападениям и резне со стороны восставших как приспешники маньчжурских угнетателей.

Военный губернатор Семиреченской области Г.А. Колпаковский был весьма заинтересован в удовлетворении просьбы около 1000 эмигрантов в принятии ими подданства России и ходатайствовал о выделении им денежного пособия в размере 10–15 рублей, наделении ручным земледельческим инвентарем, а также пшеницей и овсом в качестве семенного фонда (ЦГА РК, 5649: 3 об.). Интерес русского военного начальства объясняется стремлением к использованию извечного колониального принципа «Разделяй и властвуй!», поскольку эмигранты из Китая, многие из которых были на военной службе у маньчжуров, после крещения могли использоваться властями против местного мусульманского населения, этим самым позиции империи в регионе значительно укреплялись.

Процедуру крещения 19 мигрантов из Цинской империи в августе 1868 г. совершил сам архиепископ Томский Алексей в г. Копал Семиреченской области. Всего за 1868–1872 гг. было крещено 721 чел, этнический состав которых был следующим: 329 – кара-калмыков, 95 – чахар-калмыков, 212 – даур-солонов, 61 – сибо, 12 – маньчжуров, 12 – китайцев (Остроумов, 1879: 51), львиная часть которых окрестилась в 1868 г. Столь высокие показатели христианизации связаны с миссионерской деятельностью священника В. Покровского, которому был выделен бюджет в 920 руб. ежегодно на содержание его самого, церковного причта и учителя школы (Волков, 2009: 205). Кроме того, среди мигрантов было много буддистов и шаманистов, которые не отличались фанатичностью взглядов, поэтому пошли легко на смену религии, этим самым показав свою готовность служить новой родине, принявшей их в весьма жалком положении беженцев и давшей возможность жить и работать в новых краях, с успехом занимаясь земледелием, садоводством и огородничеством, а калмыки частично скотоводством.

В отчете о деятельности Семиреченского православного братства за 1874 г. есть сведения о 679 крещеных из эмигрантов из Китая и 9 казахов, проживающих в Сарканском выселке Копальского уезда, где был образован Сарканский миссионерский стан. Кроме того, 44 крещеных калмыка населяли Калмыцкую слободку в Верном, имелись крещеные мигранты в Кульджинском районе, Сергиопольском уезде (ЦГА РК, 5: 3).

В источнике имеются сведения о мерах поддержки новокрещенных калмыков в

Калмыцкой слободке в г. Верном: «Крещенные калмыки по принятию ими христианской веры в 1870 году, тотчас же были зачислены в казаки Семиреченского казачьего войска, и в конце города отведено им особое место для поселения, известное теперь под названием Калмыцкая слободка, а также дана земля для хлебопашества. На каждое семейство выдано было от высшей местной администрации единовременное пособие в 60 руб., а для наблюдения за калмыками назначен был казачий офицер, обязанный следить за устройством ими домашнего хозяйства, вообще переходу к оседлому образу жизни и русским обычаям. Братство со своей стороны оставляло оказывать новокрещенным нравственное и материальное пособие. Калмыки построили себе небольшие домики из сырцового кирпича, начали обзаводиться хозяйством... В видах ознакомления новокрещенных с русскими обычаями вообще, и в частности, с благочестивыми обычаями и обрядами, соблюдаемые у нас в главнейшие праздники, – Совет, на средства Братства, к дню Св. Пасхи приготовил для калмыков яйца, сыр, куличи и мясо, а в самый день Светлого Праздника, по случаю литургии, Старшина Братства, кафедральный Протоирей Путинцев, прибыв в Калмыцкую слободку, осветил приготовленную для новокрещенных Пасху, объяснив им в кратких словах, через переводчика, великую важность для христиан Праздника Светлого Христова воскресения, а также пояснив смысл и значение обрядов, соблюдаемых в этот праздник, после чего новокрещенные разговелись в общей семье своей, и, видимо, остались довольны вниманием к ним со стороны Братства. В некоторых случаях Совет принимал на себя ходатайство пред духовным и светским начальством за крещенных калмыков, по их просьбам, касавшимся их религиозных нужд и домашнего быта...» (ЦГА РК, 5: 7). Указанная сумма помощи новокрещенным в 60 руб. на семью выглядит завышенной, так как далее указывается более скромная сумма вспомоществования в 3 руб. на каждого человека из племени сибо, изъявивших желание перейти в православие, а также «Совет выдал пособие в количестве 10 руб. принявшему Св. крещение китайцу из племени даур-солонгов Шарбаты (в Св.крещении Ион)» (ЦГА РК, 5: 15 об.).

Согласно документам, зачастую принимали крещение женщины-казашки, попавшие в трудные жизненные обстоятельства. В одном из документов имеются сведения о насильственном увозе в 1824 г. русскими крестьянами деревни Русановой двух малолетних сестер Томаки и Куляны, одна из которых была просватана и за нее был уже получен калым, о чем подал жалобу в Омское областное правление ее жених (ЦГА РК, 378: 16 и об.). Хотя эти события происходили не в Жетысу, но они имеют типический характер, поэтому их вполне уместно привести. В другом документе приводится факт принятия крещения женщиной и ее другом, с которым она бежала от мужа, причем при побеге они увели лошадей (ЦГА РК, 431: 4 и об., 5). Этим объясняется их желание принять православие, так как по законам степи они заслуживали смерти, а после крещения их брак узаконили, но угнанный скот конфисковали и возвратили хозяевам. Вообще, русские миссионеры в своей деятельности, в первую очередь ориентировались на казахских женщин, о коих аполегет миссионерства Мировпиев писал: «Разумно поставленное воспитание еявъ русско православномъ духе создать изъ нея прекрасную нашу союзницу» (Мировпиев, 1901: 377).

Зачастую священники не гнушались грязными средствами в погоне за высокими показателями их ристианизации. Речь идет о намеренном спаивании казахов для получения их согласия на обряд крещения. В октябре 1896 г. в Семиреченском областном суде слушалось дело об отступлении в мусульманство Айши Кульджибековой, которая согласилась на крещение под воздействием алкоголя, предложенного ей местным священником. Позже она раскаялась и решила вернуться в ислам. Налицо низкое качество крещения, когда иноверцы глубоко не проникали в постулаты православия, не приобретали истинную веру в Христа, поэтому вскоре отказывались от навязанной религии, которая тем более делала их изгоями среди сородичей, лишала социальной среды обитания. Этот факт свидетельствует об укоренении пьянства среди русского населения, этому пороку были подвержены и некоторые духовные лица, которые и сами выпивали, и спаивали паству, не соблюдали все богослужебные процедуры, нарушали порядок на литургиях и пр. (Садвокасова, 2007: 71).

Центрами вербовки адептов для любой религии являются пенитенциарные заведения, т.е. тюрьмы, где в условиях замкнутого пространства легко передаются идеи.

Многие заключенные соглашались на смену вероисповедания после миссионерских бесед со священниками, совместных молитвенных песнопений. Возможно, неофитам улучшались условия заключения или сокращались сроки лишения свободы, хотя просмотренных документах 294-го фонда «Военный священник, состоящий при управлении воинского начальника Туркестанской епархии» об этом сведений не встречалось. Случаи перехода из мусульманства в православие фиксировались в Верненском тюремном замке: в ноябре 1888 г. благодаря усилиям священника Д. Солнцева был крещен казах Умар Тюряшев, с которого предварительно были взяты письменные обязательства «о неизменном пребывании в православной вере» с последующей записью в метрической книге (ЦГА РК, 10: 3 и об., 4). Как мы видим, в Российской империи уделялось внимание духовному воздействию на арестантов через специальный институт церкви при тюрьмах, в частности при Верненском тюремном замке, что и объясняет положительные итоги окрещения в пенитенциарных заведениях, где люди находились в уязвленном положении и готовы были на многое для душевного успокоения и послабления режима содержания. Так, империя получала нового православного человека, знающего местные языки и готового на родном языке вещать о христианской религии среди сокамерников, вовлекая их в ряды православных неофитов.

Однако больших успехов в деле крещения иноверцев в Туркестане не наблюдалось. В Семиречье исследователи называют цифру в 1000 человек, из которых большинство были эмигрантами из Китая (Тимофеева, 2007: 14), а не казахами. В Российской империи до 1917 г. численность казахов, принявших православие, составило всего лишь 2659 человек (Садвокасова, 2007: 100) на около пятимиллионное население.

Возвращаясь к теме миссионерства через школьное обучение, приведем факт использования для этих целей не только церковно-приходских школ, но и школ и приютов при миссионерских братствах. В середине сентября 1874 г. при покровительстве помощника военного губернатора Семиреченской области Е.А. Россицкого старшина Братства протоирей М. Путинцев открыл школу и приют для 9 калмыцких детей, в котором они находились на полном миссионерском обеспечении: получили зимнюю одежду, постельные принадлежности и трехразовое питание. В отчете определенно ясно сформулирована главная цель школы и приюта: «...имелось в виду, со временем, образовать из новокрещенских детей катихизидоров, или по крайней мере, хороших драгоманов, которые могли бы полезно послужить делу утверждения нашей Св. веры среди крещеных калмыков и распространения Евангельского учения между язычниками и их родичами» (ЦГА РК, 5: 11 об.). В отчете Совета Семиреченского братства отражены большие успехи детей калмыков в учебе: за очень короткий срок, не владея русским языком до поступления в приют, они выучились читать, считать и писать. Особое внимание уделялось Закону Божьему, по словам проверяющих, послушники «хорошо пересказывают Св. истории и излагают главнейшие молитвы» (ЦГА РК, 5: 13–14).

Для миссионерских целей использовалась и литература на языках инородцев. В документах имеются данные о пожертвовании Советом в Сарканскую миссионерскую церковь 7 печатных книг и 6 рукописей религиозно-нравственного и богослужебного содержания на калмыцком языке (ЦГА РК, 5: 2 об.).

Борьба с мусульманством велась практически во всех сферах духовной жизни. Семиреченское православное братство активно занималось изданием противомусульманской литературы. В письме члена Комиссии по изданию миссионерского противомусульманского сборника, священника Е.А. Малова в Совет Православного Братства Семиреченской области от 1 августа 1874 г. говорилось о выпуске в Казани пяти вышеназванных сборников (ЦГА РК, 1: Л. 88 и об.). Эти выпуски имели ограниченный тираж, поэтому направлялись с целевым назначением для раздачи среди священников-миссионеров. Приведем для примера содержание 1-го выпуска миссионерского противомусульманского сборника, который включал статьи: 1) Е. Виноградова о методе «миссионерской полемики против татар-мухаммедан», и 2) Петрова о причинах «упорной привязанности татар-мухаммедан в своей вере» (ЦГА РК, 1: 89 об.).

В области образования также имелись ограничения в изучении основ ислама. Второй параграф инструкции инспекторам народных училищ от 13 января 1879 г. накладывал запрет на преподавание мусульманской религии и мусульманской грамоты

в инородческих школах Туркестанского края (Садвокасова, 2010: <https://abai.kz/post/6179>), эта мера перенаправляла потоки учащихся с казахских школ в русские. В 1884 г. по распоряжению нового туркестанского генерал-губернатора Н.О. Розенбаха была создана комиссия по вопросу о мусульманской пропаганде, перед которой была поставлена задача надзора за мусульманскими школами (Абдиханова, 2010: 14).

Определенную роль в организационном укреплении, расширении и углублении миссионерской работы сыграли миссионерские съезды, проходившие в конце XIX–начале XX вв. В программе очередного миссионерского съезда, подготовленной в 1909 г., были заявлены особые меры по борьбе с мусульманской религией в Туркестанском крае: изобличение ислама в русских школах, поскольку многие крестьяне-переселенцы нередко под влиянием преобладающего мусульманского населения переходили в магометанство или не соблюдали православные заповеди, открытие постоянных или временных противомогометанских миссионерских курсов за счет средств Синода, пастырской школы для взрослых, миссионерского среднего духовно-учебного заведения Туркестанской епархии в Верном, учреждение штатного противомогометанского миссионера и Ташкентского викариатства для контроля над деятельностью противомогометанских миссионерских учреждений. Ввиду скорого начала Первой мировой войны решения этого съезда не были реализованы (Садвокасова: 2007, 72–73).

Мы не освещаем вопрос по борьбе православного миссионерства с расколом и конфессиями протестантского толка подробно, поскольку он не был злободневным для Семиречья и Южного Казахстана ввиду этноконфессионального состава населения. Тем не менее, немцы-лютеране проживали в Южном Казахстане по данным Туркестанского лютеранского церковного прихода в 1907 г. в Аулие-Ате, Чимкенте и в пригородах, здесь также имелись баптисты и иудаисты (Абдиханова: 2010: 16). Среди этих категорий населения также проводилась миссионерская работа. Так, согласно инструкциям московского съезда противораскольнических миссионеров 1891 г. необходимо было: «Каждый приходской священник, по своей пастырской обязанности, должен непрерывно вести миссионерское дело, действуя против раскольников и сектантов своего прихода пастырскими беседами и назиданиями... Священник должен выбирать из среды прихожан людей, способных и расположенных вести собеседования с раскольниками и сектантами... должны также распространять в народе книги, брошюры, листки с кратким и основательным раскрытием заблуждений раскольников и сектантов, с ясным и вразумительным изложением учения православной церкви... Далее, чтобы священники имели особое попечение о православных, живущих в сектантских семьях и подвергающихся притеснениям и насилиям со стороны сектантов за православную веру, и о том донести в установленном порядке, с изложением фактов, Епархиальному начальству» (ЦГА РК, 3: 91–92об.).

Заключение. Исходя из анализа, процесса внешней христианизации казахов и других этносов Туркестанского края, исповедовавших преимущественно ислам, можем сделать вывод о выстраивании Российской империи системы целенаправленных мер, связанных с насаждением духовных православных институтов – религиозных (епархий, церквей, монастырей), и миссионерских учреждений (братств, миссий, станов и пр.), которые были опорными точками, осуществлявшими на низовом уровне имперские задачи по конструированию лояльного пространства в этнорегионах, т.е. «русского мира». Однако в Семиречье и, в особенности, в Южном Казахстане политика христианизации, предусматривающая переход из ислама в православие, русификацию и аккультурацию, по существу, среди казахов практически была бесплодной, в чем признавались даже дореволюционные исследователи: «Духовноморальное же воспитание туземца, перевоспитание его души, было просмотрено нами» (Мироппев, 1901: 492). Это свидетельствует о стойкой не только этнической, но и конфессиональной их идентификации с мусульманством в начале XX в., которое консолидировало казахов перед иными, внешними, привнесенными извне культурно-цивилизационными параметрами. Однако для ниша православия была заложена в Туркестане, созданная институциональная сеть, пострадавшая в годы советской власти, была восстановлена после распада Союза и религиозного возрождения.

Список литературы

Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана / Под ред. Ж. Касымбаева. Алматы:

Казахстан, 1994. 160 с.

Абдиханова А.Ж. Конфессии Южного Казахстана в конце XIX – 80-х годах XX века: исторический анализ: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Уральск, 2010. 29 с.

Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.

Батырханов Г.К. Ресейдің Қазақстандағы жүргізген миссионерлік саясаты (XIX г. екінші жартысы – XX ғ. басы): тар. ғыл. канд. диссер. Алматы, 2007. 26 с.

Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40 годы XIX века. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 400 с.

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVII – 60-е годы XIX века. М.: Наука, 1980. 280 с.

Велецкий С.Н. Семиреченская область и ее колонизация. Итоги работы по колонизации Семиречья за 8 лет (1906–1913). Верный, 1916. 62 с.

Волков И.В. Миссионерство и государственно-религиозная деятельность в Туркестане // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. История и археология. 2009. № 4. С. 203–206.

Волков И.В. Миссионерская деятельность православной церкви на национальных окраинах Российской империи (на примере Туркестана второй половины XIX – начала XX в.) // Вестник РУДН, сер. История России. 2010. № 1. С. 146–154.

Есикова Е.М. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди нехристианского населения Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2010. 24 с.

Исхаков Р.Р. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в отношении мусульман Среднего Поволжья в XIX – начале XX вв. (1800–1917 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Казань, 2008. 32 с.

Камзина А.Д. Старообрядчество как объект миссионерской деятельности Русской православной церкви в Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Оренбург, 2004. 36 с.

Лысенко Ю.А. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Барнаул, 2011. 50 с.

Манькова И.Л. Роль монастырей в духовной жизни Урала и Сибири в XVII веке // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. 2018. № 4 (24). С. 160–178.

Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР / АН Каз. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. Алма-Ата: Наука, 1966. 322 с.

Мироппев М.А. О положении русских инородцев. СПб.: Синодальная типография, 1901. 515 с.

Мырзахметов М. Патшалық Россияның ұлт аймақтағы саясаты // Қазақ әдебиеті. 1990. № 4. Б. 11.

Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 240 с.

Остроумов Н.П. Китайские эмигранты в Семиреченской области Туркестанского края и распространение среди них православного христианства. Казань: Типография Императорского Университета, 1879. 117 с.

Рүстемов С.К. Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесінің құрылуы мен қызметі // Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. 2004. № 3. 126–139 б.

Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX – начало XX веков): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Алматы, 2006. 47 с.

Садвокасова З.Т. Религиозная экспансия царизма в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX веков): Учебное пособие для магистрантов. Алматы: Қазақ университеті, 2007. 162 с.

Садвокасова З.Т. Русификаторская политика царизма в области образования нерусских народов // Портал «Abai.kz». 2010. 12 желтоқсан. URL: <https://abai.kz/post/6179> (дата обращения: 10.04.2021).

Софронов В.Ю. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви в Западной Сибири в конце XVII – начале XX веков): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Барнаул, 2007. 52 с.

Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во II пол. XIX в. Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962. 507 с.

Тимофеева Л.В. История Русской Православной церкви на территории Семиречья (вторая половина XIX века – XX век): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2007. 36 с.

ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 5649.

ЦГА РК. Ф. 234. Оп. 1. Д. 1.

ЦГА РК. Ф. 234. Оп. 1. Д. 5.

ЦГА РК. Ф. 294. Оп. 1. Кн. 1. Д. 10.

ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 378.

ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 431.

ЦГА РК. Ф. 706. Оп. 2. Д. 3.

Шалгынбаева Ж. Миссионерская политика царизма в Казахстане // Абай. 1998. № 1.

Филиппов О.В. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Северо-Казахстанской области Республики Казахстан // Вестник Омской православной духовной семинарии. 2016. № 1. С. 166–173.

References

Abdirov M.ZH. Istoriya kazachestva Kazakhstana (The Cossacks history in Kazakhstan) / Pod red. ZH. Kasymbaeva. Almaty: Kazakhstan, 1994. 160 p. [in Russian].

Abdikhanova A.ZH. Konfessii Yuzhnogo Kazakhstana v konce XIX – 80-kh godakh XX veka: istoricheskij analiz (Confessions of South Kazakhstan in the Late 19th – 80s of the 20th Century: Historical Analysis): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Ural'sk, 2010. 29 p. [in Russian].

Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana (Population of Kazakhstan). 1920–1990 gg. Almaty: The science, 1993. 126 p. [in Russian].

Batyrkhanov G.K. Reseydiñ kazakhstandaǵı jürgizgen misionerlik sayasaty (XIX g. ekinshizhartsy – XX ғ. basy) (Missionary policy of Russia in Kazakhstan (second half of the XIX – beginning of the XX century)): tar. gyl. kand. disser. Almaty, 2007. 26 p. [in Kazakh].

Bekmakhanov E.B. Kazakhstan v 20–40 gody XIXveka (Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century). Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 400 p. [in Russian].

Bekmakhanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazakhstana I Severnoj Kirgizii. Poslednyaya chetvert' XVII – 60-e gody XIX veka (Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. Last quarter of the XVII – 60s of the XIX century). M.: Nauka, 1980. 280 p. [in Russian].

Veleckij S.N. Semirechenskaya oblast' i ee kolonizaciya. Itogi raboty po kolonizacii Semirech'ya za 8 let (1906–1913) (Semirechye region and its colonization. The results of the work on the colonization of Semirechye for 8 years (1906–1913)). Vernyj, 1916. 62 p. [in Russian].

Volkov I.V. Missionerstvo I gosudarstvenno-religioznaya deyatel'nost' v Turkestane (Missionary work and state-religious activity in Turkestan) // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-ehkonomicheskogo universiteta. Istoriya I arkheologiya. 2009. № 4. P. 203–206 [in Russian].

Volkov I.V. Missionerskaya deyatel'nost' pravoslavnoj cerkvi na nacional'nykh okrainakh Rossijskoj imperii (na primere Turkesta na vtoroj poloviny XIX – nachala XX v.) (Missionary activity of the Orthodox Church on the national outskirts of the Russian Empire (on the example of Turkestan in the second half of the 19th – early 20th centuries)) // Vestnik RUDN, ser. IstoriyaRossii. 2010. № 1. P. 146–154 [in Russian].

Esikova E.M. Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi sredi nekhristianskogo naseleniya Orenburgskoj eparkhii: 1859–1917 gg. (Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the non-Christian population of the Orenburg diocese: 1859–1917): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Chelyabinsk, 2010. 24 p. [in Russian].

Iskhakov R.R. Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi v otnoshenii musul'man Srednego Povolzh'ya v XIX – nachale XX vv. (1800–1917 gg.) (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in relation to Muslims of the Middle Volga region in the XIX - early XX centuries. (1800–1917)): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Kazan', 2008. 32 p. [in Russian].

Kamzina A.D. Staroobryadchestvo kak ob'ekt missionerskoj deyatel'nosti Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Orenburgskoj eparkhii: 1859–1917 gg. (Old Belief as an Object of Missionary Activity of the Russian Orthodox Church in the Orenburg Diocese: 1859–1917.): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Orenburg, 2004. 36 p. [in Russian].

Lysenko Yu.A. *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v Kazakhstane* (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.) (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th century)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Barnaul, 2011. 50 p. [in Russian].

Man'kova I.L. *Rol' monastyrej v dukhovnoj zhizni Urala i Sibiri v XVII veke* (The role of monasteries in the spiritual life of the Urals and Siberia in the 17th century) // *Vestnik Ekaterinoburgskoj dukhovnoj seminarii*. 2018. № 4 (24). P. 160–178. [in Russian].

Masanov E.A. *Ocherk istorii i etnograficheskogo iucheniya kazakhskogo naroda v SSSR* (Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR) / AN Kaz. SSR. In-t istorii, arkheologii i etnografiim. Ch.Ch. Valikhanova. Alma-Ata: Nauka, 1966. 322 sp [in Russian].

Miropiev M.A. *O polozhenii russkikh inorodcev*. SPb. (On the situation of Russian foreigners): Sinodal'naya tipografiya, 1901. 515 p. [in Russian].

Myrzakhmetov M. *Patshalyq Rossiyanyn ult ajmaqtaғы sayasaty* (National policy of Tsarist Russia in the region) // *Qazaq әдебиеті*. 1990. № 4. P. 11 [in Kazakh].

Orynbekov M.S. *Genezis religioznosti v Kazakhstane* (The genesis of religiosity in Kazakhstan). Almaty: Dajk-Press, 2005. 240 p. [in Russian].

Ostroumov N.P. *Kitajskie eh migranty v Semirechenskoj oblasti Turkestanskogo kraja i rasprostranenie sredi nikh pravoslavnogo khristianstva*. Kazan' (Chinese emigrants in the Semirechye region of the Turkestan region and the spread of Orthodox Christianity among them): Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1879. 117 p. [in Russian].

Rüstemov S.K. *Bykilresejlik müsylmandar kenesinin qurylyuy men qyzmeti* (Creation and activity of the All-Russian Council of Muslims.) // Q.A. Yassau atyndaғы khalyqaralyq qazaq-tyrik universitetinin khabarshysy. 2004. № 3. 126–139 p. [in Kazakh].

Sadvokasova Z.T. *Dukhovnaya ehkspansiya carizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii* (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vekov) (Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (second half of the XIX - early XX centuries)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 2006. 47 p. [in Russian].

Sadvokasova Z.T. *Religioznaya ehkspansiya carizma v Kazakhstane* (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vekov) (Religious expansion of tsarism in Kazakhstan (second half of the XIX – early XX centuries)): Uchebnoe posobie dlya magistrantov. Almaty: Kazak universiteti, 2007. 162 p. [in Russian].

Sadvokasova Z.T. *Rusifikatorskaya politika carizma v oblasti obrazovaniya nerusskikh narodov* (Russification policy of tsarism in the field of education of non-Russian peoples) // Portal «Abai.kz». 2010. 12 zheltoksan. URL: <https://abai.kz/post/6179> (date of access: 10.04.2021) [in Russian].

Sofronov V.YU. *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v Zapadnoj Sibiri v konce XVII – nachale XX vekov* (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Western Siberia in the late 17th – early 20th centuries)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Barnaul, 2007. 52 p. [in Russian].

Tazhibayev T.T. *Prosveshchenie i shkoly Kazakhstana vo II pol. XIX v.* (Education and schools of Kazakhstan in the II half. XIX century). Alma-Ata: Kazgospolitizdat, 1962. 507 p. [in Russian].

Timofeeva L.V. *Istoriya Russkoj Pravoslavnoj cerkvi nateritorii Semirech'ya* (vtoraya polovina XIX veka – XX vek) (History of the Russian Orthodox Church on the territory of Semirechye (second half of the XIX century – XX century)): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2007. 36 p. [in Russian].

CSA RK. F. 44. Op. 1. D. 5649.

CSA RK. F. 234. Op. 1. D. 1.

CSA RK. F. 234. Op. 1. D. 5.

CSA RK. F. 294. Op. 1. Kn. 1. D. 10.

CSA RK. F. 338. Op. 1. D. 378.

CSA RK. F. 338. Op. 1. D. 431.

CSA RK. F. 706. Op. 2. D. 3.

Shalgynbaeva ZH. *Missionerskaya politika carizma v Kazakhstane* (Missionary policy of tsarism in Kazakhstan) // Abaj. 1998. № 1. [in Russian].

Filippov O.V. *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Severo-Kazakhstanskoy oblasti Respubliki Kazakhstan* (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the North Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan) // *Vestnik Omskoj pravoslavnoj dukhovnoj seminarii*. 2016. № 1. P. 166–173. [in Russian].

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_80

МҰСТАФА ШОҚАЙ ТӘУЕЛСІЗ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТУРАЛЫ

Бәкір Әбдіжәлел Қошқарұлы¹, Тайман Сағат Тамшыбайұлы^{1*}

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда, Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Түйіндеме. Алаш қозғалысының жетекшілерінің басты мұраты тәуелсіз ұлттық мемлекет құру болатын. Алайда олар тәуелсіздік идеясына төте жолмен келе алмады. Ресей империясының ашық қарсылығына душар болуды есепке ала отырып, олар автономиямен шектелді. Осылай қазақ даласында Алашорда автономиясы құрылған еді. Ал Түркістан Мұқтариятын жариялау кезінде түркістандық ұлтшыл қайраткерлер азаттық нысанын айқындауда автономия ма, жоқ тәуелсіздік пе дегенекі түрлі көзқараста болды. Тәуелсіздік жариялаудың соңы неге апаратынын жақсы білген Мұстафа Шоқай бас болған топ азаттықтың баламасы автономиямен шектелуді ұсынды да, ал мемлекеттіліктің соңғы нысанын шешуді алдағы Түркістан құрылтай жиналысының еншісіне қалдырды. Кеңес үкіметі мұның өзін де көп көріп, орнағанына екі ай және төрт күн болғанда Түркістан Мұқтариятын құлатып, оның орталығы Қокан қаласын күлге айналдырды. Мұстафа Шоқай шетелге кетуге мәжбүр болды. Еуропада азаттық күресін қайта қарап, ол бұрынғы «Автономияны» «Тәуелсіздікпен» ауыстырды. Ал тәуелсіздіктің де түпкі мұраты ұлттық мемлекеттілікті құру болатын. Бұл күрделі тарихи һәм саяси мәселелер Мұстафа Шоқай еңбектерінен жүйелі орын тапты. Сол себепті осы аса маңызды идеялармен оларды жан-жақты зерделеу, олардың мәні мен мазмұнын толық ашуға ұмтылу біздің мақаламыздың негізгі тақырыбы болып отыр.

Кілт сөздер: Азаттық, халық көтерілісі, ұлт-азаттық қозғалыс, автономия, тәуелсіздік, ұлттық рух, ұлттық мемлекет.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №AP09259892 жоба аясында дайындалды.

МРНТИ 03.20

МУСТАФА ШОКАЙ О НЕЗАВИСИМОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ГОСУДАРСТВЕ

Бәкір Абдижалел Қошқарұлы¹, Тайман Сағат Тамшыбайұлы^{1*}

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата. Казахстан, г. Кызылорда

*Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Аннотация. Главной задачей руководителей Алашского движения было установление независимого национального государства. Однако они не смогли прийти к этой идее прямым путем. Они, учитывая тогдашнее положение своих стран в условиях Российской империи, ограничились автономией. Так в казахской степи образована автономия Алашорды. А при определении формы свободы Туркестанского Муктарията национальные политические деятели придерживались двух вариантов. Одни высказывались за независимость государства, другие поддерживали автономию. Мустафа Шокай во главе вторых ограничивались автономией, так как они хорошо

знали последствие первого варианта, находясь в составе Российской империи. Поэтому последнее решение о форме государственности оставили на рассмотрение Туркестанского учредительного собрания. Как известно, Туркестанский Муктариат существовал всего-навсего два месяца и четыре дня. Советская власть считала и это лишней, силой распустила Муктариат, а город Коканд превратила в пепел. Мустафе Шокай пришлось уехать за границу. Находясь в Европе ему пришлось пересмотреть освободительную борьбу, заменить «Автономию» «Независимостью». И это особо важное понятие стало знаменем борьбы за независимое национальное государство, что нашло системное отражение в произведениях Мустафы Шокая. И наше стремление к всестороннему изучению и разъяснению сути и содержание этих особо важных идеалов и выводов стала главной темой вносимой статьи.

Ключевые слова: Свобода, народное восстание, национально-освободительное движение, автономия, независимость, национальный дух, национальное государство.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09259892 МОН РК

IRSTI 03.20

MUSTAFA SHOKAI ABOUT THE INDEPENDENT NATIONAL STATE

Bakir Abdizhalel¹, Taiman Sagat¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

*Korresponding author

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Bakir), st-1968@mail.ru (Taiman)

Abstract. The main task of the leaders of the Alash movement was the establishment of an independent national state. However, they could not come to this idea right away. They limited themselves to autonomy taking into account the position of their countries in the conditions of the Russian Empire. This is how the autonomy of Alashorda was formed in the Kazakh steppe. National politicians adhered to two options while determining the form of the Turkestan Mukhtariyat freedom. Some spoke out for the independence of the state, while others supported autonomy. Mustafa Shokai, at the head of the second, limited themselves to autonomy, since they knew well the consequences of the first option, being part of the Russian Empire. Therefore, the last decision on the form of statehood was left for consideration by the Turkestan Constituent Assembly. As you know, Turkestan Mukhtariyat existed for only two months and four days. The Soviet government considered it unnecessary, dismissed Mukhtariyat by force, and turned the city of Kokand to ashes. Mustafa Shokai had to go abroad. Being in Europe, he had to reconsider the liberation struggle, to replace “Autonomy” with “Independence”. This especially important concept became the banner of the struggle for an independent national state, which was systematically reflected in the works of Mustafa Shokai. The authors striving for a comprehensive study and clarification of the essence and content of these especially important ideals and conclusions has become the main topic of this article.

Key words: Freedom, popular uprising, national liberation movement, autonomy, independence, national spirit, nation state.

The article was carried out within the framework of the project № AP09259892 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. Ежелден Ұлы даланы мекен еткен, еркін өмір үшін көршілерімен бірде шабысып, бірде табысып келген қазақ елі патшалық Ресейдің отарына толықтай көшті де, тәуелсіздігінен біржола айрылды. Содан отарлық өктем езгі мен өзгеше озбырлыққа төзбей, қандарын төгіп, жандарын қиған Сырым Датов, Исатай мен Махамбет, Жанқожа, Есет, Кенесары және басқа да сансыз батырлар бастаған көтерілістер Атырауды, Арқаны, Сыр бойын, бүкіл қазақ елін тұтас қамтыды. Алайда көтерілістердің тікелей ұранымен мазмұны «Азаттық» болғанымен, сол кездердегі қоғам дамуының үдерісіне сәйкес түпкі мақсаттары айқындала қойған жоқ болатын.

Отарлық жағдайды Алаштың алдыңғы толқын ардақтылары да жақсы білді. Туған халқын берісі Ресейдің, арысы Еуропаның озат мәдениетіне үндеген тұңғыш ағартушы, ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбасында»: «Халықтың қалыпты түрде өсуі үшін ол дамудың қандай деңгейінде тұрса да: өзіндік дамуы, өзін-өзі қорғауы, өзін-өзі басқаруы және өзіндік соты болуы қажет» деп жазды (Уәлиханов, 2010:95). Осы бір сөйлем, шындығына келгенде, тәуелсіздіктің тамаша формуласы еді. Кәсіби атақты педагог, саяси сергек Ыбырай Алтынсарин «Оренбург листогінде» басылған мақаласында қазақ еліне орыс селендерін әкеліп орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенін былайша білдіріп еді: «Бұл пікір, меніңше, ешбір ақылға сыймайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар, - келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық, - тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың» (Алтынсарин, 1991:179). Бұдан өз заманының озық ойлы тұлғасының күдігінің қаншалықты негізділігін, сөз иесінің соншалықты көрегендігін қазір еліміз тәуелсіздік алғанда ғана айқын байқап отырмыз. Ұлы Абай өзінің «Жиырма бесінші сөзінде» «орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор» дей отырып, орыстың тілін, оқуын, ғылымын білгенде оның «зарарынан қашық болуды» да естен шығармауды ескерткен болатын (Құнанбаев, 1961:458). Осы үш ғана сөзге қазіргі өміріміздің барлық дерлік саласынан толып жатқан мысалдар келтіруге болады. Алайда заманның кенже келе жатқанынан алдыңғы толқын ардақтылар да отарлық қанауға қарсы ғасырлар жалғасқан күресте азаттыққа жетудің амалдары мен тәсілдерін, түпкі мақсатын айқындай алған жоқ. Мұны 1905-1907 жылдарғы революциядан бастау алатын Алаш қозғалысы ғана ашып берді. Алаш саяси демократиялық партия бағдарламасының жобасында атап көрсетілгендей, «іргесі бөлек, ынтымағы бір», «әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүретін» ұлттық Алашорда автономиясы мен Түркістан Мұқтарияты құрылған болатын (Шоқай, 2012:133). Алайда кеңестік саяси жүйе өз территориясында құрылған өзін-өзі басқаруға ұмтылған бұл мемлекеттік құрылымдарды асыл армандарына жеткізбеді.

Материалдар мен әдістер. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы шығармашылық мұрасын терең түсіну үшін оны мынандай кезеңдерге бөлу қажет. Оның өзіндік себептері бар. Бірінші кезең Мұстафа Шоқайдың университетті бітірген 1914 жылдан 1921 жылы Түркияға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезең «азаттық» ұғымының баламасы ретінде «автономияны» қолдаумен ерекшеленді. Екінші кезеңге 1921 жылғы мамырда Франция жетуінен басталып, 1941 жылдың аяғында дейінгі уақыт жатады.

Шығыс пен Батыстың тарихы мен мәдениетін көлемде игерген, демократиялық Еуропаның қақ ортасында Мұстафа Шоқай Түркістанды дербес мемлекет болуын армандап, «Автономия» ұғымын «Тәуелсіздікпен» ауыстырған болатын. Сондай-ақ зерттеу үдерісімізде салыстырмалы, жинақтау, жүйелілік, түйіндеу, қорытындылау әдістері қолданылды. Талдауға негізінен осы кезге дейін қазақ тіліне аударылған, «Яш Түркістан» журналында жарық көрген еңбектері ғана алынды. М.Шоқайдың азаттық, тәуелсіздік және ұлттық мемлекеттілікке қатысты ой-тұжырым, идеялары жөнінде 1997 жылдан 2014 жылдар аралығында отыз бес мақала жазылыпты (Шоқай, 2015). Белгілі алаштанушы М. Қойгелдінің «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқайұлы» атты мақаланы ерекше атауға болады (Қойгелді, 1993:71-79). Онда ұлы тұлғаның қазақ ұлт-азаттық қозғалысындағы баға жетпес үлесін көрсететін қызметіне қатысты құжаттық материалдар ұсынған. Отандық мұстафатану ғылымының аса көрнекті өкілі Көшім Есмағамбетов «Тәуелсіздіктің таңшолпаны» атты мақаласында Мұстафа Шоқайдың Түркістан тәуелсіздігі үшін саяси күрес тарихынан мол материалдар берген (Есмағамбетов, 2007:3). Ал философия ғылымдарының докторы, профессор А.Тайжанов «Тәуелсіздік және ұлттың рухани болмысы мен санасы» атты мақаласында тәуелсіздікті ұлттық болмысымыз бен ұлттық рухты көтерудің, ұлттың тарихи санасын қалыптастырудың маңызды факторы ретінде насихаттаудың әлі де қажетті деңгейде көтерілмей келе жатқаны баяндаған (Тайжанов, 2011: 3). Әңгіме өзегі болып отырған тақырыпқа бір кандидаттық диссертация қорғалып, арнайы монография да шыққан. Алайда бұл еңбектерде тәуелсіздік мәселелері негізінен философиялық тұрғыдан зерттелген (Жетпісбаева, 2013).

Талқылау. Біз Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі мен шығармашылық мұрасының алтын арқауы, өшпес өзегі болған автономия идеясынан тәуелсіз мемлекет идеясына

өту эволюциясын саяси-құқықтық және әлеуметтік фактор ретінде талдауға ұмтылды. Түркістан сияқты алып аймақтың алдында тұрған мақсат Мұстафа Шоқайдың 1936 жылы Берлин радиосынан Түркістан жастарына арналған сөзінебылайша бейнеленген болатын: «Біздің құбыламыз – өзіміздің атажұртымыз., өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек! Түрік халқы – батыр халық, түрік халқы – арыстан, ер халық» (Шоқай, 2013:48). Енді халқының алдында тұрған осындай мақсат үшін ұлы тұлғаның қалайша күрескенін, осы идеялардың бүгінгі тәуелсіз елімізде қалай жүзеге асып жатқанын қарастырып көрейік.

Азаттықтан – автономияға. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет үшін саяси күресінің басты мұратын «Түркістан», «Автономия», «Тәуелсіздік» және «Ұлттық мемлекет» сияқты мол мазмұнды, терең мәнді ұғымдарсыз түсіну қиын. Мыңнан астам еңбектерінің екі жүзден астамының атауы тікелей байланысты болған «Түркістан» ұғымы мынандай төрт бөлікті қамтиды: «1. Қазақ өлкесі (Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстары), 2. Түркістан өлкесі (Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстары); 3) Бұхара хандығы және 4) Хиуа хандығы» (Шоқай, 2014:48).

Ресейдің басқа ұлттық шет аймақтар сияқты қазақ қоғамы Ақпан революциясын зор қуанышпен қарсы алды. “Қазақ” газетінің 12 сәуірдегі санында: “Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік» деген сөздер жазылды (Бөкейханов, 1917). Ал осы газеттің 24 күнгі наурызындағы санында Минскідегі Ә. Бөкейханов, М. Дулатов бастаған қазақ қайраткерлерінің Қазақстанның сол кездегі негізгі орталықтарына жолдаған жедел хаты жарияланды. Онда: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды... Учредительное собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау, жанжал, талас, партиялық сиыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарың - бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер. Біз қалайтын патшалық түрі-демократическая республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі» деп жазылды (Дулатов., 1917).

Патшалық биліктің құлауымен 1917 жылғы 2 наурызда құрылып, 8 қарашада тарих қойнауына кеткен Уақытша үкімет Ресей азаматтарының діни-нанымына, ұлтына қарай ешқандай шектеушілік қоймағаны, 1916жылғы 25 маусымдағы патша жарлығының күшін жойғаны және он алтыншы жылғы көтеріліске қатысушыларға кешірім жариялағаны белгілі. Ал Ресейдің социал-демократиялық партияның фракциясы ретіндегі большевиктер 1917 жылғы сәуірде Петербургте өткен өз конференциясында мынандай мәлімдеме жасады: «Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарға Ресей мемлекетінің құрамында қалу немесе дербес мемлекет болып бөлініп шығу мәселесін өздігінен шешуге хұқық берілуге тиіс...» (Диманштейн, 1930:8). Енді осы конференцияның қабылданған қарарындағы мәтінге назар салайық: «Ресейдің құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген хұқы танылуы тиіс. Мұндай хұқты жоққа шығару және оны ісжүзінде жүзеге асыруға кепілдік беретін шаралар қолданбау басып алу немесе жаулап алу саясатына барабар» (Шоқай, 2007:25). Осыдан сәл кейін большевиктердің Ресей мен Шығыстың мұсылман еңбекшілеріне жолдаған Үндеуінде былай деп жазылды: «Уақытты өткізіп алмандар, ғасырлар бойы жерлеріңізді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар! Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермеңдер! Тұрмыс-тіршіліктеріңізді Сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, өз қалауларыңызға орай құруға тиіссіздер!... (Шоқай, 2007а: 26). Ал большевиктердің осы Ресейдің құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген хұқы танылуы тиіс дегенін кейін М. Шоқай«қызыл сөздерге боялған» кеңестік үгіт-насихаттың нәтижесі іс жүзінде «орыстың ұлттық рухына негізделген пролетариат диктатурасынан басқа ештеңе де болмай шықты» деп бағалады (Шоқай, 2007 в : 39). Алайда осылардың барлығы кейін бос сөз болып желге ұшқанымен жалпы отарлық езгіде болғанұлттық аймақтардың, оның ішінде Орталық Азияның ұлтшыл басшыларын азаттық жолын іздеуге оятқанына дау жоқ.

Петербург университетінің заң факультетін 1914 жылы бітіріп, Әлихан Бөкейханның қолдауымен әрі тапсырмасымен осында қызметте жүрген Мұстафа Шоқай өзін 1917 жылғы наурыздың соңғы күндерінде Ташкентке шақыртқан жеделхат алды. Онда өзі Ақмешіттен (қазіргі Қызылорда) сайланған делегат ретінде Ташкент

өлкелік атқару комитетінің құрылтайына шақырылған болатын. Содан сәуірдің басында, Петербургтен кетер алдында бұрыннан таныс, сол тұста бүкіл Ресей ауқымында маңызды рөл атқарған Петербург жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы Николай Семенович Чхеидземен кездесуге барады. Араларындағы сұхбат Түркістан туралы болды. Ә. Бөкейхан басқарған Алаш қозғалысынан хабардар Н.С. Чхеидзенің өздерінің жұмысы жайлы сұрағына Мұстафа: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз» деп жауап қайтарады. Чхеидзе бұл жауаптан шошып кетіп: «Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғау ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады» дейді. Бұл пікірге Мұстафа Шоқай бірден автономия жариялау немесе елді осылай басқаруды талап етуді Ресейдің құрылтай жиналысынан күтіп жүргенін, болашақта мемлекет пен халықты осы автономияға әзірлеу жұмысымен айналысып жатқандарын түсіндіреді. Ал оны шошытқан бөліну жайындағы мәселе жөнінде «орыс революцияшыл демократиясы ұлттардың бостандығы туралы талай жылдан бері көтерген ұранына берік болса, бөлінуден қорқудың реті жоқ» екенін айтады (Ысымұлы, 2015: 47). Осы кездесуден екі мәселе туындайды. Бірінші, бұл Алаш көсемдерінің сол кезде-ақ автономия құруға берік бекінгендерін байқатса, екінші, орыс революциясының бас өкіліндей дәрежедегі лауызымды кісімен осылай сөйлесе алу Мұстафа Шоқайдың да саяси өресін танытқан еді.

Сол кездері Мұстафа Шоқайдың автономияны қалайша түсінгенін назарларыңызға ұсына кетейік: «Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Бүкілресей федерациясы үкіметінің ісі деп есептейтінбіз. Оқу-ағарту жұмыстары, жергілікті жолдар мәселесі, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қарайтынбыз. Біз, әсіресе, жер мәселесіне ерекше мән беретінбіз. Әскери құрылыс мәселесіне де едәуір елеулі өзгерістер енгізбекші едік» (Ысымұлы, 2015:48).

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатының күрес нәтижесі Түркістан Мұқтарияты болғаны белгілі. Бұл Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі мен оның төрағасы Мұстафа Шоқайдың сан салалы қажыр-қайратының нәтижесі болатын. 1942 жылғы 8 ақпанда Париж қаласында өткен Мұстафа Шоқайұлын еске түсіруге арналған салтанатты мәжілісте бұрынғы Украина Халық республикасының Сыртқы істер министрі А.Я. Шульгин: «Ол тек заң түріндегі үлкен адам ғана емес, шын мәнісінде үлкен елдің, барша Орта Азияның, барлық Түркістанның нағыз көсемі болатын. ...Әрине, Түркістанда оның орнын басуға дайын адамдар табылады, бірақ, оның дара өзіндік қасиетке ие, өзіне ғана тән, басқаларға ұқсамайтын жеке тұлға ретінде оның орнын толық ауыстыра ала ма?» (Шоқай, 2007б:335).

Автономия туралы сөзімізді Мұстафа Шоқайдың өз бағаларымен аяқтайық. 1932 жылы жарық көрген «Желтоқсан естеліктері» атты мақаласында автор түркістандықтар үшін желтоқсан айы ерекше есте қаларлық оқиғаларға толы дей келіп, 1917 жылғы 10 желтоқсанда (ескіше 27 қарашада) жарияланған Түркістан автономиясына мынандай баға берген еді: «Автономия – біздің басымыздан өткен бір үзік ғұмырымыз. Ол – біздің орыс төңкерісіне, орыс демократиясына сенген аңғал дәуірімізден қалған бір белгі» (Шоқай, 2007а: 287). Бірақ автономия үшін күрес әсте жокқа шығарылған жоқ. Осы күрестің 20 жылдығына арнайы жазылған «Қоқан автономиясы (1917-1937)» атты мақалада автономияның Түркістан мәселесін шешудің мақсаты да, формасы да еместігін ескерте отырып, Мұстафа Шоқай Ресейдің бұғауында болған өлкелер арасында тәуелсіз ұлттық мемлекеттілік үшін күрес жолына түскен тұңғыш Түркістан екенін атап көрсетіп: «Бұл күнде Қоқан автономиясымен рухани сабақтастық дегеніміз – Қоқан автономиясы тұсында бой көрсеткен, қалыптасқан Түркістан ұлттық бірлігін қайтадан жаңғырту, нығайту болып табылады» деп жазған болатын.

Автономиядан – тәуелсіздікке. Түркістан Мұқтариятықанды қырғынға ұшырап, шет елге кетуге мәжбүр болған Мұстафа Шоқай Еуропаға жетісімен ұлт-азаттық күрестің мақсатын қайта қарап, басқаша шешім жасады. Бұрынғы «азаттық» ұғымындағы «автономияны» «Тәуелсіздікпен» ауыстырып, осы зор ұғымды асқақ туға,

шынайы күрестің мәні мен мазмұнына айналдырды. 1923 жылы Париждегі «Orientet Occident» журналында жарық көрген тұңғыш француз тілінде жазылған «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық қозғалысы» деген мақаласында Түркістанның автономия жайлы бағдарламасын ұлттық тәуелсіздік бағдарламасына ауыстыру керек екенін түсіндірген болатын (Шоқай, 2012: 478).

Мұстафа Шоқай 1930 жылы жазылған «Ұлт мәселесі төңірегінде» атты мақаласында большевиктердің ұлт мәселесі жөніндегі өзара айтысына, бұрынғы қаулы-қарарларына тоқтала келе, енді тәуелсіздік үшін күрестің қажеттігін былайша жазған еді: «Біздің күресіміз, ең алдымен, атамекеніміздегі орыс пролетариаты үстемдігіне қарсы бағытталады. Біздің күресіміз тағы атамекеніміздегі орыс үстемдігінен құтқарып, өз тағдырымызды өз қолымызға алуымызға кедергі жасайтындарға қарсы бағытталады» деп жазды (Шоқай, 2007а: 84). Бұл ойларға Мұстафа Шоқай кейін де оралып отырды. 1937 жылы жазылған «Жауларымыз біздің қызметтеріміз туралы не айтады?» деген мақаласында «азаттық» мағынасын күшейте, нақтылай түсіп, оны тағы да тікелей тәуелсіздік ұғымымен байланыстырып: «Біз, әрине, өзіміздің атамекеніміз Түркістанды кеңестік Ресейден де, басқа Ресейден де біржола бөліп алуды мақсат етеміз. Бұл – біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман-мүддеміз» деді (Шоқай, 2007б: 226-227). Ал «Автономиядан – тәуелсіздікке» деген еңбегінде Мұстафа Шоқай ұлттық тәуелсіздіктің «Қытай қорғаны» сияқты ешкімнен оқшаулап тастамайтынын және ешкімнің құқығына қарсы қойылмайтынын, ол отаршыл озбырлардың езгісі мен талан-таражысынан атамекен бен халықты құтқару қозғалысы болып табылатынына тап көрсетті (Шоқай, 2007а: 115).

Мұстафа Шоқай ұлттық жаудың тым күшті екенін, сондықтан Түркістанның азаттығына жету үшін ұлттық ұйымының бір міндеті бір-біріне тілектес және ынтымақтас басқа халықтардың ұлттық орталықтарымен тығыз байланыс жасау мәселелерін қарастырады. 1931 жылы жазылған «Алған бағытымыз айқын болсын» атты мақаласында: «...біз миллиондаған тұрғындары бар Ресеймен күресте жеңіске жететін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білуіміз керек. Тек өз күшіміздің аздық ететіні көзге көрініп тұрған ақиқат. Сондықтан біз өзімізбен тағдырлас және өзіміз сияқты ұлттық тәуелсіздікке ұмтылып отырған халықтармен тізе қосып, күш біріктірудің жолдарын іздестіруіміз лазым» деп жазды (Шоқай, 2007а: 146).

Тәуелсіздік үшін күрестің күрделі екенін жақсы түсінген Мұстафа Шоқай «Көтерілістен – ұйымшылдыққа» (*Көтерілістен - ұйымға*) деген мақаласында большевиктерінің әдеттен тыс қанауы мен қатыгездігіне толассыз бас көтеріп келе жатқан бірден-бір түркістандықтар екенін, алайда өзара байланысы жоқ жергілікті сипаттағы бой көтерулердің ешқандай пайда бермейтінін атап көрсеткен еді (Шоқай, 2007а: 86). Ал 1932 жыл жазылған «Желтоқсан естеліктері» деген мақалада ұлы тұлға саяси және ұлттық азаттық мақсатқа өз ішіміздегі ынтымақты күшейте отырып, «біздер сияқты ұлтының азаттығы жолында күресіп жатқан басқа да ұлттар тізе қоса қимылдағанда ғана тезірек жете алатын боламыз» деді (Шоқай, 2007а: 288). Келесі «Алған бағытымыз айқын болсын» атты мақалада миллиондаған тұрғындары бар Ресеймен күресте жеңіске жететін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білу керектігін, тағдырлас және басқа ұлттық тәуелсіздікке ұмтылып отырған халықтармен тізе қосып, күш біріктіру күн тәртібіне қойылды (Шоқай, 2007а: 146).

Мұстафа Шоқай өз шығармаларында тәуелсіздіктің мәнін тұрақты түсіндірумен болды. «Түркістан әдебиеті хақында француздар не айтады?» атты мақаласында рухани мәдениеттің халықты есейтетін және жетілдіретін қуатын атап көрсетіп, Түркістанның ұлттық рухқа толы поэзиясының ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей ықпалын сөз етті. Осындай себептермен автор: «Түркістан тек ұлт тәуелсіздігі үшін ғана емес, өзінің рухын өшіріп алмау үшін де күресуде» деумен шектелмей, «Түркістан тек өзінің саяси тәуелсіздігі үшін ғана емес, сонымен қатар түріктің ұлттық рухани мәдениеті үшін де күресуде» деп тәуелсіздік мазмұнын кеңейте түсті (Шоқай, 2007а: 172-176). Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың «Большевизм – түрікшілдіктің жауы» атты мақалсында «тәуелсіздік» ұғымымен тікелей байланыста қараған ұлттық рухқа арнайы тоқтап: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді» деді (Шоқай, 2007а: 166).

Ұлттық рух шынайы ұлтшылдық үдерісінде қалыптасатынын терең таныған Мұстафа Шоқай халқымыздың мәдени және рухани саладағы жетістіктерінің барлығын ұлтшылдық қозғалысқа тән деп санады. Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған ұлтшылдық идеясына «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» атты еңбегінде ол мынандай түсініктеме берді: «Халқымыздың мәдени және рухани жақтан қол жеткізген жетістіктерінің бәрі тек ұлтшылдық қозғалысына тән. ...Қанқұмар коммунистер халқымызға хайуандықпен зұлымдық істей отырып, ұлтшылдық идеясынан баз кештіре алар ма? Егер кімде-кім бұл өлмес идеяны Мәскеудің күнде өзгеріп тұратын түсініксіздігі деп білсе, сөзсіз қателескен болар еді. Ол – халқымыздың жаны мен жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді» (Шоқай, 2007а: 49). М. Шоқай «Керенский және Түркістандағы ұлттық қозғалыс» атты келесі мақаласында «ұлтшылдық» ұғымының мақсат-мүддесін былайша нақтылай, айқындай түскен болатын: «Ұлтшылдық біздің, соның ішінде менің де, саяси идеяларымыздың соңы емес, басы. Олай болса, біздің барлық іс қимылымыз өз билігіміздің өз қолымызға өтуін қамтамасыз ету тұрғысынан жасалуы керек» (Шоқай, 2007 а: 99). «Ұлтшылдық» ұғымын өздері негізінен теріске шығаратын, бірақ белгілі жағдайларда күрес құрал ретінде пайдаланудан бас тартпайтын большевиктер саясатын 1934 жылы жазылған «Большевиктердің «түрік достығы» деген мақаласында Мұстафа Шоқай: «Мәселен, большевиктер еуропалықтарға қарсы қою үшін қытай ұлтшылдығын таниды және қолдайды. Ағылшындарға қарсы үнді ұлтшылдығын да оңды құбылыс деп санайды. Сонымен бірге оларды мойындай отырып, ұлттың ішкі бірлігіне іріткі салуды, ондағы күштерді өздерінің «пролетарлық төңкеріс» идеяларына қарай икемдеуді де ұмытпайды деп жазды (Шоқай, 2007б: 19). Біз бүгін нағыз шынайы ұлтшыл күрескерге арналған «ұлтшылдық» ұғымынан қашып, «ұлтжанды» дегенді қолданамыз. Ал қазақ «жанды» деген сөзді әркез бағалай бермеген, теріс пиғылға дапайдаланған.

Нәтижелер. Тәуелсіздіктен - ұлттық мемлекеттілікке. Алаш қозғалысы сияқты оның оң қанатының жетекшісі, жалынды күрескер Мұстафа Шоқай шығармаларындағы тәуелсіздіктің түпкі мақсаты – ұлттық мемлекет болатын. 1929 жылдың желтоқсан айынан 1939 жылдың тамыз айына дейін Берлинде шығып, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының жалынды ұраны мен асқақ туына айналған «Яш Түркістан» журналының тұңғыш санында жарияланған «Біздің жол» атты алғашқы шағын ғана мақаласында жаңа басылымның саяси мұраты, жолы мен мақсаты нақты атап көрсетілген болатын. «Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарда бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды» деп күрес жолын көрсетумен шектелмей, Мұстафа Шоқай өзі бар саналы күш-жігерін сарп еткен тәуелсіздік үшін күрестің мақсатын большевиктердің «Түркістан республикалары түрі – ұлттық, мазмұны – пролетарлық» дегенімен эсте келісе алмай: «... біздің мұратымыз – Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады» деген еді (Шоқай, 2007а: 21).

Кеңес үкіметі Азамат соғысын аяқтап, орталық билікті бірсыпыра нығайтып алғаннан кейін, «бөлшекте де, билей бер» деген ұранмен ұлттық аймақтардырулық республикалар мен автономияларға бөлуге кірісіп, тұтас Түркістан негізінде Орта Азиялық федерациясын құрған болатын. Осымен байланысты 1931 жылы жарық көрген «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» атты мақаласында Мұстафа Шоқай бұрынғы айтқан ой-пікірлерін қайталай, пысықтай түсіп: «Біздің мұратымыз – бөлінбейтін біртұтас Түркістан. Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді» деп жазды (Шоқай, 2007а: 141). Сонымен қатар келешектегі тәуелсіз Түркістан үкіметінің ең басты міндеті - байыпты да парасатты саясат жүргізе отырып: «бүкіл түрік атаулыны бір қазанда қайнатып, ақырында бір ұлы ұлттық мемлекет түзу болып табылады» деген автор табиғи жағдайдың дамуымен Түркістан құрамында бірнеше уәлаяттардың автономия түрінде болуын да жоққа шығармаған еді.

1924 жылы БКП(б) Орталық Комитеті Орта Азия республикаларындағы партия және совет құрылысын басқаруды күшейте түсу масатында арнайы Орта Азия Бюросын құрды. Осы мәселе туралы 1931 жылы жазылған «Орта Азия бюросы» атты мақаласында

Мұстафа Шоқай Өзбек, Түркімен және Тәжік республикалары Украина, Белоруссия мен Кавказия федерациясындай Кеңестер Одағының тең құқықты мүшелері сияқты көрінгенімен, олардың Бюро арқылы Мәскеуге байлаулы болғанын, барлық лауазымды кадрларды Орталық бекітетінін, мұны қайта қарау келешектің мәселесі екенін мегзей отырып: «Біздің болашағымыз, біздің ұлттық төңкерісіміз бен ұлттық мемлекетіміз жастарымыздың үміті мен сеніміне байланысты» деп болашаққа, жастарға сенім артты (Шоқай, 2007а: 160).

1917 жылғы «Ұлы төңкеріс» деп аталған Ақпан төңкерісі патшалық отарлық жүйені тас-талқан қылып, оның тепкісіндегі халықтардың өз тағдырын өзі шешуіне қадам жасатып, олардың ұлттық мемлекеттігін құруына жол ашқанымен, осы төңкерістің сегізінші жылында «орыстың тағы бір залым жүйесі», орыс пролетариатының диктатурасыорнап, ұлттық мемлекет құру бағытындағы үмітті су сепкендей өшіргені белгілі. Осымен байланысты Мұстафа Шоқай «1937» деген мақаласында: «Біз халқымыздың құқығы үшін, ұлттық мемлекетін құру сәтін жақындату үшін күресеміз. Біз мемлекетімізге қол жеткенін көріп қана қоймай, оны құру істеріне де қатысқымыз келеді» деді (Шоқай, 2007б: 213). Мұстафа Шоқай «Социалистік Қазақстанның» 1932 жылғы 10 маусым күнгі санында бұрынғы алашордашылар Әуезұлы Мұхтар мен Ермеқұлы Ғалымханның қателіктерін мойындаған хаты жариялануына қатысты жазылған «Тәубеге келген «алашордашылар» деген мақаласында тағы да: «Біздің ұлттық мұраттарымыз-азат және тәуелсіз ұлттық Түркістан мұраты – жеке адамдардың әлсіздігі мен Мәскеу диктатурасының террорлығына қарамастан жасай беретін болады. Және біз оған, сөзсіз, сенеміз» деп жазды (Шоқай, 2007б: 272). Шынына келгенде, бұл Алаш көсемдерінің жас таланттардың болашағын ойлаған амалдары болатын. Қазір Мұхтар Әуезовсыз қазақ әдебиетін көзге елестету мүмкін емес екенін еске түсіре отырып, осы ой иелеріне бас июден басқа не істеуге, не айтуға болады?!

Міне, осындай тамаша ұлттық идеялардың иесі Мұстафа Шоқай өз шығармаларында өзі аса қадірлі де қасиетті санаған, өзінің бүкіл саяси күресінің түпкі мұратына қайта-қайта оралып, пысықтай, күшейте түсіп отырған «Тәуелсіздік» һәм «Ұлттық мемлекет» сияқты асыл сөздерсіз ұлы тұлғаның саяси болмысын толық түсіне алмаймыз. Бұл ұғымдар тұтас, бірінсіз бірі кедей, бірі жетім.

Есте жоқ ескі заманнан осы жердің, елдің иесі қазақ халқына тағдыр тәуелсіздік өткен ғасырдың 90-жылдарында сыйлады. Егемендіктің елең-алаңында жаңа мемлекеттіміздің тұңғыш құжаты – «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы» 1990 жылғы 25 қазанда қабылданды. Тағдырға шүкір! Осында «Республикада тұратын халықтарды топтастыру мен олардың достығын нығайтуды бірінші дәрежелі міндет деп санайды» деп жазылғанындай, қазір халқымыздың бірлігі мен ынтымағы, көп этносты Қазақстанның тұтастығы еркін, бөлек деңгейдедамуда. Еліміздің саяси саралануы да, әлеуметтік ахуалының артуы да, экономикасының дамуы да, құқықтық негізінің қалануы да осы парасатты пайымдылыққа негізделіп отырғаны сөзсіз.

Осыдан көп ұзамай, яғни 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі салтанатты түрде жарияланды. Әлемнің саяси сахнасына жаңа тұрпатты мемлекет келгенін мәлім еткен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңның 1-бабында: «Қазақстан Республикасы - тәуелсіз, демократиялық және хұқылық мемлекет. Ол өз территориясында өкімет билігін толық иеленеді, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізеді» деп жазылды. Бұлай жазу тек еліміз еркіндік, мемлекеттіміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Сол себепті де бұл қазақтың сан ғасырлық тарихына Ұлы мейрам ретінде алтын әріппен жазылды.

Еуроазия кеңістігінде Ұлы дала Тәуелсіз Қазақстан атанып, адамзат қауымдастығының тең құқықты мүшесі болып, әлемдік саясатта өзіндік орны бар дербес мемлекетке айналды. Қазақ елін дүние жүзі таныды, қазақ елі де өзінәлемге танытты. Бұл туралы аз айтылып, кем жазылып жүрген жоқ.

Кеңестік кезеңнен бір мысал келтіре кетейік. Мен 1969 жылы комсомолдық туристік сапармен Болгарияда болдым. Сондағы бір зауытта өткен кездесуде оның директорына Қазақстан деген ел бар екенін, оның орналасқан жерін әрі айтып, бері айтып, түсіндіре алмадым. Ол тіпті Қазақстан деген сөзді естімеген де болып шықты. Сонан соңеліміздің әлемге аты әйгілідеген кісілерін атадым. Абырой болғанда, Абай мен Мұхтар Әуезовты

айтқанымызда, бірден Абай туралы кітапты оқығанын айтты да: «Сіздер әйелге қаталсыздар-ау», - деп қалды. Мен әзілдеп: «Ия, бұл Октябрь революциясына дейін болған. Қазір теңдік алғаннан кейін әйелдер біздерге қатал болып отыр», - деп күлдім. Күле тыңдағанына қарағанда әзілді түсінген сияқты болды.

Бүгін осы бір «Тәуелсіздік» атты қасиетті ұғым бәріміздің жиі айтатын сөзімізге айналды. Өйткені тәуелсіздік ұғымында қазақ елінің ғасырларға созылған отарлық кезең мен кеңестік қыспақта миллиондардың төгілген көз жасы, қиылған ғұмырлары бар. Қазіргі еліміздегі 30-дан астам ұлттық, мемлекеттік және кәсіптік мерекелер ішінде Тәуелсіздіктен қасиетті ұлық ұғым да, мәртебелі мереке де жоқ, болмайды да. Өйткені өз территориясында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін құқыққа ие болу осы Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болып отыр.

Дегенмен халқымыз үшін жаңару мен жаңғырудың бастауы болған «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіну қажет. Ұлттың рухпен, саяси санамен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен т.б. толып жатқан ұғымдармен тікелей тағдырлас, бағыттас, ажырамас тұтастықта болып отырған бұл ұғымның ұлттық мемлекеттілікке апаратын және оны қорғай алатын жолы төте және тура емес екенін қазіргі шындығымыз көрсетіп отыр. Сондай-ақ жаңа қоғамдық институттар пайда болып, нарықтық қатынастар өмірге етене ене бастауымен қатар ғасырлар патшалық Ресейдің отарында және соның саяси жалғасындай болған кеңестік тоталитарлық жүйеде өмір сүрген алып аймақта түбегейлі конституциялық, саяси, демократиялық реформалар да оп-оңай жүзеге асып жатпағанын байқау қиын емес. Бір жағынан жаңа саяси институттар жетіліп, нарықтық қоғамдық қатынастар өмірге етене еніп жатса, екінші жағынан кеңестік жүйенің болмыстары да оп-оңай орын босатып отырған жоқ. Мұның үстіне бүгінгі ақпараттың құдіретімен кез келген жерге әсер ете алатын, кеңістік пен қашықтықты мойындай қоймайтын жаһандану үдерісінің күшімен де есептеспеуге болмайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Егемен Қазақстан» газетінің 2021 жылғы 5 қаңтардағы №2 санында жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген мақаласында: «Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз» деді.

Бұл ойлар біздің түгендейтін де, тыңнан іздейтініміз де жетерлік екенін байқатады. Осыны сәл ойланıp көрейікші. Сан ғасыр аңсап, осыдан 30 жыл бұрын жеткен тәуелсіздік бұқара халқымыз арасында шынайы рухани серпіліс туғыза алып отыр ма? Бүгінгі тәуелсіздік, шын мәнісінде, өзінің толыққанды мәніне ие болуы үшін барды жасай алдық па? Тәуелсіздігіміз тұғырлы болуы үшін алда әлі не істеуіміз қажет? Осы мәселелерге де аз-кем тоқтай кетсек.

Кеше біз мемлекет ретінде де, ұлт ретінде де толыққанды дами алмаған жағдайда қабылданған «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларациясында» «Қазақстан Республикасы ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады» деген біздің бүгініміз үшін де, келешегіміз үшін де қажет «ұлттық мемлекет» дегенаса маңызды қағида бар еді. Мұны көп ұзамай, ауызға алмайтын болдық. Неге? Өлде Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қазақтың үлес салмағы аздау кезде ұлттық мемлекеттілікті аңсадық та, ал халқымыз қазақстандықтардың басым көпшілігі болғанда көп ұлтты мемлекетке айналдық па? Мәселені бұлай айтуымыздың қағидатты мәні бар. Біздің қазіргі кенжелеу келе жатқан рухани дүниеміздегі қайшылықты мәселелердің барлығы дерлік мемлекеттің ұлттық сипатына жеткілікті көңіл бөлмеуден бастау алып отыр. Мұнсыз мемлекет құрушы ұлттың мүддесі шешілмейтінін, тәуелсіз мұраттар жүзеге аспайтынын, сондай-ақ елдегі басқа халықтың мәселелері де ойдағыдай тиісті нәтиже бере қоймайтынын күнделікті өмір көрсетті. Сол себепті кешегі кеңестік кездегіден саяси мазмұны да, әлеуметтік әлеуеті де басқа құрып жатқан мемлекетіміздің ұлттық сипатының басым болуы мен осыған байланысты ұлттық мүдделерге айрықша көңіл білу-ерекше қажеттілік, тәуелсіздіктің басты талабы болмақ. Уақыттың тарлығынан бір ғана мәселеге тоқтай кетейік.

XX ғасыр басында саяси сахнаға шыққан Алаш қозғалысының алғашқы қадамдары ұлттық тіліміздің еркіндік алуынан басталған болатын. Кешегі егемендіктің

елең-алаңында еліміздің ұлтшыл азаматтарының еркіндіктің туы деп ұлттық тілімізді түсінуі, соның мемлекеттік мәртебесі үшін күресуі тегіннен-тегін емес еді. Содан 1989 жылы Қазақ ССР-інің Жоғары Кеңесі мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі туралы шешім де қабылдады. Бұл 1995 жылы қабылданған Ата заңымызда: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп айқын жазылды. 1997 жылы Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заң қабылданды. Оның жүзеге асуы жөнінде Үкімет бірнеше қаулы-қарарлары қабылдады. Бағдарламалар жасалды. Алайда мемлекеттік тіл, кешіретсіздер, тіпті мемлекеттік жүйеде, көптеген ресми әлеуметтік орталарда төрге шыға алмай, екінші, аударма тілдің дәрежесінде қалып келеді. Бұл бағытта әлі батыл саяси-құқықтық шаралар жүзеге асырылатын емес.

1937 жылы жазылған «Кеңес Одағындағы ұлттық мемлекет мәселесі» атты мақаласында айтылған Мұстафа Шоқайдың: «Орыс мектептерінде оқып, орысша тәрбие алған орыс емес ұлт зиялылары, өздері меңгерген ғылым білімдерін туған халқының игілігіне жұмсай алмай, орыс зиялыларының тобын көбейтіп, орыс білімін толықтыру үшін қызмет етті» деген жағдайдың арада 80 жылдан астам уақыт өтсе де, тәуелсіз Қазақстан өмірінде де қайталанып отырғаны билік басындағыларды да, ата-аналарды да, оқушылардың өзін де ойландыратын түрі жоқ (Шоқай, 2007б: 243). Қазақ мектептеріндегі ана тіліміздің жағдайы да мәз емес.

Мемлекеттік тілді ұлтаралық тіл етпей, ұлттық тұтастықты қамтамасыз ету де, ұлттық мемлекетті құру да қиын. Сондай-ақ ұлттық мемлекеттілікті жаңғыртпай, ұлттық құндылықтарды да сақтай, дамыта алмаймыз. Бұл бағытта Мұстафа Шоқайдың Батысша білім-тәрбие алған зиялы қауымның ұлтына пайдасы жоқ, оныұлты пайдаланбайды дегені бүгін бізге де жат емес. Мұның басты себебі ұлы тұлғаның «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл» дегенінің мемлекеттіміздің ең басты рухани көрсеткіші бола алмауынан туындап отыр (Шоқай, 2007а: 133).

Мұстафа Шоқай азаттық, автономия және ұлттық тәуелсіздік туралы идеялары мен ой-тұжырымдарын демократиялық дүниетаныммен тығыз байланыста қараған. Осы мағынада әр халықтың, оның ішінде әрбір жеке адамның азаттығы мен тәуелсіздігін бүкіл қоғамның басты көрсеткішідеп білген М. Шоқай «Ататүріктің реформалары» атты 1939 жылы жарияланған мақаласында: «Ұлттық еркіндік пен азаттыққа талпыну табиғаттың болмайтын заңы тәрізді нәрсе. Егер оған сәл мүмкіндік туыла қалған жағдайда, ол, сөзсіз, өзін көрсетпей қоймайды» деді (Шоқай, 2007б: 343). Алайда мұнымен шектелмей, автор Ататүрікке дейінгі Түркияда жүргізілген реформалардың мемлекеттің ішкі өмірін қозғаусыз қалдырып, тек сырттай өзгеріс жасауға бағытталғанын айта келіп, «ұлтты көтеру көбіне-көп ішкі реформаларға байланысты болатынын» атап көрсетті (Шоқай, 2007б: 345). Бұл ойлар бізге де тағлымсыз емес.

Адамзат қоғамының дамуында рухани саланың кештеу жетілетіні белгілі. Алайда, оның негізі мемлекеттің сипатымен, қоғамдағы ұлттық мүдделердің нақты қойылу деңгейімен және оның оңды шешілуімен қаланатыны мәлім. Сол себепті еліміз егемендікке жетіп, мемлекетіміз тәуелсіз алғанымен ұлттық сананы қалыптастырудың күн тәртібіне өткір қойылмай, сан жылдар бодандықта қордаланаған ұлтсыздық, рухсыз психологиядан арылу бағытында батыл шаралар жүзеге асырылмай отыр. Тәуелсіздік - әрбір мемлекеттің атрибуты десек, ал бостандық, азаттық пен еркіндік сол мемлекеттің әрбір мүшесінің асқақ арманы мен өмір сүру тәсілі екені аян. Бұл бағытта 30 жылда күрделі өзгерістер жүзеге асқанымен тоталитарлық жүйеден демократиялық тәртіпке өтуде төте жол жоқ екенін біздің тәжірибеміз де дәлелдеді.

Бүгінгі күні халқымыздың өз ұлттық ділінде жатқан дәстүрлі мәдениетінің прогрессивті белгілерін – бостандық пен бейбітшілік сүйгіштік, өзара адамгершілік сыйластық, бірлік пен тұтастық, ынтымақтастық және төзімділік, табиғатқа ерекше қатынас, үлкендерге құрмет, тұрмыста ізгілікті мінез-құлық, ұрпақтар жалғастығын сақтау сияқты адами қасиеттерді алда да дамыта түсу, елімізді өздерінің Отаны санайтын барлық басқа этнос өкілдерінің нәсіліне, тілі мен діліне, дініне қарамай ортақ құндылықтармен біріктіре, ұйыстыра түсу тәуелсіздікті тұғырлы етудің аса қажетті компоненттері екені даусыз. Бұл айтылғандарды мемлекет қайраткері, тамаша жазушы Әнуар Әлімжановтің «Мұстафа Шоқай... ол кім?» деген көлемді мақаласындағы керемет шабытпен жазылған мына сөздермен түйіндеуге болар еді: «Ұлылық дегеніміз – ұлы құлдық дейтін сөз бар. Ол (Мұстафа Шоқай – Ә.Б.) халықтардың егемендігі, теңдігі туралы өз мұратының құлы болған адам, осы мұрат жолында хас батырларша қайтпай,

қайыспай қызмет еткен адам...» (Өлімжанов, 1991: 2). Бұған бірдеңе қосу қиын, тек бас июге ғана болады.

Қорытынды. Мұстафа Шоқай Түркістанда тәуелсіз ұлттық мемлекет болуын армандады. Осы идеядан туындаған, жер бетінде қазақ барда мәңгі өлмейтін, саяси сипаты жағынан да, әлеуметтік әлеуеті жағынан да, экономикалық тұрпаты жағынан да жаңадан құрылып жатқан тәуелсіз Қазақстанымыздың бүгінін байытып, келешегін кемелдендіре түсетін телегей теңіз мол мұраны әлі де тереңірек зерттей, молынан игере түсу үшін мынандай ұсыныстар жасағымыз келеді.

Біріншіден, осы кезге дейін Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістан» журналына жарияланған 200-ден астам мақаласы, «Советтер қол астындағы Түркістан», «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» және екі томдық хаттары ғана қазақ тіліне аударылған. Қалған 800-ден астам еңбектері ана тілімізге аударылуы керек, мұнсыз Мұстафа Шоқайдың жалпы мұрасын, оның ішінде тәуелсіз мемлекет туралы ой-тұжырымдарын толық тану мүмкін емес.

Екіншіден, Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары, бір жағынан, ұлттық сананы қалыптастыра және жетілдіре түсетінін ескерсек, екінші жағынан, тәуелсіз ұлттық мемлекет те ұлттық сананы жаңа биікке көтеретінін ұғынған жөн. Осындай себептен осыларды жүйелі де тұрақты насихаттау мақсатында түрлі іс-шараларды: семинар, дөңгелек үстел, конференциялар, БАҚ кеңінен пайдалану қажет.

Үшіншіден, бүгінгі заман талабына сәйкес елімізде тәуелсіз ұлттық мемлекетті қалыптастыру мәселелерін тарихи және саяси аспектілерде қарастырған ғылыми жұмыстар жазылып, диссертациялар қорғалып жатса, дұрыс болар еді. Қазір күні мұндай еңбектер жоқтың қасы.

Қорыта айтқанда, Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі, мол шығармашылық мұрасы тәуелсіз Қазақстанымыздың тынысын байытуға, мемлекеттіліктің саяси негіздерін нығайтуға, демократиялық үрдістерді тереңдете түсуге, қоғамдағы ұлттық бірлікті және басқа этнос өкілдерімен ынтымақтастықты арттыруға, жинақтай айтқанда қол жеткен тәуелсіздігімізді тұғырлы ететүсуге игі ықпал етері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Алтынсарин Ы. Өнер-білім бар жұрттар. Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер. Алматы: «Жалын», 1991. 240 б.

Өлімжанов Ә. «Мұстафа Шоқай... ол кім? // Қазақ әдебиеті. 1991. 24, 31 мамыр.

Бөкейханов Ә. Алаш ұлына! // Қазақ. №225, 1917, 12 сәуір.

Дулатов М., Бөкейханов Ә. Минскіден жедел хат, 15 наурыз. // Қазақ, №223, 1917, 24 наурыз.

Диманштейн С. (подредакции) Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Коммунистическая акад., Ком. по изучению нац. вопроса. Москва: Изд-во Коммунистической акад., 1930. 22 см.

Есмағамбетов К. Тәуелсіздіктің таңшолпаны. Егемен Қазақстан. 2007. №5, 9 қаңтар.

Жетпісбаева М.С. Мұстафа Шоқай және ұлттық тәуелсіздік мәселелері. Алматы: ҚР БҒМ ҒЛ ФСДИ, 2013. 191 б.

Қыстаубаева, Сефа Хәкимоглы; Ред. Ә.Ш. Сәйдембаева. Алматы, 2015. 414 б.

Қойгелді М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқайұлы. Ақиқат, 1993. №3. 71-79б.

Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: «Қазмемкөркемәденбас». 1961. 693 б.

Тайжанов А. Тәуелсіздік және ұлттың рухани болмысы мен санасы. Егемен Қазақстан, 2011. № 636-639, 17 желтоқсан.

Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. Алматы: «Толғағай группа». 2010. 496 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. // Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б

Шоқай М. Библиографиялық көрсеткіш / ҚР Ұлттық кітапхана; Жоба жетекшісі және кіріспе сөзін жазған Қ.Л. Есмағамбетов; Идея авторы Ә. Бәкір; Құраст.: Д.А. Балғымбаева.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VIII том. А.: Дайк-Пресс, 2013. 560 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. IX том. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 568 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 1 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 352 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 384 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 2 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 392 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. II том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.

Ысымұлы А. Мұстафа жолы. Зерттеулер мен арнаулар жинағы. Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2015. 568 б.

References

Altynsarin.Y. Oner-bilim bar zhurttar. Olender, angimeler, ocherkter, hattar zhane estelikter (People with art and education. Poems, stories, essays, letters and memoirs). Almaty: «Zhaly», 1991. 240 b. [in Kazakh].

Alimshanov A. «Mustafa Shokai... ol kim? (Mustafa Shokai... who is he?). Kazak adebieti. 1991. 24, 31 мамыр. [in Kazakh].

Bokeihanov A. Alash urya (The motto of Alash). // Kazak, №225, 1917, 12 sauir. [in Kazakh].

Dulatov M., Bokeihanov A. Minskiden zhedel hat, 15 nauryz (Urgent letter from Minsk). // Kazak, №223, 1917, 24 nauryz. [in Kazakh].

Dimanshteina S (podredaksi) Revolsia i nasionalnyi vopros: dokumenty i materialy po istori nasionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke (Revolution and the national question: documents and materials on the history of the national question in Russia and the USSR in the 20th century) / Kommunisticheskaya akad., Kom. po izucheni nas. voprosa. Moskva: Izd-vo Kommunisticheskoi akad., 1930. 22 sm. [in Russian].

Esmagambetov K. Tauelsizdiktin tansholpany (The dawn of independence). Egemen Kazakhstan, 2007. №5, 9 kantar. [in Kazakh].

Jetpisbaeva M.S. Mustafa Shokai zhane ulttyk tauelsizdik maseleleri (Mustafa Shokai and issues of national independence). Almaty: KR BGM GL FSDI, 2013.191 b. [in Kazakh].

Kystaubaeva, Sefa Hakimogly (Sefa Hakimogly); Red. A.S. Saidembaeva. Almaty, 2015. 414 b. [in Kazakh].

Koigeldi M. Kazak ult azattyk kozgalysy zhane Mustafa Shokaiuly (Kazakh national liberation movement and Mustafa Shokaevich). Akikat, 1993. №3.71-79 b. [in Kazakh].

Kunanbaev. A. Shygarmalarynyn bir tomdyk tolyk zhinagy (Complete collection of works in one volume). Almaty: «Kazmemkorkemadenbas». 1961. 693 b. [in Kazakh].

Taizhanov A.Tauelsizdik zhane ulttyn ruhani bolmysy men sanasy (Independence and the spiritual nature and consciousness of the nation). Egemen Kazastan, 2011. №636-639, 17 zheltoksan [in Kazakh].

Ualihanov.Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 4 tom (A collection of multi-volume works. Volume 4). Almaty: «Tolagai gruppа». 2010. 496 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 12-tomdyk. 1-tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 1) // Almaty: Daik-Press, 2012. 544 b. [in Kazakh].

Shokai M: bibliografilyk korsetkish (Bibliographic index) / KR Ulttyk kitaphana; Zhoba zhetekshisi zhane kirispe sozin zhazgan K.L.Esmagambetov; Idea avtory A.Bakir; Kurast.: Balgymbaeva D.A. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. VIII tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 8). Almaty: Daik Press, 2013. 560 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. VIV tom. (Complete collection of works. Volume 12. Volume 9). Almaty: Daik Press, 2014. 568 b. [in Kazakh].

Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk. 1 tom (Favorite works: Three volumes. 1 vol). Almaty: «Kainar» baspasy. 2007. 352 b. [in Kazakh].

Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk. 3 tom (Favorite works: Three volumes. 3 vol). Almaty: «Kainar» baspasy.2007. 384 b. [in Kazakh].

Shokai M.Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk.. 2 tom (Favorite works: Three volumes. 2 vol). Almaty: «Kainar» baspasy. 2007. 392 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. II tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 2). Almaty: Daik Press, 2012. 640 b. [in Kazakh].

Ysymuly A.Mustafa zholy. Zertteuler men arnaular zhinagy (Mustafa's way. Collection of researches and dedications). Astana: «Saryarka» baspasy, 2015. 568 b. [in Kazakh].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_92

**АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЖЕР МӘСЕЛЕСІН РЕТТЕУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ
(СЕМЕЙ Өңірі мысалында)****Ержан Саньязов^{1*}**¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Қазақстан, Семей қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: e1753724@gmail.com

Түйіндемe. Мақала Қазақ даласында земство ісінің қалыптасуы мен соған орай жер мәселесіне қатысты туындаған мәселелерді талдауға бағытталған. Жергілікті басқару мен кеңестік билік тұсындағы өзін-өзі басқару жүйесінің қалыптасуы мен ерекшеліктеріне Семей өңіріндегі земстволық құрылым тарихы мысалында талдау жасалады. Сонымен қатар, қазақ либералды зиялыларының земство туралы ойлары мен өзін-өзі басқаруды енгізу жолындағы күрестеріне мән беріледі. Земство дегеніміз не деген сауалға жауап бере отырып, оларды қазақ даласына енгізудегі қиыншылықтарына шолу жасалынады. Халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған земство мекемелерінің әлеуметтік-экономикалық қызметінің негізгі бағыттары қарастырылып, земстволардың ауылшаруашылық өнімдерін дамытудағы, жол салудағы, саудадағы рөлі қарастырылады. Ең бастысы земстволар халық ағарту ісімен, медицинаны жетілдірумен, тұрғындарды әлеуметтік қорғау ісімен айналысқан.

Кілт сөздер: земство, далалық өлке, ұлттық зиялылар, Семей, земстволық басқарма

МРНТИ 03.20.00.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШОРДЫНЦЕВ В РЕШЕНИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ
ВОПРОСОВ (НА ПРИМЕРЕ СЕМЕЙСКОГО КРАЯ)****Ержан Саньязов^{1*}**¹Казахский инновационный гуманитарно-юридический университет, Казахстан, Семей.

*Автор-корреспондент

E-mail: e1753724@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена процессу организации земства, то есть местной власти на территории Казахстана. Анализируются процессы формирования органов местного самоуправления в период двух революций начало XX века. Материалы статьи помогают понять характер развития земских отношений в Восточном Казахстане в изучаемый период. Автор приходит к выводу, что советская власть в 1917-х гг. через направляемое землеустройство стремилась к концентрации земельных ресурсов в руках государства.

Анализируются процессы формирования органов местного управления и самоуправления в период становления советской власти. Влияние казахской либеральной интеллигенции в вопросах организации местной власти.

Ключевые слова: земство, Степной край, интеллигенция, Семей, земская управа

IRSTI 03.20.00

**THE ALASHORDA MEMBERS ACTIVITIES IN SOLVING LAND ISSUES
(ON THE EXAMPLE OF THE SEMEY REGION)****Yerzhan Sanyazov^{1*}**¹Innovative University of Humanities and law. Kazakhstan, Semei

*Corresponding author

E-mail: e1753724@gmail.com

Abstract. This article is about the process of organizing local authorities on the territory of Kazakhstan, which called “zemstvo”. The processes of local self-government bodies formation during the period of two revolutions at the beginning of the twentieth century are analyzed. The materials included the article helps to understand the nature of the development of zemstvo relations in East Kazakhstan during the period under study.

The author comes to the conclusion that the Soviet power concentrate land resources in the hands of the state in the 1917s. years, through directed land management.

The processes of formation of local government and self-government bodies during the period of formation of the Soviet power are analyzed. The influence of the Kazakh liberal intelligentsia in the organization of local government was studied.

Keywords: zemstvo, steppe region, intelligentsia, Semey, zemstvo council.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның қоғамдық – саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде елеулі рөлдердің бірін атқарған Земстволық мекемелердің тарихи зерттеу, әрі оны ғылыми тұрғыда жалғастыру тәуелсіз Қазақстанның тарихшыларының еншісіне тиді. Өз заманында халқымыздың, жұрттың қажеттігін орындаған Земство мекемесінің іс-әрекеті сол дәуірдегі бүкіл қоғамның шыңына шықты. Қазақ зиялыларының жұмысын көрсету, олардың жер мәселесін шешуді басты мақсат еткені тақырыптың өзектілігін айқындады.

Методология. Зерттеу әдістері тарихи салыстырмалы тәсілдерге және тарихилық принципке негізделген. Аталған әдістер кешені өзара бірін-бірі толықтыра отырып, мақаланың ғылыми толықтығы мен тереңдігіне негіз бола алды. Сонымен қатар, тарихи деректер кешені мен тарихнамалық зерттеу еңбектеріндегі ой-пікірлерге талдау жасалынып, соның негізінде өзіндік пікір қалыптастыруға көмектесті.

Талқылау. Мақаланы жазудағы негізгі дерек көздеріне земстволық мекемелер құжаттарын басшылыққа алу, земство қызметін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Себебі, аталған құжаттар тікелей земстволық мекемелер құрылған, жұмыс жасаған, жойылған тұстағы қызметтерімен байланысты қалыптасқан. М.В. Угрюмова зерттеулеріне сүйенсек, хронологиясы жағынан земстволық мекемелер құжаттары ресейлік земство қалыптаса бастаған кезеңнен, яғни 1894 жылдан 1919 жылға дейінгі аралықты қамтиды (Угрюмова, 2014: 207). Сонымен қатар, земство тарихын ашуға көмектесетін деректер еліміздігі мемлекеттік архив қорларында сақталған. Сондай архивтердің бірі - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Семей өңірі архивтері. Земство тақырыбын ашуға көмектесетін бірқатар құжаттар, әсіресе жекелеген ұлт зиялылары мақалалары бүгінде құжаттық жинақтар негізінде жариялануы-мәселені деректік тұрғыдан байытып отыр.

Мәселенің тарихнамасына тереңірек үңілсек, Ресейдің өзінде земстволық мекемелер тарихы XIX ғасырдың соңында-ақ зерттеле бастағанмен, негізгі еңбектер XX ғасырдың басында земстволық мекемелердің елу жылдық мерейтойы тұсында жариялана бастағанын байқауға болады. Алғашқы зерттеу еңбектерінің қатарында әлі де маңызын жоғалта қоймаған Б.Б. Веселовский (Веселовский, 1909–1911) зерттеуінің алар орны ерекше. Алғашқы земствотанушылардың еңбектері бай фактілік және статистикалық мәліметтерге толы болуымен ерекшеленетіндіктен, бүгінгі таңдағы зерттеушілер үшін XX ғасырдың басында жарық көрген еңбектердің маңызы өте зор. Тіптен, кеңес өкіметінің келуімен земстволық басқарудың жойылуына дейін-ақ аталған мәселеге қатысты өзіндік тарихнама қалыптасқандығын көруге болады.

Оның айқын дәлелі ретінде В.В. Киршманның Петербург пен Мәскеудің басылымдары беттеріндегі земстволық реформаға қатысты мақалаларды талдауға бағытталған кандидаттық диссертациясын (Киршман, 1949), А.Я. Старикованың (Старикова, 1953) земствоға қатысты орыс революциялық-демократиялық публицистика материалдарын талдаған, В.В. Гармизаның (Гармиза, 1957) 1864 жылғы земстволық реформаның дайындалуы туралы зерттеулерін атап өтуге болады. Аталған еңбектер XX ғасырдың 50-60 жылдары жарық көргендерімен, бірқатар объективті мәліметтерді қамтығандықтан өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Авторлар өз зерттеулерінде земство тарихының тарихнамасын жан-жақты талдап қана қоймай, реформаның жүргізілуін, земстволық

либералдық-буржуазиялық қозғалыс жайында, земство мен самодержавие хақында, земстводағы әлеуметтік күрес туралы мәселелерді қарастырған. XX ғасырдың 90-жылдары Ресейдегі земстволық басқару туралы Г.А. Герасименконың (Герасименко, 1990), Н.Г. Королеваның (Королева, 1995), В.Ф. Абрамовтың зерттеулері өзекті болып табылады (Абрамов, 1996).

Қазіргі таңдағы тарихнамада земство тарихын зерттеу негізінен диссертацияларда басым. Земство тақырыбын ғылыми тұрғыдан талдау, көрсетілген мәселеге қатысты жүздеген тың деректерді ғылыми айналымға енгізіп қана қоймай, мәселенің кең ауқымда, түпкілікті ашылуына негіз бола алары сөзсіз. Ондай зерттеулер қатарында, В.А. Горновтың (Горнов, 1996), Е.В. Чернышеваның кандидаттық диссертацияларын атап өтуге болады (Чернышева, 2000.).

Ал, М.Д. Ахметов (Ахметов, 2000: 27) өзінің диссертациялық зерттеуінде Қазақстанның дамуындағы жергілікті өзін-өзі басқару мәселесін арқау етіп алып, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы өзін-өзі басқару ісінің тарихи-құқықтық тәжірибесін жүйелі зерттеген.

Академик С.З. Зиманов ағамыз 1917 жылдың қарсаңында қазақ зиялылары арасында *земство* идеясы әсіресе өзекті болғандығын атап өтуі де негізсіз емес. Академиктің пайымдауынша: «Өзін-өзі айқындау өзін-өзі басқару ретінде, ал өзін-өзі басқару – земство ретінде қабылданды» (Зиманов, 1987: 256). Сонымен қатар, Қазақстандағы өзін-өзі басқару идеясы Ресейдегідей дәстүрлі болмады. Қазақ зиялылары ұмтылған земство шын мәнінде қауымды, яғни көпшілікті билікке тартып, шешімді ортақ қабылдау арқылы қоғамды оң өзгерістерге әкеле алатынына сенді. Ә. Бөкейхан өз еңбектерінде қоғамдық істерді сауатты жүргізуге земство көмектесетініне сенген (Камалдинов, 2004: 35-37).

Қазақстан тарихындағы земство тарихына ден қойып қалам тартылған зерттеулерді кеңірек талдар болсақ, Қазақстанның әр жерлеріндегі құрылған Земство мекемелерінің тарихы Қ.А. Жиреншиннің: «Политическое развитие Казахстана в XIX-начале XX веков» атты еңбегінде сипатталғанын байқаймыз. Сонымен бірге, бірқатар зерттеулер Алаш қаласы болған Семей өңіріндегі тарихи оқиғаларға арналғанын көруге, оның ішінде Е.Е. Сайлаубайдың «Алашорда және оның Шығыс бөлімі» атты кандидаттық диссертациясында Семей облыстық Земство мекемесінің тарихына тоқталып кеткендігін көреміз (Сайлаубаев, 1997:120).

Тіпті, тақырыпқа байланысты зерттеу еңбектерінің ішінде 1918 жылдың бас кезінде баспа беттерінде жарық көрген еңбектердің қатарында Земствоға қатысты тұжырымдар ұлт тірегі болған Әлихан Бөкейханов еңбектерінде сол кезде-ақ көрсетілген. Ә. Бөкейханов Земствоның не екенін былай түсіндірді: «Земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс мекеме, жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілігінде Земство билейтін іс болмайды. Земство үш орында үш дәреже» (Бөкейханов, 1996: 326). Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері қазақ тарихшылары Алаш мәселесін зерттеуде Земствоға қысқаша шолулар жасаған.

Уақытша өкімет тұсында аймақтық жерлерде түрлі деңгейде құрылып, жаңа сипат алған мәселелермен қатар дүниеге келген Земство мекемесі қоғамда қандай қызмет атқарғанын көрсету, әсіресе Семей қаласында құрылған облыстық Земство мекемесінің қоғамдық-саяси қызметі қандай болды және нақты ол мекеме қандай іс-шараларға араласқанын айқындай түсу басты мақсат болды.

Нәтиже. 1917 жылы Ақпан төңкерісі патша өкіметін құлатып, жоғары билік жүйесіне басшылыққа келген Уақытша өкімет басшылары аймақтық, облыстық жерлерде түрлі деңгейдегі комитеттер мен мекемелер құруға нұсқау жарлықтар (1917 ж. көктем) беруін, сол жарлықтарға байланысты Семей қаласында облыстық Земство мекемесі құрылғанын (1917 ж. 18 желтоқсан) баянды етуге тырысқан. Земство мәселесі барлық облыстық қазақ съездерінде күн тәртібіне енгізілді, соған орай мәселені шешу жолдарына қатысты ұсыныстар да алуан түрлі болды. Егер, 1917 жылы 2-8 сәуір аралығында өткен Торғай облыстық қазақ съезді «жалпы негіздегі земстволық басқаружы негізуді» ұсынса (Алаш орда, 1992: 47-48), сол жылдың 27 сәуірі мен 7 мамыр аралығында өткен Семей облыстық съезді басқа ұстанысда болды. Аталған мәселеге қатысты қарарда жергілікті өзін-өзі басқаруды тез арада енгізіп, аймақтың ерекшелігінен шыға отырып, облысты басқаруға тұрғындардың қатысуын айқындау қарастырылды. Ал, Орынборда 1917 жылдың 21-28 шілде аралығында өткен

Жалпықазақ съезінің земствоға қатысты қаулыларында Уақытша үкіметтің шешімдеріне сәйкес далалық өлкеде болыстық земстволар отырықшы аймақтарда құрылуы тиіс болды. Земстволардың көшпелі аймақтарда құрылуы алдағы уақытта өтетіноблыстық земство жиналысында қарастырылуы тиіс болды.

Көріп отырғанымыздай Қазақстандағы өзін-өзі басқару Ресейдегідей жолға қойылмағанмен, интеллигенция тарапынан бұл бағытта көп жұмыс жасалынды. Ұлттық интеллигенция үшін земство мемлекетті басқаруда қоғамның барлық таптарының қатысуы арқылы шынайы басқаруға мүмкіндік беретін негізгі қайнар көз болды. Өзін-өзі басқару, автономия идеялары негізінен земстводан көрініс тапты. «Жұртқа пайдалы заңның бірі земство еді, мұның Ресейде басталғанына елу жыл болды. Сонан бері жұртқа тегіс жайылмай, бірте-бірте көбейіп келеді. Енді біраз жылдарда біздің қазақ облыстарында да земство ашылу ықтималы бар» (Қазақ газеті, 1998: 64) деп 1913 жылы М. Дулатов үлкен үмітпен жазғанындай, қазақтар асыға күткен земство енгізу туралы заңды Уақытша үкімет 1917 жылдың 17 маусымында бекітіп, осы жылдың 20 шілдесінде «Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай және Орал облыстарында земство мекемелерін ашу туралы» қаулысын жариялады (Жиренчин, 1996:330).

Земство құру ісі. Зерттеулерге сүйенсек земстволық реформа дайындау ісі, 1917 жылдың 22-24 наурызында басталған. Ол мәселемен 1917 жылы 26 наурызда құрылған болыстық земство туралы комиссия айналысты. Жалпы, земство құру ісі Уақытша үкіметтің «Дала облыстарында земство тәртібін жүргізу турасында» деген қаулысына сәйкес тамыз айына дейін аяқталуы тиіс болатын. Осылайша қазақ даласында земстволық басқару ісі енгізіле бастағанмен, қаржының жетіспеушілігі, қаулының бұрмалануы секілді олқылықтар орын алып отырды.

Земствоны тез арада енгізуді іске асыруда Омбы-Петроград-Омбы-Семей бағыттарында бірнеше рет іскерлік жеделхаттар жіберілді. Нәтижесінде 1917 жылдың қыркүйек айынан земство жүйесі Семей өңіріне енгізілді (ҚР ОМА, 4:45-48). Мысалы, Түркістан өлкесіне земствоны енгізу өлке әкімшілігі тарапынан дайындалған ережелер негізінде жүзеге асты. 1917 жылғы 25 сәуірдегі Түркістан комитеті қаулысына сәйкес Жетісуда земствоны енгізу ережелерін дайындау М. Тынышпаев, Д. Шкапскийлерге тапсырылды (ҚР ОМА, 1:465).

Қазақстандағы земстволық қозғалыстың кең өрістеген өңірі Семей облысы болды. Нәтижесінде, Семей облысы бойынша земстволықты басқарудың енгізілуі пәрменді сипатта жүргізілді. Жер-жерде земство сайлауының өтуі қазақ жұртшылығын біріктіре түсті. Көпшілікке земство ісін түсіндіру жұмыстары қолға алынды. Земствоның не екендігін Ә. Бөкейхан былайша түсіндіреді: Земство – жұрт сайлап қоятын мәжіліс мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земство билемейтін іс болмайды (Алаш көсемсөзі, 2011: 384).

Осы жерде, Алаш көшбасшысы қазақ облыстарына земство енгізу үшін күресін 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясына дейін, шамамен 1904 жылы бастағандығын айта кету маңызды. Оның себебін мақалаларының бірінде былай түсіндіреді: «60-жылдардағы қайырымдылық реформалардың қатарында алғашқы орындардың бірін 43 жыл бұрын еуропалық Ресейдің 34 губерниясына орнатқан жергілікті өзін-өзі басқару мекемесі - земство алады. Орыс земствосының 40 жылдан астам ғұмыры земстволық медицина, халыққа білім беру, халық шаруашылығын зерттеу сынды жарқын істерімен және халықтың саяси құқың кеңейту жолында үкіметке қарсы одан да жарқын күресімен танылды. Үкіметтің билікті халық мүддесіне қарағар асыра пайдалануына қарсы ашық оппозиция... земстволарда шоғырланды. Сол себепті, үкімет оны өзінің жауы санады» (Алаш көсемсөзі, 2011: 384).

Земство тиімділігі туралы М. Әуезов те өз пікірін білдіріп, земствомен қатар кооперативтер де тиімді екенін жан-жақты талдап берген: «Ел қамына еңбек қылу бұл уақытта екі жікке бөлінеді. Бірі - ел иен жайылып еркін кетіп, жұрттық деген үйден айырылып, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кететін болып қиыны қашқан күнде, саясат құрсауын салып ел қылып қалқитам дейтін саяси қамқорлардың қызметі. Екінші – елдің мұның ұғып, мұқтажын толықтырып, елмен қол ұстасып, еңбекке түсіндіріп, шаруасын, оқуын, өнерін түзеп іштен жетілем дейтін земство, кооперативтер жұмысы» (Алаш көсемсөзі, 2011: 384).

1917 жылы тамыз айының санында «Сарыарқа» газеті: «Өскемен, Зайсан уезі көш басшы сияқты земство сайлауы жолын көрсетіп, жобасын ұқтыратын кісілерді

(инструкторларды) елге шығарып, список жасатып жүр, деп хабарлай келіп, сегіз аудан болған Семей уезіне қазаққа қазақтың өзінен ел ішіндегі жүйрік, көсем ақсақалдардан бес кісі, ішінде Шәкәрім ақсақал мен Біләл Кекетаев бар, мұжыққа үш орыс сайланды, бұлардан басқа төрт кісі запас болды» (Земство кіргізу қамы, 1917) делінген.

Көріп отырғанымыздай Қазақстандағы земство ісінде 1917 жыл қарқынды жыл болды. Әсіресе, Семей өңірінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық өмірі қыза түскен болатын. Облыстық атқарушы билік аппараты – Делегаттар кеңесінің құрылуы, оған облыстағы жетекші саяси күштердің өкілдерінің тең дәрежеде тартылуы демократиялық ағымның іс жүзіндегі көрінісі болды. Қазақ қоғамының тірегі болған Қазақ комитеттері мен қазақ қайраткерлерінің саяси белсенділігі облыстағы саяси күштердің олармен, санасудың жаңа қырын көрсетті. Ұжымдық монографиялардың бірінде оны «Ол облыстағы негізгі демографиялық және экономикалық басымдылықтардың қазақтар жағында екендігін толықтай сезінулері деп көрсетеміз» деп атап өтті (Қазақ мемлекеттілігі, 2018: 402). Делегаттар кеңесінен кейінгі жер комитеттерінің құрылуы, земство жұмыстарының ұйымдастырылуы, уездік, облыстық атқару комитеттерінің және тағы басқа мекемелердің іс-әрекеті барысында облыс бойынша қалың қазақ жұртшылығына арқа сүйеген жергілікті қазақ зиялыларының жалпықазақтық сипаттағы қызметтерінің өрістеуі көп жайдыаңғартады.

1917 жылдың қазан-қараша айларындағы большевиктік қозғалыстың Петроградтағы саяси билікті қолдарына алуы Ресейдің басқа аймақтарында күрделі өзгерістер әкелді.

Земство құру жолындағы кедергілер. Қалыптасқан күрделі саяси жағдайға қарамастан облыстық Земство сайлауы өтіп, оның жұмысы басталып кетеді. Төтенше Семей облыстық Земство жиналысы гласныйларының мәжілісі өз жұмысын 1918 жылғы 17 қаңтарда бастайды. Земство жиналысының алғашқы мәжілісінде ұйымдастыру мәселесі бірінші кезекте қаралады. Семей облыстық Земство төрағалығына Р. Мәрсеков, мүшеліктеріне Троцкий, Ғаббасов, Ляшкевич және Сатбаевтер сайланады. Облыстағы Комиссариаттан кейін өзін-өзі басқару жүйесіне жататын облыстық Земство бірден-бір беделді саяси ұйым ретінде қалыптасады. Оның басшылығына Р. Мәрсеков, Х. Ғаббасов пен Сатбаевтардың болуы Алашорда бағытындағы қазақ қайраткерлерінің облыстағы саяси билікті өз қолдарына алуға ұмтылғанын көрсетеді (Қозыбаев, 1990: 13).

1918 жылы қаңтар айының 20-нан бастап Семей облысында большевиктік қозғалыс өрістей түсті. Нәтижесінде облыс орталығы Семей қаласында 1918 жылы 2 ақпанда Кеңес өкіметі билігі жарияланды. Өлкеде Кеңес өкіметінің билігінің орнауы саяси күштердің ара салмағына күрделі өзгерістер енгізді. Сонымен Семей облысында ақпан айының басында екі билік жүйесі қалыптасты, бірі – Кеңес өкіметі, екіншісі – Облыстық Земство жиналысы (Қойгелдиев, 1995: 213).

Алаш автономиясының жариялануына байланысты, оның Уақытша Ұлттық кеңесі – «Алашорда» Семей өңіріндегі саяси билікті өз қолдарына толықтай алуға ұмтылды. 1918 жылы 31 қаңтардағы Семей облыстық Земствоның бірінші төтенше жиналысында өлкедегі қалыптасқан саяси жағдайға байланысты Семей облысы жұртшылығына арналып арнайы үндеу қабылданды. Семей облысындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайларға мінездеме беріліп саяси жағдайға қарай ойысады. Орынборда өткен екінші жалпы қазақ съезінде қаулы қылған автономия мәселесін сөз етеді. Қазақ өлкесінде қазақ ауылының автономияны қолдайтындықтарын айтып, ендігі сөз орыны тұрғындарда екендігінде (Скрипилев, 1982: 87) деп айтылады.

Семей облыстық шаруа, жұмысшы және солдат депутаттарына 1918 жылы наурыз айында өткен біріккен съезінде Сібір автономиясы туралы ғана қаулы қабылданды. Онда Сібір автономиясын халыққа жат құбылыс деп көрсеткен.

Семей облыстық Уақытша Комиссариатының, жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің және Қазақ комитетінің өзара келісімге келуі нәтижесінде біріккен съез өткізуге мүмкіндік туды. Бұл съез 1918 жылы 10 наурызда Семей қаласында ашылды. Билік пен Земство мәселесіне қатысты төмендегідей қаулы қабылданды: «Бір ғана билік иесі ретінде Кеңестерді мойындайды. Облыстық және уездік Земство таратылған деп есептелінсін, ал Земство қызметі тиісінше Облыстық және уездік біріккен Кеңестер қарамағына берілуі керек, оларда ерекше Земство бөлімдерін құрып, соларға облыстық Земство шаруашылығына тиісті барлық істерді берсін, Земствоның тамырына балта

шабылуы қазақ өкілдерінің саясатқа араласуына шектеу болады».

1918 жылы маусым айының бас кезінде кеңес өкіметі құлатылып, жаңа азаматтық билік жүйесі қалыптаса бастады. Семейдегі ресми билік иелері Сібір үкіметіне бағынышты болды. Семей облыстық Земство басқармасының төрағасы мен мүшелері өз жұмысын 1918 жылы 27 маусымда бастады.

Земство басқармасы 1918 жылы 17 қаңтарда бірден-бір беделді саяси ұйым ретінде қалыптасты. Оның басшылығында Р. Мәрсековтің болуы Алашорда бағытындағы қазақ қайраткерлерінің облыстағы саяси билікті өз қолдарына алуға ұмтылғанын көрсетті. Райымжан Мәрсеков, өзіміз білетіндей XX ғасыр басындағы билікті қоғам және мемлекет қайраткері. Талантты теоретик, журналист, білімді заңгер ретінде танылған ол да Қазақстандағы земстволық өзін-өзі басқару ісінің идеологтарының бірі болғандығын көруге болады.

Қазақ демократиялық интеллигенциясы үшін әр уақытта ең негізгі мәселе-жер мәселесі болды. Жер мәселесі XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ елі үшін қоғамдық маңызын ғылыми тұрғыда өз дәрежесінде көтеріп және оны терең түсіндіріп берген қайраткер, ғалым әрине Әлихан Бөкейханов болғандығын жоғарыда да атап өттік (Қарымсақова, 1980: 120).

Алаш зиялы қайраткерлері аса маңызды деп санаған жер мәселесі Семей облысында ресми тұрғыдан қарала басталды. Жер мәселесіне байланысты арнайы мақсатта басқосулар өтті. 1917 жылы 22 маусымда жер комитеттерін құру мәселесі қаралып, шешім қабылданды. Жер комитетінің құрамына Алаш қайраткерлері Мәрсеков, Ғаббасов және т.б. енді. 1917 жылы 11 шілдеде Облыстық жер комитетінің бірінші мәжілісі өтті. Осы мәжілісте ұйымдастыру шаралары талқыланып Ғаббасов комитет төрағалығына, Мәрсеков орынбасарлығына сайланды.

Қалыптасқан күрделі саяси ахуалға қарамастан земство өз жұмысына кірісе бастады. Төтенше Семей облыстық Земство жиналысының алғашқы отырысында ұйымдастыру мәселесі бірінші орында тұрды. Облыстық земство, сонымен бірге, Ресейдегі саяси маңызы бар барлық іс-шараларға да мұқият мән берді. Мысалы, Облыстық земство өкілдері ретінде И. Әлімбеков Самара қаласында өткен Сібірдің өзін-өзі басқару органдары съезіне қатысып қайтқандығы айтылады. (ҚРОМА, 208:162).

Семей облысы земство мекемелерін ашуда қазақ комитеттері аса белсенділік көрсетті. Земство сайлауында қазақтардың жергілікті ұлт өкілдері ретінде көп дауыс алуына, сөйтіп елдің саяси белсенділігінің артуына септігін тигізді. Оның бір мысалы Р. Мәрсеков, С. Дүйсенбин, И. Әлімбеков сияқты Қазақ комитетінің өкілдері мұжықтар Кеңесіне (Крестьянский Совет) барып, қазақ пен мұжықтардың бірге сайлау өткізгендігі жөн екендігін, земствоға мүшеліктің тең жартысын алуды дәметкен (аздағына қарамай) мұжықтардың адам санына қарай сайлаудың дұрыстығына көзін жеткізіп, ақыры бір Семей уезінің өзінде қазаққа 32, мұжыққа 12 мүшелік орын болсын деген ортақ мәмлеге көндіреді. 1918 жылы 17 қаңтарда гласнойлардың Семей облыстық жиналысы өткізіліп, онда облыстық земство басқармасының құрамы бекітілді. 25 гласной қатысқан жиналыста 21 дауыс алып Райымжан Мәрсеков басқарма төрағасы болып сайланды, мүшелікке К. Ляшкевич, Х. Ғаббасов, Д. Троицкий, Ә. Сәтбаев өтті. Әкімшілік басқаруға Р. Мәрсеков, азық түлік пен дәрігерлік бөлімдерге Х. Ғаббасов, бухгалтерияға К. Ляшкевич, оқу ісіне Ә. Сәтбаев басшылық ететін болды (ҚР ОМА. 79:1).

Өскеменде құрылған жер комитеті жұмысына Тұрғанбаев қатысып, бірқатар маңызды істерді шешуге тікелей араласқан. Әсіресе жерге иелік ету мәселелерінде қазақ-орыс қарым-қатынастарының тұрақталуына елеулі ықпал еткен.

Уақытша Сібір өкіметінің «Сібірде жер комитеттерінің құрылуы» қаулысын, яғни 1918 ж. 25 шілдеде қабылданды. Қаулыда барлық жер мәселелері Земство мекемесіне берілуі және Земство құрамына жер бөлімі ашылуы жайлы айтылған. Сонымен қоса жер бөлімінде губерниялық және уездік жер жұмысы кеңесі құрылуы айтылған. Бұған дейін жер мәселесін реттеуде жер комитеттер атқарған (Махаева, 1998: 158).

Семей облыстық Земствода жер бөлімін құру жоғарыда көрсетілген қаулыға байланысты құруға кіргізді. Азаматтардың жер мәселесіне байланысты туған тартыстарына орай 1918 жылы тамыз айында Земство мекемесінен жер ісі столы ұйымдастырылды.

Земство мекемесі осы жылы жерді қолдануды біраз қалпына келтіру үшін, жерді қажет еткен қазақ қоғамдарына қоныстанбаған және бос бөлімдерді қолдануға

мүмкіндік берді. Сондай-ақ жер мәселелерін түпкілікті шешу үшін Учредительное собрание шақырылып шешім қабылдады.

Земство құрамына жер мәселесі бойынша арнайы жиындар өткізіп отырды. Тарабаев, Жантаев, Қозбағаров және т.б. қазақ зиялылары жер мәселесін реттеуде өз үлестерін қосып, ат салысқан.

1917 жылы ақпан айында патшаның тақтан түсірілуі, Ресей империясы құрамында болып келген халықтардың ұлттық қозғалыстардың өрбуіне зорықпал етті. Сонымен XX ғасырдың бірінші ширегінде Ресейдің жоғарғы билік басына келген Уақытша өкіметтің әкімшілік жүйесі мен аймақтық жерлерде құрылған, түрлі деңгейдегі алуан түрлі қоғамдық ұйымдар мен комитеттер негізінен жоғарыда аталған өкіметтің саясаты мен жүзеге асыратын органдары ретінде құрылды (Қойгелдиев, 2006: 250).

Алаш зиялыларының және қазақ тұрғындарының жер мәселесі басты алаңдатқан. Құрамында Алашорда қайраткерлері бар облыстық Земство бірінші кезекте жер мәселесін реттеуге тырысты. Әр түрлі дау-дамайларға түрлі деңгейде көңіл бөліп отырды. Алаш зиялылары жер мәселесін шешуде сол кездегі басқа да комитеттермен бірігіп, бірлесе отырып атқарған (Ескерілмей қалмасын, 1919).

Мәрсекөв жер дауы қазіргі облыстық қазақтар үшін маңызды мәселе деп тапқан. Бұны облыстық жер дауын реттеуде байқаймыз. Алаш зиялылары ұлттық автономия мәселесін қорғау барысында Земство жиналысына арқа сүйеген. Земство жиналысының қызметінде қазақ зиялылары болды.

Жаңа құрылған Кеңес өкіметінің Семейдегі ұйымдары алашшыларға саяси басымдық бермеуге тырысты. Өйткені Земстволыққа мүше болғандар да Алаш партиясы мүшелері болды, кейін Алашорда құрамына енгізілді. Земстволық ұйымдар Алашорданың негізгі тірегі болды. Оны 1918 жылы маусым айынан кейінгі тарихи жағдайлар көрсетті.

Земстволық мекемелер шаруашылықтың әр саласынан да халықтың пайдасын көздеп, түрлі бөлімдер ашты, Егінжай салу, мал дәрігерлік, орманды қорғау, емдеу, емхана ашу сияқты тағы басқа толып жатқан жұмыстарды ұйымдастырды. мысалы, Қарқаралы уездік земствосы сібір қалаларынан 25 мыңдай балық аулайтын құрал-саймандар алдырып, балқаш балығын аулайтын бөлім ашса, Семей облыстық земство басқармасы Америка фирмаларымен қарым-қатынас жасауға талпынды (Ішкі хабарлар, 1919). Облыстық земство төрағасы Р. Мәрсекөв земство тапсырмасымен Владивосток қаласына да барып қайтады (ҚР ОМА, 218).

Жалпы халықты оқыту жолына түсіруді ең керекті іс деп білген земстволар стипендия бергенде, өз мамандарын шығаруды көздейді, әрі шәкірт земство ақшасын неше жыл пайдаланса, сонша жыл земствоға қызмет етуге міндетті болған. Земстволық мекемелер балаларды оқуға тартуға ғана емес, сонымен бірге оларды оқу-құралдарымен қамтамасыз етуге де көп көңіл бөлген. Мәселен, Семей облыстық земство басқармасы бастауыш ауыл мектептерін қазақ тілінде оқытуға қажетті кітаптармен қамтамасыз ету ниетінде 10 мың дана оқулық шығарып, облыс мектептеріне таратқан (ҚР ОМА, 218: 258).

Шаруашылық жайы әрі тұрмыс жағдайы көп қазақ отбасыларының оқуға бала беруіне қол байлау болғандығын ескерсек, земство стипендияларының өз уақытында маңызды бастама болғаны ақиқат. Бір Семей облыстық земство мекемесінен 1917-1918 жылдар аралығында 110 стипендия тағайындалып 25300 сом бөлінген (ҚР ОМА, 220). Осы стипендияны кезінде Семей оқытушылар семинариясында оқыған қазақтың әйгілі ұлдары Ж. Аймауытов пен М. Әуезов те пайдаланған.

Қазақстанда 1918 жылдың маусым айындағы биліктің ауысуы нәтижесінде жаңа саяси билік қалыптасып, кеңес өкіметінің орнауы, земстволық істі уақытынан бұрын тоқтатуға алып келді. Нәтижесінде қазақ жерінде земство мекемелері толыққанды қалыптасып та үлгермегеніне қарамастан, бірқатар игі бастамаларды қолға алғандығын көреміз.

Қорытынды. Жалпы, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының земствоға үлкен үміт артқанын көреміз. Өзін-өзі басқарудың озық әдісі ретінде халық арасында да, зиялылар арасында кеңінен мойындалған земстволық басқару ісін бүгінгі таңдағы бел дамуындағы мәжілістің әң қызметінен байланыстыруымызға болатындығын байқаймыз.

Қалыптасқан күрделі саяси жағдайларға қарамастан Облыстық земство сайлауы өтіп, оның жұмысы да белсенді жүргізіліп, 1919 жылдың соңына дейін жалғасын тапты.

Қазақстанның шығыс өңіріндегі земство ұйымының қызметі сол кезде қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты ең алдымен халықтық билікті жүзеге асыруды және өлкедегі тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталғанын көреміз.

Осыған орай, Облыстық земство мен Алаш қайраткерлерінің Семей облысындағы атқарған қызметтері, облыстағы саяси өмірді және қоғамдық өмірді реттеудегі атқарған түрлі шаралары қазіргі таңда өте маңызды екендігіне тағы да көз жеткізіп, аталған мәселені микротарихтық аспектілерін әлі де болса зерттей түсу қажет екендігін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

- Абрамов В.Ф. Российской земство: экономика, финансы и культура. М., 1996. 218 с.
- Ахметов М.Д. Местное самоуправление в политическом развитии Казахстана: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Астана, 2000. 27 с.
- Алаш орда: сборник документов // Сост. Мартыненко. Алма-Ата: Айқап, 1992. 324 с.
- Алаш көсемсөзі: 10 томдық. Алматы: Өнер, 2011. 8 кітап: Абай. 384 б.
- Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы. 1994. 215 б. Алматы; 1996. 326 с.
- Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. В 4-х т. СПб., 1909–1911.
- Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. М.: Изд-во МГУ, 1957.
- Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. М., 1990.
- Горнов В.А. История земства России второй половины XIX – начала XX вв. и ее отражение в отечественной исторической науке. (1946–1995). Дисс. ...кандидата исторических наук: 07.00.02;07.00.09. Москва, 1996;
- Горнов В.А. Историография истории земства России. Рязань, 1997.
- Ескерілмей қалмасын // Сарыарқа. 1919. 1 ақпан.
- Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: Жеті жарғы, 1996. 330 с.
- Зиманов С.З. Идеино-политические взгляды М. Сералина. Алма-Ата, 1987.256 с.
- Земство кіргізу қамы // Сарыарқа. 1917. 11 қыркүйек.
- Камалдинов Р. Идея местного самоуправления в трудах А. Букейханова / Вестник КазНУ. Сер. истор. 2004. № 2(33). С. 35-37.
- Кемелбеков А. Организация местной власти в Казахстане в период 1917-1933 гг. (Историко-правовой аспект) // Юридическая наука. №9, 2019.12- 17 с. // cyberleninka.ru
- Киришман В.В. Печать Петербурга и Москвы (1856–1874 гг.) о земской реформе 1864 года. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1949.
- Королева Н.Г. Земство на переломе (1905–1907 гг.). Москва., 1995.
- Қазақ газеті. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. 518 б.
- Қарымсақова Ф.М. Семей облысында совет өкіметі үшін күрес және оның нәтижелері. Семей, 1980. 120 б.
- Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда. Ұжымдық монография. Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2018. 720 б.
- Қозыбаев И.М. Историография Казахстана; уроки истории. Алматы; 1990. 13 с.
- Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы; 1995. 213 б.
- Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Алматы; 2006. 250 б.
- ҚР ОМА. 922-қ., 1-т., 4-іс, 45-48 п.
- ҚР ОМА. 1414-қ., 1-т., 1-іс, 465-п.
- ҚР ОМА. 1398-қ., 1-т., 208 іс, 162 п.
- ҚР ОМА. 1398-қ., 1-т., 79-іс, 1-п.
- ҚР ОМА. 1398-қ., 1-т., 218-іс.
- ҚР ОМА. 1398-қ., 1-т., 218-іс, 258-п.
- Махаева А. Қазақ мүддесін қорғаған комитеттер (1917-1918). Алматы; 1998. 158 б.
- Сайлаубаев Е.Е. Алашорда және оның Шығыс бөлігі. Семей, 1997. 120 б.
- Скрипилев Е.А. Всероссийское Учредительное собрание. Историко-правовое исследование. Москва; 1982. 87 с.
- Старикова А.Я. Русская революционно-демократическая публицистика о буржуазных реформах 60-х гг. XIX века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1953.
- Угрюмова М.В. Документальное наследие российских земств: Монография. Нижневартоск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2014. 207 с.
- Ішкі хабарлар // Сарыарқа. 1919. 15 наурыз.
- Чернышева Е.В. Отечественная историография истории земства в России, 1864–1904 гг. Дисс. ... кандидата исторических наук. Екатеринбург, 2000.

References

- Abramov V.F. Rossiiskoi zemstvo: ekonomika, finansy i kultura (Russian zemstvo: economics, finance and culture). Moscow, 1996. [in Russian].
- Ahmetov M.D. Mestnoe samoupravlenie v politicheskom razvitii Kazakhstana: Avtoref. dis... kand. jurid. nauk. (Local self-government in the political development of Kazakhstan: Author's abstract. dis ... cand. jurid. Sciences). Astana, 2000. 27 s. [in Russian].
- Alash orda: sbornik dokumentov// sost. Martynenko (Alashhorda: collection of documents // comp. Martynenko). Alma-Ata:Aikap, 1992. s. 47-48 [in Russian].
- Alash kosemsozi: 10 tomдық (Alash heritage. 10 volumes). Almaty: Oner, 2011. 8-kitap: Abai. 384 b. [in Russian].
- Bokeihanov A. Shygarmalar (Composition). Almaty; 1994, 215 b. [in Kazakh].
- Veselovskii B.B. Istoriya zemstva za sorok let. V 4-h t. (The history of the zemstvo for forty years. In 4 volumes). St. Petersburg.1909–1911 [in Russian].
- Garmiza V.V. Podgotovka zemskoi reformy 1864 goda (Preparation of the Zemstvo reform of 1864). Moscow: Izd-vo MGU, 1957. [in Russian].
- Gornov V.A. Istoriya zemstva Rossii vtoroi poloviny XIX – nachala XX vv. i ee otrazhenie v otechestvennoi istoricheskoi nauke. (1946–1995). Diss. ... kandidataistoricheskikh nauk (The history of the zemstvo of Russia in the second half of the XIX - early XX centuries. and its reflection in Russian historical science. (1946-1995). Diss. ... candidate of historical sciences). Moscow, 1996 [in Russian].
- Gornov V.A. Istoriografiyaistorii zemstva Rossii (Historiography of the history of the zemstvo of Russia). Ryazan, 1997 [in Russian].
- Eskerilmei qalmasyn (not to be overlooked). Saryarqa. 1919. 1 aqpan [in Kazakh].
- Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX – nachale XX vekov (Political development of Kazakhstan in the XIX - early XX centuries). Almaty: Zheti zhargy, 1996. s.330). [in Russian].
- Zimanov S.Z. Ideino-politicheskie vzglyady M.Seralina (Ideological and political views of M. Seralin). Alma-Ata, 1987. 256 s. [in Russian].
- Zemstvo kirgizu qamy (zemstvo introduction care). Saryarqa. 1917. 11 qyrquiek [in Kazakh].
- Kamal'dinov R. Ideya mestnogo samoupravleniya v trudah A.Bukeihanova / Vestnik KazNU. Ser. istor. (The idea of local self-government in the work of A. Bukeikhanov) / Bulletin of KazNU. Ser. history. № 2(33). S. 35-37 [in Russian].
- Kemelbekov A. Organizatsiya mestnoi vlasti v Kazakhstane v period 1917-1933 gg. (Istoriko-pravovoi aspekt). Yuridicheskaya nauka (Organization of local government in Kazakhstan in the period 1917-1933. (Historical and legal aspect) // Legal science. №9, 2019. 12-17 s. // cyberleninka.ru [in Russian].
- Kirshman V.V. Pechat Peterburga i Moskvyy (1856–1874 gg.) o zemskoi reforme 1864 goda. Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. (Stamp of St. Petersburg and Moscow (1856-1874) on the Zemsky reform of 1864. Abstract of the thesis. diss. ... Cand. ist. Sciences). Moscow, 1949. [in Russian].
- Koroleva N.G. Zemstvo na perelome (1905–1907 gg.) (Zemstvo at the turning point (1905-1907). Moscow, 1995 [in Russian].
- Kazakh gazeti (Kazakh newspaper). Almaty: «Qazaq entsiklopediyasy», 1998. 518 b. [in Kazakh].
- Karymsaqova F.M. Semei oblysynda sovet okimeti ushin kures zhane onyn natizheleri (the struggle for Soviet power in Semey and its results). Semei, 1980. 120 b. [in Kazakh].
- Kazakh memlkettigli zhane Alashorda. Uzhyndyq monografiya (Kazakh statehood and Alashorda. Collective monograph). Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2018. 720 b. 402 b. [in Kazakh].
- Kozybaev I.M. Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii (Historiography of Kazakhstan; history lessons). Almaty; 1990. s. 7 [in Russian].
- Koigeldiev M.K. Alash kozgalysy (Alash movement). Almaty; 1995. 213 b. [in Kazakh].
- Koigeldiev M.K. Ulttyk sayasi elita (National political elite). Almaty. 2006. 250 b. [in Kazakh].
- CSA RK (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan). 922-к., 1-т., 4-ис, 45-48 p. [in Kazakh].
- CSA RK (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan). 1414-к., 1-т., 1-ис, 465-p. [in Kazakh].

- CSA RK (CSA of the Republic of Kazakhstan). 1398-к., 1-т., 208 is, 162 p. [in Kazakh].
 CSA RK (CSA of the Republic of Kazakhstan). 1398-к., 1-т., 79-is.1-p. [in Kazakh].
 CSA RK (CSA of the Republic of Kazakhstan). 1398-к., 1-т., 218-is. [in Kazakh].
 CSA RK (CSA of the Republic of Kazakhstan). 1398-к., 1-т., 218-is, 258-p. [in Kazakh].
 Mahaeva A. Qazaq muddesin qorgagan komitetter (1917-1918) (Committees protecting the interests of Kazakhs (1917-1918). Almaty; 1998. 158 b. [in Kazakh].
 Sailaubaev E.E. Alashorda zhane onyn Shygys boligi (Alashorda and its eastern branch). Semei. 1997. 120 b. [in Kazakh].
 Skripilev E.A. Vserossiiskoe Uchreditel'noe sobranie. Istorika-pravovoe issledovanie (All-Russian Constituent Assembly. Historian-legal research). Moscow; 1982. 87 s. [in Russian].
 Starikova A.Ya. Russkaya revolyutsionno-demokraticeskaya publitsistika o burzhuanizme reformah 60-h gg. XIX veka. Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. (Russian revolutionary democratic journalism about the bourgeois reforms of the 60s. XIX century. Abstract of the thesis. diss. ... Cand. ist. Sciences). Leningrad, 1953. [in Russian].
 Ugryumova M.V. Dokumentalnoe nasledie rossiiskih zemstv: Monografiya (Documentary heritage of Russian zemstvos: Monograph). Nizhnevartovsk: Izd-vo Nizhnevart. gos. un-ta, 2014. 207 s. [in Russian].
 Ishki habarlar (Internal messages) // Saryarqa. 1919. 15 nauryz [in Kazakh].
 Chernysheva E.V. Otechestvennaya istoriografiya istorii zemstva v Rossii, 1864–1904 gg. Diss. ... kandidata istoricheskikh nauk: (Domestic historiography of the history of the zemstvo in Russia, 1864-1904. Diss. ... candidate of historical sciences). Ekaterinburg, 2000 [in Russian].

FTAMP 03.09.55

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_101

КЕҢЕС-ГЕРМАН МАЙДАНЫНДАҒЫ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СТАТУСЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Көкебаева Гүлжауһар Кәкенқызы^{1*}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада кеңес-герман майданындағы соғыс тұтқындарының халықаралық-құқықтық статусын анықтау мәселесі қарастырылған. Зерттеу нысаны ретінде КСРО мен Германияның бейтарап елдер елшіліктеріне жіберілген хаттары мен жеделхаттары алынған. 1907 жылғы Гаага конвенциясы және 1929 жылғы Женева конвенциясы соғыс тұтқындарын шын мәнінде қорғай алатын еді. Кеңес өкіметі Ресейдің бұрынғы үкіметтерінің шетелдермен жасаған халықаралық келісімдерін, соның ішінде 1907 жылғы Гаага конвенциясын да мойындамады, сондай-ақ 1929 жылғы Женева конвенциясына да қосылған жоқ. Кеңес-герман майданында соғыс қимылдарының басталуы кеңес және неміс соғыс тұтқындарының құқықтық статусын анықтауды талап етті. Екі елдің үкіметтері арасындағы бейтарап елдер делдалдығымен іске асырылған хат алмасу шығыс майдандағы соғыс тұтқындарының құқықтық статусына ықпал жасай алмады. Біздің зерттеулеріміздің нәтижелері соғыс тұтқындары мәселесі тоталитарлық мемлекеттер арасындағы идеологиялық күрестің объектісіне айналғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: соғыс тұтқындары, Гаага конвенциясы, Женева конвенциясы, комиссарлар туралы бұйрық, халықаралық-құқықтық статус, протектор-мемлекет.

Мақала ҚР БҒМ № АР08855857 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

МРНТИ 03.09.55

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ВОЕННОПЛЕННЫХ НА СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКОМ ФРОНТЕ

Кокебаева Гүлжаухар Какеновна^{1*} ¹ Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kokebayeva@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается проблема определения международно-правового статуса военнопленных на советско-германском фронте. Объектом исследования выступают телеграммы и письма правительств СССР и Германии в посольства нейтральных стран. Гагская конвенция 1907 г. и Женевская конвенция 1929 г. обеспечивали реальную защиту военнопленных. Советская власть не признала международные договоры, заключенные бывшими правительствами России, в том числе и Гагскую конвенцию 1907 г., также и не присоединилась к Женевской конвенции 1929 г. Начало военных действий на советско-германском фронте требовало определения правового статуса советских и немецких военнопленных. Переписка между правительствами двух стран, осуществленная через посредничество нейтральных государств, не повлияла на правовой статус военнопленных на восточном фронте. Результаты наших исследований показывают, что проблема военнопленных стала объектом идеологического противоборства властей воюющих тоталитарных государств.

Ключевые слова: военнопленные, Гагская конвенция, Женевская конвенция, приказ о комиссарах, международно-правовой статус, государство-протектор.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08855857 МОН РК.

IRSTI 03.09.55

THE PROBLEM OF DETERMINING THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR ON THE SOVIET-GERMAN FRONT

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna^{1*} ¹ Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author

E-mail: kokebayeva@gmail.com

Abstract. The article deals with the problem of determining the international legal status of prisoners of war on the Soviet-German front. The object of the study is the telegrams and letters of the governments of the USSR and Nazi Germany to the embassies of neutral countries. The Hague Convention of 1907 and the Geneva Convention of 1929 provided real protection to prisoners of war. The Soviet government did not recognize the international treaties concluded by the former Russian governments, including The Hague Convention of 1907, and also did not join The Geneva Convention of 1929. The outbreak of hostilities on the Soviet-German front required the determination of the legal status of Soviet and German prisoners of war. The correspondence between the governments of the two countries, carried out through the mediation of neutral states, did not affect the legal status of prisoners of war on the eastern front. The results of our research show that the problem of prisoners of war has become an object of ideological confrontation between the authorities of the warring totalitarian states.

Keywords: prisoners of war, POWs, Hague Convention, Geneva Convention, Commissar Order, International recognition, State-protector.

The article was made under the project realization № AP08855857 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысында соғыс жүргізудің ережелерін және тұтқындардың құқықтарын белгілеген халықаралық келісімдер жасау басталды.

Алғашқы келісім 1864 жылы 10 мамырда Австрия, Голландия, Ресей, Түркия, Ұлыбритания және Швеция арасында жасалды. Кейіннен бұл келісімге Европа елдерінің барлығы дерлік қол қойды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде барлық соғысушы елдер 1899 және 1907 жылдары жасалған Гаага келісімдеріне сүйенді. Соңғы аталған келісімде соғыс тұтқындарының статусы мен құқықтарын белгілеген арнайы бөлім болды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында алғаш рет қарсы жақтың әскерлері орасан көп мөлшерде тұтқындалып, ұзақ уақыт бөтен елде қамауда өмір сүруге мәжбүр болды, оларды тұтқындаушы мемлекет асырады. Осы жағдай соғыс тұтқындарын ұстау және асырау ережелерін жаңартуды талап етті. 1929 жылы 27 шілдеде Женевада «Соғыс тұтқындарын бағып-күту туралы» келісім жасалды. Бұл құжатта Гаага келісімінің соғыс тұтқындарына адамшылық тұрғыдан қарау туралы тұжырымы толықтырылды, тұтқындардың тұрмыс жағдайы мен құқықтары, жаралылар мен ауру тұтқындарды күту, тұтқындаушы жақтың міндеттері белгіленді. Женева келісімі бойынша: тұтқындар тіркеуге алынып, тізімдері протектор - мемлекетке (Швейцарияға) беріліп отырады; тұтқын лагерлерін Халықаралық Қызыл Крест Комитетінің (ХҚКК) өкілдері тексеріп тұрады; тұтқындарға берілетін тамақ мөлшері тұтқындаушы елдің тылдағы әскери бөлімдеріне берілетін мөлшерде болуға тиісті; тұтқындардың өз елінен сәлемдеме алуға және Қызыл Кресттен азық-түлік, витамин, дәрі-дәрмек алуға, лагерьдегі ауыр жағдай туралы арыз айтуға құқы бар. 47 мемлекет мақұлдаған бұл келісімге Кеңес Одағы қосылған жоқ. Кеңес үкіметінің патшалық Ресейдің шетелдермен жасаған барлық келісімдерінің күшін жоюы енді оның Гаага келісіміне де қосылмайтынын көрсетті. Кеңес Одағы осылайша екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында өз азаматтарын халықаралық құқық негізінде қорғану мүмкіндігінен айырды. Германия Кеңес Одағына шабуыл жасаған соң, екі жақтың да әскері тұтқынға түсе бастаған кезде осындай мәселенің бар екендігі анықталды. Осы мәселе кейіннен екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындары тарихын зерттеудегі бір ақ таңдаққа айналды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негіздерін ГФР Сыртқы істер министрлігінің Саяси архиві, Федералдық архивінің және іскери архивінің қорларында сақталған, Кеңес Одағы үкіметі мен Үшінші Рейх үкіметі арасындағы бейтарап елдер арқылы жүргізілген хат алмасу материалдары құрайды. Сондай-ақ шетелдерде жарық көрген құжаттар жинақтары мен соғыс тұтқындарының естеліктері пайдаланылды.

Зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері ретінде тарихи шындықтың көп өлшемділігі және альтернативтілігі туралы тұжырымдаманы алдық. Кеңес-герман майданындағы тұтқындардың халықаралық-құқықтық статусы анықталып, соғыс тұтқындарын қорғайтын конвенциялар қолданыла қалса, кеңес және неміс тұтқындары жағдайының өзгеру мүмкіндігі тарихи альтернатива ретінде қарастырылды. Сонымен қатар адам мен қоғамның, мемлекет пен жеке тұлғаның арасындағы қарым-қатынастардың әртүрлі деңгейлерін талдайтын тұжырымдамаларды да ескердік. Зерттеуде негізгі әдіс ретінде объективтілік, жүйелілік және тарихилық принциптері қолданылды. Деректерді талдауда контент-анализ әдісіне сүйендік.

Талдау. Тұтқындардың халықаралық-құқықтық статусы туралы мәселе кеңестік кезеңде мүлде көтерілген жоқ. Бұл мәселеге назар аудару өткен ғасырдың 90-жылдарында ғана басталды, бірақ негізгі назар неміс тұтқындарының құқықтық жағдайын зерттеуге аударылды. В.Б. Конасов неміс соғыс тұтқындарының құқықтық статусын, оларды кеңес сотының қылмыскер ретінде жазаға тартуын жан-жақты талдады (Конасов, 1996). Соғыс тұтқындарының құқықтық статусы, кеңес өкіметінің тұтқындарға көзқарасы белгілі әскери тарихшы және заңгер В.П. Галицкийдің фин тұтқындарының тағдырын зерттеуге арналған монографиясында қарастырылған (Галицкий, 1997). Алайда соғысушы жақтар өкіметтерінің 1941 жылдың маусым-тамыз айларындағы Шығыс майдандағы соғыс тұтқындарының құқықтық жағдайына қатысты жасаған әрекеттері бұл зерттеулерде қарастырылған жоқ.

Шетелдік зерттеулерде жалпы алғандағы соғыс тұтқындарының құқықтық статусы туралы мәселелер үнемі зерттелу үстінде. Соғыс жүргізудің ережелері, Гаага конференцияларының барысы және соғыс тұтқындарының құқықтық жағынан қорғалуы туралы мәселе И. Дюлффердің еңбегінде жан-жақты талданған (Dülffer, 1981). Неміс зерттеушісі Х.-А. Якобсен Вермахт Жоғарғы Қолбасшылығының соғыс тұтқындарына көзқарасын анықтайтын құжаттардың мәтіндерін бере отырып,

оларға терең талдау жасаған (Jakobsen, 1965). Х. Штрайттың монографиясы кеңес тұтқындарының фашистік лагерлердегі ауыр жағдайын толық, жүйелі түрде зерттеген құжаттық жылнама деуге болады. Автор Үшінші Рейх өкіметінің «Барбаросса» жоспарын жасау барысында болашақта қолға түсетін кеңес жауынгерлеріне қатысты саясатының негізін де ойластырғанын көрсетеді (Streit, 1991). Ш.Ойтердің еңбегінде соғыс тұтқындарын құқықтық жағынан қорғау механизмінің жасалуы және жетілдірілуі туралы зерттеулерінің нәтижесі баяндалған (Oeter, 1999). А.Эйффингердің белгілі голланд заңгері Тобиас Ассердің қызметін зерттеуге арналған еңбегінде соғыс тұтқындарының құқықтары туралы мәселенің Гаагада болған халықаралық конференцияларда талқылану барысы кең түрде баяндалған (Euyffinger, 2011).

Зерттеу нәтижелері. Гаага Конвенциясы туралы алғашқы мәлімет Кеңес Одағының 1907 жылғы Гаага конвенциясының кейбір ережелерін бұзғаны туралы Финляндияның шағымын мойындаудан бас тартқан Ленинград әскери округінің коммюникесінде кездеседі (Meissner, 1950:10). Кеңес үкіметі Финляндия сыртқы істер министрлігінің 1939 жылғы 31 қарашадағы 1907 жылғы Гаага конвенциясын және 1929 жылғы Женева конвенциясын өзара сақтау туралы ұсынысын жауапсыз қалдырды (Verbrechen, 1998:25). Осылайша, кеңес-фин соғысы кезінде Кеңес Одағының халықаралық конвенцияларға көзқарасы түсініксіз болып қалды.

Кеңес-герман майданында соғыс қимылдарының басталуы кеңес және неміс соғыс тұтқындарының құқықтық статусын анықтауды талап етті. Германия 1929 жылғы «Соғыс тұтқындарына қатынас туралы» Женева конвенциясына 1934 жылы қол қойды, бірақ Кеңес Одағы бұл конвенцияға қосылмаған болатын. 1941 жылы 24 маусымда Германия Қарулы күштерінің соғыс тұтқындары бөлімі шетелдік бөлімге екі жеделхат жіберді. Олардың біріншісінде Кеңес Одағының соғыс тұтқындарына қатысты халықаралық конвенцияларды қолдануға ниеті бар-жоғын тексеруді өтінеді: «Кеңес республикасы соғыс тұтқындарына қатысты 27.7.29 жылғы Конвенцияны емес, майдандағы жаралылар мен наукастардың тағдырын жақсарту туралы Женева конвенциясын ғана мойындады. Кеңес республикасының «Құрғақтағы соғыс заңдары мен әдет-ғұрпы туралы» Гаага конвенциясымен байланысы бар-жоғын тексеру керек. 27.7.29 жылғы Конвенцияның 82-бабы бойынша, Германия, егер оның қарсыласы осы келісімге қатыспаса да, конвенцияның міндеттемелерін ұстануға тиіс. Мұндай жағдайда біз одақтас державалардың сыртқы істер министрліктері арқылы орыс үкіметінің Германия 1929 жылғы конвенцияны орыс соғыс тұтқындарына қатысты қолданып, соған сәйкес ұстай ала ма деген сұраққа жауап беруін сұрауды ұсынамыз. Мұндай жағдайда біз Ресей де осы конвенцияның ережелерін сақтайды және 27.7.29 жылғы конвенцияға қосылатыны туралы қосымша мәлімдейді деп үміттенеміз. Осы ұсынысты қарауды және қажет болған жағдайда бұл туралы Сыртқы істер министрлігіне хабарлауды сұраймыз» (BA – MA, 5v/506: 6).

Жоғарғы қолбасшылықтың шетелдік бөлімінің осы сұраққа 1941 жылы 27 маусымдағы берген жауабында мынадай нұсқаулар болды:

1) Кеңес Одағы 1929 жылғы соғыс тұтқындары туралы конвенцияға қосылмағандықтан және өзін Гаага конвенциясымен байланысты деп мойындағаны туралы ешқандай мәлімдеме жасамағандықтан, Кеңес Одағына қатысты алғанда Германия да соғыс тұтқындары туралы конвенцияның қандай да бір ережелерін сақтауға тиісті емес. Соғыс тұтқындары бөлімінің 82-бапқа сілтеме жасауды дұрыс емес. Бұл бап Германияның конвенцияға қол қойған басқа қарсыластарына қатысты ғана қолданылады.

2) Кеңес Одағынан конвенцияға қол қоюды талап ету жеткілікті болуы мүмкін. Одан әрі оған конвенцияны мойындайтынын жариялау туралы өтініш жасау саяси тұрғыдан алғанда тиімсіз болады.

3) Егер неміс тарапынан аталған мәлімдемені жасау қажет болса, оны мынадай түрде айтуды ұсынамыз: «Кеңес Одағы соғыс тұтқындары туралы конвенцияға қосылмағанына қарамастан, Кеңес үкіметі неміс соғыс тұтқындарына осы конвенцияның ережелері бойынша қарайтыны туралы мәлімдеуге дайын болған жағдайда, Германия орыс соғыс тұтқындарына қатысты алғанда 27.7.1929 жылғы конвенцияның ережелерін қолдануға дайын» (BA – MA, 5v/506: 10).

Екінші жеделхатта тұтқынға түскен Вермахтың әскери қызметкерлері туралы мәліметтер алу мүмкіндігі туралы айтылады. Онда: «Құрлықтағы соғыстың заңдары мен

әдет-ғұрыптары туралы Гаага Конвенциясының 14-бабы бойынша, сондай-ақ 27.7.29 жылғы соғыс тұтқындарына қатынас туралы конвенцияның 77-80-баптары бойынша әрбір соғысушы мемлекет соғыс қимылдары басталғаннан кейін соғыс тұтқындары мәселесі бойынша анықтама бюросын құруы тиіс. 1929 жылғы Конвенцияның 79-бабына сәйкес бұдан басқа бейтарап аумақта орталық мекеме ұйымдастырылуы керек және ХҚКК қажет болған жағдайда соғысушы державаларға әртүрлі анықтамалық мекемелерді ұйымдастыруды ұсынады. Швейцария үкіметінің де, ХҚКК-нің де Кеңес Одағында ресми өкілдігі болмағандықтан, Ресейдегі неміс соғыс тұтқындарына Орталық анықтама бюросы мен көмек ұйымдастыруға ХҚКК-ны тартуға болатын-болмайтындығын тексеру қажет. Мүмкіндігінше тезірек жауап беруді сұраймыз» - делінген (ВА – МА, 5v/506: 5).

ХҚКК 1941 жылы 23 маусымда Германия, Италия, Финляндия, Словакия, Венгрия және КСРО үкіметтеріне соғыс тұтқындарының тізімін жасап, оларды жариялау туралы ұсыныс жасады. Шығыс Еуропа қақтығысына қатысушы барлық мемлекеттердің үкіметтері ХҚК комитетінің соғыс тұтқындары туралы тиісті ақпарат беру туралы ұсынысымен келісті (О немецко-фашистских, 1943). 5 шілдеде Италия үкіметі ХҚКК-ге осы ұсыныспен келісетіні туралы хабарлап, егер қарсы жақ келіссе, онда 1929 жылғы Женева конвенциясының ережелерін кеңестік соғыс тұтқындарына қатысты қолдануға дайын екенін білдірді. Кеңес үкіметі ХҚК Комитетіне «Ол үшін 1929 жылғы Конвенцияның ережелері емес, 1907 жылғы 18 қазандағы 4-ші Гаага Конвенциясы (Ресей қол қойған), сондай-ақ 1929 жылғы жаралылар мен науқастар туралы Женева конвенциясының 4-бабы, егер бұл ережелерді Германия мен оның одақтастары сақтайтын болса, міндетті деп қарастырылады» деп хабарлады (РА – АА, 29718:7). Бұл келіссөздердің барысы туралы Германия үкіметіне Берлиндегі Италия елшілігінің делдалдығы арқылы хабарланды. 2 шілдеде ХҚКК төрағасы Т. Губер В.М. Молотовқа Анкарада соғыс тұтқындары мәселесі бойынша кеңес орталығын құруды ұсынды. В.М. Молотов Кеңес үкіметі С.А. Виноградовқа Анкарада соғыс тұтқындар туралы барлық келіссөздерді жүргізуге рұқсат бергенін хабарлады. Алайда Кеңес үкіметінің соғыс тұтқындары туралы мәселені шешу үшін қабылдаған бұл шешімін нақты түрде жүзеге асыруға ниеті жоқ екені одан әрі Халықаралық Қызыл Крестің кеңестік және неміс соғыс тұтқындарының қалын жақсартуға бағытталған шараларына септесуге ұмтылмағанынан көрінді.

Соғыстың алғашқы күндерінде кеңес әскерлерінің соғыс тұтқындарымен қарым-қатынас жасау ережелері туралы халықаралық конвенциялардың бар екенін білмейтіні байқалды. 1941 жылы 9 шілдеде Үшінші Рейхтің Сыртқы істер министрлігіне майданнан 25 маусым, 28 маусым және 1 шілдеде кеңес әскерлерінің неміс соғыс тұтқындарын өлтірген жағдайлары болғаны туралы хабарлама келіп түсті (РА – АА, 105173:9). Соғыстың алғашқы апталарында неміс соғыс тұтқындарының өлтірілгенін кеңестік құжаттар да растайды. Мысалы, 1941 жылдың 30 маусымында 5-армияның саяси насихат басқармасы барлық құрамалардың командирлері мен саяси насихат бөлімдерінің басшыларына тұтқындарды өз бетінше атуды дереу тоқтату туралы бұйрық жіберді. 1941 жылғы 14 шілдеде 31-атқыштар корпусының саяси насихат бөлімі барлық әскери құрамалар бастықтары мен батальондар командирлерінің саяси бөлімі жөніндегі орынбасарларына №020 өкім жіберді. Онда: «Ұрыстар кезінде бөлімдердің партиялық-саяси жұмыстарында мынадай саяси зиянды, бір мезгілде қылмыстық кемшіліктер байқалады:

1. Ұрыста Қызыл Әскер жауынгерлері мен командирлер жаудың жауынгерлері мен офицерлерін тұтқындамайды. Тұтқындарды тұншықтырған, кескілеген фактілер анықталған. Тұтқындарға деген мұндай көзқарас Қызыл Әскерге саяси зиян келтіреді, фашистік әскер солдаттарын өшіктіреді, оның ыдырау процесін кешіктіреді, фашистік әскердің офицерлік құрамының жауынгерлерді Қызыл Әскерге тұтқын болудың «қасіреті» туралы алдап, олардың тұрақтылығын нығайтуына мүмкіндік береді.

2. Бұл фактілерге тона фактісі қосылады. Қызыл Әскердің кейбір жауынгерлері жауды тұтқындаған кезде олардың жеке заттарын – сағаттарды, қаламұштайтын пышақтар, ұстараларды және т.б. тартып алады. Бұл фактілер Қызыл Әскердің абыройы мен беделіне нұқсан келтіруде». Соғыс тұтқындарын өлтіру мен тонауды тоқтату туралы бұйрыққа, сондай-ақ, штаб бастығы мен 21-армияның соғыс комиссары қол қойған (ВА – МА, 2/158:51-52).

Алайда, бұл құжаттарда соғыс тұтқындарына қатыгездікпен қарауға тыйым салатын халықаралық конвенциялар айтылмайды. Саяси бөлім неміс соғыс тұтқындарына аяусыз қаталдық көрсету жау әскерін ыдыратуға бағытталған насихат жұмыстарына зиян келтіретініне ғана алаңдаушылық білдіреді. Құжаттарда жұмысшылар мен шаруалардың дүниежүзілік таптық ынтымақтастығы туралы идея да көрініс тапқан: барлық саяси қызметкерлерге «партиялық-саяси жұмыстың барлық құралдарымен бөлімдер мен бөлімшелердің жеке құрамына түсіндіру керек, ...неміс жауынгері – жұмысшы және шаруа–еріксіз соғысатыны, ол тұтқынға берілген кезден бастап жау болып табылмайтыны» көрсетілген.

Шамасы, Вермахттың соғыс тұтқындары бөлімі Кеңес Одағының Гаага конвенциясына ресми түрде қосылған-қосылмағанын білмегендіктен, шарасыз жағдайда болған сияқты, ол 1941 жылғы 6-шілдеде бұл мәселені анықтау туралы қайта өтініш жасайды. 12-шілдеде шетелдік бөлімнен Кеңес Одағының Гаага конвенциясына қосылмағанын растаған құпия хат келді. «...Кеңес үкіметі Гаага конвенциясына қосылмаған, - делінген хатта. – Кезінде ол патша үкіметі жасасқан барлық шарттардан бас тартқан. Әскери құқық жөніндегі шарттардан ол тек Қызыл Крестке қатысты шарттарға ғана қосылатыны туралы ресми түрде жариялаған» (ВА - МА, 5v/506: 11). Осылайша, Вермахттың соғыс тұтқындары бөлімі кеңестік соғыс тұтқындарына қатысты халықаралық конвенциялардың шарттарын бұзбау міндетінен босатылды. Енді кеңестік тұтқындардың тағдыры Кеңес үкіметінің өз Әскерінің офицерлері мен жауынгерлерінің халықаралық-құқықтық жағынан қорғалуын қамтамасыз етуге қамқорлық жасау-жасамауына тікелей тәуелді болды.

Кеңес үкіметінің өтініші бойынша 1941 жылы 19-шілдеде Берлиндегі швед дипломатиялық миссиясы Германия Сыртқы істер министрлігіне егер Германия 1907 жылғы Гаага Конвенциясының нормаларын қолданатын болса, Кеңес Одағы да соғыс тұтқындарына қатысты осы конвенцияны мойындайтынын хабарлады. Сыртқы істер министрлігі 8 тамызға дейін неміс үкіметінің кеңес нотасына жауабының жобасын дайындады. Жобаны алғаннан кейін Гитлер дипломаттардың көмегімен нотаның сыни, тәкәппарлық мақамын күшейтті. 8-тамызда Германия Сыртқы істер министрлігі Швеция елшілігіне жауап нотасын жіберді. Онда: «Империялық үкімет Кеңес әскерлерінің тұтқынға түскен неміс жауынгерлеріне деген отырған нашар қарым-қатынасының әлі күнге дейін сақталып отырғанына қарамастан, Кеңес үкіметі соғыс тұтқындарды ұстау кезінде халықаралық құқық нормаларын қолдану туралы айтуға және сонымен бірге мұның екі-жақтылық сипаты туралы мәселе көтеріп отырғанына қатты таңқалысын ғана білдіреді. Әрине, империялық үкімет әрқашан соғыс тұтқындарымен халықаралық құқықтың қолданыстағы нормаларына сай қарым-қатынас жасайды. Мұнымен салыстырғанда, неміс әскерлерінің шабуылы кезінде кездесіп жатқан тұтқында қаза тапқан неміс жауынгерлерінің жағдайы, біздің әскерлеріміз тұтқыннан босатқан неміс жауынгерлерінің куәліктері Қызыл Әскерді өркениетті мемлекеттің әскері деп санауға болмайтынын растайды. Мұндай жағдайда Кеңес үкіметі соғыс тұтқындарына қатысты бізбен келісім жасау мәселесін көтермес бұрын, оның әскерлері мен мекемелерінің неміс соғыс тұтқындарына деген көзқарасын өзгерткісі келетінін дәлелдеуі керек», - деп көрсетілген (РА – АА, 29717:6, 329; ВА – МА, 2/158:20). Кеңес үкіметі сол күні Швеция мен Жапонияның Мәскеудегі елшіліктеріне Германияға қарсы соғыста Кеңес Одағы ұстанатын халықаралық шарттарды тізбелеп берген нота тапсырды. Тізімде: 1) 1907 жылғы 18-қазандағы құрлықтағы соғыстың заңдары мен әдет-ғұрыптары туралы Гаага конвенциясы; 2) 1925 жылғы 17 маусымдағы газ қолдануға тыйым салу туралы Женева хаттамасы; 3) 1906 жылғы 6-шілдедегі жаралылар мен науқастардың жағдайын жақсарту туралы Женева конвенциясы; 4) соғыс жүргізуге қатысты барлық басқа келісімдер (4-тармақ Швеция елшілігіне берілген нотада көрсетілмеген) бар. Ноталарда Кеңес Одағы «Гитлерлік Германияның халықаралық шарттарды жүйелі түрде бұзуын ескере отырып, бұл келісімдерді Германия қандай мөлшерде сақтаса, соншалықты ғана сақтайды» деген ескерту бар. 9- тамызда дәл осындай мазмұндағы нота Болгария елшілігіне берілді (РА – АА, 29717:6; ВА – МА, 2/1422; 22/109:334). Кеңес үкіметінің 8-тамыздағы Германияның нотасына Мәскеудегі швед дипломатиялық миссиясы арқылы берген жауабында Гаага конвенциясының нормаларын сақтаудағы екіжақтылық қағидасы туралы тағы да айтылды. Бұл нотада Кеңес Әскері қызметшілерінің соғыс

тұтқындарына қатыгездікпен қарауы туралы немістердің айыптауларына қатысты былай делінген: «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Үкіметі тұтқындалған неміс әскерлеріне қатысты алғанда соғыс заңдарын сақтамайды деген айыпты үзілді-кесілді жоққа шығарады; неміс соғыс тұтқындары 1907 жылғы 18 қазандағы Гаага Конвенциясының құрлықтағы соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптары туралы ережелеріне сәйкес ұсталады. Одақ Үкіметі неміс империялық үкіметімен соғыс тұтқындары туралы қандай да бір келісім жасасуға ниетті емес және неміс үкіметіне тек соғыс тұтқындарды ұстауға қатысты халықаралық ережелерді және әсіресе 1907 жылғы Гаага Конвенциясының құрлық соғысының заңдары мен әдет-ғұрыптары туралы принциптерін дәл сақтау туралы ғана талап қояды» РА – АА, 29718:7). Осылайша, кеңес және неміс тараптары соғыс тұтқындарын ұстау ережелерін анықтау мәселесінде бір-біріне кеңшілік бермеу принципін ұстанды. Үшінші Рейхтің басшылары Кеңес соғыс тұтқындарына қатысты 1907 жылғы Гаага конвенциясын қолданудан бас тартты, ал Кеңес үкіметі өз ноталарында өзі мойындамаған, бірақ екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы барлық басқа мемлекеттер қол қойған 1929 жылғы Женева конвенциясын атаған да жоқ.

Бейтарап мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар Шығыс майданда тұтқынға түскен екі тарап әскерлерінің халықаралық-құқықтық мәртебесін анықтауда делдалдық жасауды жалғастыра берді. ХҚКК өкілдері Карл Буркхардт пен Эдвард де Халлер 1941 жылғы тамызда кеңес соғыс тұтқындарының лагеріне бейресми түрде баруға мүмкіндік алып, осының нәтижесінде тұтқындардың алғашқы тізімі кеңес жағына берілді. Алайда Анкарадағы келіссөздер барысын Германияның Анкарадағы елшісі Ф. фон Папеннің Қызыл Крест өкілі М. Жюнодан баспасөз бетіндегі кеңестік соғыс тұтқындарының жанұялары мен туысқандарын жазалау туралы И.В.Сталиннің бұйрығы жөніндегі хабарламалар шындыққа сәйкес-сәйкес еместігін кеңестік елшіден сұрап білуді өтінгені өзгертіп жіберді. Кеңес әскери қызметкерлерінің отбасылары мен туыстарына қарсы жазалау шараларын қолдану туралы 1941 жылдың 16 тамызындағы № 270 бұйрықтың мәтіні 7-қыркүйекте фин әскерлерінің қолына түсіп қалды. Келесі күні бұл бұйрық Германияға белгілі болды. 1941 жылы 8- қыркүйекте неміс ақпараттық бюросы осы бұйрықтың мазмұнын былайша хабарлады: «Хельсинки, 7 қыркүйек (DMB-Vertr). Сталин, Молотов, Ворошилов, Буденный және Тимошенконың қолы қойылған кеңес Жоғарғы қорғаныс кеңесінің 16.8.41 ж. № 270 бұйрығы фин бөлімшелерінің қолына түсті. Бұйрықта тұтқынға түсу үшін қашқан үш жоғары кеңес генералы айыпталған. Бұл генералдар қорқақ және зиянды қашқындар деп аталған. Осыған байланысты бұйрықта барлық саяси қызметкерлерге командалық құрамның айырым белгілерін жұлып, күрестен, қиындықтардан жалтарып, ұрыс даласынан кетіп қалатын қашқындар мен қорқақтарға сатқындар сияқты қарау керек, оларды ұстап алып, дереу ату қажет деген бұйрық берілген. Олардың отбасы мүшелерімен отанын сатқандардың отбасылары сияқты қарым-қатынас жасау, яғни дереу қамауға алу керек. Бұйрықта бұдан әрі саяси қызметкерлер мен бөлімшелер командирлері командалық құрамның ешқайсысы майданнан алысқа кетпеуін, жауға берілмеуін немесе қуыстарға тығылмауын қамтамасыз етуі керек деп көрсетілген. Әрбір әскери қызметкер, өз атағына қарамастан, егер әскери бөлім қоршауға түссе, өз бастықтарынан өз бөлімшелерінің бұзып шығып, өз бөлімдеріне қосылуды талап етуге міндетті. Егер мұндай бастық немесе Қызыл Әскер бөлімі қарсылықтың орнына жауға берілуді ұсынса, онда оларды барлық қол жетімді құралдармен дереу жою керек. Дивизия командирлері мен комиссарлар ондайларды батальондардан, полктерден және өзге де қызметтік сатылардан дереу алып тастауға немесе қатардағы жауынгерге дейін төмендетуге, қажет болған жағдайда атуға және оларды команданың құрамынан батыл әрі ержүрек адамдармен алмастыруға міндетті. Бұйрықты барлық әскери бөлімдерде роталар, эскадрондар, батареялар және басқа да бөлімшелерде, командалар мен штабтарда оқып беру қажет» (РА – АА, 29717:6). Бұл хабарламада аталған бұйрықтың мазмұны сөзбе-сөз дерлік берілген. Бұл құжаттың мазмұны мен № 270 бұйрық мәтінінің толық сәйкес келуі фин әскерлерінің қолына № 270 бұйрықтың нақты мәтіні түскенін көрсетеді. Алайда, ХҚКК өкілі өзінің сұрауына орай Кеңес Одағының Анкарадағы елшілігінен кеңес үкіметі мұндай бұйрықтың болғанын жоққа шығарады деген ресми жауап алды (РА – АА, 29717:6).

Кеңес Одағының одақтастарын неміс лагерлерінде ең нашар жағдайда болған кеңес

соғыс тұтқындарының құқықтық мәртебесін анықтау мәселесінің шешілмеуі алаңдатты. 1941 жылы тамызда АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Г. Хэлл Мәскеудегі американ елшілігіне Кеңес Одағының 1929 жылғы «Соғыс тұтқындарына қатынас туралы» Женева конвенциясына қол қоюға немесе соғыс тұтқындарын ұстау ережелерін анықтайтын басқа да халықаралық конвенцияларға қосылуға ниеті бар-жоғын анықтауды тапсырды (234, 41-бет. Алайда кеңес үкіметі бұл мәселеде әрдайым үнсіз қалып отырды. 1942 жылы 29-мамырда АҚШ президенті Ф. Рузвельттің В.М. Молотовпен кездесуі кезінде Кеңес Одағын 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылуға көндіру әрекеті де сәтсіз аяқталды (230, 26 бет). Кеңес үкіметі 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылудан үзілді-кесілді бас тартып қана қоймай, бейтарап елдер мен халықаралық ұйымдардың өкілдерімен кеңес соғыс тұтқындарына көмек көрсету мәселесін талқылауды да тоқтатты. Сонымен, 1943 жылы сәуірде Ватиканның Стамбулдағы өкілі монсеньер Д. Ронкаллидің кеңес соғыс тұтқындарына көмек көрсетуді ұйымдастыру туралы ұсынысына КСРО елшісі кеңес үкіметі соғыс тұтқындары туралы хабарламаларға мән бермейді, өйткені оларды отанын сатқандар деп санайды деп жауап берді (ВА – МА, 2/158:177).

В.М. Молотовтың 1941 жылғы 25-қарашадағы және 1942 жылғы 27-сәуірдегі ноталарында немістер 1907 жылғы Гаага конвенциясын бұзды деп айыпталды. ХҚКК соғыс тұтқындарын ұстауға қатысты барлық келіссөздерді Анкарадағы кеңес елшілігі арқылы жүргізгендіктен, Германияның Түркиядағы елшісі Франц фон Папен кеңес және неміс соғыс тұтқындарының құқықтық мәртебесін анықтау мәселесі туралы басқалардан көбірек хабардар еді. 1941 жылы 27-қарашада фон Папен Берлинге В.М. Молотовтың неміс тарапының Гаага конвенциясын бұзуы туралы сілтеме жасауының негізсіздігін дәлелдейтін фактілер көрсетілген жеделхат жолдады:

1) ХҚКК Комитетінің күш-жігеріне қарамастан, кеңес үкіметі ХҚКК өкілдеріне Кеңес Одағындағы соғыс тұтқындары лагерлеріне баруға рұқсат бермеді. Ал неміс тарапы халықаралық өкілдер Буркхардт пен Халлерге Германиядағы орыс соғыс тұтқындарының лагерьлеріне баруға мүмкіндік берді.

2) Қызыл Крест өкілдерінің Анкарадағы кеңес елшілігінен хабар-ошарсыз кеткен неміс соғыс тұтқындары туралы ақпарат алу немесе тұтқындар тізімімен алмасу бойынша бастамалары неміс тарапы Қызыл Крест арқылы кеңестік соғыс тұтқындардың бірінші тізімін бергеніне қарамастан, сәтсіз аяқталды.

3) Мұндай жағдайда Молотовтың Гаага Конвенциясына сілтеме жасауы Кеңес Одағының бұл конвенцияға қосылмағанын ескергенде таңқаларлық әсер қалдырады (РА – АА, 29718:7:109).

Әрине, нацистік лагерлерде халықаралық конвенцияларға қол қойған мемлекеттердің соғыс тұтқындарының жағдайы әртүрлі болды. Неміс зерттеушісі Х. Штрайттың пікірінше, нацистік өкіметтің соғыс тұтқындарымен қарым-қатынасының негізгі өлшемдерін анықтауда, бір жағынан, олардың национал-социалистік нәсілдік иерархиядағы орны, екінші жағынан, Гитлерге қарсы соғысып жатқан мемлекеттер әскерлері қолындағы неміс тұтқындарына қарсы жазалау шараларын жасау қатері ескерілді. «Иерархиялық баспалдақтың жоғарғы жағында ағылшын соғыс тұтқындары, кейінірек американдықтар тұрды. Мұндағы маңызды жәйт, Гитлер ұзақ уақыт бойы Германияның «табиғи» одақтасы ретінде көргісі келген Англияны өз жағына тартуға үміт артуы болды», – деп жазады Х. Штрайт (Streit, 1991:65, 69). Біздің ойымызша, Гитлердің екінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін Англияны өз жағына тарту үміті туралы сенімді түрде айтуға негіз жоқ, мұндай мүмкіндіктің мүлде жоқ екенін 1940 жылдың маусымынан 1941 жылдың маусымына дейін Ұлыбританияның Германияға тізе бүкпей айрықша күшпен соғысқаны дәлелдейді. Нацистік басшылықтың әртүрлі мемлекеттердің соғыс тұтқындарымен қарым-қатынас саясатын анықтаудағы басты өлшемі осы елдердің әрқайсысымен соғыс жүргізудегі негізгі мақсаттарына байланысты болды. Нацистер Батыста соғысты Еуропадағы үстемдік үшін жүргізді, мұнда олар әртүрлі идеологиялардың күресі туралы айтқан жоқ. Нацистердің батыс елдеріндегі басқыншылық саясаты олардың экономикалық ресурстарын соғыс мақсатына пайдалануға бағытталды. Сонымен қатар еуропалық соғыс тұтқындарына қарсы немістер жазалау саясатын жүргізсе, бұл елдер де неміс тұтқындарына қарсы осындай шара қолданар еді, өйткені олардың барлығы 1929 жылғы Женева конвенциясына қол қойған және оның шарттарының бұзылмауын

қатаң қадағалап отырған болатын. Сондықтан нацистік билеуші топ осы елдердің соғыс тұтқындарымен қарым-қатынаста 1929 жылғы Женева конвенциясын сақтауға тырысты. АҚШ өкіметі де Үшінші Рейх басшылығымен соғыс тұтқындарына қатысты алғанда 1929 жылғы Женева конвенциясының ережелерін сақтау туралы келісті (BA – MA, 5v/506:187).

Неміс лагерлерінде кеңестік соғыс тұтқындар ең нашар жағдайда болды. Қызыл Крест өкілі М. Жюно Германиядағы лагерьлерге барған кезде Кеңес Одағының халықаралық конвенцияларға қосылғысы келмеуінің салдарын айқын байқады. Мысалы, ол Женева конвенциясының мәтіні көпшілікке көрінетін жерде ілінген ағылшын соғыс тұтқындарына арналған лагерь мен тағдыр тәлкегіне қалдырылған кеңес соғыс тұтқындары орналасқан көрші лагерьдегі қорқынышты жағдай арасындағы үлкен айырмашылықты атап көрсетті. Әрине, британдықтардың әуе шабуылдарының күшеюі кезінде нацистік Германияның кейбір өкілдері ағылшын соғыс тұтқындарын ұстауда халықаралық құқық нормаларының сақталуына наразы болды. Олар ағылшын ұшқыштарын бейбіт тұрғындарды «өлтірушілер» деп атады (BArch, 18/271:16). Алайда, Берлинді және басқа қалаларды үздіксіз бомбалау кезінде де ағылшын және американдық соғыс тұтқындарының жағдайының айрықша нашарлауы байқалмады. „Жоқ, конвенция қарапайым „қағаз қиындысы“ болған жоқ, Гитлер қаншалықты қатыгез болса да, конвенция қабылданған жағдайда, оны орындаудан бас тартады деп ойлау қателік болар еді. 1945 жылы ақпанда Дрезденді одақтастардың ұшақтары бомбалағаннан кейін ашуланған Геббельс Гитлерге Женева конвенциясынан бас тартып, тұтқындалған ұшқыштарды атуды ұсынды. Гитлер келісті, бірақ оның қызметкерлерінің бірі бұл шешімнен қорқып, ақпараттың шетелдік баспасөзге шығып кетуіне жол ашты. Би-Би-Си бірден-ақ бұл қадамға ағылшындар тарапынан қарымта жауап беру мүмкіндігі туралы қатаң ескертулер жасаған соң, немістер жоспарынан дереу бас тартты», - деп жазады ағылшын зерттеушісі Н. Толстой (Толстой, 1988:21).

Қазіргі уақытта АҚШ-та тұратын бұрынғы соғыс тұтқындары И.А. Дугас пен Ф.Я. Черон да дәл осындай көзқарасты ұстанады: «Кеңес Одағы Женева конвенциясына қол қойған жағдайда (және оны сақтаған жағдайда) кеңес соғыс тұтқындары поляктардан төмен сатыда орын алуы мүмкін еді. Одақтастардың неміс тұтқындарына қарсы қарымта қуғын-сүргінінен қорқуы себепті жаппай адам өлімі болмас еді. Бұл тұжырымның дәлелі ретінде тұтқында болған поляк еврей офицерлерінің (француз, ағылшын және американдық еврей тұтқындарын айтпағанда) тірі қалуын айтуға болады» (Дугас, Черон, 1994:131). 1940 жылдың жазында Франция жеңілген соң, Виши үкіметінің басшысы маршал Петен Францияның тізе бүккені туралы актіге қол коюдың шарты ретінде француз әскерінің барлық еврей жауынгерлерін тұтқынға түскен Франция азаматы деп қарап, оларды француз тұтқындардан бөлмеуді талап етті. Неміс әскери қолбасшылығы бұнымен келісуге мәжбүр болды (Андреева, 1990:74). Француз әскерінің еврей офицерлері мен жауынгерлері 1929 жылғы Женева конвенциясының шарттары бойынша қорғалу құқығына ие болды. Алайда, Батыс Еуропа елдеріндегі еврей соғыс тұтқындарына қарағанда поляк еврейлері халықаралық конвенциялардың қорғауында ұзақ бола алмады. 1939 жылдың аяғы – 1940 жылдың басында нацистер басып алған Польшаның Бугтың батыс аймағында өмір сүрген еврей соғыс тұтқындарының көпшілігі үйлеріне жіберілді. Нәтижесінде олар соғыс тұтқыны статусынан айырылып, Польшада нацистер ұйымдастырған геттоларға азаматтық тұлғалар ретінде кіргізілді. Олардың барлығы дерлік көп ұзамай қаза тапты (Андреева, 1990:69).

Анкарадағы кеңес елшілігі ХҚКК өкілі М. Жюноға Мәскеуде соғыс тұтқындары мәселесі бойынша үкіметтік бюро жұмыс істейтінін ресми түрде хабарлады. Бюроның негізгі міндеттері екі жақтың соғыс тұтқындары туралы ақпарат жинау, М. Жюно арқылы соғыс тұтқындары туралы ақпарат беру және қабылдау, екі жақтың да соғыс тұтқындарына хаттар мен сәлемдемелер беру, денсаулығы нашар соғыс тұтқындарын алмасу, соғыс тұтқындарына қатысты барлық техникалық мәселелерді атқару болды. Сондай-ақ, М. Жюно тұтқындардың алғашқы тізімдерін тапсырғаннан кейін дереу Анкарадағы кеңес елшілігі арқылы соғыс тұтқындары мәселесі бойынша кеңес бюросымен телеграф арқылы байланысатын болады деп келісті (РА – АА, 29717:6:275). Егер Германия мен КСРО үкіметтері осы қол жеткізілген келісімдерді жүзеге асыруға ықпал еткенде, екі жақтың соғыс тұтқындарының жағдайын Халықаралық

Қызыл Крест Комитетінің, бейтарап елдер мен одақтастардың көмегімен одан әрі жеңілдетуге болар еді. Алайда жоғарыда аталған №270 бұйрық пен елшілердің мәлімдемесі Кеңес өкіметінің соғыс тұтқындарына деген ресми көзқарасының шын мәнін айқындады. Кеңес үкіметінің 1907 жылғы Гаага конвенциясын ғана қолдануға деген бірбеткей ұмтылысы оның соғыс тұтқындарын қорғауға ниеті жоқтығын көрсетті. Гаага конвенциясының II бабы бойынша конвенция қаулылары оған қол қойған елдер үшін ғана және егер барлық соғысушылар конвенцияға қатысқан жағдайда ғана міндетті. Егер КСРО Ресей қол қойған Гаага конвенциясын мойындайтыны туралы ресми түрде жарияламағанын ескерсек, онда іс жүзінде осы конвенцияның қаулылары Германиядағы кеңестік соғыс тұтқындарына қарым-қатынас мәселелерін реттеу үшін заңды күшке ие емес екенін байқаймыз. Осы себепті Кеңес тарапы неміс соғыс тұтқындарына қатысты алғанда да Гаага конвенциясының ережелерін орындауға міндетті болмады.

Нацистік билік те кеңес соғыс тұтқындарының құқықтық статусын анықтау туралы оң шешім қабылдағысы келмеді. 1929 жылғы Женева конвенциясының 82-бабы бойынша оның ережелерін барлық жағдайларда жоғары келісуші тараптар сақтауға тиіс; егер соғыс жағдайында соғысушы тараптардың бірі конвенцияға қосылмаған болса, соған қарамастан конвенцияның ережелері оған қол қойған соғысушы мемлекет үшін міндетті болып қала береді. Егер неміс тарапы кеңестік соғыс тұтқындарына қатысты алғанда халықаралық нормаларды сақтағысы келсе, онда ол Женева конвенциясының 82-бабында жазылған ережені ұстануына болатын еді. Демек, Кеңес Одағының 1929 жылғы Женева конвенциясына қол қоймауы және Гаага конвенциясының ережелерін ұстанғысы келгендігі, ал Германияның Кеңес Одағынан Женева конвенциясына міндетті түрде қосылуды талап етуі кеңес және неміс соғыс тұтқындарының нашар жағдайда өмір сүруіне ықпал еткенін байқаймыз. Сондай-ақ екі тараптың да соғыс тұтқындарының құқықтық жағдайын анықтау мәселесін шешуге ниеті болмаған сияқты.

Өз сөздерінде А. Гитлер Кеңес Одағына қарсы соғыс «бұл тек қарулы күрес ғана емес; бұл екі дүниетанымның қақтығысы» деген сөзді жиі айтқан (Дашичев, 1973:22; Kriegstagebuch, 1965:340). Ф. Галдер өзінің күнделігінде 1941 жылы 30 наурызында өткен жиналыстағы Гитлердің сөзінен үзінді келтіреді: «Екі идеологияның күресі: большевизмді жоюға бағытталған әрекет әлеуметтік қылмыс болып табылмайды. Коммунизмнің болашақ үшін қаупі тым үлкен. Біз жауынгерлердің жолдастық бауырмалдығы қағидасын негізге алмауымыз керек. Коммунист ешқашан біздің жолдасымыз болған емес және болмайды да. Мұнда әңгіме аяусыз жаю жолындағы күрес туралы болып отыр» (Гальдер, 1969:431). Нацистік биліктің кеңестік соғыс тұтқындарға қатысты ресми саясаты Кеңес Одағына қарсы шабуыл жоспарын жасау кезінде-ақ қалыптасқан болатын. 1941 жылы мамыр айында «Барбаросса» жоспары бойынша соғыс тұтқындарына қатысты мәселелерді ұйымдастыру жобасы және Кеңес Одағының саяси қызметкерлерін қудалау мен жоюға қатысты бұйрықтың жобасы жасалды. 1941 жылғы 6 маусымдағы Германия Қарулы Күштері Жоғарғы қолбасшылығының «Қызыл әскердің саяси комиссарлары мен қызметкерлерін жою туралы директиваларында»: «Большевизмге қарсы күресте соғыс тұтқындарына адамшылық тұрғысынан және халықаралық құқық нормалары бойынша қарау қажет емес, өйткені қарсыласудың басты ұйымдастырушылары ретінде саяси комиссарлар біздің тұтқындарға өшпенділік, қатыгездік және аяуандықпен қарайтынын ескеру керек», - деген сөздер болды (Dokumente, 1993:137-139). Нюрнберг процесі кезінде барлық айыпталушы әскери басшылар комиссарлар бұл бұйрық негізінде атылмағанын айтып, ақталуға тырысты. Соғыстан кейін кейбір неміс офицерлері өз естеліктерінде кадрлық әскери басшылар бұл бұйрықты қолдамағанын және ол бөлімшелердің штабтарына жетіп үлгермегенін, тіпті бұйрық қолға тисе де, оны орындаудан жалтарғандарын жазды. Шындығында, комиссарлар туралы бұйрық әскерлердің барлық бөлімдерінде орындалды. Бұрынғы соғыс тұтқыны Ф.Я. Черон: «Мен соғыстың бесінші күні, 1941 жылы 27 маусымда тұтқынға түстім ...келесі күні бізді, екі жүзден астам адамды Слонимге алып келді. Онда біз сияқты тағы екі жүз адам болды. Шарбақпен қоршалған мектеп ауласы біздің лагерь болды. Шағын және көп топтармен тұтқындарды үсті-үстіне әкеліп жатты. Су да, тамақ та берілмеді. Бұл жерде маған алғаш рет СС-тің тұтқындарды қырғанын көруге тура келді. Олар тұтқындардың

әрбір жаңа тобын қарап жатты. Егер олар айырым белгілері бар саяси жетекшілерді тапса немесе оларды жеңдеріне тағылған жұлдыздардан таныса, онда олар осы жерден ғимараттан тысқа шығарылып, атылды. Олар мұны ерекше бір қыңырлықпен, жалындап іске асырды», деп есіне алады (Черон, 1987:31-32).

Комиссарларды жою туралы бұйрық қауіпсіздік полициясы және қауіпсіздік қызметінің бастығы Р. Хайдрихтің 1941 жылғы 17 шілдедегі «Соғыс тұтқындары лагерлеріндегі жедел топтар мен қауіпсіздік полициясының міндеттері туралы» № 8 бұйрығымен толықтырылды. Жедел топтардың міндеттеріне Шығыс Пруссиядағы, Польша мен Кеңес Одағының басып алынған территориясындағы қоныс аударту және тұрақты соғыс тұтқындар лагерлерінде коммунистер мен еврейлерді анықтау және іріктеу жатты. Жедел топтар соғыс тұтқындарына олардың арасынан адамдардың мынадай санаттарын – 1) саяси, қылмыстық немесе басқа да қауіпті элементтерді; 2) қалпына келтіру жұмыстарында пайдалану үшін іріктелуі мүмкін адамдарды; 3) тыңшылық функцияларды орындау үшін таңдалуы мүмкін адамдарды анықтау үшін қайта тексеру жүргізуі тиіс болды. Ең алдымен, «мемлекет пен партияның барлық маңызды функционерлерін, атап айтқанда, кәсіби революционерлерді, Коминтерн қызметкерлерін, КОКП және Орталық, аудандық және облыстық комитеттердегі оның қосалқы ұйымдарының барлық беделді қызметкерлерін, барлық халық комиссарлары мен олардың орынбасарларын, Қызыл Әскердегі барлық бұрынғы саяси комиссарларды, экономика саласындағы негізгі тұлғаларды, кеңес зиялыларын, барлық еврейлерді, жанкешті коммунистер қатарына жататын барлық адамдарды» анықтауға нұсқау берілді (BArch, 58/272:54-58). Аталған адамдар Кеңес мемлекетінің, Коммунистік партияның және Коминтерннің жұмыс әдістері туралы ақпарат алынғаннан кейін жойылуға тиіс болды. Гестапо бастығы Г. Мюллердің 1941 жылғы 21-шілдедегі бұйрығымен кеңестік соғыс тұтқындары орналасқан лагерьлерге жазалау бөлімдері жіберілді. Бұл бөлімдердің лагерьлердегі «күдікті элементтерді» анықтау және оларды жою әрекеттері соғыстың соңына дейін жалғасты. Нацистер бұл бұйрықты қатаң құпия түрде сақтауға тырысты. «Солтүстік» армия тобының бас штабының бастығы 1941 жылдың 2-шілдесінде 4-ші әскер тобының бас штабының бастығына жазған хатында «Комиссарлар туралы бұйрықтың» мәтінін жау жағы насихат қаруы етіп пайдаланатындықтан, олардың қолына түспеуі үшін жойылуы керек» екенін атап өтті (Jakobsen, 1965:232-233). 1941 жылдың 26-тамызында 16-армия корпусының штабы Құрлық күштерінің Жоғарғы қолбасшылығына комиссарлар туралы бұйрықтың тиімділігіне күмән келтіріп, хат жіберді. Хатта соңғы кезде немістердің тұтқындалған кеңес комиссарларын өлтіргені үшін орыстардың кек алу мақсатында тұтқынға түскен неміс офицерлерін өлтіру ниеті туралы хабарлар бар екені айтылған (PA -AA, 105177:11). Кеңес әскерлерінің тұтқындалған неміс офицерлеріне қарсы қарымта ретінде жазалау шараларын қолдану мүмкіндігі туралы қауесеттер шынымен де таралып жатты. Мысалы, 1941 жылдың қыркүйегінде Сыртқы істер министрлігінің 2-армиялық корпус жанындағы өкілі дипломат Граф Боди-Гедриготти комиссарларды жойғаны үшін кеңестер жағының да тұтқынға түскен неміс офицерлерін атуға ниеті бар екендігі туралы хабарлады (PA -AA, 105178:12).

1941 жылы 23 қыркүйекте Құрлықтағы әскерлер Қолбасшысының жанындағы ерекше тапсырмалар атқаратын генерал Қарулы Күштердің Жоғарғы қолбасшылығына мынадай жеделхат жіберді: «Соңғы жағдайларға байланысты Комиссарлар туралы бұйрықты және «Барбаросса» жоспарын орындау қажеттілігін қайта тексеруді сұраймын. Қолбасшылардан, командирлерден және әскерлерден, егер өршеленген және өшпенді қарсылықтың басты ұйытқысы болып табылатын комиссарлармен күресті тоқтатып, олардың тұтқынға берілуін немесе немістер жағына өтуін жеңілдетсе, орыс тарапының жауынгерлік рухының әлсіреуіне қол жеткізуге болатындығы туралы хабарламалар түсуде. Қазіргі уақытта әрқилы жағдайда өзін өлім күтіп тұрғанын білетін комиссарлардың басым көпшілігі соңына дейін күресіп жатқан жағдай қалыптасқан» (Streit, 1991:87). Алайда, Жоғарғы қолбасшылық фюрер «саяси комиссарларға қатысты осы уақытқа дейін шығарылған бұйрықтарды өзгертуден» бас тартқанына сілтеме жасап, бұл өтінішті қабылдамады (Jakobsen, 1965:237-238). Неміс әскері үлкен шығынға ұшыраған 1941 жылдың аяғы мен 1942 жылдың басындағы ауыр шайқастардан кейін ғана нацистік басшылық кеңес бөлімшелерінің саяси жетекшілерін жою туралы бұйрықты өзгерту туралы шешім

қабылдады. Қашып өтетіндер мен берілетін кеңестік соғысушы бөлімшелер санын көбейту мақсатында 1942 жылдың 6-мамырында кеңестік комиссарларымен саяси жетекшілердің «өмірін сақтауға» кепілдік беретін бұйрық шығарылды.

Германия архивтерінде Ұлыбритания мен АҚШ үкіметтерінің немістер тарапынан Женева конвенциясының шарттарының бұзылғаны туралы жіберген ноталары баршылық. Нацистердің соғыс тұтқындарына қатысты аяусыз қатыгездік жасаған жағдайларын парламент отырысында талқылаған кездері де болған. 1944 жылдың наурызында Британ Әскер-әуе күштерінің бір топ офицері ұшқыштар лагерінен қашып шыққан; бірақ оларды немістер бірнеше күннен кейін ұстап алып, 47 ұшқышты атып тастаған. Женева конвенциясының 50-бабы бойынша, лагерьден қашып шыққан, бірақ қз әскерлеріне қосылып үлгермей ұсталып қалған соғыс тұтқындарына қатысты тек тәртіптік жаза ғана қолданылуға тиісті. Сондықтан британ ұшқыштарын ату халықаралық құқық нормаларын дөрекі түрде бұзу болатын. Ұлыбритания сыртқы істер министрі А. Иден протектор-мемлекет Швейцария үкіметінен британ офицерлерінің қандай жағдайда атылғанын анықтауды және Германия үкіметіне қарсылық нотасын тапсыруды өтінді. Мамыр айында А. Иден екі рет парламент отырысына шақырылып, британ ұшқыштарының қазасы жайлы есеп берді (ВА - МА, 4v/765.). Ал кеңес өкіметі нацистік лагерьлерде азап шеккен кеңес тұтқындарының жағдайына айрықша мән бермей, Мәскеудегі шетелдер елшіліктеріне бірнеше нота тапсырумен тынды.

Қорытынды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде өзара соғысушы тоталитарлық жүйелер қыспағында қалған кеңес және неміс соғыс тұтқындарының тағдырын жеңілдетуі мүмкін 1907 жылғы Гаага Конвенциясы да, 1929 жылғы Женева конвенциясы да Кеңес Одағы үшін жарамсыз болып шықты. Жалпы алғанда 1929 жылғы Женева конвенциясы 1907 жылғы Гаага конвенциясының күшін жойған жоқ, оны толықтырды және кеңейтті. Сондықтан КСРО мен Германия үкіметтері, егер қаласа, екі конвенцияны да немесе олардың біреуін қолдана алар еді. Германия екі конвенцияға да қол қойғандықтан және КСРО олардың біреуіне қосылмай, ал екіншісін мойындайтынын ресми түрде заңдастырмағандықтан, екі жақтың да Шығыс майданда тұтқынға түскен әскерлерінің құқықтық статусы айқындалмаған күйде қалды.

Соғысты бір-біріне жаулық танытқан мемлекеттердің материалдық және моралдық күштерінің қақтығысы деп қарайтын болсақ, ол қақтығыстағы басты күш адам екенін көреміз, сондықтан соғысты әртүрлі саяси, идеологиялық және рухани құндылықтардың да қақтығысы ретінде сипаттауға болады. Соғысқа қатысушы мемлекеттің аталған құндылықтардың қайсысын қорғайтынын оның ішкі саясатының мазмұны, үш фактордың арасындағы қалыптасқан қатынастар анықтайды. Оның біріншісі халықпен, екіншісі әскери басшылық және әскермен, үшіншісі билікпен байланысты. Демократиялық елде халық мүддесі, жеке адам өмірі алдыңғы қатарға шығады да, соғыста саясатпен қатар мораль, құқық, адамшылық құндылықтар қорғалады. Ал тоталитарлық қоғамда демократия қағидалары мүлде ұмытылады, адам өмірінің құндылығы жойылады, идеология мемлекеттік саясаттың негізгі қозғаушы күшіне айналады. Мұның өзі идеологиялардың қақатығысын тудырады. Кеңес Одағы мен Германия арасындағы соғыс әмбебаптылыққа ұмтылған екі идеологияның күресі болды, адам өмірі осы идеологиялық мүдденің көлеңкесінде қалды. Кеңес Одағы мен нацистік Германия өкіметтерінің соғыс тұтқындарына қатысты саясатының мазмұны да осылайша идеологиялық фактормен анықталды, яғни, көзқарасы басқаның бәрі жау, оны жою керек деген идеяға негізделді.

Әдебиет тізімі

Андреева Е. Генерал Власов и русское освободительное движение / пер. с англ. Лондон, 1990. 370 с.

Галицкий В.П. Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939-1953). М., 1997. 248 с.

Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. / пер. с нем.: в 2 т. М., 1969. Т. 2. 328 с.

Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. М., 1973. Т. 2. 726 с.

Дугас И.А., Черон Ф.Я. Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным. Париж, 1994. 434 с.

Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые

- и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. Вологда, 1996. 318 с.
- О немецко-фашистских злодеяниях и зверствах. Ноты Народного Комиссара иностранных дел СССР тов. В.М. Молотова. М., 1943. 96 с.
- Толстой Н. Жертвы Ялты / пер. с англ. Париж, 1988. 528 с.
- Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение. Париж, 1987. 60 с.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (BA - MA), RW 5v/506.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 2/158.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 2/1422.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/109, Bd.2.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 4v/765.
- Bundesarchiv (Berlin), NS 18/271, Bd.4.
- Bundesarchiv (Berlin), R 58/272.
- Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945. Hrsg. Von H. Kaden und L. Nestler. Berlin, 1993. Bd. 1. 261 S.
- Dülffer J. Regeln gegen den Krieg? Berlin, Frankfurt a/M, 1981. 434 S.
- Eyffinger A. T.M.C. Asser (1838-1913), Founder of The Hague Tradition: Dreaming the Ideal, Living the Attainable. Hague, 2011. 115 p.
- Jakobsen H.-A. Komissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener // Buchheim H., Broszat M., Jakobsen H.-A., Krausnick H. Anatomie des SS-Staates. Bd. 2. Freiburg, 1965. S.163-281.
- Meissner B. Sowjetunion und Haager LKO. Gutachten und Dokumentsammlung. Hamburg, 1950. 68 S.
- Oeter S. Die Entwicklung des Kriegs gefangenen rechts. Die Sichtweise eines Volkerrechtlers// In der Hand des Feindes: Kriegs gefangen schaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg.Rüdiger Overmans. Böhlau,1999. S.41-62.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 29717, Bd.6.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 29718, Bd.7.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 105173, Bd. 9.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 105177, Bd. 11.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 105178, Bd. 12.
- Streit Ch. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangenen 1941-1945. Bonn, 1991. 448 S.
- Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreue der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent, 1998. Bd. 1. 383 S.

References

- Andreeva E. General Vlasov i russkoe osvoboditelnoe dvizhenie (General Vlasov and the Russian liberation movement). London, 1990. 370 pp. [in Russian].
- Bundesarchiv – Militärarchiv (BA - MA), RW 5v/506.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 2/158.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 2/1422.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/109, Bd.2.
- Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 4v/765.
- Bundesarchiv (Berlin), NS 18/271, Bd.4.
- Bundesarchiv (Berlin), R 58/272.
- Cheron F.Ia. Nemetskii plen I sovetskoe osvobozhdenie (German captivity and Soviet liberation). Parizh, 1987. 60 pp. [in Russian].
- Dashishev V.I. Bankrotstvo strategii germanskogo fashizma. Istoricheskie oshcherki. Dokumenty i materialy (The bankruptcy of the strategy of German fascism. Historical sketches. Documents and materials.). T.2. M.: Nauka, 1973. 726 p. [in Russian].
- Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945. Hrsg. Von H. Kaden und L. Nestler. Berlin, 1993. Bd. 1. 261 S. [in German].
- Dugas I.A., Cheron F.Ia. Vytserkutye iz pamiaty. Sovetskie voennoplennyye mezhdu Gitlerom i Stalinym (Erased from memory.Soviet prisoners of war between Hitler and Stalin). Parizh, 1994. 434 pp. [in Russian].
- Dülffer J. Regeln gegen den Krieg? Berlin, Frankfurt a/M, 1981. 434 S.[in German].
- Eyffinger A. T.M.C. Asser (1838-1913), Founder of The Hague Tradition: Dreaming the Ideal, Living the Attainable. Hague, 2011. 115 p. [in English].

Galder F. Voennyj dnevnik. Ezhadnevnye zapisi nashal'nika General'nogo shtaba Suhoputnyh vojsk 1939-1942 gg. (War diary.Daily Notes of the Chief of the General Staff of the Ground Forces 1939-1942)Per. s nem. T.2. M.: Voenizdat, 1969. 328 p. [in Russian].

Galizkii V.P. Finskie voennoplennye v lagerjah NKVD (1939-1953 gg.) (Finnish prisoners of war in the NKVD camps). M., 1997. 248 pp. [in Russian].

Jakobsen H.-A. Komissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegs gefangener // Buchheim H., Broszat M., Jakobsen H.-A., Krausnick H. Anatomie des SS-Staates. Bd. 2. Freiburg, 1965. S.163-281 [in German].

Konasov V.B. Sud'by nemetskih voennoplennykh v SSSR: diplomaticheskie, pravovye i politicheskie aspekty problemy. Ocherki i dokumenty (The fate of German prisoners of war in the USSR: diplomatic, legal and political aspects of the problem.Essays and documents). Vologda, 1996. 318 pp. [in Russian].

Meissner B. Sowjetunion und Haager LKO. Gutachten und Dokument sammlung. Hamburg, 1950. 68 S. [in German].

O nemezko-fashistskih zlodejanjah i zverstvah. Noty Narodnogo Komissara inostrannykh del SSSR tov. V.M. Molotova (About the German fascist atrocities and atrocities. Notes of the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR Comrade V.M. Molotov.). M., 1943. 96 p. [in Russian].

Oeter S. Die Entwicklung des Kriegs gefangenen rechts. Die Sichtweise eines Volkerrechtlers// In der Hand des Feindes: Kriegs gefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg. Rüdiger Overmans. Böhlau,1999. S.41-62 [in German].

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29717, Bd.6 [in German].

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29718, Bd.7 [in German].

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 105173, Bd. 9 [in German].

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 105177, Bd. 11 [in German].

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 105178, Bd. 12 [in German].

Streit Ch. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegs gefangenen 1941-1945. Bonn, 1991. 448 S. [in German].

Tolstoi N. ZhertvyIalty (Victims of Yalta) / Per. s angl.Parizh, 1988. 528 pp. [in Russian].

Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreuel der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent, 1998. Bd. 1. 383 S. [in German].

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_114

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОПРОСОВ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В ПОСЛЕВОЕННОЕ ВРЕМЯ И ПОЗИЦИЯ РУКОВОДСТВА КАЗАХСКОЙ ССР

Касымова Дидар Бейсенгалиевна¹, Кудайбергенулы Болат^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. г Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Касымова), k.bolat75@mail.ru (Кудайбергенулы)

Аннотация. В статье ставится задача рассмотреть позицию руководства Казахской ССР, во главе с Ж. Шаяхметовым в отношении языковых дискуссий среди казахских лингвистов в послевоенном Казахстане на фоне внедрения сталинской концепции языкового единообразия. Проблемы языкознания в СССР как полиэтническом геокультурном образовании были неотъемлемой частью государственного строительства по формированию имперского пространства и конструированию советской идентичности. В Казахской ССР с начала 1920х гг. лингвистические проблемы стали полем борьбы между приверженцами сохранения лингвистического своеобразия и сохранения языкового багажа прошлого (арабизма, персизмы, и терминология кочевого традиционного общества) и советизации языка через внедрения русизмов и лингвистических идеологем. Последние одержали победу в противоборстве с «националистами» к концу 1930х гг. Однако алфавитные войны конца 1930х гг. перешли на уровень противостояния в плане споров о содержательном составе казахского языка с начала Великой Отечественной войны, поскольку были тесно увязаны с новым

этапом конструирования казахской советской идентичности. В послевоенные годы языковые дискуссии в Казахской ССР, инициированные И.В. Сталиным были направлены на нивелирование различий в языке и дальнейшую его русификацию. Руководство Казахстана (Ж. Шаяхметов) сводило споры среди лингвистов и литераторов к смене тематического и текстового содержания, но не отказу от казахского языка как средства общения, межпоколенческой коммуникации и формирования этнической идентичности.

Ключевые слова. Жумабай Шаяхметов, казахский язык, языковая политика, языкознание, сталинизм.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08855925 МОН РК.

GTAMP 03.20.00

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ТІЛ САЯСАТЫ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КСР БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ

Касымова Дидар Бейсенгалиевна¹, Құдайбергенұлы Болат^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Касымова), k.bolat75@mail.ru (Құдайбергенұлы)

Түйіндеме. Мақалада сталиндік лингвистикалық біртектілік тұжырымдамасының енгізілуі аясында Қазақ КСР басшысы Ж. Шаяхметовтің соғыстан кейінгі Қазақстандағы қазақ лингвистері арасындағы тілдік пікірталастарға қатысты ұстанымын зерттеу міндеті қойылған. Көп ұлтты геомәдени формация ретінде КСРО-дағы лингвистиканың мәселелері империялық кеңістіктің қалыптасуы мен кеңестік сәйкестіктің құрылуындағы мемлекеттік құрылыстың ажырамас бөлігі болды. 1920 жылдардың басынан бастап Қазақ КСР-де лингвистикалық сәйкестік пен өткеннің жүгін сақтаушылар (арабизм, персизм және көшпелі дәстүрлі қоғамның терминологиясы) және орыс тілі, лингвистикалық идеологиясын енгіздірмек кеңестендіруді жақтаушылар арасындағы лингвистикалық мәселелер күрес тақырыбына айналды. «Ұлтшылдармен» қарсы күресте соңғылары 1930 жылдардың соңында жеңіске жетті. Алайда, 30-жылдардың аяғындағы алфавиттік соғыстар Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін қазақ тілінің мазмұны туралы даулар тұрғысынан қарама-қайшылық деңгейіне көшті, өйткені олар қазақ кеңес бірегейлігі құрылысының жаңа кезеңімен тығыз байланысты болды. Соғыстан кейінгі жылдары И.В. Сталиннің бастамасымен Қазақ КСР-індегі тілдік пікірталастар тілдегі айырмашылықтарды теңестіруге және оны одан әрі орыстандыруға бағытталды.

Қазақстан басшылығы (Ж. Шаяхметов) лингвистер мен әдебиетшілер арасындағы дауларды тақырыптық және мәтіндік мазмұнды ауыстыруға жеткізді, бірақ қарым-қатынас, ұрпақтар аралық байланыс және этникалық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде қазақ тілінен бас тартпады.

Кілт сөздер. Жумабай Шаяхметов, қазақ тілі, тіл саясаты, лингвистика, сталинизм.

Мақала ҚР БҒМ № AP08855925 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

IRSTI 03.20.00

SOME ASPECTS OF THE LANGUAGE POLICY IN THE POST-WAR TIMES AND POSITION OF THE KAZAKH SSR LEADERSHIP

Kassymova Didar¹, Kudaibergenuly Bolat^{1*}

¹Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Kassymova), k.bolat75@mail.ru (Kudaibergenuly)

Abstract. The article aims to consider the position of the leadership of the Kazakh SSR - Zh. Shayakhmetov - in relation to language discussions among Kazakh linguists in post-war Kazakhstan against the background of the introduction of the Stalinist concept of linguistic uniformity. The problems of linguistics in the USSR as a multi-ethnic geocultural education were an integral part of state-building for the formation of the imperial space and the construction of Soviet identity. In the Kazakh SSR since the beginning of the 1920s, linguistic problems have become a field of struggle between adherents of preserving linguistic originality and preserving the linguistic baggage of the past (Arabism, Persiisms, and terminology of nomadic traditional society) and Sovietization of the language through the introduction of Rusisms and linguistic ideologies. The latter won in the confrontation with the «nationalists» by the end of the 1930s. However, the alphabet wars of the late 1930s moved to the level of confrontation in terms of disputes about the content of the Kazakh language since the beginning of the Great Patriotic War since they were closely linked to a new stage of the construction of the Kazakh Soviet identity. In the post-war years, the language discussions in the Kazakh SSR, initiated by I. V. Stalin, were aimed at leveling the differences in the language and further Russification of it. The leadership of Kazakhstan (Zh. Shayakhmetov) reduced the disputes among linguists and writers to the change of thematic and textual content, but not the rejection of the Kazakh language as a means of communication, intergenerational communication and the formation of ethnic identity.

Key words. Zhumabai Shaykhmetov, Kazakh language, language policy, linguistics, Stalinism.

The article was made under the project realization № AP08855925 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Введение. Проблемы языкознания в СССР как полиэтническом геокультурном образовании были неотъемлемой частью государственного строительства по формированию имперского пространства и конструированию советской идентичности. Следует выделить четыре основных этапа в процессе языковой политики советского государства: 1) революционный с цивилизаторско-модернистскими подходами - с установления власти большевиков до середины 1940х гг.; 2) с середины 1940х гг., когда в ходе войны проявились недостатки языкового дисбаланса, поскольку значительная часть населения СССР на фронтах и в тылу была фактически исключена из информационного и коммуникативного пространства и контроля – до начала 1960х гг.; 3) период правления Хрущева, который объявил, что вопрос о национальностях (и о языках) в фазе строительства коммунизма фактически уходит из реальности Советского Союза, поскольку все очень скоро (к началу 1980х гг.) будут жить при коммунизме; 4) брежневский- русский язык объявлен государственным по всему СССР. В конце 1920х гг. И.В. Сталин заявил, что для большевистского режима важен расцвет национальных языков, но в середине 1930х гг. утверждал, что для приобщения к социалистическому строительству необходимо внедрение русского языка, что последовательно и методично проводилось в жизнь.

Жумабай Шаяхметов жил в период претворения в жизнь трех этапов языковой политики СССР, и для него, выросшего в русской языковой среде с детства, русский язык был нужен в качестве необходимого инструмента для работы и карьерного продвижения. Как руководитель Казахской ССР он должен был претворять в жизнь все аспекты языкового строительства – от внедрения нового алфавита на основе кириллицы, смены лингвистического кода и обновления языка путем очищения его от «отжившего свой век словарного запаса» через реформы в сфере образования, литературы, научных изысканий, пропаганды и агитации, идеологически выверенных языковых форм и даже участия в преследованиях языковедов и литературоведов за *языковые преступления*. При этом казахскому языку отводилась второстепенная роль в качестве вторичного коммуникативного инструмента, не хранилища этнокультурной памяти и трансляции историко-культурного наследия. В большевистском инструментарии язык рассматривался, с одной стороны, как один из ключевых критериев этничности, но с другой, как перегородка, мешающая коммуникации и последующему сближению народов. Но Ж. Шаяхметов понимал, что язык является едва ли не последним убежищем сохранения этнического самосознания для народа, которого лишили территории, истории и деформировали культурные коды. Язык любого народа – это его душа.

Материалы и методы. Работа основывается на анализе политико-идеологического фона проведения языковой политики в Казахской ССР в послевоенные годы, особенностях поляризации между казахскими языковедами и позиции руководства партийно-государственной республики. Языковая политика руководства СССР в послевоенные годы основывалась на догматах «Краткого курса ВКП (б)» И.В. Сталина от 1937 г., статьях И.В. Сталина и директивных положениях идеологических кампаний в трактовке И.В. Сталина и А. Жданова. Руководство Казахской ССР вынужденно проводило кремлевские императивы о внедрение русского языка во все сферы жизнедеятельности общества, но в пределах своей компетенции не вмешивалось в споры лингвистов.

Советская языковая политика была подчинена прежде всего политико-идеологическим целям – легитимации захвата власти, её удержанию и подчинению населения диктату режима посредством стандартизации языковых практик, распространения грамотности, создания и унификации алфавитов и универсализации в виде внедрения русского языка в качестве языка власти, культуры, историко-генетической памяти и социокультурной коммуникации. Режим большевиков перешел от языкового плюрализма как средства привлечения народов бывшей Российской империи под знамя большевизма к языковой универсализации (русификация). Языковая политика рассматривается в системе связки - языкознание и политология, а именно управление обществом. Режим принимает меры формирования единого языка как средства управления обществом в интересах сохранения и укрепления государственного строя.

Обсуждение. Проблемы языковой политики в СССР рассматриваются в работах Губогло М. (Губогло, 1984, 1998), Алпатов В. (Алпатов, 1997) Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М., 1997. Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. – М., 1984. 17. Губогло М.Н. Языки этнической мобилизации. – М., 1998. Grenoble L. (Grenoble, 2003), Kirkwood M. (Kirkwood, 1990), Fierman W. (Fierman, 1991).

Результаты. В 1950 г. и 1951 г. И.В. Сталин написал три работы по языкознанию, признанные «гениальными». Основной тезис статьи «Марксизм и языкознание» сводился к тому, что все народы СССР примут русский язык в качестве общего, и это будет доказательством их развитости и готовности стать частью единого советского народа. Но они в своем развитии проходят этапы национальной консолидации, т.е. слияния родственных языков в один общенациональный. Этнические группы/национальности (в сталинской формулировке) постепенно станут частью единого народа. По переписи 1926 г. в СССР было зарегистрировано 194 языка, причем каждая группа настаивала на особенностях и самостоятельности своего. Поэтому проводилось поэтапное нивелирование языковых различий и постепенное слияние родственных языков в одну группу (языковая консолидация), а затем и в единый язык через межгрупповую аккультурацию и ассимиляцию. Но руководители СССР претворяли в жизнь данный процесс по своему, однако русский язык всегда оставался мерилом оценки языкового прогресса, центром консолидации языков и конечной целью языкового слияния: «после победы социализма во всемирном масштабе», когда все «языки сольются в один общий международный язык» (Сталин, 1954: 54). Сталин постулировал, что «... вне общества нет языка. Поэтому язык и законы его развития можно понять лишь в том случае, если он изучается в неразрывной связи с историей общества, с историей народа, которому принадлежит изучаемый язык и который является творцом и носителем этого языка» (Сталин, 1954: 22). Если меняется жизнь народа, то это находит свое отражение и в языке.

Для казахского языка период с 1920х гг. до 1940 г. был временем смены цивилизационной парадигмы в плане перехода от кочевого образа жизни и эрозии этнокультурных кодов. Программы социокультурной модернизации традиционного казахского общества к началу 1940х гг. были частично реализованы, но оставались неразрешенными вопросы языкознания и историко-культурной памяти. В конце 1930х гг. был уничтожен тонкий слой казахской культурной элиты, впитавшей в себя идеи русского либерализма начала XX века и стремившейся внедрить их в казахскую среду, даже через программы большевиков. Переход от бесписьменной литературы и организации административно-правового пространства к письменной сопровождался зачистками и предупредительными кампаниями по недопущению компонентов панисламизма, пантюркизма и национализма. «Вопрос о языке определялся не только

выбором оптимального средства коммуникации и модернизации полиэтнического населения, но имел глубокое символическое и политическое значение. Язык был важнейшим инструментом формирования этноидентичности народов СССР, служил в республиках маркером для допуска к привилегиям титульного этноса и закрепления его административно-территориального статуса. Социально-культурная гомогенизация общества соединяла меры по развитию языков и культур, декларативно наполненных «интернациональным социалистическим» содержанием, с укреплением идеологических и иных скреп, вытеснявших традиционные духовные ценности» (Аманжолова, 2016). Внимание, которое уделялось правильному переводу на казахский язык произведений И.В. Сталина было продиктовано необходимостью канонизации идеологических концептов и клише - как видеть мир, понимать его и строить свою жизнь. Для этого были задействованы не только идеологический прессинг, но все инструменты тоталитарного режима - средства массовой информации, учебные заведения и репрессивный аппарат - суд, тюрьмы, прямое экономическое принуждение - конфискация имущества. Конструирование идентичностей шло через интерпретацию истории и нарративного языка - алфавит, русско-казахский перевод, ввод новой терминологии и лексикона (Harun Yilmaz). Казахский язык был объявлен бесписьменным, и только произведения Абая были признаны советским режимом в качестве единственного проявления культурной эволюции казахов, но через восприятие Абаем европейской и прежде всего русской культуры.

В начале 1930-х гг. начинает укрепляться единоличная власть И.В. Сталина, и он, свернув политику коренизации, полностью очищает партийный аппарат в центре и в республиках от националов. В языковой политике этот процесс осуществляется через языковую денационализацию (Авторханов, 1991: 73).

До 1929 г. в казахском языке использовалась арабская вязь, но это было чревато созданием базы для развития панисламизма и пантюркизма, поэтому большевики приняли решение о переводе письменности всех тюркских народов на латиницу. К концу 1930-х гг. встала остро проблема перехода на кириллицу, и казахский алфавит на основе кириллицы был принят в ноябре 1940 г.¹ Основным разработчиком был Сарсен Аманжолов. Именно с его именем связаны многие дискуссии и кампании по созданию советского казахского языка в послевоенные годы. С. Аманжолов выступал за стандартизацию и систематизацию лингвистического поля. Внедрение кириллицы после латинского алфавита привело к серьезным трудностям как в коммуникативной и в образовательной сферах, кроме того, лексикон необходимо было пересмотреть и привести в соответствие не только с алфавитом, но и политкорректностью. Многие арабизмы и персизмы были выкинуты из казахского языка, поскольку все имеющее отношение к религии, тюрко-персидскому и арабскому наследию было криминализировано. Однако поколение 1920-1930х гг. оказывалось вне новой социокоммуникативной сферы. К примеру, лингвистический и когнитивный разрывы проявились в годы войны, когда «письма с фронта шли на трех графиках. Молодое поколение бойцов писали письма на кириллице, среднее поколение на латинице, а уже совсем взрослое поколение использовали арабскую вязь» (Уматова).

Ниже приводятся выдержки писем воинов с фронта. Все письма по существующим правилам секретности подвергались люстрации и с них снимались копии. Содержание всех писем большей частью идентично - описывается героическая борьба, ненависть к фашистам, желание поскорее добить врага и вернуться домой к родным, верность Ленину-Сталину и партии. В письмах казахов упоминаются метафоры, связанные с батырами, их воинскими доблестями и качествами, но и даны имена, которые вдохновляли их на победу ради свободы родной земли. «Батыр» рассматривался не как самостоятельная метафора, а казахский вариант русского слова «богатырь», которое есть славянская калька с тюркского «батыр». Переход слов и лексем из русского языка в казахский виделся как норма, а с казахского в русский как аномалия, тогда как после войны это рассматривалось как преступление против государства, приравненное к государственной измене.

¹Новый алфавит принимался «по желанию трудящихся Казахской ССР». Он рассматривался как «средство дальнейшего подъема культуры, развития казахского литературного языка и еще большего укрепления нерушимой дружбы народов СССР». //О переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики. Сборник законов Казахской ССР и указов Президиума Верховного Совета Казахской ССР (1938-1957). Алма-Ата: Казахское государственное издательство. 1958. С. 78.

«Сталин нас ведет к победе. Письмо воинов-казахстанцев Н-ского соединения Джамбулу. Используют слово «батыр» для усиления боевых качеств бесстрашных воинов – «Другой батыр Абдурахман, о нем пусть знает Казахстан, увидя лютого врага, весь пламенеет, великан» (Письма с фронта, 1944: 30), «батыр с Балхашских берегов, убивший двести сорок псов, о, Сулейманов Ибрагим, своим народом будь любим!» Письмо написано на казахском языке латинским шрифтом, фиолетовыми чернилами. Письмо датировано 20 марта 1943 г. (Письма с фронта, 1944: 33-34).

«Свято храним сталинскую дружбу народов. Ответ бойцов, командиров и политработников 8-й гвардейской дивизии на письмо казахского народа: «В боевых рядах славной, дважды орденосной панфиловской семьи, рука об руку с русскими, украинцами, узбеками, белорусами, сражаются храбрые сыны казахского народа, потомки бессмертных богатырей Исатая и Махамбета, Карасая и Амангельды» (Письма с фронта, 1944: 35). «Мы гордимся своей Родиной. Ответ бойцов, командиров и полит работников Н-ского соединения на письмо казахского народа: «Как можно не гордиться нашими мужественными предками – батыром Едигеем, полководцем Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым, легендарным героем и большевиком Амангельды Имановым, которые рука об руку вели борьбу против казахских баев, царских колонизаторов и иноземных захватчиков» (Письма с фронта, 1944: 39). «Будем сражаться за Родину так, чтобы смерть отступила перед нами. Письмо бойцов и командиров части Н-ского подразделения в редакцию «Казахстанской правды»: «... мы слышим голоса наших знаменитых батыров, которые зовут нас к мужеству, к победе». 17 октября 1942 года (Письма с фронта, 1944: 48). «Все мы-дети единой великой родины-СССР. Письмо гвардии старшего лейтенанта Избасова Жутуса в редакцию «Казахстанской правды»: «Мужественные сыны казахского народа! Вы являетесь потомками великих предков, бесстрашно боровшихся против чужеземных захватчиков и поработителей». 6 апреля 1943 года (Письма с фронта, 1944: 55). «Письмо фронтовика Жилкайдарова Дюйсебая писателю Сабиту Муканову написано русским шрифтом на казахском языке карандашом на трех листах плотной бумаги» (Письма с фронта, 1944: 99-101). «Письмо младшего командира роты автоматчиков Калтынова Бейсебая родным - колхозникам колхоза «2-я пятилетка» Алма-Атинского района. Письмо написано латинским шрифтом на казахском языке карандашом на бланке немецкого командования для секретной переписки. 1 апреля 1943 года» (Письма с фронта, 1944: 99-101).

Особого внимания заслуживает письмо Героя Советского Союза Малика Габдуллина своему коллеге Е. Исмаилову о роли казахского эпоса в мобилизации патриотических чувств воинов. Но приведем также выдержку из фронтовых очерков Б. Полевого о М. Габдуллине: «Он поёт о том, как любят Малика казахские степи, как все отцы завидуют его отцу, как все матери чтут мать, родившую такого сына, как девушки видят его во сне и поют о нём песни. Он поёт, что сам Сталин знает Малика, хвалит Малика, прислал Малику из Москвы Золотую Звезду, что Малик ходит сейчас по окопам, неся с собой сталинские слова, и что речь его понимают бойцы всех народов, потому что она проникает им в душу. Он поёт, что сам он видел Малика и слышал Малика и что Малик сказал им: если они будут хорошо воевать, то в родных степях о них будут петь вечные песни, как поют сейчас о богатырях прошлого — Кобланды и Махамбете» (Полевой, 1948).

«Народ должен знать своих героев. Письмо героя Советского Союза Габдуллина М. заведующему сектором литературы Института языка, литературы и истории Казахского филиала академии Наук СССР Исмаилову Е.¹: «Друг Есет! До этого не мог написать тебе подробное письмо. Не обижайся. Письмо и телеграмму, посланные из Москвы, ты наверное уже получил. В нем кое-что было написано... уже 2-3 дня, как вернулся из Москвы. Приступаю к работе. Я написал тов. С. длинное письмо. В нем говорил вот о чем: 1. Каждый народ хвалит и возвышает своего героя. Мы уважаем Едиге, Кобланды, Таргына, Срыма, Исатая и Махамбета, Абая, Шокана, Кенесары, Наурызбая, Амангельды, Джамбула, берем с них пример, знакомим бойцов с их делами и призываем: «Учитесь у них делу служения народу». Но о них не имеется биографических материалов. Произведения их самих или о них издаются плохо. На фронте отечественной войны также выдвинулось немало казахских батыров.

¹Есмагамбета Исмаилова арестовали 6 ноября 1951 года по итогам «научных дискуссий» в казахской литературе и языкознании, осудили на 25 лет лагерей. Вышел на свободу по амнистии после смерти Сталина, реабилитирован в 1993 г. посмертно.

Необходимо написать о них брошюры и книги. 2. Мы хотим читать художественные произведения, песни барыров, казахскую литературу. Нужно достать песни батыров из сундуков филиала и издать. Воспитательное значение их огромно. Я привел много доказательств этому. 3. Нужно вести среди казахского населения пропаганду военного искусства. О войне, об Армии нужно издать ряд популярных книг. Нужно писать о героях. Это важно и для тыла. Нужно распространять портреты героев. Для русских команлиров, находящихся на фронте, нужно издать «Социально-экономический и бытово-этнографический справочник о казахском народе». Писать о героях (прошлых и настоящих) правдиво и полно для истории нужно. Есет! Мы все жалуемся на недостаток казахской литературы. Почему же мы сами не пишем её историю хотя бы понемногу? Правильно ли оставлять на завтра то, о чем нужно написать именно сегодня? Из-за этого уже начинают исчезать из памяти многие события и рассказы. Мы даже не знаем даты сложения некоторых песен. Ведь мы долгое время не могли установить фамилии известных Шортамбаев, Шоже и др. Казахский театр существует с 1926 года. А имеется ли хоть одна книга об этом? Почему не пишется лучших артистах театра? Почему не показываются пути их творческого роста? Привет знакомым. Если в «Социалистик Казахстан» появятся мои статьи, пришли мне вырезки. В начале этого месяца я им послал статью «Сила казахской пословицы». До нашего благополучного свидания, будь здоров. 24 февраля 1943 года. Твой друг Малик» (Письма с фронта: 134-135). Письмо написано на казахском языке латинским шрифтом фиолетовыми чернилами на четырех листах белой бумаги.

После войны ситуация не улучшилась, поскольку московские проверяющие сигнализировали о плачевном состоянии с грамотностью среди взрослого населения: «Очень многие колхозники не могут читать газеты и книги на казахском языке, так как при ликвидации неграмотности их обучали на латинизированном алфавите, а русского алфавита они не знают» (РГАСПИ, 258: 99-105).

Во время войны С. Аманжолов обращается в Управление пропаганды и агитации ЦК ВКП (б) с письмом о качестве переводов политической литературы в Казахской ССР (РГАСПИ, 225:186-191). С одной стороны, это было продолжение предвоенных споров в среде казахских лингвистов и литературоведов о технических параметрах перевода письменного казахского языка на кириллицу с латиницы. С другой стороны, после войны, а конец войне уже был близок, утверждение версии алфавита означало не только научное доминирование, но и политико-идеологическое. Обвиняя казахских литературоведов и лингвистов в некачественном переводе, Аманжолов мог не только утвердить свою версию, но и предотвратить все возможные споры путем дискредитации своих оппонентов. Приведем обширную цитату С. Аманжолова, чтобы понять почему руководителям Казахстан, Н. Скворцову и Ж. Шаяхметову, во время войны пришлось давать объяснения по поводу алфавита: «Однако не могу молчать о том, что при разработке и одобрении алфавита и терминологии опять-таки нам не пришлось обойтись без серьезной идеологической борьбы. Против принятия русского алфавита целиком, следовательно, против правильного написания терминов, слов, вошедших в казахский язык, выступали такие «герои» тыла, как Саурамбаев И. (ныне директор Института языка, литературы и истории филиала Академии наук СССР), языковеды Кенесбаев С., Жиенбаев С., Балакаев М. и Бегалиев Г. Они странным образом свои предложения мотивировали так: а зачем нам принимать русский алфавит целиком, ведь русские не включают в свой алфавит такие знаки, которые выражают специфические звуки казахского языка! При этом они не признают преимущества русского языка, его оборонное значение и то, что все новые научно-технические термины в языке нерусской национальности идут и должны идти через русский язык. Они все усилия приложили к тому, чтобы изгнать из нового казахского алфавита (основанного на русской графике) буквы: ы, ц, щ, ч, ь, ь, ф, х, хотя знали, что без них в начальных школах создадутся бессмысленные трудности, так как казахские дети, обучаясь русскому языку со 2-го класса, т.е. через год, вынуждены будут (общие и русским и казахам слова) писать по-разному; например: в 1-х и 2-х классах казахской школы слово «апрель» писали бы «эпрел», слово «электрик» писали бы «електрик», слово «цемент» писали бы «семент», слово «училище» писали бы «ушилишше» и т.д. Если бы этим горе-языковедам удалось провести свои предложения, то русский алфавит в казахском пользовании был бы хуже арабского, а мальчики или девочки

незаслуженно страдали бы от такого искусственно созданного двойного правописания» (РГАСПИ, 225: 186-191). Аманжолов настаивает на том, что споры о правописании прежде всего касаются национальной безопасности – вопросы обороноспособности, формирование мышления и лояльности режиму, конструирование личности. Аманжолов считал, что как участник войны, агитатор и пропагандист в действующей армии имеет право указывать на националистические проявления в среде казахских интеллектуалов: «Эти люди до войны и во время войны ни на одну минуту не забывали тормозить в полном и частичном издании таких работ (находящихся в папках казахского филиала Академии наук СССР), как полный русско-казахский словарь (который с 1939-1940 гг. готов был к печати), военный русско-казахский словарь (составлен в начале войны, выпущен в самом ограниченном тираже), казахский орфографический словарь (составлен в 1940 г. в связи с переходом на русскую графику), его тираж умышленно задержан. Они понимают, что эти работы, несмотря на некоторые дефекты, имеют огромное военно-политическое и просветительное значение, но не хотят видеть их. Во-первых, они боятся русского влияния (идущее через них), во-вторых, им нежелательна популяризация авторов и редакторов этих словарей. Один из писателей Казахстана Мусрепов Г. совместно с композитором Жубановым, делая перевод гимна Советского Союза на казахский язык, говорят, «доказали» несозвучность, неритмичность, вообще трудность таких слов, как «совет», «союз», «республика». А все остальные алма-атинские «герои» им поверили. Текст гимна на казахском языке мне знаком, хотя все руководящие работники из Алма-Аты хвалили, все же в таком виде одобрить его нельзя. Несмотря на то что они избегали советизмов, пользовались «чистоганом», все же казахский текст ничуть не похож на стихотворение и на оригинал; получилось «ни рыба ни мясо» (РГАСПИ, 225:186-191).

23 мая Г.Ф. Александров направил это письмо «ввиду важности вопроса» в адрес секретарей ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкова и А.С. Щербакова (РГАСПИ, 225: 185). ЦК принял решение о расследовании фактов, изложенных в письме Аманжолова С. (РГАСПИ, 452: 211-222). Проверка подтвердила ряд положений, изложенных в письме С. Аманжолова: «Тов. Аманжолов указывал также на ошибки в казахском тексте гимна Советского Союза. Проверкой установлено, что ряд фактов, которые приводились в письме т. Аманжолова, подтвердился. Однако некоторые факты и положения, выдвинутые в письме т. Аманжолова, оказались неверными» (Там же). В качестве основных причин такого состояния переводов в Казахской ССР были следующие моменты: «Основными причинами неточностей, искажений при переводе политической литературы с русского на казахский язык являются: 1. Кустарный, ненаучный подход ЦК КП(б) Каз. и его отдела пропаганды к делу перевода важнейшей политической литературы и документов. 2. Недостаточный контроль над переводами и полное отсутствие работы отдела пропаганды ЦК КП(б) Каз. с переводчиками» (Там же). Таким образом, именно руководство ЦК КП (б) отвечало за качественный перевод: «Однако секретари ЦК КП(б) Каз. тт. Скворцов и Шаяхметов квалифицируют эти споры не как своеобразную форму политической борьбы, а как закономерное следствие развернувшейся научной дискуссии» (Там же). Далее отмечалось, что приобщение казахского народа через внедрение кириллицы к культуре народов Советского Союза и в том числе русского народа имеет важное политическое значение. И делался однозначный вывод: «...выступления против перехода на русский алфавит носили в известной мере националистический характер» (Там же). Было отмечено, что руководство Казахской ССР проводило совещания с участием ведущих лингвистов и обсуждало вопросы перевода, тем более гимна, на казахский язык. Следовательно, вина с них частично снимается, но должный контроль им следует осуществлять в целом над состоянием идеологической работы.

Несмотря на то, что ряд положений письма Аманжолова не нашел подтверждения, вывод инспекторов был однозначен: ЦК КП (б) Казахской ССР не проводит необходимой работы: «1. Тов. Аманжолов в своем письме в ЦК ВКП(б) в основном правильно вскрыл серьезные недостатки работы ЦК КП (б) Каз. и его отдела пропаганды в области идейно-политического воспитания казахского народа. 2. ЦК КП(б) Казахстана слабо управляет делом перевода с русского на казахский язык важнейших политических книг, статей и документов, в результате чего допускаются политически вредные толкования и искажения. 3. По вине ЦК КП (б) Казахстана

казахский народ и его интеллигенция лишены научно составленных и достаточно полных русско-казахских и казахско-русских словарей, что серьезно тормозит приобщение казахского народа к культуре народов Советского Союза и русского народа в том числе. 4. ЦК КП(б) Каз. и его отдел пропаганды прошли мимо отдельных националистических тенденций, проявившихся при создании книги «История Казахской ССР» и романа «Абай» (автор Ауэзов). 5. Отдел пропаганды ЦК КП(б) Каз. слабо контролировал выпуск учебников для средних и начальных школ» (Там же).

6 сентября 1944 г. начальник Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров направил эту записку в адрес Г.М. Маленкова. Вопрос о результатах проверки письма С. Аманжолова обсуждался на Оргбюро ЦК 4 октября 1944 г. П.Н. Федосееву, А.М. Еголину и др. было поручено в семидневный срок подготовить и внести в ЦК предложения (РГАСПИ, 177: 27).

25 октября 1944 г. Оргбюро ЦК ВКП(б) вновь обсудило этот вопрос и приняло решение «О недостатках в руководстве ЦК ВКП(б) Казахстана делом перевода политической литературы с русского на казахский язык» (РГАСПИ, 181: 10). Руководству КазССР было рекомендовано усилить работу в направлении подготовки переводчиков и контроля над их работой. Пока радикальных мер не принимали, но было указано на проявления националистических тенденций.

По результатам письма Аманжолова руководители Казахстана ответили докладной запиской (РГАСПИ, 452: 223-236). Помимо лингвистических объяснений им пришлось оправдывать казахских филологов и даже защищать их от нападок Аманжолова. В случае, если бы ими заинтересовались структуры безопасности, то их судьба была бы предопределена. Скворцов и Шаяхметов дали весьма нелицеприятную характеристику Аманжолову: «Аманжолов Сарсен в 1919-1920 гг. учился на курсах учителей, организованных алаш-ордой (националистами), где готовились националистические кадры и там имел связь с видными деятелями алаш-орды, в частности с Аймаутовым (одним из видных организаторов алаш-орды). По показаниям арестованных и осужденных в 1937-1938 гг. к ВМН Сейфулина (б. в. 1922-23 гг. пред. СНК, позднее видный казахский писатель), Асфендиярова (б. ректор университета, профессор истории), Жургенева (б. Наркомпрос) и других, Аманжолов проходит как участник националистической организации. Аманжолов по своей деятельности в Казахстане и поведению характеризуется как перестраховщик и клеветник на честных людей. ЦК КП(б) Казахстана располагает документальными данными, подтверждающими приведенную выше характеристику. Если эти данные необходимы ЦК ВКП(б), то они будут немедленно представлены» (РГАСПИ, 452: 223-236). Т.е. они в качестве щита против Аманжолова использовали его же тактику, что впрочем, было характерно для периода *Большого террора* второй половины 1930х гг. Однако руководители Казахстана второй половины 1940х гг. хотели отмежеваться от политики периода репрессий и отвергали утверждения Аманжолова «как огульное охаивание и безответственное отношение к пониманию сущности и политической целенаправленности партийного руководства идеологическим фронтом в Казахстане в настоящее время» (Там же). Кроме того, Аманжолова обвинили в клевете на своих коллег, «...когда он всеми правдами и неправдами по существу клеветает на лучшую часть казахских молодых научных кадров, выросших за годы войны до уровня полноценных научных работников — докторов и кандидатов наук» (Там же). Письмо было подписано членами Бюро ЦК КП(б) Казахстана - Н. Скворцовым, Н. Ундасыновым, Ж. Шаяхметовым, М. Абдыкалыковым, А. Койшигуловым, которые встали на защиту интеллектуальных кадров, рискуя не только своей карьерой.

Для Ж. Шаяхметова вопрос о языке был принципиальным, поскольку он сам прекрасно владел казахским языком, и вел бюро ЦК Компартии Казахстана на казахском языке. ЦК КП (б) республики до начала Великой Отечественной войны выпускал 2 журнала под разными названиями: «Большевик» (на русском языке) и «Коммунист» (на казахском). Но в годы войны казахская версия партийного журнала не издавалась. До 1946 г. «Большевик Казахстана» выходил тиражом в 7 тыс. экземпляров, с переводом на казахском языке. Среди казахских коммунистов переводная версия журнала не пользовалась успехом. Переводные статьи были сложны для восприятия не совсем подготовленной партийной аудиторией из числа казахских коммунистов, не были учтены особенности ментальной карты казахов и специфика перевода на казахский

язык. Поэтому ЦК КП (б) Казахстана 25 сентября 1945 г. принял решение о возобновлении издания прежнего журнала «Коммунист» и отправили на согласование в Москву. Однако решение вопроса затягивалось. Поэтому в 1946 г. Ж. Шаяхметов отправил служебную записку секретарю ЦК ВКП (б) А.А. Жданову о необходимости возобновления выпуска журнала «Коммунист» на казахском языке: «В целях создания условий для систематического повышения идейно-политического уровня аульных коммунистов-казахов, ЦК КП (б) Казахстана просит Вас удовлетворить нашу просьбу о возобновлении самостоятельного издания журнала «Коммунист» на казахском языке» (АП РК, 177: 150).

Казахская интеллигенция и большая часть населения говорили на казахском языке. Но режим актуализировал внедрение русского языка во все сферы жизни. В годы войны политработники Красной Армии отмечали существенные проблемы владения русским языком красноармейцами на фронте: «Известно много фактов, когда граждане нерусской национальности, призванные в Красную армию, не могут понимать элементарных слов и фраз на русском языке» (РГАСПИ, 7: 1). Авторы записки предлагали ввести обязательное преподавание русского языка в нерусских школах с первого класса. Руководство ЦК ВКП (б) отреагировало постановлением об установлении жесткого контроля за преподаванием русского языка в школах: «Обязать обкомы, крайкомы и ЦК компартий союзных республик установить повседнежное наблюдение за постановкой преподавания русского языка в нерусских школах и оказывать органам народного образования необходимую помощь в выполнении настоящего постановления» (РГАСПИ, 349: 152-153).

После войны полемика по вопросам языкознания между казахскими филологами превратилась в открытое противостояние, в которую было вынуждено включиться и партийное руководство республики. Определенную роль в поляризации языковедов по вопросам происхождения, эволюции и прагматической роли языков сыграла статья И.В. Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» (1951 г.) (Сталин, 1951). Одним из спорных аспектов языкознания были лексикология, проблема генетической связи и заимствований в языке. Сталин рассматривал роль словарного состава и словарного фонда в структуре языка как строительный материал, который подчиняется внутреннему закону словообразования. Поскольку сталинская позиция считалась основополагающей в новом учении о языках, то руководство Казахстана приняло несколько постановлений по вопросам языкознания и вынуждено было рассматривать полемику языковедов на страницах научных изданий и средств массовой информации.

К началу 1950х гг. в Казахстане оформилось два противостоящих лагеря лингвистов - небольшой круг соратников и учеников профессора С. Аманжолова в КазПИ («стойкий одиночка», как именовали его противники) и сторонники академика Н.Т. Сауранбаева из Института языка и литературы при Академии Наук Казахской ССР и КазГУ им. Кирова (Сауранбаев, 1952:10).

В феврале 1952 г в Институте языка и литературы Академии наук Казахской ССР состоялась дискуссия по вопросам казахского языкознания. Были выделены основные спорные блоки вопросов: 1) проблема происхождения казахского общенародного языка; 2) становление и развитие казахского литературного языка; 3) изучение диалектов казахского языка; 4) уточнение состава казахского алфавита; 5) уточнение, дополнение некоторых правил орфографии современного казахского языка.

С. Аманжолова критиковали за его «марристские» ошибки, в которых он покаялся, но недостаточно, как утверждали его противники (Сауранбаев, 1951: 110). Известные языковеды Казахстана вынуждены были писать покаянные статьи о своих *марристских* ошибках. Аманжолов продвигал концепцию трехжурового происхождения казахского языка, и сложения литературного языка к середине XIX в. на базе северо-восточного диалекта, т.е. языке казахов Среднего жуза. Его оппоненты доказывали ошибочность, вредность и даже политическую опасность такого подхода внесения концепта диалектологии в казахский язык, поскольку он подразумевал существование устойчивых различий между жузовыми объединениями казахов, и даже клеймили его как националиста (диалектная основа языка порочна). Позиция лагеря сторонников Сауранбаева была двойственной, хотя они сходились в одном – казахский язык сформировался к XV веку, времени сложения казахской народности в рамках Казахского ханства (К итогам дискуссии, 1952: 29). Они расширили понимание казахского

литературного языка за счет включения языка устной литературы (К итогам дискуссии, 1952: 34-35). Поскольку противники не унимались по вопросам языкознания и спор действительно мог привести к серьезному противостоянию среди казахов по вопросу, какой язык есть подлинно казахский, то точку в этих дебатах поставил Президиум Академии наук Казахской ССР. Теория С. Аманжолова была признана антиисторической с позиций учения Сталина о сравнительно-историческом подходе к изучению происхождения языков (Постановление Президиума Академии наук Казахской ССР, 1952:19), но и позиции Сауранбаева (базовая основа казахского языка - кипчакская) и Мусабаева (Мусабаев, 1951: 70-102) (сложился на уйсунской основе) не были поддержаны. Однако, казахские языковеды пришли к единому мнению, что следует выделить три основных этапа в сложении казахского языка: 1) литературный язык раннего периода (усная поэзия); 2) письменная литература середины XIX века (А. Кунанбаев, И. Алтынсарин); 3) процесс формирования казахского литературного языка после Октябрьской революции.

Ж. Шаяхметов говорил о проблемах в казахстанской исторической науке и языкознании в докладе XIX съезду партии: «Центральный Комитет партии вскрыл крупные недостатки и ошибки, допущенные казахстанской парторганизацией в области идеологической работы, прежде всего в области исторических наук, в оценке движения КенесарыКасымова. Мы не собираемся свалить вину и ответственность за допущенные ошибки на кого-либо другого, но тем не менее надо сказать, что Институт истории Академии наук Союза ССР не помог нам правильно разобраться в этих вопросах, а, наоборот, усугубил наши ошибки, официально признав движение КенесарыКасымова национально-освободительным, тогда как оно от начала до конца было реакционно-монархическим. Положив в основу работы партийных организаций и научно-исследовательских учреждений гениальный труд товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» и исторические решения Центрального Комитета ВКП(б) по идеологическим вопросам, партийная организация Казахской республики проводит большую работу по исправлению допущенных ошибок. В 1952 г. проведен ряд дискуссий и конференций по актуальным вопросам литературоведения, языкознания, о характере национальных движений в дореволюционном Казахстане. Это помогло нам правильно поставить и научно осветить многие острые вопросы истории языка и литературы, прийти к правильному их толкованию с марксистско-ленинских позиций. Мы и дальше будем вести решительную борьбу со всякого рода проявлениями национализма, укреплять дружбу между народами, воспитывать среди трудящихся республики высокое чувство советского патриотизма и интернационализма» (Шаяхметов, 1952: 204-208).

Заключение. В Казахской ССР с начала 1920х гг. лингвистические проблемы стали полем борьбы между приверженцами сохранения лингвистического своеобразия и сохранения языкового багажа прошлого (арабизма, персизмы, и терминология кочевого традиционного общества) и советизации языка через внедрения русизмов и лингвистических идеологем. Последние одержали победу в противоборстве с «националистами» к концу 1930х гг. Однако алфавитные войны конца 1930х гг. перешли на уровень противостояния в плане споров о содержательном составе казахского языка с начала Великой Отечественной войны, поскольку были тесно увязаны с новым этапом конструирования казахской советской идентичности. В послевоенные годы языковые дискуссии в Казахской ССР, инициированные И.В. Сталиным были направлены на нивелирование различий в языке и дальнейшую его русификацию. Руководство Казахстана (Ж. Шаяхметов) сводило споры среди лингвистов и литераторов к смене тематического и текстового содержания, но не отказу от казахского языка как средства общения, межпоколенческой коммуникации и формирования этнической идентичности. Роль руководства Казахстана в идеологических кампаниях послевоенного времени была отражением ограничений властных полномочий. Центр мог фрагментировать интеллигенцию в соответствии со своим интересами, даже противопоставляя её республиканскому руководству. Интеллигенция не сумела выстроить единую линию поведения для мобилизации своих ресурсов, выработать разделяемую платформу видения истории и культуры казахского и других народов Казахской ССР в рамках Советского Союза и вписать в мировые процессы. Только смена режима позволила выйти из оков тоталитарного контроля, и подспудно зревшие процессы этнической

мобилизации, проявившиеся в области социальных наук и литературоведения стали прорасти. Статья выполнена в рамках реализации проекта МОН РК «Неизвестные страницы жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова».

Список литературы

- Авторханов А. Империя Кремля. Минск-Москва: «Полифакт»-«Дружба народов». 1991. 112 с.
- Аманжолова Д.А. Языковая политика и культура управленцев Казахской АССР. 1920-1936 гг. // Российские регионы: взгляд в будущее. 2016. <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-politika-i-kultura-upravlentsev-kazahskoy-assr-1920-1936-gg/viewer> Дата обращения 19.01.2021.
- Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. М., 1997. 190 с.
- Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. М., 1984. 288 с.
- Губогло М.Н. Языки этнической мобилизации. М., 1998. 816 с.
- Российский Государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 117. Д. 452. Л. 211-222.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 117. Д. 349. Л. 152-153.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 126. Д. 7. Л. 1.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 258. Л. 99-105.
- К итогам дискуссии по некоторым вопросам казахского языкознания // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1952. № 6. С. 19-29.
- Мусабаев Г. Об изучении истории казахского языка в свете трудов И.В. Сталина // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1951. № 9 (78). С. 70-102.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 116. Д. 181. Л. 10.
- Письма с фронта. Управление государственными архивами НКВД Казахской ССР. Алма-Ата, Казахское Объединенное Государственное Издательство. 1944.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 225. Л. 186-191.
- РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 117. Д. 452. Л. 223-236.
- Полевой Б. Мы - советские люди. 1948/ электронный ресурс URL: https://librebook.me/mysovetskie_liudi/vol1/9 Дата обращения 21.01.2021.
- Постановление Президиума Академии наук Казахской ССР об итогах дискуссии по некоторым вопросам казахского языкознания // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1952. № 6.
- Сауранбаев Н.Т. Письмо в редакцию. Вестник Академии наук Казахской ССР. 1951. № 11 (80). Ноябрь. С. 110.
- Сауранбаев Н.Т. За дальнейшее развитие языковедческой науки в Казахстане // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1952. № 6. С. 10.
- Сталин И.В. Марксизм и вопросы языкознания. Ответ товарищу А. Холопову. М.: Государственное издательство политической литературы. 1954. С. 104-138.
- Уматова Ж. Не понимаю, чем ущербна кириллица? /электронный ресурс URL: https://vlast.kz/obsshestvo/zhanna_umatova_filolog_ne_ponimaju_chem_ussherbna_kirillica-1485.html Дата обращения 19.01.2021
- Шаяхметов Ж. XIX съезд ВКП(б) - КПСС (5 - 14 октября 1952 г.). Документы и материалы. Электронный ресурс URL: http://istmat.info/files/uploads/52189/19_sezd_.pdf Дата обращения 20.01.2021. С. 204- 208.
- Grenoble, Lenore A. Language Policy in the Soviet Union. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Kirkwood, Michael (ed.) Language Planning in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press, 1990.
- William Fierman. Language Planning and National Development. Berlin, 1991. Chapter 8. Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages Their Past, Present and Future.

References

- Avtorhanov A. Imperia Kremlya (Kreml Empire). Minsk-Moskva: «Polifakt»-«Druzhbanarodov». 1991. 112 p. P. 73 [in Russian].
- Amanzholova D.A. Yazykovaya politika i kultura upravlentsev Kazahskoi ASSR 1920-1936 gg. (Language policy and culture of managers of the Kazakh ASSR. 1920-1936) // Rossiskie

region: vzgluad v buduschee. 2016<https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-politika-i-kultura-upravlentsev-kazahskoy-assr-1920-1936-gg/viewer> Last retrieved 19.01.2021 73 [in Russian].

Alpatov V.M. 150 yazykov I politika: 1917-1997. Sotsiolingvisticheskie problemy SSSR i posysovetskogo prostranstva (150 languages and politics: 1917-1997. Sociolinguistic problems of the USSR and the post-Soviet space). M., 1997. P.190 [in Russian].

Guboglo M.N. Sovremennye etnoyazykovye protsessy v SSSR (Modern ethnic-language process in USSR). M., 1984. P. 288 [in Russian].

Guboglo M.N. Yazyki etnicheskoi mobilizatsii (Ethnic mobilization language). M., 1998. P. 816 [in Russian].

Russian State archive of social-political history (after - RGASPI). RGASPI. F. 17. OP. 117. D. 452. L. 211-222 [in Russian].

RGASPI. F. 17. OP. 117. D. 349. L. 152-153 [in Russian].

RGASPI. F. 17. OP. 126. D. 7. L. 1 [in Russian].

RGASPI. F. 17. OP. 132. D. 258. L. 99-105 [in Russian].

K itogam diskussii po nekotorym voprosam kazahskogo yazykoznania (To the results of the discussion on some issues of Kazakh linguistics) // Vestnik Akademii nauk Kazahskoi SSR. 1952. № 6 [in Russian].

Musabayev G. Ob izuchenii istorii kazahskogo yazyka v svete trudov I.V. Stalina (On the study of the history of the Kazakh language in the light of the works of I.V. Stalin) // Vestnik Akademii nauk Kazahskoi SSR. 1951. № 9 (78). C. 70-102 [in Russian].

RGASPI. F. 17. OP. 116. D. 181. L. 10 [in Russian].

Pisma s fronta (Letters from the front). Upravlenie gosudarstvennymi arhivami NKVD Kazahskoi SSR. Alma-Ata, Kazahskoe Obedinennoe Izdatelstvo. 1944 [in Russian].

RGASPI. F. 17. OP. 125. D. 225. L. 186-191 [in Russian].

RGASPI. F. 17. Op. 117. D. 452. L. 223-236 [in Russian].

Polevoi B. My – sovetskie ludi (We are Soviet people). 1948// <https://librebook.me/mysovetskieludi/vol1/9> Last retrieved 21.01.2021 [in Russian].

Postanovlenie Prezidiuma Akademii nauk Kazahskoi SSR ob itogah diskussii po nekotorym voprosam kazahskogo yazukoznania (Resolution of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR on the results of the discussion on some issues of Kazakh linguistics) // Vestnik Akademii nauk Kazahskoi SSR. 1952. № 6 [in Russian].

Sauranbayev N.T. Pismo v redaktsuiy (Letter to the editor). Vestnik Akademii nauk Kazahskoi SSR. 1951. № 11 (80). Noyabr. P. 110 [in Russian].

Sauranbayev N.T. Za dalneishee razvitie yazykovedcheskoi nauki v Kazakhstane (For the further development of linguistic science in Kazakhstan) // Vestnik Akademii nauk Kazahskoi SSR. 1952. № 6. P. 10 [in Russian].

Stalin I.V. Marxizm ivoprosy yazukoznania. Ovettovarischiy A. Holopovy (Marxism and questions of linguistics. Answer to comrade A. Kholopov). M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatyry. 1954. P. 104-138 [in Russian].

Umatova Z. Ne ponimayu, chem usherbna kirilitsa? (I don't understand why the Cyrillic alphabet is flawed?)https://vlast.kz/obsshestvo/zhanna_umatova_filolog_ne_ponimaju_chem_usshebnaya_kirilitsa-1485.html Last retrieved 19.01.2021 [in Russian].

Shayahmetov Z. XIX sezd VKP (b) - KPSS (5-14 oktaybrya 1952 g.). Dokumenty i materialy (XIX Congress of the CPSU (b) - CPSU (October 5-14, 1952). Documents and materials). http://istmat.info/files/uploads/52189/19_sezd_.pdf Last retrieved 20.01.2021. P. 204- 208 [in Russian].

Grenoble, Lenore A. Language Policy in the Soviet Union. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003 [in English].

Kirkwood, Michael (ed.) Language Planning in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press, 1990 [in English].

William Fierman. Language Planning and National Development. Berlin, 1991. Chapter 8. Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages Their Past, Present and Future [in English].

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_127

**ЖУМАБАЙ ШАЯХМЕТОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ КАЗАХСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ****Аминов Талгатбек¹, Талгатбеков Адлет^{2*}**¹Институт истории государства КН МОН РК, г. Нур-Султан, Казахстан²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aminovtm@mail.ru (Аминов), adlettalgatbek@gmail.com (Талгатбеков)

Аннотация. В статье сделан краткий обзор деятельности Жумабая Шаяхметова в период его нахождения на государственной службе - в должности секретаря ЦК Компартии Казахстана, при этом основной акцент сделан раскрытию его вклада в укрепление экономического и духовного потенциала Казахстана в трудные предвоенные, суровые военные и сложные послевоенные годы, включая его роль в организации обороны страны.

Ключевые слова. Шаяхметов, Казахская ССР, война, эвакуация, командная система, экономика, наука, культура, образование.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Неизвестные страницы из жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова».

FTAMP 03.20

**ЖҰМАБАЙ ШАЯХМЕТОВ – ҚАЗАҚТЫҢ КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ****Әминов Талғатбек¹, Талғатбеков Әділет^{2*}**¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан²Л.Н Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aminovtm@mail.ru (Әминов), adlettalgatbek@gmail.com (Талғатбеков)

Түйіндеме. Мақалада Жұмабай Шаяхметовтың мемлекеттік қызметте – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы лауазымында болған кезіндегі қызметіне қысқаша шолу жасалды, осыған орай оның соғыс қарсаңындағы қиын жылдары, соғыс кезіндегі – қатал және соғыстан кейінгі күрделі жылдары Қазақстанның экономикалық және рухани әлеуетін нығайтуға, сонымен бірге елдің қорғанысын ұйымдастыруға қосқан үлесін ашып көрсетуге басты назар аударылды.

Кілт сөздер. Шаяхметов, Қазақ КСР, соғыс, эвакуация, әміршіл жүйе, экономика, ғылым, мәдениет, білім.

IRSTI 03.20

**ZHUMABAY SHAYAKHMETOV - OUTSTANDING KAZAKH
STATE AND PUBLIC PERSONALITY****Aminov Talgatbek¹, Talgatbekov Adlet^{2*}**¹Institute of State History, SC MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan²Eurasian National university, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: aminovtm@mail.ru (Aminov), adlettalgatbek@gmail.com (Talgatbekov)

Abstract. The article provides a brief overview of the activities of Zhumabay Shayakhmetov during his time in the civil service - as secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, with the main emphasis on disclosing his contribution to strengthening the economic and spiritual potential of Kazakhstan in the difficult pre-war times, severe military and difficult post-war years, including his role in organizing the country's defense.

Key words. Shayakhmetov, Kazakh SSR, war, evacuation, command system, economy, science, culture, education.

Введение. В истории казахского народа свое достойное место занимают крупные личности, чьи имена вписаны в нее золотыми буквами. Относительно выдающихся личностей XX века Елбасы Н.А. Назарбаевым было сказано: «Если же внимательно приглядеться к истории двадцатого столетия, то казахская интеллигенция породила немало выдающихся деятелей уже в первой трети столетия. В начале двадцатого века задачу выработки казахской национальной идеи взяла на себя духовно-интеллектуальная элита, выдвинувшая идею национальной консолидации» (Назарбаев, 2003:156). Яркими представителями казахской национальной элиты той эпохи были Сакен Сейфуллин, Турар Рыскулов, Ораз Жандосов и другие, прямым продолжателем славных дел которых Жумабай Шаяхметов в советскую эпоху.

Однако на протяжении длительного времени информация о Ж. Шаяхметове замалчивалась, его имя старались нигде не упоминать, что было связано с некоторыми событиями его жизненного пути. Вместе с тем внутренние процессы в Казахстане, связанные со становлением республики как независимого государства пробудили заинтересованность к собственной национальной истории, и к личности Ж. Шаяхметова как государственного деятеля, одного из руководителей Казахстана. Так, в канун 100-летия Ж. Шаяхметова Министерство культуры и общественного согласия РК издало книгу, в которой были изложены воспоминания его современников, родственников и соратников (Күрделі заманның қайсар қайраткері, 2002).

В последние годы инициатором возобновления исследований по изучению неизвестных страниц истории Казахстана в годы руководящей работы Жумабая Шаяхметова выступил Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, его директор З.Е. Кабульдинов, опубликовавший несколько крупных материалов в казахско- и русскоязычной прессе, вышла его солидная статья о Ж. Шаяхметове в сборнике «Великие имена Великой степи» Большую лепту в изучение жизни и государственной деятельности Жумабая Шаяхметова внесли также М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов, Л.С. Ахметова, В.К. Григорьев, К.Н. Мухаметкалиев, М. Аккозин, М. Мезгельбаев, Г. Галкина, Ш.Ч. Чокин и др.

С началом реализации проекта «Неизвестные страницы из жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова 6 ноября 2020 года в Институте истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова состоялся в онлайн-режиме Круглый стол на тему: «Новые документы о жизни и деятельности Жумабая Шаяхметова». Он был посвящен обсуждению основных аспектов жизни и деятельности государственного и партийного деятеля Казахстана Жумабая Шаяхметова (1902-1966 гг.), внесшего значительный вклад в экономическое и культурное развитие Казахской ССР.

Сегодня в рамках программы «Рухани жаңғыру» в стране идет полным ходом процесс возвращения народу забытых имен. В настоящей статье речь пойдет о деятельности Жумабая Шаяхметова в сложную и весьма тяжелую историческую эпоху – накануне и в период Второй мировой войны 1939-1945 гг., а также в сложные послевоенные годы.

Материалы и методы. В качестве методологической основы данной статьи использовались как общенаучные, так и специально-исторические методы. В качестве теоретической базы исследования нами использованы: книга Елбасы «В потоке истории», его статьи «Семь граней Великой степи», «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»; Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата: «Казахстан», 1984. 789 с.; книга Козыбаева М.К. Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата: Казахстан, 1970. 473 с.; С. 1-19; Кузембайұлы А., Абиля Е.А. История Казахстана, 2006. 350 с.; Кунаев Д. От Сталина до Горбачева. Алматы, 1994. 362 с.; и др. Большим подспорьем послужили статьи и выступления самого Ж. Шаяхметова, содержащиеся в архивных материалах и средствах массовой информации. Нами также

использована переписка Ж. Шаяхметова с руководителями ЦК КПСС и союзного правительства.

Обсуждение и результаты. Трудовая деятельность Жумабая Шаяхметова, согласно его послужному списку, начиналась с декабря 1919 г. Приказом губернского отдела народного образования при Омском губревкоме он был назначен учителем Ащилы-Кульской аульной школы, где проработал до 31 декабря 1921 г. Затемс перерывом на учебу в Москве (1932–1933 гг.) Шаяхметов работал в органах госбезопасности в системе НКВД (Народного комиссариата внутренних дел) с ноября 1928 г. по июль 1938 г. НКВД СССР тогда представлял собой центральный орган государственного управления по борьбе с преступностью и поддержанию общественного порядка, а также по обеспечению государственной безопасности (Ахметова, Григорьев, 2010:149-150).

По мнению заслуженного работника культуры РК Касыма Мухаметкалиева, становление Жумабая Шаяхметова как личности началось прохождения им школы организаторской оперативной работы с 1922 года, когда он работал секретарем Текинского волисполкома, секретарем Акмолинской губернской комиссии по коренизации советского аппарата, инструктором Петропавловского окружного комитета Союза «Косшы», трудился также на различных ответственных постах в органах внутренних дел (Мухаметкалиев, 200:143). Целых 15 лет Жумабай Шаяхметов находился на вершине власти в Казахстане в советский период, в том числе один год - третьим секретарем, шесть лет в качестве второго секретаря ЦК Компартии Казахстана и восемь лет как первое лицо республики. В мае 1938 г. Шаяхметов с семьей переезжает в Алма-Ату, куда его перевели на должность заместителя начальника Алма-Атинского областного управления НКВД. Практически это было формальным назначением, так как он уже прошел согласование в Москве в ЦК ВКП (б) для перехода на партийную работу, встретившись предварительно с Н.А. Скворцовым, который этому способствовал. На II съезде Коммунистической партии (большевиков) Казахстана он избирается членом ЦК, а на первом организационном пленуме – третьим секретарем ЦК КП (б) Казахстана. Первым секретарем избран Николай Скворцов, вторым – Салькен Дауленов (Ашимбаев, Хлюпин, 2008:407).

Как третий секретарь ЦК партии Ж. Шаяхметов в первый год своей деятельности курировал вопросами идеологии. В то же время Ж. Шаяхметов вместе с первым секретарем ЦК КП (б) Казахстана Н.А. Скворцовым и другими руководителями республики в тот период принимает активное участие в решении важных экономических задач, определенных директивами XVIII съезда партии. Накануне войны Казахская ССР превратилась в индустриально-аграрную республику. Уже в этот период промышленность в экономике Казахстана составила 60 % (Кузембайулы, Абиля, 2006:243-244).

Н.А. Скворцов, учитывая дисциплинированность, исполнительность и порядочность своего протеже, организационно-партийную работу также возложил на Ж. Шаяхметова. В то же время со стороны руководства, включая Шаяхметова, немало внимания уделялось контролю за состоянием внутри политической обстановки в республике. И это происходило не только из-за политики индустриализации, но и в немалой степени – в связи с размещением во время коллективизации в ряде районов семей раскулаченных лиц. К ним добавились депортированные поляки из западных районов Белоруссии и Украины, корейцы с Дальнего Востока. (Исторический архив, 1994:145-180).

В июне 1939 года Жумабай Шаяхметов был избран вторым секретарем Центрального Комитета КП (б) Казахстана, тем самым в его жизни произошли крупные перемены, так как он наряду с Н.А. Скворцовым нес уже весьма ответственную ношу по руководству республикой. С этого момента Ж. Шаяхметов был включен в состав высшего партийного эшелона и практически стал «правой рукой» - первым заместителем Н.А. Скворцова (РГАНИ. Ф. 5, Оп. 98, Д. 38987, ЛЛ. 35). Ж. Шаяхметов в качестве второго секретаря ЦК КП (б) выступил с речью на открытии III съезда Компартии Казахстана в марте 1940 года. Потом он выступил на этом же съезде с докладом Мандатной комиссии (Очерки истории, 1984:288).

И так с июня 1939 года Ж. Шаяхметов – второе лицо в партийно-политическом руководстве республики. После этого в течение шести лет в его обязанности входят функции партийного «топ-менеджера». Согласно этому правилу именно ему пришлось

готовить все материалы для очередной встречи Н.А. Скворцова и И.В. Сталина. В то же время Жумабай Шаяхметову в ту пору пришлось трудиться в высшем эшелоне власти в очень сложной внутри политической обстановке. Как известно, 40-ые и начало 50-х гг. ознаменовалось новой волной политических репрессий. Репрессии в Казахстане 40-50-х годов XX века были связаны с перетряской на идеологическом фронте. Они охватили область науки, литературы и искусства. Появился тезис о «буржуазном национализме» среди национальной интеллигенции. Политические репрессии этого времени развернулись вокруг «дела Бекмаханова». Также несправедливо политически обвинены видные ученые-обществоведы республики, такие как А. Жубанов, Б. Сулейменов, К. Аманжолов и другие, известные ученые и писатели К. Сатпаев, М. Ауэзов, Т. Тажибаев. Хотя число репрессированных по политическим мотивам в выше указанные годы сократилось, но они имели место и оно несколько выросло в 1949-1951 гг. Спрашивается, был ли причастен к этим репрессиям Ж. Шаяхметов, как один из руководителей республики в тот период? Да, в 1928-1938 годах, работая в органах ОГПУ-НКВД, а в последние годы заместителем начальника Северо-Казахстанского и Алматинского областных управлений НКВД, он не мог избежать привлечения людей к наказаниям. Но за что конкретно и кого? Ведь кроме политических обвинений была масса других, подпадающих под разбирательство ОГПУ-НКВД. Подозрение у любителей раскопать компромат на Шаяхметова вызывало награждение его знаком «Почетный чекист» в юбилей НКВД. На это находим такое разъяснение у бывшего заместителя директора Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Кайдара Алдажуманова: «Народный комиссариат внутренних дел в то время объединял милицию, охраняющую внутренний порядок в стране, и государственную безопасность. Таким образом, они представляли собой один орган. Отсюда никак не следует делать вывод, что отмечались заслуги Шаяхметова в непосредственном активном участии в политических репрессиях. Возможно, он хорошо себя проявил в борьбе с преступностью, установлении порядка». Алдажуманов однозначно утверждает: «В обследованных нами документах мы не видели его имени среди участвующих в массовых политических репрессиях». (Аккозин М., 2008:101-102, 106).

«Годы работы Ж. Шаяхметова в высшем руководстве республики были сопряжены с продолжавшимися с 30-х годов гонениями на национальную интеллигенцию со стороны режима. Возможно, истины ради, необходимо отметить, что по документам архива бывшего ЦК КПСС, именно благодаря принципиальности Ж. Шаяхметова, в конце 40-х - начале 50-х годов в республике были предотвращены широкомасштабные репрессии против интеллигенции. Ж. Шаяхметов с конца 1943 г. воспрепятствовал реализации репрессивных мер, разворачивавшихся на основе специального постановления ЦК ВКП(б), принятого в связи с работой татарской партийной организации по идеологическому воспитанию населения. Благодаря этому, в начале 50-х годов избежали ареста освобожденный от должности Президента АН КазССР К.И. Сатпаев, писатель М. Ауэзов и многие другие. Ж. Шаяхметов проявлял также твердость в отстаивании оценки движения Кенесары Касымова как национально-освободительного. Лишь вмешательство ЦК ВКП(б) и обвинительная статья в газете «Правда» о движении Кенесары и книге Е. Бекмаханова вынудили Ж. Шаяхметова отступить от своей позиции и признать «ошибку», - отмечает в своем письме акиму Алматы в преддверии 100-летия Ж. Шаяхметова известный историк Манаш Козыбаев, академик, директор Института истории и археологии Национальной академии наук РК в то время (М. Козыбаев. 25.03.01: Архив Шаяхметовых).

«Конкретных фактов или документов о причастности Ж. Шаяхметова к политическим репрессиям во время работы на посту председателя Комитета государственной безопасности республики мною не обнаружено. К тому же, каких-либо негативных разговоров о нем со стороны сослуживцев я не слышал. Поэтому я считаю, что для каждого из нас Жумекен был и остается образцом честного и преданного служения своему народу», - писал в своих воспоминаниях о нем известный общественный и государственный деятель Закаш Камалиденов (Камалиденов, 2002:78).

Будучи на посту второго секретаря ЦК. Жумабай Шаяхметов непосредственно занимался также вопросами руководства сельским хозяйством, в частности, вопросами животноводства. В предвоенные годы в аграрном секторе республики были достигнуты

определенные успехи. К 1940 г. посевные площади достигли 5,8 млн. га, а поголовье всех видов животных - почти 3,5 млн. голов. В 1941 году Казахстан сдал государству 100 тысяч пудов хлеба (РГАНИ, 38987:35). Предвоенный 1940 год для Жумабая Шаяхметова стал во многих отношениях особенным. Это было время подготовки и проведения двадцатилетнего юбилея образования Казахской АССР. В Казахстане этот год ознаменовался также вводом в действие железной дороги Акмолинск-Карталы, связавший центр Казахстана с индустриальным гигантом Урала – Магнитогорском. По инициативе Ж. Шаяхметова в том же году было осуществлено строительство еще одной железнодорожной линии: Гурьев-Кандагач-Орск (Ахметова, Григорьев, 2010:161).

В предвоенный 1940 год Жумабай Шаяхметов в целях скорейшего решения самых неотложных, требующих незамедлительного одобрения центра вопросов в адрес руководителей СССР направляет несколько писем. К примеру, 26 октября 1940 года он *обращается к И.В. Сталину с письмом* следующего содержания: «В связи с празднованием двадцатилетнего юбилея КазССР просим Вас дать указание о включении в план 1941 г. строительства железнодорожной линии Моинты-Чу и Дома Правительства в г. Алма-Ате... Постройка железнодорожной линии Моинты-Чу протяженностью 430 км. даст возможность заменить кузнецкий уголь территориально более близким карагандинским углем, с сокращением колесного пробега на 1500 км»... Данное обращение нашло свое должное понимание и все приведенные доводы в нем были положительно решены (АП РК, 10: 68-69).

Положительно были решены И.В. Сталиным и проблемы строительства Карагандинской государственной районной электростанции, поднятые в Докладной записке, подписанной Ж. Шаяхметовым и Н. Ундасыновым (председателем Совнаркома Казахской ССР) от 24 марта 1940 года (АП РК, 11: 79-84). Несколько раньше, *3 августа 1940 года Ж. Шаяхметов обращается с письмом к Наркому (министру) путей сообщения СССР Л.М. Кагановичу*, в котором просит принять срочные меры по замене изношенных рельсов Туркестано-Сибирской железной дороги и добивается положительного решения данного вопроса (АП РК, 15: 12-13).

В докладной записке, адресованной, заместителю председателя Совнаркома СССР М.Г. Первухину «О состоянии Карагандинского угольного бассейна» от 8 августа 1940 года Ж. Шаяхметов пишет: «В целях обеспечения более производительной работы бассейна и освоения проектных мощностей его шахт, просим Вас укрепить в ближайшее время инженерно-техническими работниками шахты бассейна, для чего командировать на работу в Караганду как минимум 30 чел. инженеров и 70 чел. техников. Для повышения квалификации и политического уровня имеющихся кадров, организовать в Караганде вечерний техникум, который начал бы работать с осени т. г.» (АП РК, 15: 14-17).

В апреле 1940 года Ж. Шаяхметов с Н. Ундасыновым обращаются с Докладной запиской к председателю Госплана СССР Н.А. Вознесенскому, в которой пишут: «Техническое состояние полиграфии явно отстает от требований, предъявляемых к ней печатью республики. Совнарком Казахской ССР и ЦК КП(б)К обращаются к Вам с просьбой оказать содействие в отгрузке выделенного на 1940 г. Казахстану полиграфического оборудования и настаивают на отгрузке Казахстану полностью предусмотренного по плану и испрашиваемого дополнительно полиграфического оборудования» (АП РК, 11:90-91).

Следующую Докладную записку Ж. Шаяхметов 17 июля 1940 года направляет на рассмотрение наркома цветной металлургии СССР П.Ф. Ломако, в которой указывает на наличие серьезных недостатков в освоении капиталовложений золотой промышленности в Казахстане. которые допускаются по линии подведомственных органов данного наркомата. Причинами такого неэффективного освоения финансовых и материальных ресурсов в основном являются: исключительная неупорядоченность проектно-сметного хозяйства и отставание в проектировании со стороны «Гипрозолото» и проектных отделов трестов, отмечается в записке...» (АП РК, 10: 60-64).

В феврале 1941 года Ж. Шаяхметов принял участие в работе XVIII партийной конференции ВКП (б) с правом решающего голоса. В это время уже шла Вторая мировая война, которая стала для страны тяжелым испытанием. *В эти годы раскрылся организаторский потенциал Ж. Шаяхметова*. В первый же день войны 22 июня 1941 г. он выступил в Алма-Ате с речью на 25-тысячном митинге в Парке им. Горького

с обращением ко всем казахстанцам: «Все наши предприятия, заводы, шахты, фабрики, рудники, промыслы, железнодорожный транспорт, авиация должны сейчас перестроить свою работу. Каждое из них должно стать крепостью обороны. У каждого из нас должно быть развито чувство ответственности перед Родиной, высокая сознательность, бдительность, самоотверженность, героизм, воинственность и подтянутость» (Шаяхметов, 1941: «Казправда»).

Война – всегда крутой перелом в жизни любого общества. Как нам известно, до советской эпохи казахов в армию не призывали. Здесь можно было бы привести на сей счет слова «Всесоюзного старосты» - председателя ЦИК СССР М.И. Калинина в беседе с фронтовыми агитаторами: «При царском строе... казахи, киргизы и другие не воевали, их в армию не призывали. Царское правительство не доверяло им и не хотело обучать их военному делу... Советскому правительству незачем так подходить к народам, населяющим территорию СССР. У нас все народы равноправны. И все народы Советского Союза, даже те, которые считались ранее очень отсталыми, теперь участвуют в войне» (Калинин, 1975:200).

В годы Великой Отечественной войны Жумабай Шаяхметов стал Уполномоченным ГКО по Казахской ССР по строительству нефтепровода Гурьев-Орск, сбору металлолома, председателем Республиканской комиссии по сбору теплых вещей для Красной армии, отвечал за размещение по территории Казахстана гражданского населения, промышленных и оборонных предприятий, вузов, культурно-просветительских учреждений, научно-исследовательских институтов, сотрудников, специалистов, членов их семей, эвакуированных с западных территорий СССР. Война стала катализатором развития казахстанской промышленности. Как отмечал академик М. Козыбаев: «Размещение в Казахстане свыше 100 эвакуированных предприятий привело к возникновению новых отраслей индустрии – машиностроения, станкостроения, производства боеприпасов, химической промышленности и черной металлургии. Легкая, текстильная и пищевая промышленность республики в годы войны пополнились более чем 50 эвакуированными предприятиями» (Козыбаев, 1970:283-284). Под контролем и с непосредственным участием Ж. Шаяхметова и других руководителей республики подготовка боевых резервов, формирование и отправка на фронт воинских частей и маршевых подразделений не прекращались на протяжении всей войны. В рядах Советской Армии сражались около 1 миллиона 200 тысяч казахстанцев. Таким образом, в действующей армии воевал с фашистскими захватчиками каждый пятый житель республики.

Жумабай Шаяхметов в годы войны своими выступлениями на митингах и собраниях трудящихся, глубоко содержательными статьями в печати поддерживал боевой дух и патриотизм наших бойцов в действующей армии, а также участников многочисленного трудового фронта. К примеру, в своей статье «Казахский народ – активный участник Великой Отечественной войны» он писал: «В час, когда грозная опасность нависла над нашей любимой Родиной, казахский народ, вместе с другими народами Советского Союза, поднялся, как один, на священную Отечественную войну... Трудящиеся Казахстана все свои силы, неисчерпаемые ресурсы республики полностью поставили на службу Великой Отечественной войне. Многих своих лучших сынов казахский народ отправил на передовые позиции действующей армии против германского фашизма, дав им боевой наказ: биться за освобождение своей Родины от гитлеровских бандитов до последней капли крови, до последнего вздоха, возвращаться домой только с победой» (Шаяхметов, 1941:8-10).

В статье «Быстро, по-военному собрать и отправить на фронт теплые вещи!» в октябре 1941 года Ж. Шаяхметов писал: «Вот уже 20 дней в нашей республике ведется сбор теплых вещей для Красной армии. Это движение патриотов с каждым днем принимает все более широкий размах. Оно распространилось на самые отдаленные аулы и поселки. По неполным данным, уже собрано свыше 26 тыс. пар валенок, 30 тыс. шапок-ушанок, 11 тыс. ватных курток, 12 тыс. ватных шаровар, 25 тыс. овчин, 117 тыс. кг шерсти и т.д.». Далее он отмечал, что «сбор теплых вещей для Красной армии - не благотворительность. Это большое государственное дело. Сдавая теплые вещи для фронта, советский народ тем самым оказывает действенную помощь Красной армии в борьбе с германским фашизмом. Вот почему в этом деле должно принять участие поголовно все население нашей республики» (Шаяхметов, 1941:10-11). Выступая

на собрании партийного актива города Алма-Аты 6 октября 1941 года Ж. Шаяхметов призвал областные и районные военкоматы, а также все советские, партийные и общественные организации заниматься обязательным обучением граждан военному делу. Тем самым, сказал он, все граждане, прошедшие военное обучение, составят мощный резерв нашей доблестной Красной армии, готовый по первому зову партии и правительства влиться в ряды наших боевых батальонов, полков, дивизий (Шаяхметов, 1941:9-14).

Битва с фашизмом требовала огромных усилий фронта и тыла. Казахстан направлял на фронт все новые и новые пополнения. Партийными и советскими органами устраивались торжественные проводы частей, отправляемых на фронт. Выступая на этих мероприятиях, руководители республики вселяли бойцам веру в победу над врагом. Так, 2 мая 1942 года на митинге бойцов и командиров 8-ой гвардейской имени генерала И.В. Панфилова дивизии Ж. Шаяхметов сказал: «По приказу Народного Комиссара Обороны И.В. Сталина в республиках созданы национальные воинские соединения. ...Помните, что Вы представляете собою казахский народ в великой семье народов СССР. Перед Вами стоит священная задача – свято хранить славные традиции свободолюбивого казахского народа, беречь его честь, следовать примеру подлинных патриотов нашего народа Исатая Тайманова, Амангельды Иманова и других». Митинг бойцовданной дивизии завершился принятием резолюции, в которой участники заверили правительство республики и казахский народ в том, что в предстоящих сражениях будут драться умело и мужественно, будут бить фашистских захватчиков так, как их били наши прославленные Герои Советского Союза - 28 панфиловцев, Толеген Тохтаров, Малик Габдуллин, как бил их наш любимый генерал Панфилов (АП РК, 447: 1-11).

Ж. Шаяхметов высоко ценил героизм казахстанцев на фронтах Великой Отечественной войны. В подтверждение этого хотелось бы привести следующий фрагмент из его переписки с военкомом Эскадры Краснознаменного Балтийского флота Г.П. Масаловым 11 мая 1942 года: «Казахстанцы следят за героической борьбой балтийцев в деле защиты города Ленина и восхищаются Вашими подвигами. Казахстан в борьбе с гитлеризмом занимает не последнее место. Верные сыны и дочери Казахстана бесстрашно сражаются в рядах Действующей Армии. Весь Союз, весь советский народ знают о 8-ой гвардейской дважды орденоносной имени Героя Советского Союза генерала-майора Панфилова дивизии, о 238-й стрелковой дивизии, недавно награжденной орденом Красного Знамени... Желаем успеха в Вашей боевой работе» (АП РК, 498: 32-33). Вклад казахстанцев в обеспечении нужд фронта Жумабай Шаяхметов особо отметил в своей речи, произнесенной на торжественном заседании 10 мая 1943 года, посвященном вручению переходящего Красного Знамени Государственного Комитета Обороны СССР Казахстану. В частности, он тогда сказал: «Подвиги тысяч казахстанцев в борьбе за защиту своей отчизны от немецких людоедов будут золотыми буквами записаны в историю Отечественной войны. Трудящиеся тыла Казахстана не отстают от своих боевых фронтовиков. На их боевые дела на фронтах Великой Отечественной войны трудящиеся нашей республики отвечают славными делами на трудовом фронте. За годы войны мы не только увеличили выпуск продукции наших заводов, но и построили ряд новых предприятий. Строятся новые железные дороги, десятки фабрик, заводов, шахт, нефтяные промыслы. Почетная награда - переходящее Красное Знамя Государственного Комитета Обороны гордо реет над вами, призывает всех тружеников тыла к новым и новым победам» (Шаяхметов, 1943:5-9).

В годы войны республика приняла многие эвакуированные научные учреждения, учебные заведения. Координацией их размещения также занимался Ж. Шаяхметов. Так, Казахстан стал средоточием ведущих научных сил страны. В тесном содружестве с учеными АН СССР работали ученые ее Казахского филиала во главе с К.И. Сатпаевым. За годы войны здесь было создано 15 новых научно-исследовательских институтов, охвативших все отрасли науки. В октябре 1945 года Советское правительство приняло решение о реорганизации Казахского филиала АН СССР в Республиканскую академию.

Исходя из директив ЦК ВКП (б) и Государственного Комитета обороны, Ж. Шаяхметов, длительное время курировавший сельским хозяйством республики, определил основные направления перестройки этой отрасли на военные рельсы.

За годы войны труженики села дали фронту продукции больше, чем за последние пять довоенных лет: хлеба - на 30,8 млн. пудов, мяса - 15,8 тыс. центнеров, картофеля и овощей - 14,4, шерсти - на 176 тыс. центнеров. Динамика «сухих» цифр, скрупулезно выверенных статистикой. Но за каждой их «десятой», «сотой» и «тысячной» долей - пот, кровь и слезы, невероятные страдания и безмерные лишения. Святость этой жертвенности становится тем осознанней, если вспомнить, что в рядах непокоренных вместе с мужьями и отцами стояли женщины, дети и старики (Абылхожин, 1997:219).

Не менее важной проблемой для Компартии Казахстана в период войны было увеличение добычи нефти. О вкладе Жумабая Шаяхметова в развитие нефтяной отрасли Западного Казахстана в период войны приводятся конкретные примеры в книге Сафина Н. «Сафи Утебаев. Знатные нефтяники земли казахской». Как отмечает автор: «Жумабай Шаяхметов во время войны месяцами находился в Гурьеве. В те годы остро ощущалась ежедневная потребность в нефти Эмбы. Не от того ли днем и ночью велись работы? Работа кипела, не замирая ни на секунду, и всем этим руководил Ж. Шаяхметов, секретарь ЦК Компартии Казахстана. Именно поэтому он в основном пребывал в Гурьеве» (Сафин, 2009:121).

Таким образом, несмотря на все тяготы и лишения кровопролитной войны, в Казахстане в те годы по инициативе Уполномоченного ГКО по Казахской ССР Жумабая Шаяхметова введены в строй сотни промышленных и культурных объектов, открыто несколько высших учебных заведений. Не перечисляя все эти объекты, достаточно остановиться на строительстве в 1942 году Казахского металлургического завода, которым был заложен фундамент нынешнего металлургического комбината «Кармет-Испат» в городе Темиртау Карагандинской области. В январе 1943 года вступил в строй Актюбинский завод ферросплавов. В апреле 1943 года был образован Жезказганский горно-металлургический комбинат (Очерки истории, 1984:337). Война стоила Советскому Союзу больших жертв. Она унесла свыше 27 миллионов жизней советских людей. «Вторая мировая война явилась одной из самых трагических страниц в истории человечества. Для народов бывшего Советского Союза она стала Великой Отечественной, поскольку не только армия, но и весь народ встал на защиту Родины. Казахстан в единой семье народов участвовал в Великой Отечественной войне. Поэтому эта война и память о ней – часть общей истории многонационального государства», - отмечал Елбасы Н.А. Назарбаев в своем выступлении на торжественном собрании, посвященном 60-летию Победы, состоявшемся в Астане 6 мая 2005 года (Назарбаев, 2005).

Таким образом, хотя в период Великой Отечественной войны на территории Казахстана не происходило боевых действий, но казахстанцы активно участвовали, как и в самой войне, так и в тылу, тем самым они внесли значительный вклад в обеспечение нужд фронта всем необходимым для разгрома врага. Казахстан превратился в мощный арсенал фронта. На исходе войны остро выявилась нехватка трудовых ресурсов. Слишком много людей забирал фронт. И в 1944 году во время одной из командировок Ж. Шаяхметов добился согласия И.В. Сталина часть мобилизуемых в армию призывников использовать не для пополнения фронта, ибо освобожденные от фашистов районы могли дать эти пополнения. Казахстану же молодежь нужна для наращивания темпов строительства того же металлургического завода в Караганде, других предприятий индустрии (Аккозин, 2008: 37).

Ж. Шаяхметов еще в годы войны активно поддерживал образование, науку, ученых и был одним из инициаторов создания Академии наук Казахской ССР. Как пишет академик Ш. Чокин, бывший президент Академии: «Надо отдать справедливость, тогда придавалось очень большое значение науке, даже во время войны аспирантов освобождали от призыва в армию, а находящихся на фронте отпускали домой. В 1946-1950 годах за счет государства построили персональные дачи всем академикам и подарили им за большой вклад в науку. В Алма-Ате на ул. Горького (ныне Жибек Жолы) был построен большой жилой дом для ученых» (Чокин, 1996:21). Уже в то время были открыты Институт иностранных языков, Институт физической культуры, Государственная консерватория, Карагандинский горный институт, Чимкентский химико-технологического институт, целый ряд педагогических техникумов. По инициативе Шаяхметова в ведущие вузы СССР были выделены квоты для национальных кадров. Ежегодно по этим квотам поступало около двух тысяч

выпускников школ республик. Им оплачивали проезд, оказывали материальную помощь через Казахское постпредство в Москве, а также через профильные министерства тогдашней Казахской ССР (Кабульдинов, Шаяхметов, 2020:15-16). Ж. Шаяхметов понимал неограничиваемую роль и потенциал женщин в повседневной, производственной, хозяйственной, научной и культурной жизни Казахстана, но не у всех из них была возможность получить высшее образование в ведущих вузах республики из-за больших расстояний, материальных и бытовых ограничений того времени. Нужно было решить этот вопрос на государственном, союзном уровне, поэтому он убедил И.В. Сталина открыть в Алма-Ате государственный женский педагогический институт – легендарный КазГосЖенПИ. Все студентки института находились на полном государственном обеспечении. Из стен этого института вышли многие выдающиеся женщины-деятели образования, науки и культуры (Кабульдинов, Шаяхметов, 2020:16).

В тяжелейшие годы войны Жумабай Шаяхметов тесно работал с первым секретарем ЦК Компартии Казахстана Николаем Александровичем Скворцовым. В семейном архиве сохранилось письмо Скворцова Шаяхметову от 5 августа 1945 г., которое он отправил во время своего лечения в Кисловодске после того, как был освобожден от должности руководителя республики. Он пишет: «Привет, дорогой товарищ Шаяхметов! ...Где бы мне не пришлось работать, куда бы не забросила меня судьба, я всегда и всюду буду с благодарностью и с чувством гордости вспоминать наш родной и близкий моему сердцу Казахстан и казахский народ, Вас, моих друзей и товарищей, и прежде всего тех, которые все эти долгие семь лет плечом к плечу работали со мной» (Скворцов: архив Шаяхметовых).

Для народов бывшего СССР, в том числе и для казахов, 1945 год стал завершающим в великой битве с фашизмом. А для Жумабая Шаяхметова этот год стал временем прощания с Н.А. Скворцовым. Москва отозвала своего назначенца, введя его в состав Правительства СССР. Из Хабаровска в Алматы был переведен Г.А. Борков (Ахметова, Григорьев, 2010:187). С Шаяхметовым у Г.А. Боркова установились деловые отношения, он опирался на него во многих вопросах. Борков видел, что Шаяхметов – уже сложившийся руководитель, у которого за плечами было семь лет работы секретарем ЦК партии, его хорошо знали в республике и за ее пределами, ему доверяло руководство СССР, поэтому Борков, проработав год на этой должности, сказал в Москве: «Что мне там делать? Все вопросы решает Шаяхметов». В апреле 1946 г. Шаяхметов был назначен, а в июне избран первым секретарем ЦК Компартии Казахстана на XV пленуме ЦК КП (б) Казахстана. В этом же году становится членом комиссии по иностранным делам Совета Национальностей Верховного Совета СССР, а затем и председателем этой палаты (Кабульдинов, Шаяхметов, 2020:8).

С 25 февраля по 1 марта 1949 года в Алматы проходил IV съезд Коммунистической партии (большевиков) Казахстана. В отчете ЦК КП (б) Казахстана (докладчик Ж. Шаяхметов) были подведены итоги работы партийной организации за девять лет, прошедших после III съезда. Съезд с удовлетворением отметил успехи в развитии экономики республики. Свыше 400 промышленных предприятий досрочно завершили задание четвертой пятилетки. Индустриальное развитие сопровождалось неуклонным ростом рядов рабочего класса, численность которого за этот период выросла на 200 тысяч человек (Очерки истории, 1984:386). 15-18 декабря 1951 года в Алма-Ате состоялся очередной V съезд Коммунистической партии Казахстана. Съезд отметил (докладчик Ж. Шаяхметов), что за небольшой отрезок времени партийная организация и трудящиеся Казахстана, добились определенных успехов в экономике и культуре. 20-24 сентября 1952 года в Алма-Ате проходил VI съезд Коммунистической партии Казахстана. Он обсудил отчетный доклад, с которым выступил Ж. Шаяхметов и документы ЦК ВКП (б) к XIX съезду партии (Очерки истории, 1984:398-399).

В период руководства республикой Ж. Шаяхметов активно поддерживал образование, науку, творческую деятельность ученых и был одним из инициаторов создания Академии наук Казахской ССР. По его же инициативе продолжалось развитие высшего образования в республике, в ведущие вузы СССР были выделены квоты для национальных кадров. Ежегодно по этим квотам поступало около двух тысяч выпускников школ республики (Аккозин, 2008:31-32). В послевоенные годы усилиями руководства Казахстана и лично Ж. Шаяхметова претворялся в жизнь закон «О всеобщем обязательном семилетнем образовании». К концу 1952 года в республике

имелось около девяти тысяч общеобразовательных школ, 125 техникумов и средних специальных учебных заведений, в которых обучалось полтора миллиона юношей и девушек.

Ж. Шаяхметов постоянно интересовался состоянием обучения детей в национальных школах, в первую очередь в казахских, заботился об увеличении количества таких школ, укреплении их учебно-методической и материальной базы. Об этом свидетельствует, в частности, его переписка с руководителями ЦК КПСС по вопросу открытия в городе Ленгере казахской средней школы. Так, в своей записке секретарю ЦК КПСС Г.М. Маленкову от 21 января 1953 года он пишет: «Ввиду отсутствия казахской средней школы в г. Ленгере учащиеся после окончания седьмого класса лишаются возможности продолжать образование... Имея ввиду перспективы развития треста Ленгеруголь, рост населения города и контингента учащихся ЦК Компартии Казахстана просит Вас обязать Министерство угольной промышленности пересмотреть свое решение и обеспечить в 1953 г. строительство в Ленгере казахской средней школы» (АП РК, 6: 153).

В период руководства Ж. Шаяхметова все больше стало уделяться вопросам образования девушек-казашек. Определенные сдвиги в этом деле произошли после принятия постановления ЦК КП (б) Казахстана «О мерах по улучшению обучения девушек-казашек в школах и специальных средних и высших учебных заведениях» от 29 марта 1952 года. ЦК Компартии Казахстана обязал руководителей министерств и ведомств, директоров специальных средних и высших учебных заведений обеспечить максимальный прием девушек-казашек в техникумы и вузы республики. О результатах реализации мероприятий по обучению и воспитанию этих кадров обкомы партии, министерства и ведомства доложили Центральному Комитету КП Казахстана и лично его первому секретарю Ж. Шаяхметову 1 октября 1952 г. и 10 января 1953 г. (АП РК, 80: 124-131).

В послевоенный период в Казахстане начинается рост науки и научных учреждений. 1 мая 1946 г. состоялось открытие Академии наук Казахстана. Ее первым президентом стал выдающийся ученый К.И. Сатпаев. По инициативе Ж. Шаяхметова Каныш Сатпаев в 1941 году был переведен на работу в Алма-Ату на должность директора Института геологических наук, а с 1943 года одновременно был председателем Казахского филиала Академии наук СССР. Жумабай Шаяхметов давал высокую оценку деятельности К.И. Сатпаева как выдающегося ученого и президента Академии наук Казахской ССР. Об этом, в частности, свидетельствует его *Служебная записка И.В. Сталину о награждении академика К.И. Сатпаева орденом Трудового Красного Знамени* (декабрь 1948 года), следующего содержания: «В апреле 1949 г. исполняется 50 лет со дня рождения президента Академии наук Казахской ССР – академика Сатпаева К.И., прошедшего славный путь ученого, начиная с рядового геолога, до руководителя науки в Республике. Учитывая большие заслуги академика Сатпаева К.И. в развитии науки в Республике, в особенности его выдающиеся труды по исследованию недр Центрального Казахстана, а также большую общественную и организаторскую деятельность на посту президента Академии наук КазССР, ЦК КП (б) Казахстана, в связи с пятидесятилетием со дня рождения Т. Сатпаева, ходатайствует о награждении его орденом Трудового Красного Знамени и о разрешении отметить его 50-летие» (АП РК, 157: 363).

Забывая о подготовке квалифицированных спортивных кадров, Ж. Шаяхметов еще в годы войны был инициатором создания Казахского Государственного института физической культуры (ныне - Казахская государственная академия спорта и туризма). Проявляя заинтересованность в развитии физической культуры и спорта среди сельских тружеников 24 февраля 1951 года Жумабай Шаяхметов обращается с Запиской секретарю ЦК ВКП (б) Г.М. Маленкову, в которой поднимает вопрос об организации в КазССР спортивного общества колхозников «Колхозши» (РГАСПИ, 305: 8). В следующей своей записке на имя того же Г.М. Маленкова от 16 августа 1952 года Ж. Шаяхметов настаивает об открытии годичного подготовительного отделения в Казахском Государственном институте физической культуры для казахской молодежи (АП РК, 6: 8-9).

Выше приведенные записки наглядно показывают ценой каких усилий Ж. Шаяхметову приходилось добиваться положительного решения тех или других вопросов в условиях советского тоталитарного режима.

Ж. Шаяхметов находил время интересоваться состоянием кадрового потенциала актеров областных театров, заботился об улучшении их жилищно-бытовых условий. Так, к примеру, 1 сентября 1947 года в Правительственной телеграмме секретарю Семипалатинского обкома КП (б) Казахстана А. Гарагашу о работе областного театра, он писал: «По имеющимся сведениям ЦК КП(б)К областные театры работают неудовлетворительно, многие ведущие артисты не имеют квартиры, не созданы необходимые им условия для работы вследствие чего ряд ведущих актеров хотят уйти из театра. ЦК КП(б)К лично вам поручает разобраться с создавшимся положением и специально рассмотреть вопрос об улучшении работы театров, создании актерам необходимых материально-бытовых и жилищных условий» (АП РК, 185: 151).

По инициативе Ж. Шаяхметова в августе 1950 года ЦК КП (б) Казахстана рассмотрел вопрос «О мерах по улучшению строительства культурно-просветительных учреждений республики». В принятом постановлении было отмечено, что строительство клубов, изб-читален, красных уголков в колхозах, совхозах, на предприятиях и в учреждениях республики разворачивается крайне медленно. По указанию Ж. Шаяхметова ЦК Компартии Казахстана обязал все министерства Казахской ССР, Управления Туркестано-Сибирской и Карагандинской железных дорог, Казпотребсоюз и директоров предприятий союзного подчинения в месячный срок проверить состояние строительства и ремонта каждого культпросветучреждения составить и утвердить на коллегиях график окончания работ (Постановление ЦК КП(б) Казахстана от 1 августа 1950 г.). Ход реализации данного постановления жестко контролировал сам Жумабай Шаяхметов и в результате состояние культурно-просветительных учреждений значительно продвинулось вперед.

По указанию Ж. Шаяхметова Центральный Комитет КП (б) дважды (в 1946 и 1948 гг.) рассмотрел вопрос о работе и задачах республиканской студии кинофильмов, которыми определил пути повышения идейно-художественного уровня создаваемых фильмов. В эти же годы Алматинская киностудия выпустила на всесоюзный экран ряд художественных фильмов: «Под звуки домбры», «Белая роза» и другие. Тогда же было положено начало созданию документальных фильмов, один из которых – «Советский Казахстан» был удостоен в 1951 году Государственной премии СССР. Таким образом, несмотря на жесткий идеологический контроль, культура Казахстана в 40-х-начале 50-х гг. получила новый импульс развития. В значительной мере этому способствовал рост патриотических настроений и национального самосознания, связанный с победой в Великой Отечественной войне.

Заключение. Как показало изучение многочисленных архивных документов трудов и воспоминаний ряда известных ученых, общественных и государственных деятелей, близких соратников, родственников и других современников Жумабая Шаяхметова, в них раскрыта его многогранная государственная и общественная деятельность, беспредельная верность родному народу, колоссальная отдача в работе, скромность в быту и доброжелательность к окружавшим его людям. Он являлся требовательным воспитателем и выдвиженцем целой плеяды талантливых руководителей всех сфер экономики и культуры, науки и образования, которым прививал огромное чувство долга и ответственности в служении народу и государству. Руководство СССР высоко оценило вклад Шаяхметова в развитие народного хозяйства, наградив его орденом Трудового Красного Знамени (1939 год), орденом Знак Почета (1942 год), тремя орденами Ленина (1945, 1947, 1952 годы). И.В. Сталин называл Шаяхметова «Орёл Востока» за его большой вклад в развитие человеческого, производственного и сельскохозяйственного потенциала страны, честность и самоотдачу. Н.А. Булганин, многие годы занимавший пост заместителя Председателя Совета министров СССР, просил Сталина назначить Шаяхметова союзным министром, но тот ответил, что «пока не будет ему замены, Казахстан без Шаяхметова не оставлю» (Кабульдинов, Шаяхметов, 2020:15).

В октябре 1952 г. Ж. Шаяхметов был избран делегатом XIX съезда ВКП (б), на котором последний раз выступил И.В. Сталин. С отчетным докладом выступил Г.М. Маленков. Ж. Шаяхметов был избран в Президиум съезда. Как писал Д. Кунаев в своих мемуарах: «Оживление среди казахстанцев вызвала сцена, когда Сталин подсел в президиум к Шаяхметову и о чем-то стал разговаривать с ним. Оказывается, Сталин интересовался развитием животноводства в республике (Кунаев, 1994:84).

Во время этого разговора Сталин назначил Шаяхметову встречу на 21 октября 1952 г. В журнале записи лиц, принятых И.В. Сталиным, в этот день записано, что в 22.15 к нему зашли: Г.М. Маленков, И.А. Бенедиктов - министр сельского хозяйства СССР, А.И. Козлов - заведующий сельскохозяйственным отделом ЦК ВКП (б), Ж. Шаяхметов, Е.Б. Тайбеков, председатель правительства Казахской ССР. Разговор продолжался до 23.35 ночи. (РГАСПИ, 418: 85). Речь шла о создании в Казахстане животноводческой базы всесоюзного значения, о возвращении казахов к своему исконному занятию - животноводству.

Однако этой программе не суждено было осуществиться. После смерти Сталина планы партии и правительства сильно изменились. Н.С. Хрущев предложил создать на востоке страны вместо животноводческой базы зерновую. На сентябрьском 1953 г. пленуме ЦК КПСС он озвучил свою сельскохозяйственную программу освоения целинных и залежных земель. Ж. Шаяхметов не мог согласиться с темпами, масштабами и способами освоения целины. Состоялась их личная встреча. Шаяхметов сказал Хрущеву, что республика потеряет свои земли, которые и так находятся в зоне рискованного земледелия, что плодородный слой – гумус составляет всего несколько сантиметров, он и держит почву, которая просто развеется при распашке, что степь уязвима, что упор надо сделать на животноводстве для чего казахская земля исторически и предназначена. Но Н.С. Хрущева эти аргументы не устраивали, ему нужно было ввести в сельскохозяйственный оборот миллионы гектаров новых земель под распашку. В своих мемуарах Н.С. Хрущев вспоминал: «...Шаяхметов продолжал отстаивать меньшую цифру. Я потом проанализировал его позицию и понял, что он знал о всех возможностях Казахстана. Казахстане жило много людей других национальностей, главным образом украинцев и русских. Он понимал, и никто этого и не скрывал, что придется звать на помощь добровольцев, желающих поехать на освоение целинных земель. Мы-то были уверены, что их найдется нужное количество, а он этого вовсе не хотел, ибо тогда ещё сильнее снизится удельный вес коренного населения в Казахстане» (Хрущев, 2016).

Как показал дальнейший ход событий, первые годы освоения целины, кроме засушливого 1954 г., были достаточно благоприятными. В 1956 г. в стране был собран рекордный урожай в 125 млн. тонн зерновых, из которых 50 % было получено на целинных землях. Однако нарушение экологического равновесия и ветровая эрозия уже в конце 50-х г. стали превращаться в серьезную проблему, о которой в свое время предупреждал Ж. Шаяхметов. Распашка гигантских площадей целинных земель привела к резкому сокращению в Казахстане сенокосных и пастбищных угодий и началу длительного кризиса традиционной отрасли сельского хозяйства республики - животноводства. В 1955 г. пришлось принять специальное постановление ЦК КПСС и обязать 47 степных районов и 225 совхозов развивать мясное скотоводство. Однако планируемого увеличения производства мяса, по инициативе Н.С. Хрущева, в три раза не получилось (Кузембайулы, Абиля, 2006: 257-258) .

Список литературы

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет «Туран», 1997. 360 с.

Аккозин М. Вернуть из забвения. Алматы: 2008. 204 с.

Ахметова Л.С. и Григорьев В.К. «Первые лица Казахстана в сталинскую эпоху», Алматы, 2010. 231с.

Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. 407 с.

Выступление Шаяхметова Ж. «Высоко держать красное знамя!» // Большевик Казахстана. 1943. Июнь. №8. С. 5-9.

Выступление Шаяхметова Ж. на митинге // Казахстанская правда. 22 июня 1941. (Экстренный выпуск).

Кабульдинов З.Е., Шаяхметов Р.Р. «Жумабай Шаяхметов. Первый национальный секретарь Казахстана». С. 1-19.

Казахстан в период Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-1945: сборник документов и материалов. Т. 1. Алма-Ата, 1964. С. 422-423.

Калинин М.И. Статьи и речи. М., 1975. 200 с.

- Камалиденов З. Өнегелі өмір // Күрделі заманның қайсар қайраткері. Астана, 2002. 216 б.
- Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата: Казахстан, 1970. 473 с.
- Кос-Маке. К 100-летию со дня рождения Бутиной Маргайши Каримовны // Сост. Р.М. Бутина, под ред. Д.Н. Данаевой. Алматы. «Қазақ университеті», 2014. С. 45-46.
- Кузембайұлы А., Абиль Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп./ Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. 350 с.
- Кунаев Д. От Сталина до Горбачева. Алматы, 1994. 362 с.
- Мухаметкалиев К. О прошлом во имя будущего // Күрделі заманның қайсар қайраткері. Астана, 2002. 143-156 б.
- Назарбаев Н.А. В потоке истории, Алматы: Атамұра, 2003, 286 с.
- Назарбаев Н.А. Выступление на торжественном собрании, посвященном 60-летию Победы. Астана, 6 мая 2005 г. КАЗИНФОРМ.
- Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Издание второе, дополненное и переработанное. Алма-Ата: «Казахстан», 1984. 789 с.
- Письмо М. Козыбаева, директора Института истории и археологии Национальной академии наук РК Акиму Алматы. №80 от 25.03.01. Личный архив Шаяхметовых.
- Письмо Н. Скворцова Ж. Шаяхметову. г. Кисловодск. 5 августа 1945 г. // Личный архив Шаяхметовых. Подлинник.
- Постановление ЦК КП(б) Казахстана «О мерах по улучшению строительства культурно-просветительных учреждений республики» г. Алма-Ата 1 августа 1950 г.
- Прием у Сталина // РГАСПИ. Ф. 558. Оп. 11. Д. 418. Л. 85.
- Сафин Н. «Сафи Утебаев. Знатные нефтяники земли казахской». Биографическая серия. Алматы: Общественный фонд «Мұнайшы» имени Н.А. Марабаева, 2009. 304 с.
- Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1945-1945 гг. М., 1970, С. 336.
- «Спецпереселенцы – жертвы сплошной коллективизации». Из документов особой папки Политбюро ЦК ВКП (б). // Исторический архив, 1994, № 4. СС. 145-180. АПРК. Ф. 708. Оп. 4/2. Д. 11. Л. 90–91.
- Ундасынов Н., Шаяхметов Ж. Письмо секретарю ЦК ВКП (б) И.В. Сталину о проблемах строительства КарГРЭС. Алма-Ата, 24 марта 1940 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 4/2. Д. 11. Л. 79-84.
- Хрущев Н.С. Воспоминания. Время. Люди. Власть. В 2-х кн. Кн. 1. М.: Вече, 2016.
- Чокин Ш.Ч. Путь национальной академии наук: (воспоминания и размышления). - Алматы: Гылым, 1996, С. 21.
- Шаяхметов Ж. Быстро, по-военному собрать и отправить на фронт теплые вещи! // Большевик Казахстана. 1941. Октябрь. №11. С.10-11.
- Шаяхметов Ж. Выступление на митинге // Казахстанская правда, 22 июня 1941 года, экстренный выпуск.
- Шаяхметов Ж. Докладная записка зампреду СНК СССР М.Г. Первухину «О состоянии Карагандинского угольного бассейна». Алма-Ата, 8 августа 1940 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 4/2. Д.15. Л.14-17.
- Шаяхметов Ж. Записка Маленкову Г.М. Об открытии подготовительного отделения в Институте физической культуры. // Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 6. Л. 8–9.
- Шаяхметов Ж. Записка Г.М. Маленкову о создании ДСО «Колхозшы» // РГАСПИ. Ф.17. Оп.119. Д.305. Л.8.
- Шаяхметов Ж. Докладная записка наркому цветной металлургии СССР П.Ф. Ломако об освоении капиталовложений золотой промышленности в Казахстане. Алма-Ата, 17 июля 1940 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 4/2. Д.10. Л. 60-64. Заверенная копия.
- Шаяхметов Ж. Докладная записка секретарю ЦК ВКП (б) И.В. Сталину о включении в план 1941 г. строительство железнодорожной линии Моинты–Чу и Дома правительства. Алма-Ата, 26 октября 1940 г. // АП РК. Ф. 708. Оп.4/2. Д.10. Л. 68–69.
- Шаяхметов Ж. Из выступления «Работа среди женщин – кровное дело парторганизаций» // Большевик Казахстана. 1944. Апрель. №5. С. 18-21.
- Шаяхметов Ж. Из выступления на собрании партийного актива «Резервы фронта готовить по-военному!» // Большевик Казахстана. 1941. Октябрь. №12. С. 9-14.
- Шаяхметов Ж. Казахский народ – активный участник Великой Отечественной войны // Большевик Казахстана. 1941. Сентябрь. №10. С. 8-10.

Шаяхметов Ж. - Масалову Г.П. Переписка с военкомом Эскадры Краснознаменного Балтийского флота Г.П. Масаловым об устройстве его семьи в г. Алма-Ата. // АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 498. Л. 32–33. Подлинник.

Шаяхметов Ж. Письмо наркому путей сообщения СССР Л.М. Кагановичу о состоянии Туркестано-Сибирской железной дороги. Алма-Ата, 3 августа 1940 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 4/2. Д.15. Л.12–13.

Шаяхметов Ж. Служебная записка председателю Совета министров СССР И.В. Сталину о награждении академика К.И. Сатпаева орденом Трудового Красного Знамени. г. Алма-Ата. Декабрь 1948 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 12. Д. 157. Л. 363. Подлинник.

Шаяхметов Ж. Служебная записка Секретарю ЦК КПСС Г.М. Маленкову.г. Алма-Ата.21 января 1953 г. // АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 6. Л. 153. Отпуск.

Шаяхметов Жумабай. 1938–1955 гг. Документы и материалы. Алматы: 2020. С. 16 // АП РК, 2020.

References

Abylhozhin Zh.B. Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. Almaty: Universitet "Turan", 1997. 360 s.

Akkozina M. Vernut' iz zabveniya. Almaty: 2008. 204 s.

Ahmetova L.S. i Grigor'ev V.K. «Pervye lica Kazahstana v stalinskuyu epokhu», Almaty, 2010. 231s.

Ashimbaev D., Hlyupin V. Kazahstan: istoriya vlasti. Opyt rekonstrukcii. Almaty: Credos, 2008. 407s.

Vystuplenie Shayahmetova Zh. «Vysoko derzhat' krasnoe znamya!» // Bol'shevik Kazahstana. 1943. Iyun'. №8. S. 5-9.

Vystuplenie Shayahmetova Zh. na mitinge boycov i komandirov 8-oj Gvardejskoj im. generala-majora Panfilova divizii i rezolyuciya mitinga // AP RK. F. 708. Op. 6/1. D. 447. L. 1-11.

Vystuplenie Shayahmetova Zh. na mitinge //Kazahstanskaya pravda. 22 iyunya 1941g. (Ekstrennyj vypusk).

Kabul'dinov Z.E., Shayahmetov R.R. «Zhumabaj Shayahmetov. Pervyj nacional'nyj sekretar' Kazahstana». S. 1-19.

Kazahstan v period Velikoj Otechestvennoj Vojny Sovetskogo Soyuza 1941-1945: sbornik dokumentov i materialov. T.1. Alma-Ata, 1964. S.422-423.

Kalinin M.I. Stat'i i rechi. M., 1975. 200 s.

Kamalidenov Z. Onegeli omir // Kurdeli zamannyng kajsar qajratkeri. Astana, 2002. 216 b.

Kozybaev M.K. Kazahstan – arsenal fronta. Alma-Ata: Kazahstan, 1970.473 s.

Kos-Make. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya Butinoj Margajshi Karimovny//sost. R.M. Butina, pod red. D.N. Danaevoy. Almaty. «Qazaq universiteti», 2014. S. 45-46.

Kuzembajuly A., Abil' E.A. Istoriya Kazahstana: Uchebnik dlya vuzov. 8-e izd. pererab. i dop./ Kostanaj: Kostanajskij regional'nyj institut istoricheskikh issledovanij, 2006. 350 s.

Kunaev D. Ot Stalina do Gorbacheva. Almaty, 1994. 362 s.

Muhametkaliev K.O proshlom vo imya budushchego // Kurdeli zamannyng qajsar qajratkeri. Astana, 2002. 143-156 b.

Nazarbaev N.A. V potoke istorii, Almaty: Atamura, 2003, 286 s.

Nazarbaev N.A. Vystuplenie na torzhestvennom sobranii, posvyashchennom 60-letiyu Pobedy. Astana, 6 maya 2005 g. KAZINFORM.

Ocherki istorii Kommunisticheskoy partii Kazahstana. Izdanie vtoree, dopolnennoe i pererabotannoe. Alma-Ata: «Kazahstan», 1984.789 s.

Pis'mo M. Kozybaeva, direktora Instituta istorii i arheologii Nacional'noj akademii nauk RK Akimu Almaty. №80 ot 25.03.01. Lichnyj arhiv Shayahmetovyh.

Pis'mo N. Skvorcova Zh. Shayahmetovu. g. Kislovodsk. 5 avgusta 1945 g. // Lichnyj arhiv Shayahmetovyh. Podlinnik.

Postanovlenie CK KP (b) Kazahstana «O merah po uluchsheniyu stroitel'stva kul'turno-prosvetitel'nyh uchrezhdenij respubliki» g. Alma-Ata 1 avgusta 1950 g.

Priem u Stalina. // RGASPI (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoy istorii). F.558. Op.11. D.418. L.85.

Safin N.«Safi Utebaev. Znatnye neftyaniki zemli kazahskoj». Biogoraficheskaya seriya. Almaty: Obshchestvennyj fond «Mynajshy» imeni N.A. Marabaeva, 2009. 304 s.

Sovetskaya ekonomika v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1945-1945 gg. M., 1970, S. 336.

«Specpereselency – zhertvy sploshnoj kollektivizacii». Iz dokumentov osoboj papki Politbyuro CK VKP (b). // Istoricheskij arhiv, 1994, № 4. SS. 145-180.

Undasynov N., Shayahmetov Zh. Dokladnaya zapiska predsedatelyu Gosplana SSSR N.A. Voznesenskomu «O sostoyanii poligraficheskoy promyshlennosti respubliki». Alma-Ata, 27 aprelya 1940 g. // AP RK. F. 708. Op. 4/2. D.11. L. 90–91.

Undasynov N., Shayahmetov Zh. Pis'mo sekretaryu CK VKP (b) I.V. Stalinu o problemah stroitel'stva KarGRES. Alma-Ata, 24 marta 1940 g. // AP RK. F.708. Op.4/2. D.11. L.79-84.

Hrushchev N.S. Vospominaniya. Vremya. Lyudi. Vlast'. V2-h kn. Kn. 1. M.: Veche, 2016.

Chokin Sh.Ch. Put' nacional'noj akademii nauk: (vospominaniya i razmyshleniya). - Almaty: Gylym, 1996, S. 21.

Shayahmetov Zh. Bystro, po-voennomu sobrat' i otpravit' na front teple veshchi! // Bol'shevik Kazahstana. 1941. Oktyabr'. №11. S.10-11.

Shayahmetov Zh. Vystuplenie na mitinge // Kazahstanskaya pravda, 22 iyunya 1941 goda, ekstrennyj vypusk.

Shayahmetov Zh. Dokladnaya zapiska zampreda SNK SSSR M.G. Pervuhinu «O sostoyanii Karagandinskogo ugol'nogo bassejna». Alma-Ata, 8 avgusta 1940 g. // AP RK. F.708. Op.4/2. D.15. L.14-17.

Shayahmetov Zh. Zapiska Malenkovu G.M. Ob otkrytii podgotovitel'nogo otdeleniya v Institute fizicheskoy kul'tury. // Arhiv Prezidenta RK. F. 708. Op.16/2. D.6. L.8–9.

Shayahmetov Zh. Zapiska G.M. Malenkovu o sozdanii DSO «Kolhozshy». //RGASPI. F.17. Op.119. D. 305. L.8.

Shayahmetov Zh. Dokladnaya zapiska narkomu cvetnoj metallurgii SSSR P.F. Lomako obosvoenii kapitalovlozhenij zolotoj promyshlennosti v Kazahstane. Alma-Ata, 17 iyulya 1940 g. // AP RK. F. 708. Op.4/2. D.10. L. 60–64. Zaverennaya kopiya.

Shayahmetov Zh. Dokladnaya zapiska sekretaryu CK VKP (b) I.V. Stalinu o vkluchenii v plan 1941 g. stroitel'stvo zheleznodorozhnoj linii Mointy–Chu i Doma pravitel'stva. Alma-Ata, 26 oktyabrya 1940 g. // AP RK. F.708. Op.4/2. D.10. L.68–69.

Shayahmetov Zh.. Iz vystupleniya «Rabota sredi zhenshchin – krovnoe delo partorganizacij» // Bol'shevik Kazahstana. 1944. Aprel'. №5. - S.18-21.

Shayahmetov Zh. Iz vystupleniya na sobranii partijnogo aktiva «Rezervy fronta gotovit' po-voennomu!» // Bol'shevik Kazahstana. 1941. Oktyabr. №12. S. 9-14.

Shayahmetov Zh. Kazahskij narod – aktivnyj uchastnik Velikoj Otechestvennoj vojny. // Bol'shevik Kazahstana. 1941. Sentyabr №10. S. 8-10.

Shayahmetov Zh.- Masalovu G.P. Perepiska s voenkomom Eskadry Krasnoznamennogo Baltijskogo flota G.P. Masalovym ob ustrojstve ego sem'i v g. Alma-Ata // AP RK. F. 708. Op. 6/1. D. 498. L. 32–33. Podlinnik.

Shayahmetov Zh. Pis'mo narkomu putej soobshcheniya SSSR L.M. Kaganovichu o sostoyanii Turkestando-Sibirskoj zheleznoj dorogi. Alma-Ata, 3 avgusta 1940 g. // AP RK. F. 708. Op. 4/2. D.15. L.12–13.

Shayahmetov Zh. Sluzhebnyaya zapiska predsedatelyu Soveta ministrov SSSR I.V. Stalinu o nagrazhdenii akademika K.I. Satpaeva ordenom Trudovogo Krasnogo Znameni. g. Alma-Ata. Dekabr' 1948 g. // AP RK. F. 708. Op.12. D.157.L.363. Podlinnik.

Shayahmetov Zh. Sluzhebnyaya zapiska Sekretaryu CK KPSS G.M. Malenkovu. Alma-Ata. 21 yanvarya 1953 g. // AP RK. F.708. Op.16/2. D.6. L.153. Otpusk.

Shayahmetov Zhumabaj. 1938-1955 gg. Dokumenty i materialy. Almaty: 2020. S. 16. // Arhiv Prezidenta RK, 2020.

МРНТИ 03.20.00
УДК 94 (574)

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_142

СОВЕТСКОЕ ДЕТСТВО КАЗАХСТАНА В 60-Е ГОДЫ XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАВДА»).**Бекмагамбетов Руслан Кабдугалиевич¹**
Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна^{1*} ¹КРУ им. Байтурсынова, Казахстан, г. Костанай

*Автор-корреспондент

E-mail: Ruslan69_07@mail.ru (Бекмагамбетов), Maisara75@mail.ru (Бекмагамбетова)

Аннотация. Периодическое издание, газета «Казахстанская правда» является одним из информативных источников по советскому детству, изучение которого актуализировалось в рамках истории повседневности. Газета, будучи главным печатным органом ЦК Коммунистической партии Казахстана отражала в своих публикациях государственную политику по происходящим событиям, в том числе в области детства. Анализируя содержание детской тематики в издании, приходим к выводу, что большая часть связана с системой образования, достижениями и имеющимися проблемами в условиях реформ с переводом на восьмилетнее, и одиннадцатилетнее образование. Так же данная тема традиционно получала освещение к следующим датам: день знаний, Международный день защиты детей, предновогодние праздники. Статистические данные в ежегодной рубрике об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства в разделе о повышении материального благосостояния и культурного уровня жизни народа, позволяют проследить динамику изменений в сфере образования. Безусловно, газета отражала точку зрения центральной власти, но благодаря изучению ее контента, можно исследовать влияние государственной политики на институт детства.

Ключевые слова: детство, школьное образование, периодика, публикация, газета, государственная политика, идеология.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08957382 МОН РК.

ГТАМР 03.20**XX ҒАСЫРДЫҢ 60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢЕСТІК БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ («КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАВДА» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)****Бекмағамбетов Руслан Қабдұғалиұлы¹**
Бекмағамбетова Майсара Жауғаштықызы^{1*} ¹Байтұрсынов атындағы ҚРУ, Қазақстан, Қостанай қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: Ruslan69_07@mail.ru (Бекмағамбетов), Maisara75@mail.ru (Бекмағамбетова)

Түйіндемe. Мерзімді басылым «Казахстанская правда» газеті кеңестік балалық шақ бойынша ақпараттық дереккөздердің бірі болып табылады, оны зерделеу күнделікті өмір тарихы шеңберінде өзектендірілді. Газет Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің бас баспа органы бола отырып, өзінің жарияланымдарында болып жатқан оқиғалар жөніндегі, соның ішінде балалық шақ саласындағы мемлекеттік саясатты бейнелеген. Басылымдағы балалар тақырыбының мазмұнын талдай отырып, біз көп бөлігі білім беру жүйесімен, жетістіктермен және реформалар жағдайындағы

проблемалармен сегіз жылдық және он бір жылдық білімге ауысумен байланысты деген қорытындыға келеміз. Сондай-ақ, бұл тақырып дәстүрлі түрде келесі күндерге жарияланды: Білім күні, Халықаралық балаларды қорғау күні, жаңа жыл алдындағы мерекелер. Халық шаруашылығын дамытудың мемлекеттік жоспарын орындау қорытындылары туралы жыл сайынғы айдардағы статистикалық мәліметтер халықтың материалдық әл-ауқаты мен мәдени өмір сүру деңгейін арттыру туралы бөлімде білім беру саласындағы өзгерістер динамикасын байқауға мүмкіндік береді. Әрине, газет Орталық биліктің көзқарасын көрсетті, бірақ оның мазмұнын зерттеу арқылы мемлекеттік саясаттың балалық шақ институтына әсерін зерттеуге болады.

Кілт сөздер: балалық шақ, мектептегі білім, мерзімді басылым, газет, мемлекеттік саясат, идеология.

Мақала ҚР БҒМ № АР АР08957382 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

IRSTI 03.20

SOVIET CHILDHOOD IN KAZAKHSTAN IN THE 60S OF THE TWENTIETH CENTURY. (BASED ON MATERIALS FROM THE KAZAKHSTANSKAYA PRAVDA NEWSPAPER)

Bekmagambetov Ruslan Kabdugalievich¹
Bekmagambetova Maisara Zhaugashtinovna^{1*}

¹KRU named after Baitursynov, Kazakhstan, Kostanay

*Author-corresponding

E-mail: Ruslan69_07@mail.ru (Bekmagambetov), Maisara75@mail.ru (Bekmagambetova)

Abstract. The periodical, the “Kazakhstanskaya Pravda” newspaper is one of the informative sources on Soviet childhood, the study of which was actualized within the framework of the history of everyday life. The newspaper, being the main printed organ of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, reflected in its publications the state policy on current events, including in the field of childhood. Analyzing the content of children’s topics in the publication, we come to the conclusion that most of it is associated with the education system, achievements and existing problems in the context of reforms with the transfer to eight and eleven years of education. Also, this topic has traditionally received coverage for the following dates: Day of Knowledge, International Children’s Day, New Year’s Eve holidays. Statistical data in the annual section on the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy in the section on improving the material well-being and cultural standard of living of the people, allow us to trace the dynamics of changes in the field of education. Of course, the newspaper reflected the point of view of the central government, but by studying its content, one can study the influence of state policy on the institution of childhood.

Key words: childhood, school education, periodicals, publication, newspaper, state policy, ideology.

The article was made under the project realization № АР08957382 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Введение. Источники для освещения проблемы детства в советское время носят разнообразный характер. В данной работе предпринята попытка исследовать проблему детства в Казахстане на материалах советской периодики, в частности газеты «Казахстанская правда» за 1960-е гг. Выбор газеты «Казахстанская правда» обусловлен тем, что она являлась главным печатным органом ЦК Коммунистической партии Казахстана и была главным, официальным печатным изданием в республике. Вслед за главной газетой СССР «Правдой» казахстанское издание выражала официальную точку зрения партии и правительства по актуальным вопросам внутренней и внешней политики. В газете находили свое отражение самые актуальные события жизни Казахстана, обсуждались наиболее важные вопросы развития государства и общества. Массовые тиражи газеты позволяли охватить значительную часть населения Казахстана.

К этому времени газета имела богатую историю. Начав выходить в 20-е гг. XX в. под названием «Известия Киргизского края», с января 1932 года Постановлением Пленума Казкрайкома газета стала называться «Казахстанской правдой». Во всех областях республики у газеты были свои штатные корреспонденты и развитая инфраструктура. 23 марта 1958 года Указом Президиума Верховного Совета СССР газета «Казахстанская правда» была награждена орденом Трудового Красного Знамени. Безусловно, в это время, вся периодика страны носила идеологический характер, исполняя постановление ЦК ВКП(б) «О постановке партийной пропаганды...», в котором прямо говорилось, что «в пропаганде марксизма-ленинизма решающим оружием должна являться печать».

Как отмечают А. Сальникова и Ж. Хамитова, в СССР сложилась система советской периодической печати, со своими специфическими признаками и характеристиками, которые в той или иной степени могут быть распространены на анализируемое издание. Характерными особенностями ее были наличие цензуры со стороны партийных органов и централизованность. Под централизованностью понималась четкая вертикаль в виде: ЦК КПСС – Главлит – ТАСС – редакция печатного издания. Далее безусловную массовость, системность и политическую составляющую публикаций (Сальникова, Хамитова, 2013).

Характерной особенностью является, что проблема освещения детства в периодических изданиях этого времени отражена крайне скудно. В основном в зону внимания исследователей входила, прежде всего, детская периодика. Как развивались детские издания показано в специальных исторических трудах и исследованиях по журналистике (Капустина, 2012). По детской периодике советского времени в малочисленных исследованиях подымалась разная проблематика: конечно о создании печатной пионерской газеты (Богатырева, 1972), сатире и юмору в детской газете как средству воспитания подрастающего поколения (Холмов, 1974).

Сведения о советской идеологии детства, его официальном статусе, мероприятиях социальной политики, вопросы развития инфраструктуры и специализированной материальной культуры для детей, педагогической доктрины на страницах журнала «Работница» исследовала М. Ромашова (Ромашова, 2008). Е.В. Гайманова обращается к повседневной культуре, элитарным и массовым ценностям (на примере периодики для детей и юношества) (Гайманова, 2014), К.К. Нуркина раскрывает повседневную жизнь омского ребенка в отражении периодической печати (1960-1970 гг.) (Нуркина, 2015). Ж.А. Хамитова в своей диссертации представляет советскую журнальную периодику 1930-х гг. как источник по истории формирования детского пространства социалистического города (Хамитова, 2013). Кудряшёв А.В. в статье «Материалы газеты «Пионерская правда» второй половины XX века в реконструкции повседневности советских школьников» отмечает, что на материалах исследуемого издания можно отследить все важные изменения повседневности советских школьников (Кудряшев, 2018).

Что касается отечественной историографии, Баер Ю.В. дает обзор научных работ, посвященный периодической печати 1960–1980 годов как историческому источнику по истории Казахстана, делая вывод: «В советской и казахстанской историографии последних десятилетий не сложилось каких-либо явных концептуальных подходов к истории изучения периодической печати как исторического источника. Ни в советской исторической науке, ни в казахстанской, исследователи не сформировали единой (или хотя бы господствующей) точки зрения» (Баер, 2005).

Таким образом, историография рассматриваемой темы весьма немногочисленна и ограничивается несколькими статьями отечественных и зарубежных исследователей. В них затрагиваются отдельные аспекты темы, но в целом приходится признать, что история детства на страницах периодики, и в особенности газеты «Казахстанская правда» остается практически не изученной.

При написании работы использовался качественный контент-анализ, направленный на понимание изучаемых явлений. В отличие от количественного анализа, процессы между явлениями и сами явления (в нашем случае все, что касалось детства) исследовались во взаимосвязи и ориентированы на охват всей совокупности и сложности изучаемых событий. В исследовании использован синтез макро- и микроисторических подходов. Если макроисторический подход помогает проследить

какие государственные проекты осуществлялись в советском Казахстане, то микроисторический подход позволяет проследить степень воплощения государственных проектов на практике.

Средства массовой информации СССР не просто регистрировали события, констатируя состояние дела, но и активно влияли на события, направляя их течение в интересах государства. Пресса формировала общие взгляды, оценки, позиции, психологическую атмосферу в обществе, содействуя идейно-политическому и трудовому сплочению миллионов советских людей. Вот почему при анализе содержания советской периодики необходимо учитывать идеологическую редакционную политику направленную на широкую читательскую аудиторию. Исследователь периодики всегда должен знать и иметь в виду, с какой целью публикуется тот или иной материал. Важно уметь верно расшифровывать своеобразный язык газеты и отличать достоверную информацию от формальных штампов, учитывать один из наиболее распространенных приемов газетчиков – целенаправленное умалчивание маловыгодной для издания информации (Кудряшев, 2018).

В 1960-е годы формируется относительно благополучное, вполне «советское» детство, при не совсем благополучных материальных условиях. Упор по всем направлениям делался на воспитание в детях «коммунистической сознательности». В этот период было стремление подключить школу к хозяйственной системе неэквивалентного производства, в том числе в сельском хозяйстве. Так же характерно политехническое образование, производственное обучение и одновременное усиление внимания к устойчивому запоминанию школьниками сообщаемых им фактов, к однозначному воспроизведению сообщаемого материала (Городок, 2008).

В периодических изданиях, в том числе и «Казахстанской правде», наряду с официальными публикациями, представлен весь спектр традиционных литературных жанров – статьи, очерки, фельетоны, рассказы и т.д. Это была реакция на актуальные проблемы общественной жизни и были напечатаны «на злобу дня». Соответственно, контент газеты представляет большой исторический интерес, ценность его как исторического источника неоспорим. А.П. Ненароков отмечал: «Публицистика существует только лишь в газетах. И поэтому сбор материала и публикация статей – это чрезвычайно важная вещь, потому что она дает возможность понять, какие проблемы были в центре внимания у общества, и как они обсуждались».

По мнению французского исследователя Ф. Конта, советская пресса существовала «не для информирования, а для формирования», публикуемая информация, использовалась в идеологической борьбе. Можно сказать, что советские газеты выполняли функцию воспитания населения СССР.

В целом, для газетных публикаций, используемых в качестве исторического источника нашего исследования, характерны следующие особенности: *многообразность формы подачи информационного материала; информация публиковалась с определенной периодичностью и оперативно, что обуславливало наличие фактических неточностей и ошибок; зависимость информационной политики газеты от целей государственного и партийного руководства.* Значимость «Казахстанской правды» как источника по определению государственной и партийной политики определяется тем, что она была одним из органов контроля центрального руководства республики над всеми остальными органами власти. Безусловно, все советские газеты действовали в русле единой информационной политики государства, если начиналась определенная информационная кампания, то она велась всеми советскими газетами очень согласованно. Поэтому отслеживание подобных информационных кампаний – важнейшее средство для изучения реальной государственной политики.

«Казахстанская правда» как и все общественно-политические издания страны имело четкую, консервативную структуру публикуемых материалов. Рубрики газеты имели утвержденную сверху иерархию по очередности в зависимости от важности и специфики материалов.

Главное место в газете занимала передовая статья, располагающаяся обычно на первой странице очередного номера. Знакомство с ней позволяет выявить основную направленность номера, злободневные вопросы текущего периода. В редакционной практике было принято подразделять передовые статьи на три вида: оперативные,

общеполитические и пропагандистские. Оперативные посвящались наиболее важным вопросам государственного и хозяйственного строительства, вскрывали имеющиеся недостатки. В общеполитических отражалось содержание идеологической борьбы с «миром капитала». Пропагандистские давали развернутые разъяснения политики властей в области внутренней политики.

Публикуемые материалы «Казахстанской правды», так же как и «Правды» по формам можно разделить на группы. К наиболее значимым относилась официальная информация о решениях органов власти, кадровых перестановках, материалы съездов, конференций, собраний, митингов, речи государственных деятелей, сообщения ТАСС и прочие официальные материалы. Далее следовали *информационные материалы самой газеты*: статьи, хроники событий, интервью, репортажи, сообщения собственных корреспондентов, обзоры подготовленные специалистами, фоторепортажи, материалы других информационных изданий, в том числе иностранных, *критические материалы и т.д.* Важной частью были *отклики и письма читателей, которые создавали подобие обратной связи с населением*. Таким образом, осуществлялась стратификация публикаций, что должно было усиливать эмоциональное и идеологическое воздействие газетных материалов на читателя, для воспитания советского менталитета.

Анализируя содержание детской тематики в газете «Казахстанская правда», отметим, что более восьмидесяти процентов они связаны с системой образования. Одна из ключевых проблем, поднимаемых на протяжении десятилетия в издании, является строительство и ввод в эксплуатацию школьных зданий. Масса публикаций в течение нескольких лет отражают нерешенность этого вопроса. В материале о состоянии перестройки системы образования в Семипалатинской области отмечается о нарушении темпов строительства школ, этому вопросу партийные и советские органы не уделяют должного внимания. В 1959 г. капиталовложения на школьное строительство не освоены, план ввода ученических мест выполнен только на 58,5%. По бюджету облисполкома в эксплуатацию сдано всего 180 ученических мест вместо 1 080 по плану (О состоянии перестройки, 1960).

На следующий год план ввода в эксплуатацию ученических мест выполнен только на 66%. Ни одного нового здания школы не сдали в эксплуатацию Кокчетавский, Кызылординский, Северо-Казахстанский облисполкомы. В публикациях отмечают, из рук вон плохо ведут строительство школ Карагандинский, Северо-Казахстанский, Семипалатинский облисполкомы (Школы надо строить, 1960).

На седьмой сессии Верховного Совета КазССР вскрыты серьезные недочеты в ходе строительства школьных зданий. Так, например в 1962 г. газетой освещалось строительство в Кустанайской области школы-интерната новейшего типа на 300 мест с лабораториями, мастерскими, спортзалом, теплицей, электро и радиостанцией. Строительство было начато в феврале 1960 г. и планировалось сдать 1 сентября того же года. Но прошло два года, а проект так и не был завершен (Курбатова, 1962).

В материале о ходе выполнения постановления от второго августа 1961 г. «О состоянии и мерах улучшения строительства школ, детских и лечебно-профилактических учреждений в республике» в Восточном Казахстане указывалось, что план строительства за 1961 г. не выполнен, грубо нарушаются сроки введения в строй объектов образования.

Данная проблема всегда оставалась в центре внимания властей. На различных заседаниях государственного уровня этот вопрос находил отражение в выступлениях представителей государственных органов.

24 декабря 1958 г. в СССР принимается Закон «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР». 28 марта 1959 г. Верховный Совет КазССР принял аналогичный закон в республике. Нормативный документ вводил всеобщее восьмилетнее образование, которое включало приобретение учащимися прочных основ общеобразовательных и политехнических знаний.

Применительно к особенностям экономического и культурного развития Казахстана были установлены основные принципы перестройки, отобраны типы школ, утверждены порядок перехода на новую систему народного образования и мероприятия по укреплению материальной и учебной базы школ, обеспечению их педагогическими кадрами и учебно-методическими пособиями. Все эти преобразования нашли отражение на страницах газет.

Особенное внимание системе образования уделялось на первых страницах «Казахстанской правды» в период проведения съездов учителей Казахстана. В исследуемый период были проведены 3 и 4 съезды учителей Казахстана. 9 августа 1960 года открылся 3 съезд учителей Казахстана. Соответственно, первая страница газеты посвящена данному мероприятию и системе образования в целом. В рубрике «В ЦК КПСС и Совете министров СССР» поднимается вопрос о строительстве школ и мерах по укреплению материальной базы учебных заведений. Как отмечается на съезде, «собрались лучшие представители огромной армии учителей, чтобы обсудить насущные проблемы дальнейшей перестройки народного образования». С приветственной речью выступил председатель Совета Министров КазССР Ж.А. Ташенев, присутствовали на открытии Кунаев Д., завсектором школ отдела науки, вузов и школ ЦК КПСС Н. Кузин (III съезд, 1960).

На съезде прозвучали достижения системы образования республики. Отмечалось, что в девяти с половиной тысячах школ обучается более полутора миллиона детей. За годы Советской власти созданы 26 высших и 143 средних специальных учебных заведения, Академия наук, Академия сельскохозяйственных наук. В обращении Совета Министров к съезду отмечаются основные задачи системы образования: «неизмеримо возрастает роль школы в воспитании всесторонне развитых и образованных людей, для которых труд должен являться первой жизненной потребностью. Школа призвана давать учащимся глубокие общие и политехнические знания, готовить их к жизни, к практической деятельности, воспитывать их в духе безграничной любви к Родине. Перед учителем прекрасная цель – воспитание нового человека, в котором должны гармонично сочетаться духовное богатство, моральная чистота и физическое совершенство» (III съезд, 1960) *Казахстанская правда* 12.08.60). Отмечалось, что в стране проведена большая работа по строительству школьных зданий. Однако, в связи с увеличением числа учащихся и приросте ученических мест потребности были не удовлетворены в полной мере. В 1959 г. план ввода в действие общеобразовательных школ в СССР, строящихся за счет государственных капитальных вложений выполнен лишь на 89%, а по КазССР всего лишь на 65%.

Спустя семь лет 16 августа 1967 года начал работу 4 съезд учителей Казахстана. Съезд кратким вступительным словом открыл председатель Совета Министров КазССР М. Бейсенбаев, который пожелал плодотворной работы. Съезд обсудил вопрос «О состоянии и мерах улучшения работы средней общеобразовательной школы в свете решений XXIII съезда КПСС». С докладом выступил министр просвещения республики К. Айманов, который дал характеристику системе образования, привел официальные данные. За семь лет, прошедших с предыдущего съезда, число учащихся в школах республики увеличилось более чем на один миллион. Контингент школьников-казахов вырос почти вдвое. В республике действует свыше 10,5 тысяч школ, из них около двух тысяч средних. В них учатся более 2 миллионов 857 тысяч детей. Обучение ведется на казахском, русском, уйгурском и таджикских языках. Для перехода ко всеобщему среднему образованию проведена значительная работа по дальнейшему развитию сети средних школ. В 1966 году их было открыто 309 – на 186 больше, чем намечалось.

Одним из решающих условий всеобщего является укрепление учебно-материальной базы школ. За семь лет государство выделило на их строительство более четырехсот миллионов рублей, введены в строй новые школьные здания почти на 550 тысяч ученических мест. К сожалению, государственные ассигнования на школьное строительство осваиваются не полностью и особенно плохо в Гурьевской, Семипалатинской и Кызыл-Ординской областях. За семь лет количество школ-интернатов выросло с восемнадцати до 157, а число учащихся в них увеличилось более чем в десять раз.

Осуществлена значительная работа по созданию учебно-производственной базы для трудового обучения учащихся. Построены многие десятки учебных мастерских, в ряде школ оборудованы кабинеты машиноведения, электротехники и домоводства. В сельских школах созданы 992 ученические бригады. Далее министр остановился на задачах укрепления школ педагогическими кадрами. От трех с небольшим тысяч до 146 тысяч учителей – таков рост их числа в республике за годы Советской власти. Вместе с тем учителей еще мало, особенно по русскому и иностранным языкам, физике и математике (Сеять разумное, 1967). Таким образом, на съездах учителей Казахстана звучали не

только хвалебные речи о развитии системы школьного образования, но и поднимались насущные проблемы.

Традиционно 1 сентября на главном развороте «Казахстанской правды» публиковались статьи, объединенные условной тематикой «Здравствуй школа». Первого сентября 1960 г. Н. Бобков начальник управления школ Министерства просвещения КазССР, в статье «Школа в пути» указал, что впервые в республике открываются восьмилетние школы и «школы продленного дня». По новым учебным планам и программам будут заниматься учащиеся 1-6 классов. Все реформы направлены на осуществление главной задачи – преодоление отрыва обучения от жизни и практики.

1 сентября 1961 года в газете отмечалось, что свыше одного миллиона 750 тысяч учащихся заняли свои места в 9000 школах. Вдвое возросло количество школ-одинадцатилеток с производственным обучением: их насчитывается 800. В Целинном крае построено около 100 новых благоустроенных школ (Здравствуй школа, 1961).

Уже в следующем году газета писала об открытии дверей 9 200 школ, где будут учиться около 2 миллионов учеников. Впервые в школу пошли 290 тысяч первоклассников. В том же году повсеместно введено обязательное восьмилетнее обучение, завершался переход на одинадцатилетнее обучение. В 3 314 восьмилетках и в 1 225 одинадцатилетках дети обучаются по новым программам (Бимендин, 1962).

В 60-х годах одной из основных задач было привить трудовые навыки обучающимся. Анализируя положение дел в алматинских школах отмечается, что в них хорошо поставлено дело со школьными мастерскими, но они требуют обновления оборудования. Как отмечается в перводекабрьском номере 1966 года «В минувшем году 230 выпускников вместе с аттестатами зрелости получили удостоверения на право управлять машинами» (Школа и жизнь, 1966). С учетом важности задач стоящих перед государством в области образования в том же номере газеты отмечалось, что общественность, местные органы власти республики многое сделали для того, чтобы достойно встретить первое сентября. В школы направлено почти семь тысяч молодых учителей, своевременно проведено комплектование классов, еще в июле в основном было завершён ремонт зданий, завезено топливо. Всеобщая грамотность трудящихся масс всегда была и остается одной из главных забот КП, правительства. В настоящее время на тысячу человек населения приходится 26 с высшим и 320 со средним и незаконченным средним образованием. В 1965 г. среднюю школу окончили миллион 350 тысяч человек, а к семидесятому среднее образование ежегодно будут получать пять миллионов юношей и девушек. Переход к всеобщему среднему образованию уже сегодня ставит перед школой ряд новых проблем. Главный вопрос – кого в первую очередь призвана готовить школа. Ответ на него дан жизнью: не только абитуриентов вузов, но прежде всего кадры для народного хозяйства.

«Казахстанская правда» в номере от 1 сентября 1967 года сообщает, что за парты в республике сядут почти 3 миллиона мальчиков и девочек. Им открыли двери 10 588 школ. В школах созданы и окрепли работоспособные коллективы педагогов. Сейчас более 37% учителей имеют высшее образование. В армии наставников детей, насчитывающей почти 150 тысяч человек, 15 000 – отличники народного просвещения, более 9 000 удостоены правительственных наград, почти тысяче человек присвоено почетное звание «Заслуженный учитель школы КазССР». Отмечена хорошая подготовка учащихся средних школ №25, 33, 36, 54, 56 Алма-Аты, №1 Караганды, №3 Сарани, №1 Целинограда, №6 Уральске (За учебу, 1967).

В аналогичном номере за 1968 г. в большой статье министра просвещения К. Айманова «Новый учебный год» была дана развернутая картина достижений в области образования Казахстана. В выступлении указывалось, что около трех миллионов учащихся сядут в этом году за парты в школах. Только в первые классы придут сотни тысяч малышей. Около 57 тысяч детей примут школы-интернаты, более 120 тысяч – бюджетные и общественные интернаты и свыше 240 тысяч школы и группы продленного дня. Полмиллиона детишек будут воспитываться в до школьных учреждениях. Вместе с тем были и тревожные тенденции, в частности одной из проблем было сохранение контингента школ. В течение 1967-68 учебного года стало на 56 тысяч меньше учащихся в школах республики. Многие обучающиеся оставили школу из-за отставания в учебе, в результате недостаточной индивидуальной работы с ними. Особенно большой отсев в Кокчетавской, Северо-Казахстанской и

Целиноградской областях. Далее министр отметил «В прошлом году введены факультативные занятия, чтобы вполне удовлетворить запросы учащихся, которые имеют склонности к углубленному изучению отдельных предметов. Положительно себя зарекомендовали себя классы с углубленным изучением отдельных предметов. В прошлом году в этом направлении работали 38 школ и 43 отдельных класса. Нынче количество их расширилось. Но главной проблемой остается борьба за глубокие и прочные знания. Для успеха в этом деле необходимо усилить внутри школьный контроль, наладить деятельность методических объединений, смелее внедрять опыт лучших учителей и педагогических коллективов, глубже изучать психологию ученика». В текущем году за счет капитальных вложений вводятся школьные здания почти на 84 тысяч ученических мест, детские дошкольные учреждения на 33 тысячи мест. Однако их строительство ведется пока неудовлетворительно. Как видно из выступления министра образования система образования имела определенные проблемы в развитии (Айманов, 1968).

Ежегодно 1 июня на первой полосе публиковались материалы с обязательным сопровождением фотографий об основных достижениях к Международному Дню защиты детей. В статье «Цветы жизни» в 1962 г. отмечается, что в этот день не только подводят итоги достижений в воспитании и образовании детей, но и строят планы на будущее.

В номере от 1 июня 1966 г. указывается, что в республике создана широкая сеть детских лечебных и лечебно-профилактических учреждений, детских яслей и садов. В новом пятилетнем плане еще больше внимание уделяется развитию и укреплению материально-технической базы школ, детских лечебных учреждений, яслей и садов. Предусмотрено расширение в республике сети средних школ и увеличение числа учащихся в общеобразовательных школах более чем в 1,2 раза, а мест в детских дошкольных учреждениях – в 1,9 раза (Самое дорогое, 1966).

В передовой статье о достижениях республики ко Дню защиты детей от 1968 г. газета указывала, что «В нашей стране забота о летнем отдыхе является высшим государственным делом. В минувшем году в республике действовало более семисот пионерских лагерей, 475 лагерей-спутников, созданных в колхозах и совхозах студенческими строительными отрядами, 33 оздоровительных, 12 спортивных лагерей и т.д. Значительная работа проведена учреждениями культуры. Сейчас в профсоюзных клубах и дворцах насчитывается более двух с половиной тысяч детских коллективов художественной самодеятельности, охватывающих около 60 тысяч человек. На общественных началах открыто 112 музыкальных и 30 спортивных школ, 210 детских ансамблей, около пятисот клубов по интересам» (Здравствуй, лето, 1968).

Еще одной памятной датой связанной с обязательной публикацией материалов, посвященных теме детства стал юбилей Всесоюзной пионерской организации имени Ленина. В 1962 г. в связи с 40-летием и за большую работу по коммунистическому воспитанию детей эта организация была награждена орденом Ленина. «Казахстанская правда» писала 18 мая о том, что прошло торжественное заседание республиканского и алма-атинского городского советов пионерской организации им. В. Ленина. С докладом «40 лет пионерии В. Ленина выступила председатель республиканского совета пионерской организации Кунантаева К. В материале, в следующем номере, указывалось, что «отряд юных ленинцев» насчитывает 18,5 млн. ребят. 20 мая в «Казахстанской правде» опубликован обширный репортаж о состоявшемся торжественном параде, с участием первых лиц Казахстана - Д. Кунаева, секретаря ЦК КПК Г. Козлова, зампреда Совета министров республики З. Омарова и др. (18500000 улыбок, 1962). В анализируемый период деятельности пионерской организации республики уделялось не так много места в газете. Вспоминали о ней в основном только в День пионерии - 19 мая. Была отведена небольшая рубрика. «Пионеры добрые дела» о сборе металлолома, о рекордных урожаях кукурузы на полях школьных производственных бригад, о тимуровских командах. Поэтому публикации к 40-летию пионерской организации можно считать исключением.

Высшие органы государственной власти этого периода использовали газеты для формирования внутренней политики страны. Наиболее значимые материалы о государственной политике в сфере детства и прежде всего в школьном образовании отражались в рубрике «В ЦК КПСС и Совете Министров СССР».

К примеру в номере от 20 марта 1960 г. отмечалось, что с 1 апреля 1960 постановлением ЦК КПСС и Совета министров СССР увеличится зарплата педагогических и руководящих работников школ рабочей и сельской молодежи сообщается в рубрике В ЦК КПСС и Совете Министров СССР (О заработной плате, 1960). Это важное решение повлияло на укрепление имиджа педагогической профессии и способствовало привлечению новых кадров в систему образования.

Большое внимание на страницах «Казахстанской правды» уделялось претворению в жизнь Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР» от 24 декабря 1958 г. Данный документ положил начало школьной реформе, продолжавшейся до середины 1960-х гг. Главной целью реформы была подготовка технически подготовленных кадров для промышленности и сельского хозяйства. Вместо существовавшего обязательного 7-летнего вводилось всеобщее 8-летнее образование. Переход на него был осуществлён к 1963 г. Полное среднее образование, срок которого был увеличен с 10 до 11 лет, предусматривалось осуществлять на основе соединения обучения с трудом в дневной или вечерней школе, либо в техникуме. Два дня в неделю школьники старших классов дневных школ должны были работать на предприятиях или в сельском хозяйстве. Выпускники средней школы наряду с аттестатом зрелости получали свидетельство о специальности. Большое внимание на страницах газеты ЦК КПК уделял особой постановке воспитательной работы в общеобразовательных школах. Отдельно отмечалось о необходимости: «Добиваться того, чтобы все содержание учебно-воспитательной работы в школах способствовало идейной закалке учащихся; установить повседневный контроль за осуществлением Закона об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования; принять меры к более широкому развертыванию кружковой и массовой внеклассной и внешкольной работы, усилить пропаганду современных достижений науки, технических и сельскохозяйственных знаний, литературы и искусства; шире практиковать организацию кружков любителей природы, радиотехники, физики, химии, а также физических, химических, математических олимпиад и викторин». За основы предлагалось взять опыт работы передовых педагогических коллективов школ Липецкой области Российской Федерации, а также лучших учителей республики. В связи с этим Министерству просвещения КазССР предлагалось в течение 1962-63 гг. пересмотреть «Программу воспитательной работы с учащимися» в соответствии с требованиями морального кодекса строителя коммунизма (В ЦК КПК, 1962).

Подробно освещалось на страницах газеты выступление на XII съезде КПК первого секретаря ЦК КПК Д. Кунаева. В своем выступлении он отметил, что в обучении и воспитании подрастающего поколения первостепенная роль принадлежит школе. В школах республики обучается 2 миллиона 600 тысяч детей. Повсеместно введено всеобщее восьмилетнее обучение. За отчетный период построено школ на 413 тысяч ученических мест. В республике имеется свыше 10,5 тысячи школ. Но в работе школ, органов народного образования имеют место серьезные недостатки и упущения. Все еще неудовлетворительно выполняется закон о всеобуче. Значительное количество детей ежегодно остается вне школы. Допускается большой отсев учащихся. Во многих школах преподавание находится на низком уровне. Министерству Просвещения, министр К. Айманов, обкомам партии и облизполкомам необходимо со всей настойчивостью и последовательностью бороться за улучшение народного образования. Особое внимание уделить укреплению материально-технической базы. В ряде областей занятия идут в три смены. Не смотря на это, за четыре года не освоены более 17 миллионов рублей, из средств выделенных на строительство школ. В школе работают 133 тысячи педагогов. Подавляющее большинство из них это люди, которые творчески подходят к своему делу (Доклад товарища, 1966).

К этому времени государству было ясно, что реформа школы, направленная на подготовку технически грамотных кадров для промышленности и сельского хозяйства провалилась. Лозунг связи школы с жизнью реализовывался очень слабо. Массовое внедрение производственного обучения не состоялось в связи с отсутствием рабочих мест для школьников. Очень мало выпускников приступили к работе по специальности, полученной во время обучения в школе. Значительно упал уровень общего образования обучающихся. После октябрьского и ноябрьского (1964 г.) Пленумов ЦК КПСС были

преодолены ошибочные тенденции подмены политехнического обучения в средней школе узкопрофессиональным. 10 ноября 1966 г. ЦК КПСС и Совет Министров СССР приняли постановление «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы», где подчеркивалось, что советская школа и впредь должна развиваться как общеобразовательная, трудовая и политехническая, что ее главными задачами является вооружение учащихся прочными знаниями основ наук, формирование в них высокой коммунистической сознательности, подготовка молодежи к жизни, к сознательному выбору профессии. По этой причине в 1964-1966 г. школьное образование вернулось к 10-летнему сроку обучения, а 8-летнее образование стало обязательным. Главным фактором для профессиональной подготовки стало наличие необходимой материальной базы в учебном заведении.

В апреле 1966 года прошел XXIII съезд КПСС, определивший директивы развития народного хозяйства на пятилетку 1966-1970 годов. В своем выступлении председатель Совета Министров СССР А. Косыгин отметил, что введение обязательного восьмилетнего образования уже не удовлетворяет массы. Теперь предстоит поднять народное образование на новую высокую ступень: завершить переход к всеобщему полному среднему образованию. Предполагалось, что будут предусмотрены крупные ассигнования на строительство новых школ. Партийные, советские, профсоюзные организации должны этот вопрос взять на контроль. У средней школы немало бесспорных достижений, но есть в ее работе и серьезные недостатки. Обучение школьников все еще слабо связано с многообразными потребностями современного механизированного производства. Учебные планы меняются из года в год, программы перегружены вопросами, которые можно было заменить более важными с точки зрения современной науки, по ряду дисциплин нет стабильных учебников. Много предстоит сделать для воспитания у каждого школьника самодисциплины, организованности, настойчивости в учебе. Все еще мало уделяется физической и эстетической подготовке школьников. Мы должны добиться, чтобы наши школы давали прочные знания, прививали подрастающему поколению любовь к труду, высокое сознание общественного долга (Директивы XXIII съезда, 1966).

Понимание сложности ситуации в системе образования, необходимость срочных мер, которые позволят поднять на более качественный уровень качество образования стало приоритетным для высших партийных и советских органов. Для стабилизации работы школы и совершенствования образования вводились новые научно обоснованные учебные планы и программы. Изучение основ наук начиналось не с пятого, а с четвертого класса, который переходил в состав восьмилетней школы. Вводилась профориентационная работа путем ознакомления с различными отраслями народного хозяйства и культуры, предприятиями, колхозами, совхозами, учреждениями и наиболее распространенными профессиями. Комиссия Академии наук СССР и Академии педагогических наук, созданная по решению правительства, разработала проекты типовых учебных планов и программ по всем учебным предметам. Большая работа велась и над совершенствованием содержания образования, подготовкой новых учебников. Успешно проходили подготовка к осуществлению всеобщего среднего образования и переход на новые программы обучения и в Казахстане. Республиканская комиссия по определению объема и содержания среднего образования подготовила проект программ по всем предметам для казахских и русских школ. Была разработана программа факультативных занятий и изданы типовые учебные планы, подготовлены графики перехода на новые учебные планы и программы, составлен план издания оригинальных учебников и методических пособий.

В «Казахстанской правде» в номере от 20 декабря 1966 г. выходит большая статья «Школа, общественность и коммунистическое воспитание» о работе Республиканского совещания, посвященного вопросам дальнейшего улучшения работы общеобразовательной школы. В работе приняли участие секретари обкомов и горкомов партии, заместители председателей облисполкомов, заведующие отделами школ обкомов партии, председатели облсовпрофов, заведующие областными, городскими и районными отделами народного образования, ректоры педагогических институтов и директора педучилищ, преподаватели школ. На совещании с докладом «О состоянии и мерах улучшения работы общеобразовательной школы в свете решений XXIII съезда КПСС и усиления роли общественности в коммунистическом воспитании учащейся

молодежи» выступил секретарь ЦК КП Казахстана С.Н. Имашев. В своем выступлении он отметил, что школа и впредь будет развиваться как общеобразовательная, трудовая, политехническая. Переход к 1970 г. к всеобщему среднему образованию вызывается настоящей экономической необходимостью. В условиях бурного научно-технического прогресса, механизации и автоматизации производства хорошо работать может тот, кто обладает широкими знаниями и политехнической подготовкой. В республике работает свыше 9,5 тысячи общеобразовательных школ, в них обучаются почти 2 659 тысяч детей. Подготовка учащихся к труду, к практической деятельности должна осуществляться на базе изучения основ наук и умения применять их в жизнь. Не устранены недостатки в подготовке педагогических кадров. Школам, особенно сельским, не хватает учителей с соответствующим образованием. Школы нуждаются в преподавателях русского языка и литературы, физики и математики, иностранного языка, физического воспитания, музыки и пения. Председатель Республиканского комитета профсоюза работников просвещения, высшей школы и научных учреждений А. Визер сказал, что профсоюзные комитеты, стараются сделать опыт лучших педагогов достоянием всех учителей. На 30 крупных предприятиях созданы комиссии по содействию школе и семье. Более 130 бригад, участков и служб шефствуют над школами, классами и пионерскими отрядами. В организациях на предприятиях оформлена наглядная агитация, посвященная совместной работе школы, общественности и семьи (Школа, общественность, 1966).

Улучшение руководства школьными пионерскими и комсомольскими организациями одна из первоочередных задач, отметил первый секретарь ЦК ЛКСМ Казахстана У. Джанибеков. Улучшается подготовка пионервожатых. Выступающий подчеркнул рост самостоятельности и инициативы учащихся, вызванный всесоюзным смотром пионерских дружин «Сияйте, ленинские звезды!», республиканским смотром комсомольских организаций школ. Анализируя работу совещания, важно отметить, что выступления ораторов показывают заинтересованность в преодолении проблем школьного образования.

Еще одним важным источником для исследователей является ежегодно публикуемый в «Казахстанской правде» отчет «Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства КазССР», как правило, выходящий после аналогичных отчетов по союзу в целом. Для нас этот документ ценен статистическим материалом, позволяющим сделать определенные выводы по динамике развития системы образования республики. В разделе «Повышение материального благосостояния и культурного уровня жизни народа» имелась информация о численности учащихся в общеобразовательных школах, количество школ-интернатов с численностью учащихся в них и т.д. За исследуемое десятилетие можно проследить динамику роста по всем направлениям. Так, отмечается в 1959 г. увеличилось число общеобразовательных школ, включая школы рабочей и сельской молодежи в 1959-60 учебном году составило 795 и увеличилось по сравнению с предыдущим на 4%.

Численность учащихся в общеобразовательных школах составила 1630,8 тысяч человек и увеличилась более чем на 7%. В республике работало 58 школ-интернатов с численностью учащихся в них более 14 тысяч человек, против 4 тысяч в предыдущем году. Число учащихся окончивших средние школы рабочей и сельской молодежи, возросло по сравнению с 1958/59 учебным годом на 19% (Об итогах, 1960).

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства СССР в 1963 г. Достигнуты дальнейшие успехи в области народного образования, науки и культуры. Свыше 64 миллиона человек, третья часть населения страны, охвачен различными видами обучения. Только в общеобразовательных школах учится свыше 44 миллионов человек или на 2 миллиона больше, чем в 1962 г. За отчетный период повсеместно осуществлялся переход к всеобщему обязательному восьмилетнему образованию. Восьмилетнюю школу окончило более 3 миллионов, десятилетнюю и одиннадцатилетнюю около 900 тысяч учащихся. В школах-интернатах, в школах и группах с продленным днем насчитывалось 2,4 миллиона учащихся, или на 360 тысяч больше, чем в предыдущем году (Об итогах, 1964).

В разделе повышение материального благосостояния и культурного уровня жизни народа отмечается численность учащихся в общеобразовательных школах, включая учащихся школ рабочей, сельской молодежи и заочных школ на начало 63-64 учебного

года составляло 2 миллиона 442 тысячи человек или на 191,6 тысячи человек больше, чем в прошлом году.

Свыше 29 тысяч человек получили аттестат о среднем образовании, из них свыше 10 тысяч получили образование без отрыва от производства в школах рабочей, сельской молодежи; окончили средние школы с производственным обучением и получили наряду с аттестатом профессиональную подготовку 10,2 тысяч человек или на 8,4 тысячи больше, чем в 1962 г.

В начале 1963-64 учебного года все средние общеобразовательные школы с десятилетним сроком обучения реорганизованы в средние общеобразовательные трудовые политехнические школы с производственным обучением.

Увеличилась сеть школ-интернатов. На начало учебного года в республике работала 161 школа-интернат, в которых обучалось 54,4 тысячи человек, или на 13% больше, чем в 1962-63 уч. году (Об итогах, 1964).

Повышение уровня благосостояния на 1964 год численность учащихся на начало 64/65 учебный год 2 миллиона 622,3 тысяч, что на 179,1 тысяч больше, чем в предыдущем году. Восемилетнюю школу закончили 184,8 тысяч человек, среднюю – около 38 тысяч человек.

Увеличилась сеть школ-интернатов. На начало 1964/65 учебный год в республике 170 школ-интернатов, в которых обучалось 61,2 тысяч человек или на 12,5% больше. Чем в 63/64 уч. году. В школах и группах с продленным днем обучаются 90,9 тысяч человек или на 35,8 тысяч больше чем в предыдущем (Об итогах, 1965).

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства за 1967 г. Численность учащихся в общеобразовательных школах на 1967-1968 учебный год составляет 2 миллиона 966,4 тысяч человек, из них 208,3 тысячи человек обучается без отрыва от производства в школах рабочей, сельской молодежи. Численность учащихся в школах-интернатах и группы продленного дня составила 279,1 тысячи человек, или на 38,6 тысяч человек больше, чем в предыдущем году.

В 1967 году получили восьмилетнее образование 213 тысяч человек, окончили средние общеобразовательные школы 51 тысячи человек (Уверенная поступь, 1968). Анализ приведенных цифр демонстрирует ежегодный рост количества учащихся, что соответственно вел к росту числа школ.

Публиковались на страницах газеты материалы отдельных авторов, затрагивающих вопросы детства и системы образования. Интерес представляет статья С. Толыбекова «Кто ты, учитель?» в номере от 25 мая 1968 г. Автором затронуты некоторые аспекты подготовки учительских кадров в Казахстане. Предлагаются пути повышения качества подготовки будущих учителей, в том числе и на примере Казахского педагогического института им.Абая, который возглавляет автор статьи. Это обмен профессорами и преподавателями (в рамках СССР), организация теоретических конференций, семинаров, обмен методической литературой. Как считает С. Толыбеков «Следовало бы создать на базе педагогического вуза методический центр, чтобы он стал «мозговым центром» педагогического образования» (Толыбеков, 1968).

Подводя итоги, необходимо отметить, что редакционные и аналитические материалы «Казахстанской правды» являются важным историческим источником по изучению проблемы детства в Казахстане. Безусловно, главный печатный орган партийного и советского руководства не мог публиковать большое количество материалов посвященных развитию системы школьного образования или проблемам семьи и детства. Газета выполняла другую задачу - формирования коммунистической идеологии и реализации целей информационной политики Советского государства. Будучи главным печатным органом ЦК Коммунистической партии Казахстана она отражала в своих публикациях государственную политику по происходящим событиям, в том числе в области детства. Анализируя содержание детской тематики в издании, приходим к выводу, что большая часть связана с системой образования, достижениями и имеющимися проблемами в условиях реформ с переводом на восьмилетнее, и одиннадцатилетнее образование. Постоянно находящейся в зоне внимания находилась проблема со строительством и вводом в эксплуатацию школьных зданий и сооружений. Газета остро и критически отслеживала ситуацию, обнажая проблему. Так же в казахстанской передовице определяли основные задачи, стоящие перед системой образования. Знаменательно, основные идеи того времени актуализируются

сегодняшним днем, поскольку поставлен был принцип подготовки не только образованных учащихся, но и будущие кадры для народного хозяйства.

Детская тематика традиционно получала освещение к следующим датам: день знаний, Международный день защиты детей, предновогодние праздники. Советские праздники стали одной из действующей формой коммунистического воспитания детей, обладавшие определенной обрядностью: торжественные утренники, прием в октябрят и пионеры, почетные караулы, пионерские линейки и т.д. Все они были направлены на формирование советского патриотизма, интернационализма, способствовали формированию социально активной личности. «Казахстанская правда» являлась активным проводником в этом направлении, как через статьи, так и через визуальный ряд.

Статистические данные в ежегодной рубрике об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства в разделе о повышении материального благосостояния и культурного уровня жизни народа, позволяют проследить динамику изменений в сфере образования. Статистические данные демонстрировали постоянный рост численности учащихся в общеобразовательных школах, в школах-интернатах и группах продленного дня, в школах рабочей, сельской молодежи, а это соответственно, требовало расширение инфраструктуры. Безусловно, газета отражала точку зрения центральной власти, но благодаря изучению ее контента, можно исследовать влияние государственной политики на институт детства.

Список литературы

- 18500000 улыбок // Казахстанская правда. 1962. 20 мая.
 III съезд учителей Казахстана // Казахстанская правда. 1960. №188. 11 августа.
 III съезд учителей Казахстана // Казахстанская правда. 1960. №189. 12 августа.
 Айманов К. Новый учебный год в школах // Казахстанская правда. 1968. 1 сентября.
 Баер Ю.В. Периодическая печать 1960-1980 годов как исторический источник по истории Казахстана. Историография вопроса // Вестник КарГУ. 2005. №2. С. 64-71.
 Бимендин А. Человек пошел учиться // Казахстанская правда. 1962. 1 сентября.
 Богатырева Ю.Н. Из истории создания печатной пионерской газеты (1922-1928 гг.): дис. ... канд. ист.наук. Л., 1972. 198 с.
 В ЦК КПК. О состояниях и мерах улучшения воспитательной работы в школах республики // Казахстанская правда. 1962. 19 октября
 Гайманова Е.В. Повседневная культура: элитарные и массовые ценности (на примере периодики для детей и юношества) // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2014. № 3 (59). С. 42-48.
 Городок в табакерке. Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890-1990): Антология текстов «Взрослые о детях и дети о себе». Сост. В. Безрогов, К. Келли, А. Пиир, С. Сиротинина. Часть 2: 1940-1990. М.-Тверь: Научная книга, 2008. 347 с.
 Директивы XXIII съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства на 1966-1970 годы // Казахстанская правда. 1966. №50. 6 апреля.
 Доклад товарища Д.А. Кунаева // Казахстанская правда. 1966. 11 марта.
 За учебу! // Казахстанская правда. 1967. 1 сентября.
 Здравствуй школа // Казахстанская правда. 1961. №206. 1 сентября 1961.
 Здравствуй, лето! // Казахстанская правда. 1968. 1 июня.
 Капустина Г.Л. «Пионерская правда» как феномен детско-юношеской образовательной журналистики // Вестник Воронежского гос. ун-та. Сер. Филология. Журналистика. 2012. № 1. С. 176-187.
 Когда же в Казахстане по настоящему возьмутся за строительство школ? // Казахстанская правда. 1962. 20 июня.
 Кудряшёв А.В. Внешкольная повседневность советских школьников (в материалах газеты «Пионерская правда» 1959-1988 гг.). // Информационный бюллетень. Научное издание Московский городской педагогический университет. Том. №1. 2018.
 Кудряшёв А.В. Материалы газеты «Пионерская правда» второй половины XX века в реконструкции повседневности советских школьников // Поволжский педагогический поиск. 2018. №4. С. 37-47.
 Курбатова Т. Когда откроется двери интерната // Казахстанская правда. 1962. 25 августа.

Нуркина К.К. Повседневная жизнь омского ребенка в отражении периодической печати (1960 – 1970 гг.) // Омский научный вестник. 2015. № 2 (136). С. 44–47.

О заработной плате учителей, директоров и заведующих учебной частью школ...// Казахстанская правда. 1960. 20 марта.

О состоянии перестройки школьного образования в Семипалатинской области. // Казахстанская правда. 1960. 26 февраля.

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства Казахской ССР в 1959 году // Казахстанская правда. 1960. 27 января.

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства СССР в 1963 году // Казахстанская правда. 1964. 24 января.

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства Казахской ССР в 1963 году // Казахстанская правда. 1964. 28 января.

Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства Казахской ССР в 1963 году // Казахстанская правда. 1965. 4 февраля.

Ромашова М.В. Журнал «Работница» как источник по истории советского детства (1945-1953 гг.)// Источниковедческие исследования / Отв. ред. А.О. Чубарьян; Сост. Т.В. Гимон. М.: ИВИ РАН, 2008. Вып. 4. С. 154-171.

Сальникова А.А., Хамитова Ж.А. Журнал «Советская игрушка» как источник по истории советского детства 1930-х годов // Учёные записки Казанского университета. Т. 155. Серия Гуманитарные науки. Кн. 3, ч. 1. Казань, 2013. С. 200–211.

Самое дорогое! // Казахстанская правда. 1966. 1 июня.

Сеять разумное, доброе, вечное // Казахстанская правда. 1967. 19 августа.

Толыбекова С. Кто ты, учитель?// Казахстанская правда. 1968. 25 мая.

Уверенная поступь пятилетки // Казахстанская правда. 1968. 30 января

Хамитова Ж.А. Советская журнальная периодика 1930-х гг. как источник по истории формирования детского пространства социалистического города: автореф. дис. ... канд. истор. наук. Казань: Казанский федер. ун-т, 2013. 24 с.

Холмов М.И. Сатира и юмор в детской газете как средства воспитания подрастающего поколения 1917-1929 гг. Л., 1974. 354 с.

Школа и жизнь // Казахстанская правда. 1966. 1 сентября.

Школа, общественность и коммунистическое воспитание // Казахстанская правда. 1966. 20 декабря.

Школы надо строить быстро и хорошо// Казахстанская правда. 1960. №195. 19 августа.

References

18500000 ulybok // (18500000 smiles). Kazhastanskaja pravda. 1962. 20 maja [in Russian].
III s'ezd uchitelej Kazahstana (III Congress of teachers of Kazakhstan) // Kazhastanskaja pravda. 1960. №188. 11 avgusta [in Russian].

III s'ezd uchitelej Kazahstana (III Congress of teachers of Kazakhstan) // Kazhastanskaja pravda. 1960. №189. 12 avgusta [in Russian].

Ajmanov K. Novyj uchebnyj god v shkolah (New school year in schools) // Kazhastanskaja pravda. 1968. 1 sentjabrja [in Russian].

Baer Ju.V. Periodicheskaja pechat' 1960–1980 godov kak istoricheskij istochnik po istorii Kazahstana. Istoriografija voprosa (Periodical press of 1960-1980 years as a historical source on the history of Kazakhstan. Historiography of the issue) // Vestnik KarGU. 2005. №2. S. 64-71 [in Russian].

Bimendin A. Chelovek poshel uchit'sja (The man went to study) // Kazhastanskaja pravda. 1962. 1 sentjabrja [in Russian].

Bogatyreva Ju.N. Iz istorii sozdanija pechatnoj pionerskoj gazety (1922-1928 gg.) (From the history of the creation of the printed pioneer newspaper): dis. ... kand. ist. nauk. L., 1972. 198 s. [in Russian].

V CK KPK. O sostojanijah i merah uluchshenija vospitatel'noj raboty v shkolah respubliki (On the conditions and measures for improving educational work in schools of the republic) // Kazhastanskaja pravda. 1962. 19 oktjabrja [in Russian].

Gajmanova E.V. Povsednevnaia kul'tura: jelitarnye i massovyie cennosti (na primere periodiki dlja detej i junoshestva) (Everyday culture: elite and mass values (on the example of periodicals for children and youth)) // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. 2014. № 3 (59). S. 42-48 [in Russian].

Gorodok v tabakerke. Detstvo v Rossii ot Nikolaja II do Borisa El'cina (1890-1990) (A small town in a snuff box. Childhood in Russia from Nicholas II to Boris Yeltsin): Antologija tekstov «Vzroslye o detjah i deti o sebe». Sost.V. Bezrogov, K. Kelli, A. Piir, S. Sirotinina. Chast' 2: 1940-1990. M.- Tver': Nauchnaja kniga, 2008. 347 s. [in Russian].

Direktivy XXIII s'ezda KPSS po pjatiletnemu planu razvitija narodnogo hozjajstva na 1966-1970 gody (Directives of the XXIII Congress of the CPSU on the five-year plan for the development of the national economy for 1966-1970) // Kazhstanskaja pravda. 1966. №50. 6 aprelja [in Russian].

Doklad tovarishha D.A. Kunaeva (Report by comrade D.A. Kunaeva) // Kazhstanskaja pravda. 1966. 11 marta [in Russian].

Za uchebu! (For study) // Kazhstanskaja pravda. 1967. 1 sentjabrja [in Russian].

Zdravstvuj shkola (Hello school) // Kazhstanskaja pravda. 1961. №206. 1 sentjabrja 1961 [in Russian].

Zdravstvuj, leto! (Hello summer!) // Kazhstanskaja pravda. 1968. 1 ijunja [in Russian].

Kapustina G.L. «Pionerskaja pravda» kak fenomen detsko-junosheskoj obrazovatel'noj zhurnalistiki («Pionerskaya Pravda» as a Phenomenon of Children and Youth Educational Journalism) // Vestnik Voronezhskogo gos. un-ta. Ser. Filologija. Zhurnalistika. 2012. № 1. S. 176-187 [in Russian].

Kogda zhe v Kazhstane po nastojashhemu voz'mutsja za stroitel'stvo shkol? (When will Kazakhstan really start building schools?) // Kazhstanskaja pravda. 1962. 20 ijunja [in Russian].

Kudrjashjov A.V. Vneshkol'naja povsednevnost' sovetskih shkol'nikov (v materialah gazety «Pionerskaja pravda» 1959-1988 gg) (Extracurricular everyday life of Soviet schoolchildren (in the materials of the newspaper «Pionerskaya Pravda» 1959-1988) // Informacionnyj bjulleten'. Nauchnoe izdanie Moskovskij gorodskoj pedagogicheskij universitet. Tom. №1. 2018 [in Russian].

Kudrjashjov A.V. Materialy gazety «Pionerskaja pravda» vtoroj poloviny HH veka v rekonstrukcii povsednevnosti sovetskih shkol'nikov (Materials of the newspaper «Pionerskaya Pravda» of the second half of the twentieth century in the reconstruction of the everyday life of Soviet schoolchildren) // Povolzhskij pedagogicheskij poisk 2018. №4. s. 37-47 [in Russian].

Kurbatova T. Kogda otkroetsja dveri internata (When the doors of the boarding school open) // Kazhstanskaja pravda. 1962. 25 avgusta [in Russian].

Nurkina K.K. Povsednevnaia zhizn' omskogo rebenka v otrazhenii periodicheskoi pečati (1960-1970 gg.) (Everyday life of an Omsk child as reflected in periodicals (1960-1970) // Omskij nauchnyj vestnik. 2015. № 2 (136). S. 44-47 [in Russian].

O zarabotnoj plate uchitelej, direktorov i zavedujushhijh uchebnoj chast'ju shkol (On the salaries of teachers, principals and heads of the educational part of schools) // Kazhstanskaja pravda. 1960. 20 marta [in Russian].

O sostojanii perestrojki shkol'nogo obrazovanija v Semipalatinskoj oblasti (On the state of restructuring of school education in the Semipalatinsk region) // Kazhstanskaja pravda. 1960. 26 fevralja [in Russian].

Ob itogah vypolnenija gosudarstvennogo plana razvitija narodnogo hozjajstva Kazhskoj SSR v 1959 godu (On the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy of the Kazakh SSR) // Kazhstanskaja pravda. 1960. 27 janvarja [in Russian].

Ob itogah vypolnenija gosudarstvennogo plana razvitija narodnogo hozjajstva SSSR v 1963 godu (On the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy of the USSR) // Kazhstanskaja pravda. 1964. 24 janvarja [in Russian].

Ob itogah vypolnenija gosudarstvennogo plana razvitija narodnogo hozjajstva Kazhskoj SSR v 1963 godu (On the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy of the Kazakh SSR) // Kazhstanskaja pravda. 1964. 28 janvarja [in Russian].

Ob itogah vypolnenija gosudarstvennogo plana razvitija narodnogo hozjajstva Kazhskoj SSR v 1963 godu (On the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy of the Kazakh SSR) // Kazhstanskaja pravda. 1965. 4 fevralja [in Russian].

Romashova M.V. Zhurnal «Rabotnica» kak istochnik po istorii sovetskogo detstva (1945-1953 gg.) (The Rabotnitsa magazine as a source on the history of Soviet childhood)

// Istochnikovedcheskie issledovaniya / Otv. red. A.O. Chubar'jan; Sost. T.V. Gimon. M.: IVI RAN, 2008. Vyp. 4. S. 154-171 [in Russian].

Sal'nikova A.A. Hamitova Zh.A. Zhurnal «Sovetskaja igrushka» kak istochnik po istorii sovetskogo detstva 1930-h godov (The magazine “Soviet Toy” as a source on the history of Soviet childhood in the 1930s.) // Uchjonye zapiski Kazanskogo universiteta. T. 155. Seriya Gumanitarnye nauki. Kn. 3, ch. 1. Kazan', 2013. S. 200–211 [in Russian].

Samoe dorogoe! (Most expensive!) // Kazhstanskaja pravda. 1966. 1 ijunja [in Russian].

Sejat' razumnoe, dobroe, vechnoe (Sow reasonable, kind, eternal) // Kazhstanskaja pravda. 1967. 19 avgusta [in Russian].

Tolybekova S. Kto ty, uchitel'? (Who are you, teacher?) // Kazhstanskaja pravda. 1968. 25 maja [in Russian].

Uverennaja postup' p'jatiletki (Confident gait of the five-year plan) // Kazhstanskaja pravda. 1968. 30 janvarja [in Russian].

Hamitova Zh.A. Sovetskaja zhurnal'naja periodika 1930-h gg. kak istochnik po istorii formirovaniya detskogo prostranstva socialisticheskogo goroda (Soviet magazine periodicals of the 1930s. as a source on the history of the formation of children's space in a socialist city): avtoref. dis. ... kand. istor. nauk. Kazan': Kazanskij feder. un-t, 2013. 24 s. [in Russian].

Holmov M.I. Satira i jumor v detskoj gazete kak sredstva vospitaniya podrastajushhego pokoleniya 1917-1929 gg. (Satire and humor in a children's newspaper as a means of educating the younger generation 1917–1929). L., 1974. 354 s. [in Russian].

Shkola i zhizn' (School and life) // Kazhstanskaja pravda. 1966. 1 sentjabrja [in Russian].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_157

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

**Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы^{1*}, Зикирбаева Венера Сериковна¹,
Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы¹, Мрзабаева Раушан Жалиевна²**

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

²ҚР Ұлттық Ғылым академиясы, Алматы қ., Қазақстан,

*Автор-корреспондент

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Шашаев), vini_89.kz@mail.ru (Зикирбаева), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев), rosh85@mail.ru (Мрзабаева)

Түйіндемесі. Мақалада XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың қалыптасуы мен ғылыми-ағартушылық қызметтерінің алғашқы қадамдарының тарихы баяндалады. Кеңестік кезеңнің ақпан-қазан төңкерістері, азамат соғысы және одан кейінгі саяси-әлеуметтік оқиғалары зардаптары Қазақстанның мәдениеті мен білім беру саласына елеулі ықпал еткені анық. Келмеске кеткен империялық отарлық жүйенің кезіндегінің бәрі ескінің сарқыншағы деп талқандалған кезде, оның орнына жаңа жүйе талаптарына сай келетін құндылықтар жасау қажеттілігі туындады. Ұлттық интеллигенцияның өкілдері бұны жан-тәнімен түсініп, қаржы тапшылығына қарамастан еліне қажетті саланың бәрінде қоғамдық негізде топтасып қызмет етті. Мақалада осы қоғамдық ұйымдардың қызметі мұрағат деректері негізінде талдауға алынған.

Кілт сөздер: Қазақстан, қоғамдық ұйым, ағарту, білім, ғылым, мәдениет, мұрағат, тарих.

Мақала ҚР БҒМ №АР09260737 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды

МРНТИ 03.20

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ
ОРГАНИЗАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Шашаев Ауезхан Кадыржанович^{1*}, Зикирбаева Венера Сериковна¹,
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич¹, Мрзабаева Раушан Жалиевна²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

²Национальная академия наук Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Шашаев), vini_89.kz@mail.ru (Зикирбаева), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев), rosh85@mail.ru (Мрзабаева)

Аннотация. В статье рассматривается история становления общественных организаций и его начальные этапы научно-образовательной деятельности в Казахстане в первой четверти XX века. Понятно, что последствия февральско-октябрьских революций советского периода, гражданской войны и последующих политических и социальных событий оказали отрицательные влияние на культуру и образование Казахстана. Когда все, что осталось от имперской колониальной системы, было разрушено как пережиток старой, возникла необходимость в создании ценностей, которые отвечали бы требованиям новой системы. Представители национальной интеллигенции понимали это и сплотились на общественных началах по всем необходимым для народа направлениям, несмотря на отсутствие финансирования. В статье анализируется деятельность этих общественных организаций на основе архивных источников.

Ключевые слова: Казахстан, общественная организация, образование, наука, культура, архив, история.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09260737 МОН РК.

IRSTI 03.20

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE FIRST PUBLIC
ORGANIZATIONS IN KAZAKHSTAN

Shashaev Auezkhan Kadyrzhanovich^{1*}, Zikirbaeva Venera Serikovna¹,
Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich¹, Mrzabaeva Raushan Zhalievna²

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

²National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*Автор-корреспондент

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Shashaev), vini_89.kz@mail.ru (Zikirbaeva), kuka_ist@mail.ru (Murzakhodzhayev), rosh85@mail.ru (Mrzabaeva)

Abstract. The article examines the history of the formation of public organizations and its initial stages of scientific and educational activities in Kazakhstan in the first quarter of the twentieth century. It is clear that the consequences of the February-October revolutions of the Soviet period, the civil war and subsequent political and social events had a negative impact on the culture and education of Kazakhstan. When everything that remained of the imperial colonial system was destroyed as a relic of the old, it became necessary to create values that would meet the requirements of the new system. Representatives of the national intelligentsia understood this and rallied on a voluntary basis in all areas necessary for the people, despite the lack of funding. The article analyzes the activities of these public organizations on the basis of archival sources.

Key words: Kazakhstan, public organization, education, science, culture, archive, history.

The article was made under the project realization №AP09260737 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуынан кейінгі отыз жылдай уақыт өткеніне қарамастан, Отандық тарихтың әр түрлі салалары бойынша ғылыми зерттеулердің қарқынды түрде жүргізіліп жатқандығы баршамызға аян. Соған қарамастан әлі де болса өз кезегін күтіп, ғылыми-зерттеу нысанасына айналмаған тақырыптар да бар. Соның бірі «Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың ғылыми-ағартушылық» қызметінің тарихы. Кеңестік кезеңдегі тарихи оқиғалардың өрбу барысына көз жүгіртер болсақ, оның бастапқы кезеңінің күрделі, әрі қарама-қайшылықта толы болғандығын байқаймыз. XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы азамат соғысынан кейінгі тарих ғылымының даму мәселесі аса күрделі таптық және идеялық күрестермен ұштастырылған еді.

Қазақстандағы тарихи зерттеулерді 30-шы жылдардың ортасына дейін бірнеше мекемелер мен қоғамдық ұйымдар: Қазақтың маркстік-лениндік ғылыми зерттеу институты (КНИИМЛ), Қазақтың ұлттық мәдениетінің ғылыми зерттеу институты (КНИИНК), Қазақстанды зерттеу қоғамы (ОИК) жүргізді. Сонымен қатар тарих саласында ғылыми-зерттеулерді азды-көпті болса да Қазақстанның орталық мемлекеттік мұражайы, Орталық мұрағат басқармасы және “Қазақ АКСР-ның 10 жылдығы” атындағы мемлекеттік көпшілік кітапханасы атқарған болатын.

20-шы жылдардың басындағы кеңестік жаңа интеллигенцияның ғылыми зерттеулер төңірегіндегі айтыс-тартыстары қызу идеологиялық мазмұнға ие болды. Шығыс халықтарының соның ішінде қазақтардың рухани жаңғыруы мәселесіне қатысты айтыс-тартыстар әр түрлі деңгейде, тіпті ең бір “тыныш” делінген мәдениет саласында, мысалы халық ән-күйіне де қатысты жүргізілді.

Қазақстанды зерттеу қоғамының отырыстарында тұрақты түрде халық ағарту ісінің, денсаулық сақтау, кәсіби өнер, әдебиет, ғылымның жағдайы мен болашағы жайында баяндамалар тыңдалып, өте қызу талқылаулар мен айтыстарға айналатын. Мысалы, Қазақстанды зерттеу қоғамының отырысының бірінде қазақтың ән-күй өнерінің даму жолдары туралы баяндама тыңдалғанда, оған қатысты екі жақты көзқарастың бар екендігі көрініс берді. Өнертанушы И.П. Словохотовтың айтуы бойынша: “Прививка европейской культуры казахскому народу должна повести в ближайшем будущем к вытеснению родных мотивов из сердец казахов...” – делінсе, оған қарсы И.П. Третьяков мынаны айтты: “...необходимо дать казахским детям европейское музыкальное образование с тем, чтобы в будущем на основе народного музыкального творчества строить свое художественное творчество. Только тогда возможно ожидать появления казахских симфоний и опер, и в казахском народе может появиться свой Глинка, который поведет казахскую музыку по новому национальному руслу, приобщив казахское искусство к общей сокровищнице музыкального творчества народных гениев” (КРОМА, 693:1-3).

Міне, жоғарыда айтылған пікірлерге жүгіне отырып, қоғамдық өмірдің барлық саласында 20-шы жылдардың басында қалыптасу кезеңінің еркін түрде өткір қайшылықтармен өрбігенін көреміз. Тоталитарлық жүйенің қанды шеңгеліне жол ашқан 30-шы жылдарға қарағанда, 20-шы жылдардың басын еркіндік, кең-тыныстау жылдары деуге де болады. Дәл осы жылдары “Алаштың” көшбасшыларына кешірім жасалған еді. “Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу” қоғамының жұмысы да (Орынбордағы), “Қырғыз мәдениетін көркейтушілердің “Талап” қоғамының (Ташкенттегі) ғылыми-мәдени қызметінің жандануы да осы кезеңге дәл келеді.

Ал, осыдан кейінгі 30-шы жылдардағы Қазақстанның тарих ғылымы жайында ой толғасақ, анығына көз жеткізуде қиындық тудыратын нәрселер жетістігіміз көп пе, жоғалтқанымыз көп пе және тарихтың таласты мәселелерінде, шығармашылық немесе келісімпаздықтың, күрес немесе ауытқушылықтың қай жағына шыққанын дөп басып айту қиын. Бір жағынан алғанда, осы кезеңде жаңа ғылыми мекемелердің құрылуы, қалыптасуы жүріп жатса, екінші жағынан өлкетану ісіне ешбір себепсіз тосқауыл қойылып, өзінің бар мүмкіндігін тауысып болмаған, толыққанды жұмыс істеп жатқан Қазақстанды зерттеу қоғамы жойылды, өлкенің өткен тарихын жан-жақты зерттеуге ұрандаумен қатар, дәл осы кезде ғалымдарды және олармен қызметтес болған мемлекет немесе партия қайраткерлерін жаппай қырып-жою

басталады. Аса зор қиындықтармен және аздаған тиражбен, ғылыми тұрғыдан шалалау болса да, аса құнды мәліметтер мен байқауларға толы еңбектер басылып шықты, бұған керісінше көпшілік қауым жиырма жылдан астам уақытқа, кітапханалар мен сауда сөрелерінен “халық жаулары” дегендердің шығармалары алынып тасталынуы себепті олармен танысу құқығынан айырылды.

XX ғасырдың бастапқы кезін қоғамдық санада ұлт-азаттық идеяларының күшейіп, ұлттық рухтың оянуына түрткі болған кезең деп айтуға болады. Бұған ұйытқы болған ұлттық мәдениеттің жанашырлары – қазақ зиялылары еді. Ұлттың жаршысы болған қазақ баспасөзін ашудан бастаған олар, азаттық идеяларын жалпыұлттық санаға айналдыру жолында қызмет етті. Кейін кеңес өкіметі орнаған соң, ұлттық интеллигенцияның мәдениет саласындағы қызметін-азаттық жолындағы күрестің ерекше түрі деп түсінген дұрыс. Мұндағы айтпақ ойымыз, қоғамда объективтік-тарихи жағдай қалыптасқан кезеңде ұлттың зиялы қауымының қоғамдық сананы қалыптастыруы арқылы өмірді белгілі бір арнаға бағыттауға мүмкіндігі болатындығы, қазақ елінде қалыптасқан мұндай жағдайды Ресей империясында жүзеге асырылған қазан революциясы басқа арнаға бұрып, өз ықпалына бағындырып алды.

Бұл жерде орыс интеллигенциясының арасында, өз мүдделеріне қабысып жатқан социалистік идеологияға берілгендік басым болса, қазан төңкерісіне дейінгі қазақ зиялы қауымы демократиялық құндылықтарға жақын болғандығын айтуымыз керек. Жалпы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында орыс интеллигенциясының идеологиясы мен саяси психологиясында ұлттық идеология басымдылықта болмады. Орыс философы Н.А. Бердяев бұл туралы мынаны айтады: “Дәстүрлі интеллигенттік санада қайырымдылық, әділеттілік, халықтың қамы, халықтар туыстығы сияқты құндылықтар болды, бірақ әлемдік құндылықтар дәрежесінде ерекше орын алатын ұлттық құндылықтар болмады” (Бердяев, 1990:44).

Бұл берілген сипаттаманың қазақ интеллигенциясына ешбір қатысы болмады. Отарлық-империялық езгіде болған елдің интеллигенциясы ретінде оның идеологиясының басты бағыты – ұлт-азаттық мағынада болуы заңды құбылыс еді. Оны ұлт зиялылары жақсы түсінді. Осыған байланысты, Міржақып Дулатовтың 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың 50-жылдығына арнап жазған мақаласында Ақаңның жазған мына бір ойы келтірілген: “Если пришлый элемент окажется в культурном отношении сильнее коренного населения, то со временем последнее должно быть поглощено первым. И наоборот, если оба окажутся в равной мере культурными, тогда только они могут развиваться самостоятельно, существовать на одинаковых правах и сохранить национальный облик свои... Поэтому перед нами во всем своем величии вырастает вопрос о самостоятельном существовании киргизского народа. Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвящению и общей культуре; для этого мы обязаны первым долгом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу” (Дулатов, 1923:5-6).

Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы тарихи оқиғалардың мың құбылған заманында “Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу” қоғамы төңірегіне топтасқан ғылыми-мәдени топтың, қазақ зиялыларының қызметі мен осы қоғамның тарихына толғамды зерттеу жүргізіп, оны өркениеттілік негізде бағалау қазіргі кезеңнің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Бұл мәселені жан-жақты, әрі терең қарастыру еліміздің мәдениет тарихын зерттеуге қосылған белгілі деңгейдегі үлес болар еді. Сондықтан біздің ғылыми ізденісіміздің негізгі зерттеу нысанасы “Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың ғылыми-ағартушылық” қызметінің тарихы тұтас бір мәселе, әрі XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында Республикада жүзеге асырылған кең көлемдегі мәдени құрылыстың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақалада зерттеу жұмысының деректік көзі ретінде мұрағаттық құжаттардың, баспасөз материалдарының, жинақтық құжаттардың, деректердің мәліметтері кеңінен ғылыми айналымға тартылды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 693-ші қорының 1-ші тізбесінде ҚазАССР-ның Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстанды зерттеу қоғамының 1920-1936 жылдар арасындағы жинақталған мәліметтері берілген.

Ал, екінші тізбедегі мәліметтер қоры 1921 жылдан 1941 жылға дейін созылған. Осы мұрағаттың 81 қорында (Қырғыз (қазақ) АКСР Халық ағарту комиссариаты деп аталатын) Академиялық орталықтың құрылуы, Қыроку ағархалкомы (Кирнаркомпрос) жанындағы ғылыми комиссия қызметі, осы қоғамның кітапханасы, мұражайы және т.б. деректер сақталған. Мақаламызда бұл құжаттар молынан пайдаланылды. Қазақстан Республикасының Президенті мұрағатының бірнеше қорларында: 139 қор - (РК(б)П-ның Қырғыз (қазақ) комитеті, Қырғыз (қазақ) облыстық партия комитеті), 140 қор - (РК(б)П Қырғыз (қазақ) өлкесінің облыстық партия бюросы), 141 қор - (РК(б)П-ның Қазақ өлкелік партия комитеті) құжаттары деректік мәліметтер берді.

Зерттеу жұмысын жазу барысында соңғы жылдары Отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Танымдық мүмкіндіктердің кеңеюі зерттеу негізіне тарихи-мәдени, өркениеттілік тәсілді қолдануға жол ашты. Әрбір өркениеттің өзіндік ерекшеліктерін тану, оның біртұтастығы, өзіне тән мәнге ие тұрақты жүйесі, өмірлік философиясы, құндылықтар жүйесі және тарихи-мәдени дәстүрлері, соған сәйкестендірілген халықтардың, жеке адамның өмірі, әлеуметтік және саяси институттары, ұлттық басымдылыққа ие ұстанымдар мен құндылықтарын неғұрлым терең танып білуге деген ұмтылыстарға жетелеуге әкеледі. Міне, осындай тәсілдерді пайдаланудың арқасында зерттеу көздерінің неғұрлым тиімді бағыттарға бет бұруына жол ашты. Атап айтқанда, зерттелуге алынған кезеңдегі оқиғалар мен мәліметтер кешенді түрде сол дәуірмен байланыстырылып, ұлттық басымдылықтар мен құндылықтар тұрғысынан қарастырылып, соның негізінде оның мәні, негізгі ағымдарының бағыты және қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және халықтың рухани өміріндегі алатын маңызды зерттеудің өзегіне айналды.

Талқылау. Қазақстан ғылымының дамуында революцияға дейінгі ғылыми зерттеу мекемелері мен қоғамдардың үлкен маңызы бар екендігі жайында М.А. Асаинов (Асаинов, 1955:25), А. Сағдиев, Е.Ж. Валиханов, Б. Герасимов, Ә. Пірманов, А. Қапаева еңбектерінде көрсетілген. А.В. Миронов (Миронов, 1926:18-42), Д. Святский, Л.В. Иванова, К. Әуезова, Ғ. Сапарғалиев, А.К. Капышов, А.И. Сембаев және т.б. зерттеулерінде кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі мәдениет пен ғылым саласындағы өзгерістер, кадр мәселесі, мекемелер құрылуының тарихы әр түрлі деңгейде зерттеу нысанына алынған.

Қазақстанды зерттеу қоғамының қызметі жайындағы мәліметтер Х.И. Бисеновтың (Бисенов, 1961:17), Р.Б. Сулейменовтың (Сулейменов, 1972:70), Н. Әлімбаев (Алимбаев, 1990:61), М.Х. Асылбеков (Асылбеков, 1991:185), А.Б. Галиев, З.О. Дүкенбаева, В.К. Кайрханова, Қ.Ә. Ахметов, А.С. Мұсағалиева зерттеулерінде берілген.

Ғылыми-зерттеу орталықтары мен маман-тарихшылардың қалыптасуы мәселесі – И.М. Қозыбаев (Қозыбаев, 1990:10), Б.А. Тулепбаев, В.К. Янулов еңбектерінде жан-жағынан қарастырылған ал біз қарастырып отырған кезеңдегі қазақ зиялылары туралы мол мағұлматтарды К. Нұрпейіс, Х. Абжановтың ғылыми іргелі еңбектерінен алуға болады (Нұрпейісов, 1990:10).

Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстандағы өлкетану ісі, мұражай қызметі және әр түрлі қоғамдық ұйымдардың, соның ішінде Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының тарихы С.Ахметованың еңбегінде біршама құнды мәліметтер негізінде қарастырылып, талданған. Соған қарамастан, Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамына қатысты көптеген мәліметтер назардан тыс қалған және оның қызметіне жасалған талдау жүйеленбеген. Бірақта бұл еңбек біздің қарастырып отырған тақырыбымызға қатысты мол мағұлмат береді (Ахметова, 1981:23).

Мемлекеттік бағдарлама бойынша мұрағат қорларында деректермен жұмыс жасаған Д.Қамзабекұлының кітабында Қазақстанды зерттеу қоғамы қатарында және Ташкентте құрылған Қазақ мәдениетін көркейтушілердің “Талап” қоғамы мүшелері жайында, қоғамның қызметі мен шығармашылық ғылыми мұралары жайында құнды мәліметтер келтірілген (Қамзабекұлы, 1997:43-47). Жоғарыда сөз болған тарихнамалық шолу Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың ағартушылық қызметінің тарихын жеке ғылыми тақырып ретінде қарастыру қажет екендігін көрсетеді.

Нәтижелер. Қазақ халқының өткен тарихына тереңірек үңілген сайын өркениеттіліктің өріне жеткізудің тамыры сусындауының бір көзі - 1917 жылға дейінгі және одан кейінгі құрылған әр түрлі қоғамдық ұйымдар болғандығы белгілі. Патшалық Ресейдің отаршылдық мүддесін жүзеге асыруды мақсат еткен экономикалық, саяси

әлеуметтік және ғылыми салалардағы қоғамдық ұйымдармен қатар таза ұлттық мүддені қорғауға бағытталған қазақ зиялылары басшылық жасаған ағартушылық зерттеу мақсаттарын көздеген біраз ұйымдар да болды. Тұңғыш құрылған осындай қоғамдық ұйымның бірі 1914 жылы Омбы қаласындағы “Бірлік” қоғамы еді (ҚРОМА, 693:20). Оның негізгі мақсаты қазақ мәдениетін көркейтіп, өркениетті ел қатарына қосу, ұлттық мүддені қорғау, мәдениетті дәріптеу арқылы жастар бойында өз ұлтына деген сүйіспеншілікті арттыру болып табылады.

Бұл туралы профессор М.Қ. Қойгелдиев былай дейді: “Бүкіл Ресейді қамтып, Сібірге де жеткен революциялық өрлеу мұндағы қазақ шәкірттеріне де ықпалы болып, олар 1914 жылы 18 көкекте “Бірлік” ұйымын құрады. Оның ұйымдастырушыларының қатарында Асылбек және Мұратбек Сейітовтар, Мұхтар Саматов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасұлы, Ахмет Біржаксин, Шаһмардан Әлжановтар болды. Кейінірек “Бірлік” жастарының басшылық ядросын құрған бұл ұйымның бірінші жетекшісі болып Ш. Әлжанов сайланады” (Қойгелдиев, 2004:279-280).

Деректерге жүгінер болсақ, 1917-1918 жылдар аралығында жоғарыда аталған ұйымның жұмысына сол кездегі беделді азаматтардың белсене араласқанын айта аламыз. Солардың ішінде, М. Жұмабаев, М. Саматов, Ә. Байділдин, С. Сәдуақасұлы, А. Сейдалин, Қ. Кемеңгеров, Ғ. Тоғжанов және басқа да жастардың белсенділігінің жоғары болғандығын көреміз. “Бірлік” ұйымының идеологиялық жұмысын М. Жұмабаев атқарса, оның толып жатқан шаруашылық-ұйымдастырушылық істерін М. Саматов пен Ә. Байділдин өз мойындарына алған еді.

Қазақстандағы жастар ұйымдарының бірлесіп жұмыс істеуі мен негізгі мақсат-міндеттерін айқындап алу үшін, 1917 жылдың 1-4 қазаны аралығында “Бірліктің” ұйымдастыруымен жастар ұйымдарының кеңейтілген жиылысы өтеді. Жиналысқа – Ақмоладан “Жас қазақ”, Көкшетаудан “Жас ұран”, Спасскіен “Жас дәурен” және тағы басқа ұйымдардан шамамен 100-ге жуық өкілдер қатысты.

Жиналысқа қатысушылар, оның басшы органын сайлады. Негізгі мақсат-мүдделері жайында көптеген пікірталастар болды. Соған қарамастан, жиылыс өз қаулысында: Орынборда өткен жалпықазақ съезінің қаулысын қуаттайтындығын және “Алаш” партиясының ұстанған бағытын дұрыс деп санап, оны үлгі тұтанынын, халық арасында кең насихаттауды өз міндеттері санайтынын атап өтеді.

Қазан революциясынан кейін екі бағытқа бөлініп кеткен ұйым мүшелері бастапқы кезеңде өзара жалпы демократиялық платформа негізінде біріккені, ал олардың көзқарасында ағартушылық, ұлтазаттық мүдденің үстемдік алғаны да тарихи шындық болатын және оған өмірлік себептер де жеткілікті еді. Бұл жайында 1921 жылы Орынбор қаласында шыққан С. Садуақасұлының “Жастарға жаңа жол” деген кітабында былай деген болатын: “Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылдық сезімін туғызу һәм ұлтты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүю сезімін сіңіре беру...” (Қойгелдиев, 2004:279).

1917 жылы Ақпан төңкерісі қазақ зиялылары үшін мол мүмкіндіктер көзі ретіндегі үміт отының жануына алып келген еді. Отаршылдық бұғауынан құтылып, өз билігін қолына алу, исі қазақ үшін жүректерінің түпкіріндегі арманы болатын. Оған жетудің жолын іздеген ұлт зиялылары алғашында кадет партиясына кіріп, оның мүдделер қайшылығын көрген соң, алаштың өз партиясын құруға кірісті. Алашорда партиясының құрылуы қазақтың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы тынымсыз, қым-қуат күресімен қатар жүрді. Алашшыл жастар оны пір тұтты. Жастардың құрған ұйымдары Алашорда бағдарламасын қабылдап, соның соңынан ерді. Сондықтан да, олардың тағдыры Алашорда тағдырына тым ұқсас болды.

Коммунистік идеологияның шынжыр табанына ұлтшылдық көзқарас ретінде тасталып, талқандалды. Ұлт мәдениетін ұран етіп ұстаған бұл ұйымдар ресми жұмыс істеу мүмкіндігінен толық айырылды. Алашорда тарихы қазіргі кезеңде жан-жақты зерттеліп жатса, жастардың жоғарыда аталған ұйымдары туралы бұлай айта алмаймыз.

Ұлт зиялылары да туған мәдениеттің, әдебиеттің қамын ойлап, бірлесіп, ой-пікір біріктіріп болашаққа бағыт-бағдар беретін бірлестік құруға әрекеттенген. Солардың бірі – ұлт қаламгерлерінің басын біріктіріп, әдебиеттегі ұлттық болмысты, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүр сабақтастығын сақтау мақсатымен құрылмақшы болған шығармашылық ұйым – “Алқа” еді. Зерттеуші, әдебиетші Д. Қамзабекұлы бұл ұйымның бағдарламасы, оның пайда болған кезеңі туралы мәліметтерді ұлттық

қауіпсіздік Комитетінің мұрағатында сақталған 1929 жылы 5 мамырда ПХК (НКВД) тергеушісіне берген Жәкен Сәрсенбіұлының жауабы арқылы анықтап отыр. “Алқаның” бағдарламасы ҚазПЖҚ (Қазақстан пролетарлық жазушылары қауымдастығы) құрылғаннан кейін дүниеге келді деген кейбір зерттеушілердің пікірлерімен келіспейтіндігін білдіре отырып, Д. Қамзабекұлы оны былайша дәлелдейді: “тарихтан мәлім, ҚазПЖҚ 1925 жылы 15 маусымда құрылды. Ал, “Алқаға” келсек, Ж. Сәрсенбіұлы былай дейді: “...1924 жылдың аяғында Ә. Бөкейханұлы, М. Жұмабайұлы, мен – үшеміз мұғалімдер съезіне келген А. Байтұрсынұлы орналасқан жатақханаға барып, ол кісіні жазылып, даярланып қойған (!) “Алқа” әдеби ұйымының бағдарламасымен таныстырдық. ... кешікпей Мағжан екеуміз “Алқа” бағдарламасының 16 данасын бөліп, Ташкентке – А. Байтұрсынұлының, Орынборға – Ж. Аймауытұлының, Қызылжарға – Ж. Тілеуліұлының, Семейге – С. Дөнентайұлының, Ленинградқа – М. Әуезұлының атына салып жібердік.

1925 жылы 19 қаңтарда өлкелік коммунистік партия қарауына Орынбор қаласына шақырылды. Мәскеуден жүрерде Ә. Бөкейханұлы мен М. Жұмабайұлы ...бара салысымен Смағұл Сәдуақасұлымен хабарласып, бағдарламаны баспасөз жүзіне шығару керектігін тапсырды.

Ендеше “Алқаны” құру идеясы және оның бағдарламасын әзірлеу уақыт жағынан ҚазПЖҚ-тан соң емес, одан ерте қолға алынды деп сенімді түрде айта аламыз” (Қамзабекұлы, 1996:56), - деп өз ойын қорытындылайды.

Академик М. Қозыбаев осы ұйым туралы былай деп жазады: “Бес арыстың қайсысына да кезінде “Алқа” деген контрреволюциялық ұйым құрды деп айып тағылған. Ал, осы “Алқа” туралы материалдарды көп іздедік. Сөйтсек, ол кезінде Сібір ревкомының жанынан құрылған әдеби, тарихи, ағартушылық міндеті жүктелген ресми органдардың арнайы ұйымдастырылған ұйымы болып шықты (ҚРОМА, 846:7). “Алқа” деп ат қойып, оған Сібір өңіріндегі қалың қазақ қауымын Қазақстанда болып жатқан құбылыстармен таныстыру жүктеліпті. “Алқаның” мүшелері негізінен аудармашылық пен публицистикалық шығарма, оқулық жазу қызметімен айналысатын көрнекті қайраткерлер екен. Мысалы, олардың ішінде Жұмабаев, Тоғжанов, Кемеңгеров, Бекжановтар бар”(Қозыбаев, 1998:116).

Кезінде, қазақ зиялылары “Алқа” ұйымының бағдарламасын толық жүзеге асыра алмады. Оған себептің бірі – дәл осы кезде РКП(б) Орталық Комитетінің қазақ баспасөзін, оның ішінде “Ақ жол” газетін сынға алып, үсті-үстіне шұғыл нұсқаулар беріп жатқан кез еді. Оның үстіне “Ақ жол” газетіне байланысты қатал сын айтылған И. Сталиннің хаты да осы тұста Өлкелік партия Комитетіне келіп түскен болатын (ҚРПМ, 139:116).

“Алқа” идеяларын насихаттаған “Ақ жол” газеті 1920-1928 жылдары Ташкенте шығып тұрған болатын. Қазақстандағы болып жатқан әлеуметтік өзгерістерді сыни тұрғыдан талдап отыруды міндетіне алған бұл басылым сол тұстағы түркістандық кеңістіктегі жалғыз оппозициялық мазмұндағы басылым еді. 1920-1925 жылдар аралығында бұл газеттің төңірегіне алаштық, ұлт азаттық рухтағы интеллигенцияның шоғырлануы оның сыни бағытын күшейте түскен болатын. “Ақ жолдың” идеялық мазмұны мен бағытын кеңестік құрылысқа қарсы пиғыл есебінде қабылдаған И. Сталин 1925 жылы 29 мамырда “Ақ жол” газетінің ұстанымына байланысты партияның Қазақ өлкелік комитетінің бюросына арнайы хатпен қайырылды. Онда ол: “Я имел возможность на днях познакомиться с журналом “Ақ жол”. Я вспомнил в связи с этим некоторые статьи неизвестного Чокаева в белогвардейской печати и к ужасу своему открыл некоторое, так сказать духовное “единство” между этими статьями и журналом “Ақ жол”. Невероятно, но факт, “Ақ жол”, конечно, помимо своей воли дает громадный материал Чокаеву”, - деп жазды.

И. Сталин “Ақ жол” сыны жай сын емес, Совет шындығының М. Шоқай сияқты оппоненттеріне көмектесетін зілді сын екендігін баса айтып, “мұндай сынға Кеңестер елінде орын болуға тиіс емес”, - деп көрсетті. Хатының соңында Алаштық интеллигенцияны идеологиялық іске тартуға үзілді-кесілді қарсылығын білдіріп: “Ондай етпейінше Шоқаевтардың Қазақстанда жеңуі ақиқатқа айналуы мүмкін”, - деп қорытты (Қойгелдиев, 2004:227).

Революцияға дейінгі ашылған бір-екі ұйымдардың жұмысы астыртын жүргізілгендіктен, олардың қызметі туралы мәліметтер тым мардымсыз. Бұлардың

ашық түрде әрекет етуіне тек 1917 жылдан кейін ғана мүмкіндіктер туындады. Осы революциядан кейінгі ашылған ұйымдарға тоқталар болсақ, олар мыналар: “Еркін дала” – Орынборда, “Жанар” – Семейде, “Оқытушылар ұйымы” – Семейде, “Талап” – Семей облысы, Шыңғыс болысы, “Игілік” – Орынборда, “Қамқор” – Торғайда, “Үміт” – Троицкіде, “Жас қазақ” – Оралда, “Талап” – Қызылордада, “Оқығандар” – Көкшетауда, “Ұйым” – Екібастұз зауытында, “Ғылым ұйымы” – Керекуде, “Ынтымақ” – Атбасарда, “Жас жүрек” – Спас зауытында, “Жастар ұйымшысы” – Бөкей ордасында, “Жас қазақ” – Ақмолада, “Қазақ жәрдемі” – Зайсанда, “Ерік” – Баянауылда, “Қызмет” – Керекуде, “Жас тілек” – Ақтөбеде, “Ғылым” – Керекуде (Садуақасұлы, 2003:38).

Бұл жайында К. Нұрпейіс: “... 1917 жылғы Ақпан революциясы жеңісінен кейін Қазақстанның 20-дан астам елді мекендерінде оқушы жастардың, демократиялық интеллигенцияның және ауыл мұғалімдерінің басын біріктірген қазақ жастарының ұйымдары пайда болғаны белгілі (Омбыдағы “Демократиялық оқушы жастар Советі”, Ақмоладағы “Жас қазақ”, Спасскі заводындағы “Жас жүрек”, Меркедегі “Қазақ жастарының революциялық одағы”, Семейдегі “Жанар”, Қызылжардағы “Талап” т.б.). Бұлардың көпшілігі алғашқы кезде өздерінің алдына ағартушылық мақсаттар қойды, әйелдер теңдігін жақтады т.т. Революциялық қозғалыстың ықпалымен олардың біразы біртіндеп большевиктердің ықпалына көшсе (мәселен, “Жас қазақ”, “Қазақ жастарының революциялық одағы” т.б.), ал кейбіреуі таптық күрестің шиеленісуі барысында буржуазиялық ұлтшылдардың ықпалында болып, әлеуметтік-таптық тартыста солардың сойылын соқты (мәселен, “Жанар”, “Талап”, “Бірлік”) (Нұрпейісов, 2002:308), - деп көрсетеді.

1917 жылдың 14 қыркүйегінде “Сарыарқа” газетінің 13-ші санында “Талаптың” алғаш деректерде кездесуін анықтадық (ҚРОМА, 693:73). Газеттегі мәліметке жүгінсек, оның басқарма мүшелері: Өміртай Ақбердіұлы, Микаел Құнанбайұлы, Мұқтар Әуезұлы, Сіләмқажы Ғабитжанұлы. Ұйымның орналасқан жері Семей облысы, Шыңғыс болысы. Сонымен қатар Омбыда Ақмола облыстық “Талап” ұйымының басшысы – А. Тұрлыбайұлы, мүшелері: М. Жұмабайұлы, Х. Садықұлы тұрған еді. Бірақ бұл ұйымдар өз қызметтерін бірнеше жылдардан кейін мемлекет тарапынан қолдау тауып, қоғамға айналған кезде ғана толық атқара алды. Кейінгі, мемлекеттік деңгейде соның қолдауымен құрылған “Талап” қоғамының (толық аты “Қазақстан мәдениетін көркейтушілердің (ревнителі) “Талап” қоғамы”) құрылуы деректерде екі түрлі көрсетіледі. Біріншісінде, 1922 жылдың 4 желтоқсанында қоғамның жарғысы Мемлекеттік ғылыми кеңестің бекітуінен өтіп, 14 желтоқсанда жалпы жиналысы болғандығы айтылса (ҚРОМА, 693:73), келесі біреуінде қоғам 1923 жылдың 13 желтоқсанында құрылған делінеді (ҚРОМА, 693:82). Негізінен бұлардың алғашқысы дұрыс, оны көптеген мұрағат деректері дәлелдейді. Түркістан автономиялық республикасының Халық ағарту комиссариатының жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің қолдауына ие болған қоғам Ташкент қаласының Карл Маркс даңғылындағы 41 үйдегі Қырғыз (қазақ) Ағарту институтының (Кирипрос) 35-ші бөлмесіне орналасты.

20-жылдардағы ақпараттар мәліметіне жүгінер болсақ, “Талаптың” негізін қалағандар – төңкерісшілер айтатын “ескі оқығандар”. Оның басында тұрған азамат – Х. Досмұхамедов. Ташкентте шығып тұрған мақаласында “Тана” деп қол қойған тілші былай деп жазады: Өткен өтті, кеткен кетті. Күш біріктірілді деген мәселе жаңа туды. Бұл мәселенің нағыз да – жаңа туған “Талап” қауымы. “Талап” қауымының ұстанған жолы – қазақ жұртының мәдениетін ілгері бастады. Мұның үшін оқу жолына белсеніп кірісу, әдебиетін жинау, газет-журналға айқын көзбен қарап, шығысын жиілетіп, бағытын елге жемісті қылу, қазақтың ескі өнерлерін тексеру, тағы басқалар...” (Өлмаханова, 1998:62-63).

103-тен астам мүшесі болған қоғамның төрағасы – доктор Халел Досмұхамедов, басқарма мүшелері – шығыстанушы профессор А.Э. Шмидт, географ Иса Тоқтабаев, ақын (студент) Қасым Тыныстанов, инженер-темір жолшы Мұхамеджан Тынышбаев, әдебиетші (студент) Мұқтар Әуезов, заңгер Жаһанша Досмұхамедов, математик Кәрім Жәленовтар болды (ҚРОМА, 693:73). Қазақстан мәдениетінің ежелден келе жатқан мұрасын төкпей-шашпай жинақтаумен қатар ел ішінде оны кеңінен насихаттау мен қайта жандандыруға, сөйтіп өркениетті елдер көшінен қалып қоймауға қазақтың қаймағы болып саналатын ұлт зиялыларының басым бөлігі қатысты десек

шындықтан аттамаймыз. Оның бір дәлелі мұрағат қорларындағы “Талап” қоғамы басқармасы журналындағы нақты мүшелері мен қызметкерлерінің 1922-1924 жылдар аралығындағы төмендегі тізімі:

“Талап” қоғамының нақты мүшелері: Х. Досмұхамедов, М. Есболов, М. Әуезов, М. Тынышбаев, Қ. Тыныстанов, А.Э. Шмидт, И. Қалшабаев, С. Ходжанов, Молдабаев, Имадужаев, Дошанов, Сад. Османов, Ғалымжанов, Айтықов, Т. Рысқұлов, М. Жұмабаев, К. Жәленов, Н. Архангельский, И. Тоқтыбаев, Ә. Диваев, Сүллев, Гүл. Асфендиярова, С. Асфендияров, Маннан Тұрғынбаев, М. Көшербаев, Арабаев, К. Төлебаев.

Қызметкерлері: Ақаев Серікбай, Ильяс Омаров, Данияров, Шонанов, Баймаханов, Т.Жүргенов, Осман Алиев, Исмаилов, Нұрбеков, Бұралкиев, Байгарин, Т. Османов, Маранбеков, Аралбаев, Өтемұртов, Мадалиев, Рүстемов, Кайин, Қиянов, Бекманов, Кененсарин, Дүйсен Телебаев, Фазыл Құлтаев, Бұрхан Шәріпов, Жылысбаев, Құймасов, Қадыров және т.б. (Қамзабекұлы, 1997:41). Әрине, бұл қоғамның жұмысы одан бұрынырақ құрылған “Қазақстанды зерттеу қоғамының” қызметімен тығыз байланыста болғандығы, қолдау көріп отырғандығы, тіпті бірлесіп қызмет еткендігі деректерде баяндалған.

Енді “Талап” қоғамының нендей мақсаттарды жүзеге асыруды қолға алғаны туралы мәліметке жүгінер болсақ, Халық ағарту комиссариатының, Мемлекеттік ғылыми кеңесінің бекітуіне ұсынылған 1922 жылдың 4 желтоқсанындағы “Қазақ мәдениетін көркейтушілердің “Талап” қоғамының” жарғысынан көрініс табады (ҚРОМА, 693:3).

Бірінші параграфта, қазақ халқының мәдени өркендеуінің жолдары ретінде бірнеше міндеттерді атап көрсетті. Олар ең алдымен қазақ әдеби тілін қалыптастыру, қазақша түсіндірме сөздікті (терминологияны) жасау, орфографияны жетілдіру, дайындау. Мәдени жетістіктерге қол жеткізу үшін, ұлттық өнерді зерттеу арқылы оның бастауларына жол ашу.

Келесі бір атқарылатын шара ретінде қазақ мектептеріндегі оқулықтарды шығару мен білім беру сапасын арттыру көзделді. Ал осы міндеттерді атқаратын қазақ ғылыми қызметкерлері мен өнер қайраткерлерінің тұрмысын түзеу үшін жәрдемақылар тағайындау мәселесі көтерілді. Міне, осы жоғарыда аталған мәселелерді жүзеге асыру үшін, төмендегідей міндеттерді атқаруға қоғам өзін мүдделі деп таныды. Ең алдымен, қаржы мәселесін шешу үшін – талқы, дәріс, баяндамалар және т.б. өткізуді жолға қою. Мұражайлар мен кітапханаларға қажетті заттар мен жабдықтар жинақтау, экспедициялар мен экскурсиялар ұйымдастыруды іске асыру. Көрмелер ұйымдастыру, кітаптар, қолжазбалар, көне ескерткіштер мен өнер туындыларын жинастыру. Ғылыми ізденістерді жандандыру үшін, ғылыми еңбектер мен өнертапқыштарды марапаттау, бәйге, байқау жариялауды кең насихаттау.

Қоғамның Жарғысындағы қарастырылған келесі бір мәселе кадрлар дайындау ісі еді. Оны жүзеге асыру үшін Ағарту саласына қажетті курстар ашу, қазақша жауапты тәржімешілер мен әріп терушілерді, журналистерді, редакторларды т.б. дайындауды қолға алуды міндеттеді. Қоғамның Жарғысының соңында, оның басқармасы Ташкент қаласында орналасқандығы, жалпы отырыстар сонда өткізілетіні айтылған. Сонымен қатар, қоғам өз бөлімшелерін республиканың басқа жерлерінде ашуға құқылы делінді (ҚРОМА, 693:28-29).

Қоғамның мүшелігі екі бөліктен тұрады: нағыз және көмекші мүшесі. Нағыз мүшелікке кіретіндер қазақ халқының білім мен мәдени ағарту саласында қызмет етуші болуы қажет, ол екі нағыз мүшелердің ұсынысымен қабылданады. Ал көмекші (орынбасарлық) мүшелікке алынатындар - қоғамның мақсатын танып ант бергендер, екі нағыз мүшенің ұсынысымен (рекомендация) алынады. Көмекші мүше болудың екі шарты белгіленген: 1-ші, білім немесе мәдени ағарту саласы қызметкері болуы, 2-ші көмекші мүше ретінде алты ай мерзім өтуі керек. Қоғамның мүшелері өз аттарына лайықты ұлт мүддесіне қызмет етуге тиіс. Аумалы-төкпелі заманда өмір сүріп, жоқ-жітіктің қыспағында болса да ұлт зиялылары қарақан басының қамы емес, қаймана қазақтың болашағын ойлағаны еді.

Ал, енді қоғамның қаржыландыру көзіне қайта оралар болсақ, оның төрт бастауы болды: 1. Қоғамның мүшелерінен түсетін жарна; 2. Мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың бөлген қаржылай көмегі; 3. Ақылы дәрістер мен мерзімдік басылымдар мен кітаптарды сатудан түскен қаражат; 4. Жеке азаматтардың қаржылай көмегі.

Қоғамның жоғарғы басқарушы органы жалпы жиналыс болып табылды. Ол көбінесе жылына бір рет немесе төтенше жағдайларда кезектен тыс Ташкент қаласында шақырылатын. Сонымен қатар басқарма мен басқарма басшыларынан және оның жұмыс істеуін, қаржыны тиімді жұмсауын қадағалайтын тексеру комиссиясынан тұратын. Қоғамның жабылуы жағдайы жарғының 25-26 баптарында айтылған. Егер қоғамның жабылатыны белгілі болса, ол үкіметтің бұйрығымен немесе қоғам мүшелерінің жалпы жиналысының қаулысымен ғана орындалатын болды. Ондай жағдайда оның дүние-мүлкі мәдени-ағарту мекемелерінің біріне берілуге тиісті болды.

Қым-қуыт замана жағдайында елдің болашағын ойлаған қазақ зиялылары “Талап” қоғамы арқылы сауатсыздықты жоюды, қазақ әдебиеті, тілі мен тарихын зерттеуді дамытуды, ұлттық мәдениетті өркениетті елдер деңгейіне көтеруге ұмтылды. Бұл үшін ақпарат алмасуы мақсатында ұлт зиялылары арасында апта сайын тұрақты түрде талқылаулар, дәрістер өткізіліп тұратын. Қоғам басқармасы түркі-монғол және қазақ халқының тарихы бойынша, археология мен этнографиялық зерттеулердің шығыстанудағы жетістіктері туралы қазақ әдебиеті мәселелері тақырыптар бойынша дәріс өткізді жоспарлаған болатын. Оқылған дәрістерге тоқталар болсақ: түркі-монғол тарихы бойынша М. Тынышпаев екі дәріс оқыса, қазақ әдебиетінің дамуы жайында М. Әуезов үшінші дәрісті өткізді. Төртінші дәрісті археология мәліметтеріне сүйене отырып Х. Досмұхамедов Түркістанды мекендеген халықтар туралы дайындады. Бесінші дәрісті С. Қожанов өткізіп, ауылдағы халық ағарту ісінің мәселелеріне тоқталды. Алтыншы дәріс М. Есболовтың - Ы. Алтынсариннің өмірі мен қызметіне арнаған баяндамасынан тұрса, жетінші дәрісті Тұмабаев - Абайдың шығармашылық мұрасына арнады (ҚРОМА, 693:58).

Ташкенттегі “Талап” қоғамы өзінің алғашқы қызметін қомақты, тарихи маңызы үлкен тақырыптарды зерттеумен насихаттаудан бастады. Айталық, 1923 жылдың 29 наурызда “Ақ жол” газеті Ташкентте “Талап төңірегінде” деп аталатын редакциялық мақаласында төмендегідей жаңалықты хабарлады: “Талап” қауымында соңғы өткен екі жұмада екі лекция болып өтті. Бұның бірі Мырзағазының (Есболов – автор) “Алтынсариннің өмірі һәм істеген істерінің жайынан” деген тақырыптағы баяндамасы, екінші Мағжан Жұмабаевтың – “Абай өлеңдері туралы” деген дәрісі (ҚРОМА, 693:20).

Баяндамашылардың екеуі де, тақырыптарын толық меңгеріп, жете тексеріп, толық мағлұмат жинағандықтан, – делінді одан ары мақалада жиналған жұртқа қазақтың ардақты екі адамы – Алтынсарин мен Абай жайындағы тың деректерді мәлім етті. Осыдан кейін, газет бетіндегі мақалада баяндамалардың мазмұнына шолу жасалып, дәрісшілердің сүбелі ойлары келтірілген. Мысалы, Мырзағазы Есболов тыңдаушылардың Ыбырайды толық білмейтінін ескеріп, өмірі мен шығармашылығынан толық құлақтанды етеді, “әр жерде жыбырлап сөйлеп, Алтынсаринді орысша көбейтушінің бірі болды деп миссионерлерге таңып жүрген жаладан басын арашалап алады” да, ондай қанқу сөзді Ыбырайдың сын садағына ілінген татар молдалары таратқанын айтады. “Ыбырай қазақ үшін Еуропа мәдениеті керек десе, түсінгендіктен, ел ішінде дін тарат деп мал жиып жүрген татар молдаларына қарсы болған, көбін өзі жүрген жерлерден қуғызған. Сондықтан молдалар ішінен жауы көбейіп жаманатқа солар ұрындырған” (Қамзабекұлы, 1997:42).

Ал, Мағжан баяндамасы газет қызметкерлерінің пікірінше, “бұл күнге шейін Абай жайынан сөйленіп жүрген сөздердің ең толығы болды”, Мағжан Абайдың өлеңіндегі жетістігінің сырына, “ақындық қуаты күшейіп кеткен уақытта қандайлық басқынша жеткендігіне”, дана ақынның пікіріне тоқталып, жиналғандарды тәнті еткен көрінеді. Бұл дәрістерге деген зор қызығушылық қазақ зиялылары тарапынан ғана емес, оқушы жастар мен жауапты қызметкер жағынан да туындады. Оның бір дәлелі жер-жерден келіп түскен хаттар легі болса, ол алғашқы қазақ ғылыми қоғамының қызметінің жемістілігін көрсетті.

“Талап” қоғамының алға қойған шараларының негізгі мәселелерінің қатарында мыналар болды:

1. Ташкент қаласында қырғыз (қазақ) өлкелік кітапханасын ашу;
2. Байтұрсынов тәсілі бойынша жасалған қазақ әліпбиін үйрету үшін курстар ұйымдастыру;
3. Аудармашылар бюросын ұйымдастыру;
4. Баспагерлік мәселесі.

Бұл мәселелердің жүзеге асырылуы қалай болды дегенге тоқталар болсақ, жергілікті халық үшін аса маңызды болып табылатын кітапхананы ашу үшін “Талап” қоғамы оның жарғысын дайындап, қажетті қаржы көлемін көрсетіп, Кеңестік халық комиссариатына рұқсат алуға жібереді. Мемлекеттен заттай (астықпен) көмек алып, қоғамның ашылуына рұқсат алды.

Екінші мәселе бойынша, дайындық курстары ашылып, алғашқы талапкерлері бітіруге жақын делінген. Сонымен қатар “Талаптың” басқармасы өзінің барлық мүшелеріне де жаңа әліпбиді оқытатын курсқа жазылуды міндеттеген. Ал, аудармашылар бюросын құру мәселесіне келер болсақ, ғылыми әдебиеттерді, саяси кітапшаларды және әр түрлі мекемелік қағаздарда тұрақты түрде аудару қазақ тіліне қажеттілігінен туындағанын айтуымыз керек. Кейіннен бюро ұйымдастырылып, қызу іске кірісіп кетеді.

Соңғы ұйымдық мәселенің бірі баспа ісі болды. Бұл жерде “Талап” қоғамының алға қойған мақсаты: қолда бар қолжазбаларды, ең алдымен оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару еді. Соның бірі К.Жәленовтың арифметика теориясы бойынша дайындаған қолжазбасын басып шығару, қазақ тілінде Түркістанның, Қазақ Республикасының, РКФСР-дің және бес құрылықтың картасы және географиялық атласты қазақ тілінде баспаға дайындалады.

Қорытынды. Қорыта келе, “Талап” қоғамы, өзі секілді қоғамдардың үрдісінде сол кездегі оқыған, көзі ашық қазақ зиялыларын өз айналасына топтастырып, ұлттық мүддеге жұмыс істеуге жұмылдыруды өз қолына алған еді. Сол замандағы мәдени-ағарту саласындағы істердің қандайына болмасын бел шешіп араласа отырып, көп жағдайда белсенділік көрсетіп, мемлекет тарапынан қолдау табуға ұмтылған. Тілін жоғалтып, тарихынан айрылған халықтың жер бетінен жойылып кететінін жақсы ұғынған ұлт зиялылары қазақтың өткен тарихын, мәдениетін, тарихи ескерткіштері мен ауыз әдебиетін және т.б. көркейтуге, сақтап қалуға аянбай қызмет етті. Бұл жерде қоғамдық негізде құрылған ұйымдардың атқарған ісіне қазіргі заман төрінен қарағанда, оның ұрпағына үлгі боларлық зор міндет өтегенін айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

Алимбаев Н. Изучение истории Казахстана (историческая литература 20-х – серед. 30-х гг.). В кн.: Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.): Очерк становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 272 с.

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 185 с.;

Асаинов М.А. История изучения Казахстана в первой половине XIX в. Автореф... канд. ист. наук. Ташкент, 1955. 25 с.; Валиханов Э.Ж. Деятельность русского географического общества по изучению экономики и общественного положения казахского народа на рубеже XIX-XX вв. Автореф... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1990.

Ахметова С.Ш. Развитие исторического краеведения в Советском Казахстане (1917-1932 гг.). Автореф... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1981. С. 175

Әлмаханова Р. Халел басқарған “Талап” қоғамы // Ақиқат. 1998. № 3. 62-63 б.

Бердяев Н.А. Судьба России. М.: МГУ, 1990. 240 с.

Бисенов Х.И. Из истории развития науки в Советском Казахстане (начало 20-х годов) // Известия АН КазССР. Сер. истории, археологии и этнографии. 1961. Вып.3 (17).

Дулатов М. Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов // Труды общества изучения Казахстана. Оренбург, 1923. Вып.3. 213 с.

Козыбаев И.М. Создание научно-исторических центров в Казахстане, формирование кадров историков-марксистов. В кн.: Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.): Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 272.

Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (бұдан былай - ҚР ПМ), 139-к., 1-т., 1064-іс, 116 п.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан былай - ҚРОМА), 693-к., 1-т., 4-іс, 1-3-пп.

Қамзабекұлы Д. Руханият. Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1997. 43-47 б.

Қамзабекұлы Д. Смағұл Садуақасұлы. Алматы, 1996. 256 б.

Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын баспасы, 2004. 279-280 б.

- Қозыбаев М. Тарих зердесі. Алматы: Ғылым, 1998. 2 том. 275 б.
 ҚРОМА. 693-қ., 1-т., 20-іс, 82 п.
 ҚРОМА. 693-қ., 1-т., 9-іс, 3 п.
 ҚРОМА. 693-қ., 1-т., 15-іс, 28-29 пп.
 Миронов А.В. Организационная, научная и практическая деятельность Средазкомстариса (быв. Туркомстариса) за пятилетие его существования. "Известия Средазкомстариса". Вып. 1, 1926. С.18-42.
 Нұрпейісов К., Әбжанов Х. Мәдени революция: тапқанымыз бен жоғалтқанымыз // Қазақстан коммунисті. 1990. № 10.
 Нұрпейісов К. "Садақ" атты қолжазба туралы пікір. Кәкішов Т.К. Мерей. Ғылыми-биографиялық жинақ. Екі томдық. (Құрас.: К. Ахмет, А. Жүсіпова, М. Бегманова; Орталық Ғылыми кітапхана. Алматы, 2002. 1 т. 633 б.
 Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2 том. Алматы: Алаш, 2003. 360 б.
 Сулейменов Р.Б. Ленинские идей культурной революции и их осуществления в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. 494 с.

References

- Alimbaev N. Izuchenie istorii Kazakhstana (istoricheskaya literatura 20-h – sered. 30-h gg.) (Studying the history of Kazakhstan (historical literature of the 1920s - mid-1930s). V kn.: Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917-1960 gg.): Ocherk stanovleni i razvitiya. Alma-Ata: Gylym, 1990. 272 s.
 Asylbekov M.Kh., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917-1980 gg.) (Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). Alma-Ata: Gylym, 1991. 185 s.
 Asainov M.A. Istoriya izucheniya Kazakhstana v pervoj polovine XIX v. (History of the study of Kazakhstan in the first half of the 19th century). Avtoref... kand. ist. nauk. Tashkent, 1955. 25 s.; Valihanov E.ZH. Deyatel'nost' russkogo geograficheskogo obshchestva po izuchenii ekonomiki i obshchestvennogo polozhenie kazahskogo naroda na rubezhe HIIH-HKH vv. (The activities of the Russian Geographical Society for the study of the economy and social position of the Kazakh people at the turn of the XIX-XX centuries). Avtoref... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1990.
 Ahmetova S.SH. Razvitie istoricheskogo kraevedeniya v Sovetskom Kazakhstane (1917-1932 gg.) (Akhmetova S.Sh. The development of historical local lore in Soviet Kazakhstan (1917-1932). Avtoref... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1981. S. 175.
 Almahanova R. Halel basgargan "Talap" qogamy (Talap society led by Halel) // Aqiqat. 1998. № 3. 62-63 b.
 Berdyayev N.A. Sud'ba Rossii (Berdyayev NA Destiny of Russia). M.: MGU, 1990. 240 s.
 Bisenov H.I. Iz istorii razvitiya nauki v Sovetskom Kazakhstane (nachalo 20-h godov) (Bisenov HI From the history of the development of science in Soviet Kazakhstan (the beginning of the 20th century) // Izvestiya AN KazSSR. Ser. istorii, arheologii i etnografii. 1961. Vyp.3 (17).
 Dulatov M. Ahmet Bajtursunovich Bajtursunov (Ahmet Baitursunovich Baitursunov) // Trudy obshchestva izucheniya Kazakhstana. Orenburg, 1923. Vyp.3. 213 s.
 Kozybaev I.M. Sozdanie nauchno-istoricheskikh centrov v Kazakhstane, formirovanie kadrov istorikov-marksistov (Creation of scientific-historical centers in Kazakhstan, formation of cadres of historians-Marxists). V kn.: Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917-1960 gg.): Ocherki stanovleniya i razvitiya. Alma-Ata: Gylym, 1990. S. 272.
 AP RK (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. 139-q., 1-t., 1064-is, 116 p.
 CSA RK (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). 693-q., 1-t., 4-is, 1-3 pp.
 Kamzabekuly D. Ruhaniyat. Sayasi qugyn-syrigin qurbandary turaly maqalalar men zertteuler (Spirituality. Articles and research on victims of political repression). Almaty, 1997. 43-47 b.
 Kamzabekuly D. Smagul Saduakasuly (Smagul Saduakasovich). Almaty. 256 b.
 Kojgeldiev M. Ulttyk sayasi elita. Kyzmeti men tagdyry (XVIII-XX g.) (National political elite. Function and destiny (XVIII-XX centuries). Zertteuler. Almaty: Zhalyyn baspasy, 2004. 279-280 b.
 Kozybaev M. Tarih zerdesi (The mind of history). Almaty: Gylym, 1998. 2 tom. 275 b.

- CSA RK. 693-к., 1-т., 20-ис, 73 p.
CSA RK. 693-к., 1-т., 9-ис, 3 p.
CSA RK. 693-к., 1-т., 15-ис, 28-29 pp.
- Mironov A.V. Organizacionnaya, nauchnaya i prakticheskaya deyatelnost' Sredazkomstarisa (byv. Turkomstarisa) za pyatiletie ego sushchestvovaniya (Organizational, scientific and practical activities of Sredazkomstaris (formerly Turkomstaris) over the five years of its existence). "Izvestiya Sredazkomstarisa". Vyp. 1, 1926. S. 18-42.
- Nupejsov K., Abzhanov H. Madeni revolyuciya: tapqanymyz ben zhogaltqanymyz (Cultural revolution: what we found and what we lost) // Qazaqstan kommunisti. 1990. № 10.
- Nurpejsov K. "Sadak" atty kolzhazba turaly pikir (Opinion on the manuscript "Bow"). Kakishov T.K. Merej. Gylymi-biografiyalyq zhinaq. Eki tomdyq. (Kuras.: K. Ahmet, A. Zhusipova, M. Begmanova; Ortalyq Gylymi kitaphana. Almaty, 2002. 1 t. 633 b.
- Saduakasuly S. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy (A two-volume collection of works). 2 tom. Almaty: Alash, 2003. 360 b.
- Sulejmenov R.B. Leninskie idej kul'turnoj revolyucii i ih osushchestvleniya v Kazahstane (Lenin's ideas of the cultural revolution and their existence in Kazakhstan). Alma-Ata: Nauka, 1972. 494 s.

**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА
INDEPENDENT KAZAKHSTAN HISTORY**

IRSTI 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_170

**UKRAINIAN ETHNO-CULTURAL CENTERS IN ALMATY CITY AND
ALMATINSKAYA OBLAST: CURRENT SITUATION AND CHALLENGES**

Didar Kassymova^{1*}, Daniil Litvin²

^{1*}Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan

²KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Kassymova), daniilo.litvin@gmail.com (Litvin)

Abstract. Ethnic Ukrainian population has been part of the multiethnic society of the Republic of Kazakhstan for a long time. Since late 1980s numerous ethno-cultural centers were created in Kazakhstan, becoming sources of ethno-cultural identity maintenance and means of self-realization for various ethnic groups. This article elucidates the role of the Ukrainian ethno-cultural centers in Almaty city and Almatinskaya oblast that pursue threefold mission: support and maintaining of ethno-cultural identity of Ukrainians, realization of the Doctrine of National Unity of Republic of Kazakhstan and maintaining friendly relations between Republic of Kazakhstan and Ukraine. It also illustrates the challenges that representatives of Ukrainian ethno-cultural community are facing (aging, few contacts with Ukraine, mix of identities). The current state of ethno-cultural centers, as well as potential reasons for their low effectiveness, is examined. Article is based on first-hand information about the day-to-day activity of ethno-cultural centers, including participatory observations and interviews with official representatives of those centers.

Key words: Republic of Kazakhstan, Markers of Ethno-cultural Identity, Ukrainians, Ethno-Cultural centers, Almaty and Almatinskaya Oblast.

FTAMP 03.20

**АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МЕН АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ
УКРАИНА ЭТНОМӘДЕНИЕТ ОРТАЛЫҚТАРЫ:
АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Дидар Қасымова^{1*}, Даниил Литвин²

¹Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

²ҚМЭБИ Университеті, Алматы қ., Қазақстан

*Corresponding author

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Қасымова), daniilo.litvin@gmail.com (Литвин)

Түйіндемe. Қазақстан Республикасында этникалық украин халқы ауқымды кезеңнен көпэтностық оғамының бір бөлігіне айналған. Қазақстанда 80-жылдардың аяғынан бастап этномәдени бірегейлікті сақтау және әр түрлі этностардың бір-біріне икемделудің қажетті құралына айналған көптеген этномәдени орталықтар құрылды. Бұл мақалада Алматы қаласы мен Алматы облысындағы украин этномәдени орталықтарының рөлі мен жүзеге асыратын үш мәселесі көрсетілген: украиндардың этномәдени бірегейлігін сақтау және қолдау, Қазақстан Республикасының ұлттық бірлігі доктринасын жүзеге асыру, Қазақстан Республикасы мен Украина арасындағы достық қатынастарды қолдау. Сонымен қатар, украин этномәдени бірлестігінің өкілдері тап болған проблемаларды (мысалы, қартаю, Украинамен әлсіз байланыстар, бірегейліктің араласуы) көрсетеді. Этномәдени орталықтардың қазіргі жағдайы,

сондай-ақ олардың жұмыстарының төмен тиімділігінің себептері қарастырылған. Мақала этномәдени орталықтардың күнделікті қызметі, оның ішінде қатысушылардың бақылауы мен осы орталықтардың лауазымды адамдарымен сұхбаттасу туралы ақпаратқа негізделген.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, этномәдени бірегейліктің маркерлері, украиндар, этномәдени орталықтар, Алматы және Алматы облысы.

МРНТИ 03.20

УКРАИНСКИЕ ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕНТРЫ В ГОРОДЕ АЛМАТЫ И АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

Дидар Касымова^{1*}, Даниил Литвин²

¹Институт истории и этнологии им. Ш. Валиханова, Алматы, Казахстан

²Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

*Corresponding author

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Касымова), danilo.litvin@gmail.com (Литвин)

Аннотация. Этническое украинское население уже долгое время является частью полиэтнического общества Республики Казахстан. С конца 80-х годов в Казахстане были созданы многочисленные этнокультурные центры, ставшие источниками сохранения этнокультурной идентичности и средством самореализации различных этносов. В данной статье освещается роль украинских этнокультурных центров в городе Алматы и Алматинской области, которые преследуют тройную миссию: поддержку и поддержание этнокультурной идентичности украинцев, реализацию Доктрины национального единства Республики Казахстан и поддержание дружеских отношений между Республикой Казахстан и Украиной. Она также иллюстрирует проблемы, с которыми сталкиваются представители украинского этнокультурного сообщества (такие как старение, слабость контактов с Украиной, смешение идентичностей). Рассматривается современное состояние этнокультурных центров, а также возможные причины их низкой эффективности. Статья основана на информации из первых рук о повседневной деятельности этнокультурных центров, включая включённое наблюдение и интервью с официальными представителями этих центров.

Ключевые слова: Республика Казахстан, маркеры этнокультурной идентичности, украинцы, этнокультурные центры, Алматы и Алматинская область.

Introduction. Ethnic Ukrainian population has been part of the multiethnic society of the Republic of Kazakhstan for a long time. Since late 1980s numerous ethno-cultural centers were created in Kazakhstan, becoming sources of ethno-cultural identity maintenance and means of self-realization for various ethnic groups. This article elucidates the role of the Ukrainian ethno-cultural centers in Almaty city and Almatinskaya oblast that pursue threefold mission: support and maintaining of ethno-cultural identity of Ukrainians, realization of the Doctrine of National Unity of Republic of Kazakhstan and maintaining friendly relations between Republic of Kazakhstan and Ukraine. Their current state, as well as potential reasons for their low effectiveness, is examined. Article is based on first-hand information about the day-to-day activity of ethno-cultural centers, including participatory observations and interviews. Maintenance and effectiveness of the ethno-cultural centers in the Republic of Kazakhstan is of academic interest. They have been active since the Gorbachev perestroika times of late 1980s and after the establishment of the Assembly of People of Kazakhstan grew into institutional significance. But preliminary research has found that very little to no attention is been paid to activities and current situation of the Ukrainian ethno-cultural centers in Almaty city and Almatinskaya oblast. The Ukrainian community in Kazakhstan in general received slightly more attention: for instance, Makasheva and Bernov (2018) reviewed the overall state and history of Ukrainian community, but little attention was given to the perspective of ethno-cultural centers' functionality and effectiveness; atop of that, reasons behind demographic decline of Ukrainian population are not clear. Ethno-cultural

centers and the role they play in socio-political life of the Republic are unique and important due to the multiethnic composition of the Republic of Kazakhstan. Their effectiveness shouldn't be neglected in the light of realization of the Doctrine of National Unity aimed at construction of harmonious, sustainable and stable multi-cultural society with common language and civic identity (Fierman, 2005). The overall number of ethnic Ukrainians in the Republic has been steadily decreasing over the past 20 years from 547 054 (3,66% of the population) in 1999 (Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics, 2013) to 263 962 (1,42%) in 2020 (Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, 2020). This decline is behind the present challenges ethno-cultural centers face on their path of maintaining ethno-cultural identity of Ukrainians. Those challenges greatly diminish the effectiveness of those centers, potential reasons for which will be examined further. More than that – this decrease signals that average representatives of Ukrainian ethno-cultural community are also facing individual challenges with their identity maintenance, which must be discussed as well.

Materials and research methods. Both secondary and primary-data analysis was conducted during this research. The official documents on the activity of ethno-cultural centers, Doctrine of the National unity of the Republic of Kazakhstan and various historical sources on the waves of Ukrainian migration into Kazakhstan and statistical data were used to provide the background information, and to illuminate the context of Ukrainians in the Republic. Theoretical-methodological frameworks are based on theories of John Berry (1992) and Rogers Brubaker. Berry's Acculturation Model states that ethno-cultural communities on the territory outside of their native country eventually apply one of four adaptive strategies: they assimilate, integrate, separate or marginalize from the mainstream ethnic group. Theory of "identity without groups" by Rogers Brubaker theorized on ethnic identity of group members living in alien ethnical environment. Ethnic identity in that case is a cognitive phenomenon which can be held by individuals separately without necessarily sharing group identity. Participatory observations and interviews with official representatives of the ethno-cultural centers were conducted to get insight information of the centers, understand the degree of the involvement of ethnic Ukrainians in their activity. Additional institutions involved in the activity of those centers or cooperate with them in any way are the local Greek Catholic Church, the Ukrainian Embassy to the Republic of Kazakhstan were visited and some officials were interviewed. The methodology was selected to figure out the willingness of the ethnic Ukrainians and activists to uphold and upgrade the centers' works and understand the challenges centers might face. Participatory observation was chosen as the method to provide the most in-depth information of the ongoing processes, participant statistic and level of activities involvement within the centers under research. Interviews with the centers' leaders were conducted to gather the more professionalized opinion on the matter, as well as perspectives of future development of the centers and challenges they face. All participatory observations were conducted upon the agreement with leaders of the communities; all interviewees have been properly informed about the nature and purpose of the research and expressed their oral agreement to willingly contribute to it.

Discussion. One of many ways ethnic groups in Kazakhstan can realize their ethno-cultural potential outside their families is through the ethno-cultural centers. The Ukrainian ethno-cultural centers serve not only as meeting points of the Ukrainians in Kazakhstan. They operate under the umbrella of the Assembly of People of Kazakhstan and in accordance with the Kazakhstani model of ethnic tolerance expressed in the official Doctrine of National Unity (Assembly of People of Kazakhstan). The founding principles are inter-ethnic accord and solidarity with civic identity-building strategy of the doctrine. It must be also noted that since 1995 the Assembly's name has changed from Assembly of Peoples of Kazakhstan to the Assembly of People of Kazakhstan – to underline once more the fundamental idea of national unity in ethnic diversity, reflected in the Doctrine (Rustembekova, 2015).

Ukrainians also have their own unions and centers in the Republic of Kazakhstan – mainly, there is an association of legal entities "Rada Ukrainsev Kazakhstana" (*Council of Ukrainians of Kazakhstan*), with headquarters located in Nur-Sultan. Among its stated goals are reinforcement of national unity, formation of Kazakhstani identity and encouragement of ethno-cultural association representatives' participation in the civil society development (Assembly of the People of Kazakhstan, n.d.).

Almatinskaya oblast is presenting an interesting case due to its generally multicultural nature – and, therefore, can serve as a model of Kazakhstani society in which ethno-cultural centers should be thriving; therefore, it was chosen as the main territorial area of this research. There are currently two ethno-cultural centers, operating on a city and oblast level respectively: the Ukrainian Cultural Center, headed by Agapova Tamara Alexeevna and Taras Shevchenko Regional Ukrainian Cultural Centre “Prosvita Zhetisu”, led by Duras Mykola Fedorovich. They are all recognized as ethno-cultural centers by the Republic of Kazakhstan and as “Ukrainian associations” by Ukraine (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2017), serving also as a bridge of international dialogue between two states.

Results of the research. Research of historical background of the matter of Ukrainian ethno-cultural centers proved extremely diverse nature of Ukrainian ethno-cultural community in Kazakhstan. History of their appearance on this land differs from family to family – some Ukrainians are the descendants of Haidamaks exiled by the Tsarist Russia after suppression of peasants revolts in the Right-bank Ukraine in the mid XVIII century; others are tracing their bloodline to the Tsarist migrating settlers from the Ukrainian parts of the Empire, coming as part of the Stolypin reform. In the early Soviet period, the Ukrainians in Kazakhstan grew due to the exiled kulaks and the Western Ukrainians as part of the resettlement demopolitics of the Soviet regime and after annexation of Eastern Poland in 1939. After liberation of West Ukraine during the war, large amount of Ukrainians were exiled to the Soviet GULAG camps located on the territory of Kazakhstan. The Ukrainians constituted a large amount of volunteers arrived to Kazakhstan during the famous “Virgin Land” campaign (Bilan, 2017). Finally, some small percentage of modern-day Kazakhstani Ukrainians came here in the late Soviet period, when, out of economic or personal reasons, some families have been moving into Kazakh SSR seeking for better job opportunities. Both different reasons for migration, cultural and religious background and region of origin make Ukrainian community extremely diverse, although in official documents and during cultural events they are usually regarded as homogeneous ethno-cultural community.

Before 1991 the ethnic Ukrainians made up about 5% of overall Kazakhstani population; their fates were deeply intertwined with the Soviet realities. However, even after collapse of the USSR, the ethno-demographical situation changed. Broader perspective shows us that percentage of Ukrainian population in Kazakhstan is currently decreasing rapidly, while the overall population of the Republic steadily grows (Republic of Kazakhstan Bureau of National Statistics, 2013). However, decrease of Ukrainian population in Kazakhstan can be explained through different causes: natural aging and gradual extinction of the ethnic group, willing emigration or repatriation to Ukraine. One is certain – current conditions in the Republic are not preventing Ukrainian population from declining.

During personal interviews few challenges became clear – first of all, most of the financial matters of those ethno-cultural centers are covered by voluntary donations from the regular members of those same centers (Lebid L., interview of March 13, 2021). Ethnic clothes for chorus “Ukraine”, operating in the regional ethno-cultural center’s custody, as well as organizational matters of the planned events are covered by those donations. Secondly, the challenge of insignificant independent activity came to the attention. While regional ethno-cultural center has official plan of events, revised and officially approved by the government officials, the city center is less numerous, and usually participates in the programs organized by other better-organized and financially more stable cultural centers – one of the examples of such case is the event dedicated to the Day of Gratitude conducted by the Cossack Ethno-Cultural center on March 1, 2020, where the Ukrainian cultural community was represented by five people and didn’t have its own cultural program, jumping on the bandwagon of organizers. The very few events that were and still are organized regularly by the Ukrainian Ethno-cultural center of Almaty city are Shevchenko readings and Sunday Schools – and while the first one received certain amount of attendance in 2020, the latter ones are not that popular among the people (Agapova, interview of March 1, 2020).

One of other challenges revealed by the participatory observation was the substantial lack of younger generation; most of those actively participating in the activities of those ethno-cultural centers are elderly and senior citizens, while children and students are not represented. This can signal about the overall aging of those centers and inability to ensure cultural continuity due to the lack of effective means of communication with the younger

generation – which is drastically diminishing the effectiveness of the cultural centers. One of the potential answers to the problem of decline of the Ukrainian ethno-cultural community was also discovered during participatory observation – in personal communication, many of those centers' members who are currently married outside of their ethnic group stated that it was practically impossible for them to transfer the Ukrainian ethno-cultural identity to their children in such families. Other matter is the identity that is currently held and maintained by regular representatives of Ukrainian ethno-cultural community. Participatory observation and personal communication have suggested a conclusion of a new, mixed "Russian-Ukrainian", or better Soviet, identity: for instance, majority of representatives of the Ukrainian ethno-cultural community have very little knowledge of the Ukrainian language, and generally recognize the Russian language as their native tongue. Very few of them actually speak Ukrainian – and those few are all seniors; while those in the age group of mature adults (41-65 y.o.) are speaking Russian and show a general admiration of the Soviet period. One of the reasons for this identity mix-up is the fact that those ethnic Ukrainians are having no contact with the Ukraine itself and are not affected by socio-political changes that have occurred there since the independence. This has resulted in them being more favorable towards the "Ukrainian" identity they have been familiar with – the Soviet Ukrainian one. However, few positive sides of center's activity must also be mentioned – those centers formally follow the Doctrine of National Unity provisions thoroughly, their compliance with the general ideas of inter-ethnic peace, inclusiveness and tolerance is clear in both official documents and programs of public events held by those centers. They try to cooperate with other ethno-cultural centers to ensure the correct reflection of multicultural face of Kazakhstani society (Agapova, interview of March 1, 2020), and use every opportunity to promote those tolerant values during their events (Lebid., interview of March 13, 2021).

Taking into consideration that participatory observation was one of the supportive methodologies utilized in this research, it would be fitting to provide at least a brief overview of involvement in those centers' activity. It must be admitted that the coronavirus pandemic that started in the March of 2020 caused most of the regular events organized by those institutions, as well as all previously planned anniversaries and public celebrations to be either postponed or closed. However, because this research and preparation process for effective participatory observation started earlier, beginning from January 2020, the authors attended the events happened to occur before the lockdown and tracked of all further zoom conference dates, meetings (with maintenance of social distancing) and other events that were organized upon agreement with the government officials of Almaty city since. It has also become clear that theoretically, leaders of Ukrainian ethno-cultural centers in Almaty city and Almatinskaya oblast are promoting what was qualified by Berry (1992) as an integration model of adaptation – while formally supporting and maintaining the Ukrainian group' ethnic identity, they also heavily promote positive relations and attitude to other ethnic groups living in the Kazakhstan. Participatory observations and personal communication revealed the validity of Brubaker's (2002) theory for Ukrainian case in Kazakhstan as well – many representatives of ethno-cultural community maintain their identity more at home and individually, while rarely being involved in common practices of their ethnic group. It was discovered that members of Ukrainian ethno-cultural centers differ also in terms of religion – while the majority of them identify as Orthodox, there is a minority of Greek Catholics present here. Following the recommendations from the leader of city ethno-cultural center (Agapova T., personal communication, March 1, 2020), the religious aspect of this community was studied as well.

The nature of the Greek (or Byzantium) Catholicism remains to be a Terra Incognita for non-theological researchers, and for a good reason – out of all 1.3 billion Catholics in the world, those who follow the Byzantine Rite, traditional for the spiritual legacy of Constantinople and Byzantium Empire, comprise only 8.2 million – less than 1% (Holy See Press Office, 2020). However, members of the Ukrainian Greek Catholic Church constitute the overwhelming majority of that percent – 5.5 million people (Ukrainian Greek-Catholic Church, n.d.). Members of the Ukrainian Greek Catholic Church, the vast majority of whom are settled on the territory of the Western Ukraine, trace their historical tradition back to the days of Brest Synod of 1595, when Orthodox bishops of present-day Ukraine addressed Pope Clement VIII on the matter of their reunion with the Catholic Church. This decision was in no least part dictated by the fact that by that time, Ukrainian territory and its people

were under the heavy influence of Catholic Poland, and it was vital for the sake of preservation of people's traditions and escaping persecution and violent conversion (Orthodox were viewed as second-class citizens by Poles at that historical point) to seek protection from the Pope. As the result of this union, a Ruthenian Uniate Church was born, which would later become what it is today – the largest Byzantium Rite Ukrainian Greek Catholic Church (Mirtshuk, 1931). The price for that union was the acceptance of theological teaching of the Roman Catholic Church, as well as the supremacy of the Pope – but at the same time, the Greek (or “Byzantium”) Catholics were allowed to preserve their own administrative structure as well as Byzantium rite of Divine Liturgy. Many outsiders mistaken them for the ordinary Eastern Orthodox as there are very few visible differences between the two – the architecture of the churches, the way the sign of the cross is made (from right to left shoulder) and even the Order of the Liturgy are mostly the same as in the Orthodox Church.

One final fact to add before the explanation of how this part of the Ukrainian Greek Catholic Church history is important for this research is that the Church was officially liquidated by the Soviet power in 1946, most of its bishops were arrested and politically persecuted (Dirscherl, 1970). Along with other political prisoners, the clergy was sent in the GULAG camps in Kazakhstan.

Majority of those deported Ukrainians were living in Karaganda, which eventually became a so-called “spiritual capital” of Greek Catholics in Kazakhstan (Catholic Church in Kazakhstan, n.d.). Until today, this history of religious persecution is deeply intertwined with the local Byzantium Catholic community – for instance, ethnic Ukrainians of Karlag prison camp were Byzantium Catholics deported from Western Ukraine (Department of Information of UGCC, 2020). After the collapse of the Soviet Union, the official representatives of the reborn Ukrainian Greek Catholic Church started arriving in Kazakhstan with missionary purposes, renewing contacts with their brothers in faith here. It must also be noted that, historically, the followers of the Ukrainian Greek Catholic Church were treated by the Russian Orthodox Church as a “schismatic traitors” who broke their historical ties with Orthodoxy (Fedyk, 2015). The ROC is extremely influential on the post-Soviet territory, not to the least part by the fact that their position is politically secured by the Russian cultural influence on the territory of Kazakhstan (Shevchenko, 2015). Those two factors combined resulted in the present-day state of the Byzantium Catholics in Kazakhstan – while they do not belong to any of the existing territorial dioceses or episcopates (territorial-administrative units) of the Ukrainian Greek Catholic Church (GCatholic, n.d.) for the sake of avoiding confrontation with much more influential Metropolitan District of the Russian Orthodox Church in the Republic of Kazakhstan, they operate under the direct jurisdiction of Apostolic Administration of the Holy See. This fairly recent decision (Sakun, 2020) was welcomed by local Byzantium Catholics, including those that live in Almaty.

Therefore, the local Ukrainian Greek Catholic community in Almaty oblast is represented by one parish, which is currently residing in the Roman Catholic Cathedral of Holy Trinity, located at Tlendiyevast. 9. Their liturgy is conducted regularly every Sunday, from 13:00 till 14:00, and Ukrainian community usually gathers together afterwards for the purpose of socializing. This religious community is headed by Father Oleh Halushka, who is mainly in charge with religious matters, while matters of organizing events, maintaining contacts with different members of this community and other social duties are held by his wife, yimost (religious term, defining wife of a priest and can be vaguely translated as “mother”) MiroslavaHalushka. Although not included in the official structure of the Assembly due to the religious nature of its activity, this community also cooperates with ethno-cultural centers, although mostly sporadically – this cooperation usually takes form of either ethno-cultural center's members visiting this parish for the purpose of satisfying religious needs, or representatives of this religious structures being present on the events organized by said centers.

Now, while examining the final dimension of ethno-cultural centers' activity, - serving as a bridge of intercultural dialogue and cooperation between Ukraine and Kazakhstan, - it is needed to mention their cooperation with the Ukrainian Embassy. It seemingly has a very little impact on the social and cultural life of the Ukrainian ethno-cultural community in Kazakhstan due to its strict diplomatic nature, and it is usually ethnic Ukrainians themselves and people related to the activity of their ethno-cultural centers that become interested and involved in their public projects. Although it is more common for the Embassy to make

official stands on the international matters between states (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2020), organizing business forums (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2019) or acknowledging the point of common historical events (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2019), there are also ways in which it communicates with ethno-cultural communities – traditionally, in form of an annual event called “the dictation of the national unity” (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2020). One of the most significant public statements that was made by the Embassy so far in regards to the local ethno-cultural community is the letter of the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to the Republic of Kazakhstan Ivan Kuleba (who stayed in that position until January 2020), from 20 of June, 2018, in which he addressed the leaders of ethno-cultural communities and “compatriots” (*світотчизники*), stating that he is open to dialog and propositions about further cooperation (Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan, 2018). Practically, however, most of the ties and connections that existed between Ukrainian ethno-cultural communities in Almaty oblast were established via the Consulate – and were either weakened substantially or broken entirely since the abovementioned Consulate was moved to the capital city of Nur-Sultan in 2014, as it was stated during my participatory observations of various members of said community. Since then, only two conferences were held, in which Ukrainian ethno-cultural centers’ representatives participated directly. Most of the contacts between the Embassy and local Ukrainian ethno-cultural centers are coordinated and organized via the First Secretary of the Embassy, Taras Bunisevich, and the Consul Ivan Almashi, and have strictly cultural or educational nature.

Overall, it can be said that the parish of Ukrainian Greek Catholic Church was less affected by recent COVID outbreak in terms of meeting organizations due to the fact that they operate under the regulation of religious objects’ activity, which was less strict for some parts – for instance, Catholics were allowed to gather for Christmas celebration (Krishtop, 2020), and Sunday masses in general were conducted in a regular manner. However, this part of the Ukrainian community is probably the least numerous one in terms of involvement of Kazakhstani Ukrainians – as both participatory observation and interview taken from most suggests, local Greek Catholic parish attracts predominantly Ukrainian citizens from Western Ukraine who are currently employed on the territory of Almaty city (Halushka, M., personal communication, March 28, 2020). Perspectives of its growth are few, predominantly due to the reason that the Russian Orthodox Church is very numerous and very influential on the territory of Almaty city and Almaty oblast, and so is any potential involvement of local, Kazakhstani Ukrainians – while the Catholics are less popular among Slavic population, the fact that the Russian Orthodox Church has been present in this oblast for longer period of time secured its position among the local Slavic population, including Ukrainians.

Second in this scale goes the regional Ukrainian Cultural Centre “Prosvita Zhetysu”, due to the fact that the secretary of this center is a member of the UGCC parish and, therefore, was able to organize some events with support and approval of the Catholic clergy. Again, the participatory observation has provided me with the opportunity to view this community from within – and out of 30 claimed regular members (Lebid L., personal communication, March 13, 2021), younger generation was not represented by any of them, with the exception of Lebid’s own grandchildren, once more underlining the main challenge Ukrainian ethno-cultural centers face. From the organizational point of view, this center is the most bureaucratically organized one – for instance, acting secretary provided me with plans on its activity, official center’s passport information and registration.

The Almaty city ethno-cultural center and Ukrainian Embassy were the least active in terms of organizing events, even in online format – since January 2020, they organized only three events overall, two of which were conducted online. The city center lacked any official documentation to provide for this research, and very few things were said about any plans or perspectives of its activity (Agapova T., personal communication, March 1, 2020). Its members were almost all senior citizens, with once again spotted absence of young generation. Speaking of events – all major, public ones were organized by other ethno-cultural centers (Day of Gratitude, etc.), with Ukrainian representatives being on secondary position. What is the main reason for such low involvement, – lack of substantial funding or lack of initiative due to old age of its members, – will remain to be question for further research.

Conclusion. It can be said with certainty that Ukrainian ethno-cultural centers in the Almaty city and Almatinskaya oblast are facing certain challenges. Although officially being present in the cultural and social life, their practical impact seems to be very low. What once began as a promising initiative to ensure the preservation of the multicultural community now became formal, ineffective and generally invalidated by the very Ukrainian ethno-cultural community it was supposed to represent initially. One of the reasons for that might be the old age of all prominent leaders of said centers, their increased focus on the formalities and the limited amount of resources available to them. While all their activities, both happened and planned, correspond with the ideas of the Kazakhstani supra-ethnic identity and promote the inter-ethnic peace and co-existence, the actual target audience of those activities is limited to aging members of those ethno-cultural centers themselves. Further research might be suggested to explore the financial matters of local ethno-cultural centers, but the current amount of voluntary donations they receive to cover the expenses on national clothing creation, events organization and other day-to-day matters can obviously hardly support any substantial impact on the life of the Ukrainian ethno-cultural community. The age gap between the official members of ethno-cultural centers and younger representatives of Ukrainian ethno-cultural community challenges their ability to reach the target audience, which results in a complete absence of younger generation in said centers and their slow, but inevitable self-preoccupation. Those challenges result in a paradoxical situation, when Ukrainian ethno-cultural centers in Almaty city and Almatinskaya oblast exist for their own sake, and their practically useful activity is having little to no effect on both wider ethno-cultural community of Almatinskaya oblast and its general population. Publicly, they promote the adaptive strategy of integration, formally maintaining the Ukrainian identity and keeping a close contact with other ethnicities represented in the region – while individually, representatives of the Ukrainian community adapted “cognitive identity”, affirming their ethnic identity individually but becoming very reluctant at participating in group activities of their ethno-cultural community; they view the latter more as a right, than an obligation. It has also become clear that the identity of their choice was representing a unique mix of different features, with heavy emphasis on the Russian language as the main way of communication and even the mother tongue for majority. This allows us to come to the conclusion that this identity shares commonalities with the Russian and, largely, Soviet identity, which results from the very few ties left with the historical Ukrainian land, and Soviet memory. However, the individual level of analysis was not a main matter of this research, which focused more on the condition of ethno-cultural centers per say. Due to the low activity and overall senior age category of their leaders and active members, those centers no longer reflect the constantly changing and internally diverse Ukrainian ethno-cultural community in the region, which results in lowered involvement of that community’s actual representatives in the events conducted by those centers – and failure to complete their claimed functions in Kazakhstani society. Although currently those centers fulfill all three of their goals on paper – they formally maintain Ukrainian ethno-cultural identity, promote the ideals of the tolerance and try to stay relevant as a bridge between the two countries, abovementioned challenges pose a threat to all of those missions’ practical effectiveness in a long-terms perspective, and solutions to them must be found.

References

- Assembly of People of Kazakhstan, (n.d.). Doctrine of National Unity. Assembly of People of Kazakhstan. Retrieved on March 1, 2020, from <https://assembly.kz/en/ank/strategicheskie-dokumenty-ank/el-birligi-doktrinasy/>
- Assembly of People of Kazakhstan, (n.d.). ОЮЛ “Радаукраинцев Казахстана” g. Nur-Sultan [ALE “Rada of Ukrainians of Kazakhstan” Nur-Sultan]. Assembly of People of Kazakhstan. Retrieved on March 1, 2020, from <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/rada-ukraintsev-kazakhstana/>
- Berry, J. W. (1992). Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30, 69–85. doi:10.1111/j.1468-2435.1992.tb00776.x
- Bilan, Y. (2017). Migration of the Ukrainian Population: Economic, Institutional and Sociocultural Factors. London: Ubiquity Press, 45–139. <https://doi.org/10.5334/bbg.c>. License: CC-BY 4.0
- Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 43, pp 163-189 doi:10.1017/S0003975602001066

Catholic Church in Kazakhstan (n.d.). История Греко-католической Церкви в Казахстане [History of the Greek Catholic Church in Kazakhstan]. Catholic Church in Kazakhstan. Retrieved on March 15, 2020 from [https://catholic-kazakhstan.org/ история-греко-католической-церкви-в-к/#pll_switcher](https://catholic-kazakhstan.org/история-греко-католической-церкви-в-к/#pll_switcher)

Department of Information of UGCC (2020, March 19). УГКЦ в Казахстані: «Церква продовжує бути тут маленькою Україною». [UGCC in Kazakhstan: “The Church continues to be a small Ukraine here”]. http://news.ugcc.ua/articles/ugkts_v_kazakhstan%D1%96_tserkva_prodozhuie_buti_tut_malenkoyu_ukrainoyu_89011.html

Dirscherl, D. (1970). The Soviet Destruction of the Greek Catholic Church. *Journal of Church and State*, Vol. 12, No. 3, 421-439

Fedyk, N. (2015). How Religion Divides Ukraine and Russia. Berkley Center. <https://berkleycenter.georgetown.edu/essays/how-religion-divides-ukraine-and-russia>

Fierman, W. (2005). Kazakh language and its prospects for its role in Kazakh ‘Groupness’. *Ab Imperio*, 2, 393–423.

G. Catholic (n.d.) Ukrainian Greek Catholic Church. G Catholic. Retrieved on March 15, 2020 from <http://www.gcatholic.org/dioceses/rite-U.htm>

Krishtop, I. (2020, December 22). «Рождество имеет особый смысл» – католики готовятся к главной литургии [“Christmas has a special meaning” - Catholics preparing for the main liturgy]. KTK. <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2020/12/22/167496/>

Makasheva, K., & Bernov, V. (2018). Из истории украинской диаспоры в Республике Казахстан [From the history of Ukrainian Diaspora in Republic of Kazakhstan]. *KazNU Bulletin. International Relations and International Law Series*, 81 (1), 36-45. Retrieved on April 16, 2021 from <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/763>

Mirtshuk, J. (1931). The Ukrainian Uniat Church. *The Slavonic and East European Review*, Dec., 1931, Vol. 10, No. 29, 377-385

Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics (2013, October 18). Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары (өңірлер бойынша) [Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan (by regions)]. Agency for Strategic planning and reforms. <https://stat.gov.kz/census/national/2009/region>

Rustembekova, D. (2015). Assembly of People of Kazakhstan as a unifying institution of Kazakhstan’s society. *Bulletin of Karaganda University*.

Sakun, O. (2019, June 1). Казахстан: новая структура для католиков византийского обряда [Kazakhstan: anewstructure for Catholics of the Byzantine rite]. *Vatican News*. <https://www.vaticannews.va/ru/church/news/2019-06/kazakhstan-novaya-struktura-dlya-katolikov-vizantiyskogo-obryada.html>

Shevchenko V. (2015, August 21). Russian Orthodox Church lends weight to Putin patriotism. *BBC Monitoring*. <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-33982267>

Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan (2020). The population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2020. Retrieved on April 30, 2020 from <https://www.stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT355258>

Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan (2017, January 31). Украинские объединения Казахстана [Ukrainian associations of Kazakhstan]. Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan. <https://kazakhstan.mfa.gov.ua/ru/partnership/5011-ukrajinskyi-gromadi-kazahstanu>

Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan (2018, June 20). Обращение И.Д.

Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan (2019, August 30). О проведении бизнес-форума “Украина-Казахстан, Центральная Азия” [On holding a business forum “Ukraine-Kazakhstan, Central Asia”]. Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan. <https://kazakhstan.mfa.gov.ua/ru/news/74528-o-provedenii-biznes-foruma-ukraina-kazahstan-centralnaja-azija>

Ukrainian Embassy in the Republic of Kazakhstan (2019, June 3).

**ДҮНИЕ ЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
HISTORY OF THE WORLD**

FTAMP 10.87.

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_179

**ТҮРКИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «ЖҰМСАҚ КҮШ» САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ
АСЫРУДЫҢ МЕХАНИЗМДЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ**

Каримова Зульфия Каримовна^{1*}, Меделбай Айнур Абайқызы¹

¹ҚРБҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail:vostok_karimova@mail.ru (Каримова), medelbai_ainur@mail.ru (Меделбай)

Түйіндеме. Түркия халықаралық қатынастар саласындағы Қазақстанның басты серіктесі ретінде қысқа мерзім ішінде тілді, білім мен ғылымды, бизнесті ілгерілету саласында «жұмсақ күш» саясатын іске асырылуының стратегиясын, тетіктері мен нақты әрекеттерін жасады. Тиімділігі дәлелденген ынтымақтастықтың бағыттары болса оның жағымды және тартымды имиджін көрсетуде. «Жұмсақ күш» саясатын жүзеге асыру үшін Түркия екіжақты ғана емес, көпжақты ынтымақтастықты да қолдануда. Оның ішінде Түркияның Түркітілдес Мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесі (ССТС), Түркітілдес Мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы (ТүркПА), Түркітілдес Мемлекеттердің Мәдениет және Өнер Ұйымы (TÜRKSOY) сияқты ұйымдар құру жөніндегі бастамаларын ерекше атап өту қажет. Осыған байланысты, бұл мақалада Түркияның «жұмсақ күш» саясатының мәдени және білім беру үдерісі аясындағы негізгі аспектілері қарастырылған, сонымен қатар қол жеткізілген оң нәтижелерге қарамастан, оның Қазақстандағы ықпалын ілгерілетудің көп өлшемді стратегиясы талданған. Мақалада салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, нақты мысалдарға негізделген Түркияның Қазақстандағы «жұмсақ күш» саясатына, оның тұжырымдамалық мазмұны мен іске асыру механизмдеріне тарихи шолу мен талдау жасалған. Бұл зерттеуде орыс, ағылшын және түрік тілдерінде ақпарат көздері пайдаланылды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, «жұмсақ күш», білім, ғылым, мәдени ықпал

IRSTI 10.87.51

**MECHANISMS AND METHODS FOR IMPLEMENTING SOFT
POWER OF TURKEY IN KAZAKHSTAN**

Zulfiya Karimova^{1*}, Ainur Medelbay¹

¹Ramazan Suleymenov Institute of Oriental Studies Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail:vostok_karimova@mail.ru (Каримова), medelbai_ainur@mail.ru (Меделбай)

Abstract. Turkey, as the main partner of Kazakhstan in the field of international relations, has developed over a short period of time a strategy, mechanisms and concrete actions for the implementation of “soft power” in the field of promoting language, education and science, business cooperation, which have proven their effectiveness, which demonstrates its positive and attractive image. To implement the policy of “soft power” Turkey uses not only bilateral, but also multilateral cooperation. Among which, it is especially necessary to emphasize the initiatives of Turkey to create such organizations as the Cooperation Council of Turkic Speaking Countries (CCTC), the Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries

(TurkPA), the Organization for Culture and Arts of Turkic Speaking Countries (TURKSOY). In this regard, this article examines the main aspects of Turkey's "soft power" policy in the context of the cultural and educational process, as well as, despite the positive results achieved, analyzes a multidimensional strategy for promoting its influence in Kazakhstan. The article provides a historical overview and analysis of Turkey's "soft power" policy in Kazakhstan, its conceptual content and implementation mechanisms, which are based on specific examples, using the method of comparative analysis. This study used sources in both Russian, English and Turkish.

Key words: Kazakhstan, Turkey, "soft power", education, science, cultural influence.

МРНТИ 10.87.51

МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ «МЯГКОЙ СИЛЫ» ТУРЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Каримова Зульфия Каримовна^{1*}, Меделбай Айнур Абайқызы¹

¹Институт Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail:vostok_karimova@mail.ru (Каримова), medelbai_ainur@mail.ru (Меделбай)

Аннотация. Турция как основной партнер Казахстана в сфере международных отношений выработала за небольшой период времени стратегию, механизмы и конкретные действия реализации «мягкой силы» в сфере продвижения языка, образования и науки, делового сотрудничества, которые доказали свою эффективность, что демонстрирует ее позитивный и привлекательный имидж. Для реализации политики «мягкой силы» Турция использует не только двустороннее, но и многостороннее сотрудничество. Среди которых особо необходимо подчеркнуть инициативы Турции по созданию таких организаций, как Совет по сотрудничеству тюркоязычных стран (ССТС), Парламентская ассамблея тюркоязычных стран (TurkPA), Организация по культуре и искусству тюркоязычных стран (TÜRKSOY). В связи с этим в данной статье рассматриваются основные аспекты политики «мягкой силы» Турции в контексте культурно-образовательного процесса, а так же несмотря на достигнутые положительные результаты анализируется многомерная стратегия продвижения своего влияния в Казахстане. В статье представлен исторический обзор и анализ политики «мягкой силы» Турции в Казахстане, ее концептуального содержания и механизмов реализации, которые базируются на конкретных примерах, путем использования метода сравнительного анализа. В данном исследовании использованы источники как на русском, английском, так и на турецком языке.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, «мягкая сила», образование, наука, культурное влияние

Кіріспе. Бүгінгі таңда мемлекеттер арасындағы байланыстардың қыр-сыры мен деңгейін анықтайтын «дәстүрлі дипломатия» және «қоғамдық дипломатия» деген түсініктер өзектілігін арттыра түсті. «Дәстүрлі дипломатия» мемлекеттердің ресми өкілдері мен дипломаттары арасындағы өзара қарым-қатынас өнері мағынасын білдірсе, «қоғамдық дипломатия» немесе «жұмсақ күш» бұл бір елдің басқа мемлекеттердің халықтарымен байланыс саясатының «нәзік» жағын анықтайтын ұғым. Жаһандану әлемінде мемлекеттер өздерінің қарым-қатынастарын әлеуметтік деңгейде жақсарту мақсатында қоғамдық дипломатияны дамытуда, өйткені екі ел арасындағы қатынастар мемлекетаралық деңгейде ғана қалыптасқан, ал байланыс пен сандық дәуірде бұл әрине жеткіліксіз. Осы тұрғыдан алғанда, «жұмсақ күш» саясаты бұл басқа елдердің халықтарына тікелей немесе жанама түрде әсер ететін әдісі болып табылады (Snow, 2009: 6).

КСРО-ның ыдырауы мен Түркия өзінің «жұмсақ күш» саясатын маңызды сыртқы факторға айналдырды. 1991 жылдан кейін Кавказ және Орталық Азия елдері Түркияның ықпал ету аймағына қосылып, онда Қазақстанға деген қызығушылығы

ерекше орынға ие болды. Сол кездегі Түркияның премьер-министрі Сүлеймен Демирел атап өткендей: «Түрікменстан, Өзбекстан, Қазақстан, Тәжікстан және Қырғызстан біздің елге қызығушылық танытып отыр. Түркия шекаралары өзгеріссіз қалғанына қарамастан кеңейеді. Түркия өзінің ықпалын Адриатикадан Ұлы Қытай қорғанына дейін кеңейтеді. Кавказдағы барлық ұлттар біздің бауырларымыз. Түркия - бүкіл аймақтың көз қарашығы» (Aydin, 2005: 101-147). Түркі мемлекеттері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, Түркия тарапынан жалпы жағдайды бағалау үшін арнайы делегациялар жіберілді. Нәтижесінде Түркия Орталық Азияның барлық елдерімен дипломатиялық және экономикалық байланыстар орнатқан алғашқы мемлекет қатарынан табылды. Өз кезегінде Түркия әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени байланыстарды орнату мақсатында Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі (ТІКА) мен Сыртқы экономикалық байланыстар кеңесі (DEİK) сияқты институттарды пайдаланды (Nazarbayev, 2017: 37).

1992 жылдан бастап Түркия өзара ынтымақтастық кеңестіктің жаңа мүмкіндіктерін жүзеге асыру мақсатында Түркі мемлекеттері басшыларының саммиттерін өткізе бастады. Орталық Азия елдерінде мәдени орталықтар ашылды, студенттерге Түркиядағы университеттерде оқуға мүмкіндік беретін білім беру бағдарламалары іске қосылды. КСРО ыдырағаннан кейін құрылған барлық Орталық Азия елдері 1985 жылы Түркия, Иран және Пәкістан құрған Экономикалық Ұнтымақтастық Ұйымына (ЭҰҰ) қосылды. ЭҰҰ-на жаңа мүшелерді қосу арқасында Түркия Орталық Азия елдерімен экономикалық байланыстарын нығайтуға мүмкіндік алды.

Орталық Азия мемлекеттері арасында Түркияның Қазақстанға бағытталған «жұмсақ күш» саясаты 1992 жылдың 2 наурызында дипломатиялық қатынастар орнаған алғашқы күндерден бастап даму динамикасының жоғарылауымен сипатталады. Түркияның сыртқы саясатының, сондай-ақ экономика мен ұлттық қауіпсіздік доктринасының теориялық негіздері болса Мустафа Кемал Ататүрік тұжырымдаған қауіпсіздікті қамтамасыз ету, даму ресурстарын тиімді пайдалану және аймақтағы беделін көтерумен айқаланады. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу нысанына айналған бұл мақаланың мақсаты – Түркияның Қазақстанға бағытталған «жұмсақ күш» саясатының тарихи тамырларын зерделей келе, оны жүзеге асырудың механизмдері мен әдістерін талдау болып табылды. Зерттеу барысында мәдениет пен білім беру саласында екі ел арасындағы келісімдер мен даму принциптерінің ресми құжаттары сарапталды, Түркия басшыларының ресми мәлімдемелері мен инвестициялық қоры зерттелді, түрік тіліндегі материалдары мен мұрағат құжаттары сараланды.

Түркияның «жұмсақ күш» саясатының құқықтық-нормативтік негіздемесі

XXI ғасырдың бірінші онжылдығында ішкі және сыртқы өзгерістер кешені Түркияның «жұмсақ күшіне» оң әсер етті. Түркияда сыртқы саясатқа көзқарасты өзгертудің негізгі факторы 2002 жылы Батыс құндылықтарына бағдарланған консервативті бағыттағы Әділет және даму партиясының (АКП) билікке келуімен басталды (Telatar, 2015: 495). Демократия, адам құқықтары және азшылықтардың құқықтары саласында жүргізілген реформалар Түркияның «жұмсақ күш» саясатына жағымды әсерін тигізді. Олар елдің саясатына әскери ықпал ету деңгейін төмендетіп, Түркияның азаматтық қоғамын нығайту бағытын қолға алды. Реформалар сонымен қатар Түркияның сыртқы саясатына бизнес және азаматтық қоғам ұйымдары сияқты жаңа қатысушылардың тығыз араласуына әкелді. 2007–2011 жылдар аралығында АКР үкіметі көрші елдермен мәдени жақындыққа көбірек көңіл бөле бастады. Геостратегиялық маңыздылығымен қатар, демократияның дамуы мен Түркияның өсіп келе жатқан экономикасы көп өлшемді және белсенді түрік сыртқы саясатының саяси негізіне айналды (Vural, 2017: 158).

Әлемдік қаржылық дағдарысы кезінде Түркия экономикасының өсуі елдің аймақтағы тартымдылығын арттырды. Бұл факторлар сол кездегі Түркия Президенті А.Гүлдің: «Түркия бір уақытта барлық бағыттарда, Шығыс пен Батысқа, Солтүстік пен Оңтүстікке қарай жылжуда. Сондай-ақ, Түркияның құндылықтары заңның үстемдігі, адам құқығын құрметтеу, ашықтық, гендерлік теңдік және еркін жұмыс істейтін нарықтық экономика сияқты барлық бағыттарда қозғалуы маңызды» деген сөздері оның «жұмсақ күш» саясатының қыр-сырын ашқан сыңайлы (Ақсадағ, 2010: 2).

«Стратегиялық тереңдік» доктринасына негізделген түрік сыртқы саясатындағы жаңа көзқарас негізінен 2009 жылдың мамырынан бастап Түркияның сыртқы істер

министрі болып қызмет еткен А.Дәуітоғлының ықпалымен қалыптасты. Жаңа бағыттың негізгі аспектісі болып «нөлдік проблемалар саясаты» таңдалды. Түркия көрші елдермен қатынастардағы барлық проблемаларды шешуге немесе ең болмағанда оларды барынша азайтуға тырысуда. Түрік сыртқы саясатына жаңа көзқарастың негізгі элементтері болып барлығына қауіпсіздік, саяси диалог, экономикалық тәуелсіздік және мәдени келісім белгіленді (Aydin, 2005: 366).

Екінші мерзімде АҚП үкіметі Түркияны «күш орталығы» етуге тырысты. Осы кезеңде Түркияның G20 және Ислам Ынтымақтастық Ұйымы (ИЫҰ) сияқты халықаралық бірлестіктердегі белсенділігі артып келеді. Айта кету керек, G-20 серіктесі Бразилиямен серіктестік қатынастар арқылы Түркия Латын Америкасындағы ықпалын күшейтуге тырысты. 2009-2010 жылдары Түркия БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің уақытша мүшесіне айналды (http://bnews.kz/kznews/politika/vnutrennyaya_i_vneshnyaya_politika/787321-2012_05_22-787321).

Жүйелік және аймақтық факторлар өз әсерін тигізді, атап айтқанда Түркияның аймақтық ықпалын арттырылды. Таяу Шығыста 2003 жылы Иракпен соғыстан кейін қалыптасқан саяси вакуум және аймақтағы тәртіпті сақтайтын мемлекет ретінде АҚШ-қа деген сенімділіктің жоғалуы, араб әлеміндегі алауыздық және араб-израиль қақтығысының нашарлауы Түркияға осы вакуумды толтыруға және аймақтық қақтығыстарды реттеуде делдал ретінде қызмет етуге жағдай жасады. Арабтардың Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы толқуларынан кейін осы елдерге еліктеу көзі ретінде түрік моделі туралы мәселе талқылана бастады, бұл да Түркияның «жұмсақ күш» саясатына оң әсерін тигізді (Korotilev, 2013: 114).

Демократиялық және зайырлы саяси жүйесі, мұсылман халықтарының санының көптігі мен 1999 жылдан бастап ЕО-ға кіру перспективасымен Түркия көрші елдерге ықпалын арттырды. Елдің «жұмсақ күшінің» негізін құрайтын түрік мәдениетін сырттай насихаттау және көрсету стратегиясы жеткіліксіз болып қалды, өйткені Таяу Шығыстағы «қатал күш» пен белгісіздік басым болды. Соңғы жылдары Түркия аймақтағы салмағын арттыру мақсатында «қатал күш» саясатын пайдалана бастады. Ол өз кезегінде Ресеймен байланыстарына көлеңкесін түсірді. Дегенмен Түркия мен Орталық Азия елдері арасында сонау 1990-шы жылдардан кейін «жұмсақ күш» саясатының өзіндік құқықтық-нормативтік негізі қаланды және тарихи үдерістерге үңілетін болсақ, сатылы түрдегі жан-жақты мәдени-рухани ықпалы арттырылды.

Түркияның «жұмсақ күш» саясатының маңызды тетігі бұл мақсатты елдермен қол қойған стратегиялық серіктестік келісімдері болып табылады. Мұндай келісімдердің ең жарқын мысалдары ретінде Түркия мен Қазақстан арасындағы 2009 жылы жасалған Стратегиялық серіктестік туралы келісім және 2010 жылы Түркия мен Әзірбайжан арасындағы Стратегиялық серіктестік және өзара көмек туралы келісімдер маңызды болып табылады. Осы келісімдер негізінде серіктестіктерді жүзеге асырудың негізгі тетігі ретінде қызмет ететін уақытша үкіметаралық органдар - Жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық кеңестері құрылды (Aslan, 2014: 45).

«Жұмсақ күш» саясатын жүзеге асыратын және үйлестіретін Түркиядағы негізгі агенттіктер мен мекемелер болып Сыртқы істер министрлігі, Туризм және мәдениет министрлігі, Қоғамдық дипломатия министрлігі, Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі (ТІКА), Түрік Қызыл Айы, Юнус Эмре қоры болып табылады. Осылайша, Түркия «жұмсақ күш» саясатын жүзеге асыру үшін ұлттық институттарды ғана емес, сонымен қатар мемлекетаралық бірлестіктерді де құрып, біріге әрекеттесуге тырысуда.

Түрік ынтымақтастық және координация агенттігі (ТІКА) - премьер-министрдің бақылауында 1992 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан мемлекеттік мекеме. Ол Таяу Шығыс, Кавказ, Орталық Азия, Балқан және Африка елдеріндегі бірлескен күш-жігердің сыртқы саяси құралы ретінде қарастырылады. ТІКА білім, денсаулық сақтау, ауылшаруашылықты дамыту, туризм және өнеркәсіп салаларында жобаларды жүзеге асырады. ТІКА кеңсесі алғаш Түркіменстанда ашылды; 2002 жылға қарай кеңселер тағы 12 елде пайда болды. 2012 жылға қарай желі 30 елдегі 33 кеңсеге дейін кеңейді. ТІКА Балқан, Орталық Азия, Таяу Шығыс, Африка және Латын Америкасындағы 100-ден астам елде жобаларды жүзеге асырады. 2002 жылы Түркияның даму қорлары 85 миллион долларды, 2011 жылы - 1 миллион 273 миллион долларды құрады, бүгінде олардың қаржыландыруы екі есеге артты (Erdoğan, 2014: 17).

2009 жылы Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан және Қырғызстанның бастамасымен

Түркітілдес елдердің ынтымақтастық кеңесі (ТМЫК) құрылды - аймақтағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау және елдер арасындағы тату көршілік қатынастарды дамыту үшін халықаралық үкіметаралық ұйым болып табылады. Бұл мәселелер ТМЫК саммиттері аясында қарастырылады. ТМЫК аясында келесі мекемелер арқылы бірқатар маңызды жобалар жүзеге асырылды: Түркі Искер Кеңесі, Түркітілдес елдер арасындағы көлік дәліздері агенттігі, Түркі ғылыми зерттеу қоры және Түркітілдес елдерді дамыту қоры, қазіргі таңда Түркі университеттер аралық одағын құру жоспарлануда. Түрік университеті Абант Иззет Байсалдың бастамасымен одақтың міндеттері мен оларға жету жолдарын талқылау үшін негізгі университеттер өкілдерінің дайындық кездесуі өтті. Осы тұрғыда ТМЫК жұмыстары оңтайлы нәтижелер бермеді және жүйелі жұмыс тәртібін үйлестіре алмады деген тұжырым жасауға болады. Сондықтан 2009 жылы 3 қазанда Нахчывандағы (Әзірбайжан) саммитте жаңа ұйымның құрылғаны туралы жарияланды, оның принциптері 2010 жылғы 16 қыркүйектегі Стамбул декларациясында айқындалды. Бірінші кезеңде Түркі кеңесінің құрамына Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан және Қырғызстан кірді. Түркі кеңесінің құрылымдары: Стамбулдағы Хатшылық, Президенттер Кеңесі, Сыртқы істер министрлері кеңесі, Аға лауазымды тұлғалар комитеті, Түркітілдес мемлекеттердің ақсақалдар кеңесі, Парламенттік Ассамблея (ТүркПА) Бакуде, Нұр-Сұлтандағы Түркі академиясы және Анкарада Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ) болып табылды (http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=16669).

Түркияның Қазақстанға бағытталған «жұмсақ күш» саясатының қалыптасуы мен бағыттары.

Түркия мемлекетімен мәдени қарым-қатынастың алғашқы ресми байланысы 1990 жылдың желтоқсанында орнай бастады. Осы жылы Қазақ КСР Мәдениет жөніндегі мемлекеттік комитеті мен Түркия Республикасы Мәдениет министрлігінің арасында қарым-қатынас туралы келісімге және де Қазақ КСР-і мен Түркия Республикасының Үкіметтері арасындағы ресми протоколға қол қойылған болатын (Davutoğlu, 2009: 21). Аталған құжаттарда білім беру саласында көрсетілетін көмек, жоғары оқу орындарындағы қарым-қатынас, бірлескен ғылыми жобалар, студенттермен, әр түрлі саладағы мамандар, ғалымдар алмасу, халықаралық семинарлар, конференциялар, өнер фестивальдерін өткізу, көрмелер ұйымдастыру, түрлі мәдени орталықтар ашу, театрлық, музыкалық және басқа шығармашылық ұйымдар арасындағы қарым-қатынастарды қолдау, марапаттау, қазақ жазушыларының шығармаларын түрік тіліне, ал түрік жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аудару, сол сияқты Қожа Ахмет Ясауи мен Арыстанбаб кесенелерін жөндеуден өткізу, бірлескен археологиялық зерттеулер ұйымдастыру және тағы басқа да мәдени саладағы қатынастар туралы шаралар нақты көрініс тапты (Тұяқбаев, 1999). 1992 жылдың 23 желтоқсанында Қожа Ахмет Ясауи кесенесін жөндеу мен реставрациялауға байланысты ҚР және ТР арасында ынтымақтастық пен міндет бөлісу туралы хаттамаға қол қойылған болатын. Осы құжат негізінде түркиялық құрылысшылар 1993-1995 жылдары өз міндеттерін абыроймен атқарып шықты. Осындай жұмыстардан соң түркиялық «Вакиф Иншаат» фирмасы Стамбул техникалық университетінің дайындағын техникалық жобасы негізінде интерьер мен төбе жабынын қалпына келтіру жұмыстары қолға алынды. Түркиялық фирмалардың осындай қалпына келтіру жұмыстары барысында Түркістан қаласының 1500 жылдығын атап өту қарсаңында Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ЮНЕСКО-ның «Әлемдік мұралар» тізіміне енді. Бұл жағдай Түркияның еліміздің мәдениетіне салған инвестициясының ең алғашқы жемісі болды.

Түркияның Қазақстанға бағытталған «жұмсақ күш» саясатының ең алдыңғы қатарда білім беру саласы көзге түседі. Осы бағытта жүзеге асырылған ең үлкен жобалардың бірі – түркиялық «Ұлы студенттік жоба» болып табылады. Осы жоба аясында Түркия 1992-1993 оқу жылынан бастап Қазақстаннан студенттер қабылдай бастады. Қазақстан Түркияға 1992 жылдың өзінде 1377 студент жіберді. 2019 жылғы жағдай бойынша Түркияның жоғары оқу орындарында 2760 Қазақстан азаматтары білім алуда (Оспанова, 2019: 48).

Сол сияқты, қазіргі кезде Юнус Эмре атындағы мәдени орталық Қазақстан мен Түркия арасындағы білім беру саласындағы жұмыстарға үлкен үлес қосып келеді. Халықаралық түрік мәдениетінің ұйымы ТҮРКСОЙ Қазақстанның бай тарихи-мәдени мұрасын шартарапқа насихаттауды көздейтін «Әлемдік музейлердегі алтын киімді

адам» жобасы аясында Мәдениет және туризм министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, Анкара қаласындағы Қазақстанның елшілігі, ҚР Ұлттық музейі және Анадолы өркениеттері музейімен бірлесіп ұйымдастырылды. «Ұлы Даланың тарихы мен мәдениеті» атты көрменің ашылуы 2019 жылдың 12 қыркүйегінде өтті. KATEAD қауымдастығы Алматыдағы Темірбек Жүргенов атындағы өнер академиясынан Мимар Синан бейнелеу өнері университетіне келген фотографтармен бірлесе Оңғарбек Алхаровтың ұсынысымен қазақтың мәдени өміріне арналған фотокөрме ашты. Көрмеге суретші Оңғарбек Алхаровтың бүркітпен аң аулау, ат жарыстыру, кілемшелер, киіз басу және қазақтың дәстүрлі өмір салтына жататын кестелер сияқты қолөнер туралы түсірген фотосуреттері қойылды. Темірбек Жүргенов атындағы Өнер академиясының фотосуреттерін және өзінің қолөнер салаларын меңгерген Оңғарбек Алхаров, Жанна Қуандық, Динара Қалмирзаева, Қалдығөз Рахым және Динара Қыдырмаева сынды мамандары Түркияның шақыруымен Мимар Синан бейнелеу өнері университетінде болып қайтты. Түрік және ислам өнері музейінде Халықаралық Түрік мәдениеті ұйымымен (ТҮРКСОЙ) және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейімен бірлесіп ұйымдастырылған «Ұлы дала елдерінің тарихимәдени мұрасы» көрмесі ашылды. Халықаралық Түрік мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ) мен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінің ынтымақтастығымен ұйымдастырылған көрмеде ежелгі дәуірде Орталық Азияда өмір сүрген халықтардың көшпелі мәдениетіне байланысты археологиялық олжалар, сондай-ақ қазақтардың өмірі, қоршаған ортасы мен мәдени ерекшеліктерін бейнелейтін этнографиялық жәдігерлер қойылған (Buyukl, 2016: 117).

Екі ел Президенттерінің, Білім, ғылым және мәдениет министрлерінің өзара көптеген іс-сапарлары іске асып, екі жақты делегациялар алмасу, мемлекетаралық ресми байланыстар кезінде келісілген қатынастар туралы шарттар негізінде тікелей мәдениет мекемелері мен шығармашылық ұйымдар мен ұжымдар, оқу орындары мен ғылыми институттар және орталық өкілдерінің тұрақты байланысы орын алды. Түркия Ғылым Академиясына және оған қарасты ведомстволар мен ғылыми мекемелер, ЖОО арасында мамандар, студенттер мен оқытушылардың алмасуы Қазақстан үшін ғылым, білім, мәдениет саласында шетелдік тәжірибе жинақтаудың алғашқы мектебі болғандығын айтуымызға болады.

«Жұмсақ күш» саясатының маңызды бағыттарының бірі рухани байланыстар, соның ішінде мәдениет күндерінің өткізілуі аса маңызды болып табылады. 90-жылдардан бастап «Түркиядағы Қазақстанның мәдениет күндері» және «Қазақстандағы Түркияның мәдениет күндері» айдарларымен ауқымды мәдени іс-шаралар өткізу тұрақты іске аса бастады. Қазақстан және Түркия түрік әлемінде өткізілген ортақ құрылтайларға, көптеген жастар фестивальдеріне, жазушылар, музыканттар, мәдениет және ғылым қайраткерлерінің жиындарына, кинематография фестивальдеріне екі елдің де бұқара өкілдері көптеп тартылды. Осы жылдары арнайы екі ел суретшілерінің көрмелері ұйымдастырылып, елді таныстыру мақсатында түрлі телехабарлар және сұхбаттар дайындалып, эфирге шықты. Осы мақсатта екі жақтың өзара техникалық көмектесуі, түрлі кеңесулер, жетістіктер және тәжірибе алмасу үдерістері жүзеге асты (<https://nur-sultan.yee.org.tr/kk/news/astanada-osmanly-memleketi-men-orta-aziya-handyktarynyn-karym-katynastarynynkuzhattary-kormesi>).

Анкарадағы ҚР Елшілігі 2000 жылдың қазанында Түркияның Мәдениет министрлігімен және Ынтымақтастық және даму агентігімен (ТИКА) бірігіп, бірнеше қалаларда қазақ-түрік достығына арналған шаралар ұйымдастырды. Бағдарлама аясында Н. Назарбаевтың түрік тіліне аударылған «Тарих толқынында» кітабының тұсау кесері, әдеби кітаптардың көрмесі, қазақстандық өнер шеберлерінің концерттері өтті. Осы уақытта, Түркістан қаласының 1500 жылдық тойына құрметті қонақтар қатарында ТР Президенті А.Н. Сезер келіп, ресми сапар аясында Астана, Шымкент, Түркістан қалаларында болды. Ал 2000 жылдың 19 қазанында ресми сапармен ТР Мәдениет министрі Истеміхан Талай Қазақстанға келген болатын. Қазақстанда Абайдың 150 жылдығынан соң ЮНЕСКО деңгейінде өткізіліп отырған халықаралық шараға шетелдерден келген делегациялар арасында түркиялықтар үлкен дайындығымен ерекшеленді. Оның бір айғағы, осы мерейтойға ТИКА агенттігі «Түркістанның пірі Қожа Ахмет Ясауи және ғимараты» атты кітап дайындап алып келді.

Түркияның «жұмсақ күш» саясатының басты аспектілерінің бірі рухани

ынтымақтастық, адами және діни мұсылмандық дәстүрлерді калпына келтірудің маңызы ерекше. Кеңестік тоталитарлық қоғамда Қазақстанның діндарлар қауымы бүкіл КСРО құрамындағы республикадағы сияқты әсірәтеистік саясаттың қыспағында болған еді. Оның салдары халықтың рухани жан-дүниесіне, діни және мәдени құндылықтарды бағалауға, пайдалануға кедергі жасап, халықты мәңгірттендіру, өз тілі мен дінінен оқшаулауға алып келді. Осыған байланысты Н.Ә. Назарбаев тәуелсіздік қарсаңында «Елдігімізді нығайтудағы басты міндет, ортақ заңдылықтар мені құндылықтар негізінде барлық халықтар мен қоғамның мәдени әрі рухани бірлігін сақтай білу болып табылатындығын» атап көрсеткен еді (https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P100000908_/). Осы тұрғыда Қазақстан мен Түркияның рухани-мәдени және ең бастысы саяси ынтымақтастығының бір көрінісі ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымының ұсынысымен 2012 жылы Астана қаласы, 2013 жылы Эскишехир қаласы «Түркі әлемінің астанасы» болып жарияланған еді. 2012 жылы 10-12 қазанда Н.Ә. Назарбаевтың Түркияға сапары аясында Қазақстан тарихы мен мәдениетінің брендіне айналған «Алтын адам» экспозициясы, қазақ фильмінің классикасы саналатын «Тақиялы періште», «Қыз Жібек» сияқты көркем фильмдер түрік тіліне дубляж жасалып, көрермендердің назарына ұсынылды, сондай-ақ Қазақстан өнер шеберлерінің гала концерті ұйымдастырылды. ТҮРКСОЙ-дың шешімімен 2017 жылы «Түркі әлемінің астанасы» болып Түркістан қаласының белгіленуі де осы дәстүрдің жалғасы болды. Осы шараға байланысты Түркістан қаласында түркі әлемінің өнер және мәдениет қайраткерлері, саясаткерлер мен ғалымдар, БАҚ өкілдері бас қосып, көптеген мәдени шаралар ұйымдастырылды.

Түркияда Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне үлкен қызығушылық бар. Екі ел арасында үнемі мәдени алмасулар даму үстінде. Қазақстанда өткізілетін мәдени іс-шараларға түркі тарапы белсенді қатысады. Қазақстанда өткізілетін мұндай шараларға 1994 жылы қазандағы ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ұсынысы бойынша түркітілдес мемлекеттер басшыларының кездесуінен кейін қабылданған БІстамбұл декларациясының мәтінінде көрнекті тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына және түркі мәдениетінің маңызды оқиғаларына байланысты атаулы күндерді бірлесіп атап өту ұсынылды (Тұяқбаев, 1999). Осындай жұмыстар барысында қазақ әдебиеті түрік оқырмандарына тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Абай, Мұхтар Әуезов, Жамбыл Жабаев және басқа да ақын-жазушылардың аударма шығармалары арқылы кеңінен таныла бастады. Әдеби байланыстар екі халыққа да ортақ мәдени оқиғаларға, айтулы даталарға байланысты кең өріс алды. Айталық, Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай 1995 жылдың 20-27 сәуірінде Абай апталығы Түркияның Стамбұл, Анкара, Измир, Маниса сияқты ірі саяси, мәдени және сауда-экономикалық орталықтарында кеңінен аталды. Осы мерекелік шараға Қазақстан Үкіметінің вице-премьері А. Есімов бастаған Қазақстан делегациясы қатынасса, мерекені ұйымдастыруға Түркияның жоғары басшылығы, Президент аппаратының, Мәдениет және Білім министрлігінің өкілдері, түрлі қорлар, кәсіпорындар мен қоғамдық ұйымдар кеңінен үлес қосты. Мереке алдында Абайдың «Таңдамалы шығармалары» тұңғыш рет түрік тіліне аударылып, кітап ретінде 1995 жылы екі тілде Анкара қаласында 200 мың данамен жарыққа шықты.

Соңғы жылдары Түркияның «жұмсақ күш» саясатының арасында Юнус Эмре қорының белсенділігі артты. Қазақстанда іске асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2018 жылдың 15-23 мамыр аралығында Астанадағы Қазақстан Ұлттық музейінде Юнус Эмре түрік мәдениет орталығының ұйымдастыруымен «Османлы мемлекеті мен Орта Азия хандықтарының қарым-қатынастарының құжаттары» атты көрме ұйымдастырылды. Көрмеге Түркия Республикасы Ұлттық мұрағат басқармасы тарапынан 40 құжат ұсынылды. Солардың арасында қазақ билеушілерінің «Еліне қайтқан елші Сәйітқұл Бахадыр арқылы Сұлтан III. Ахметтің Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханға жолдаған достық және игі ниетін білдіретін хаты, 1713 жылғы 21 тамыз; Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің Сұлтан III. Ахметке жолдаған он бөлек сый-сияпат тіркелген дәптердің көшірмесі (1713 жылғы 21 тамыз); Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Сейіт Мұхаммедқұл бей тапсырған хаттың аудармасының көшірмесі (1714 жыл 16 қаңтар); Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Мұхаммед құлдың ауызша сәлемінің қағазға түсірілген нұсқасы (1714 жылғы

16 қаңтар); Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтен келген хаттың көшірмесі (1716 жылғы 14 желтоқсан)» хаттары болған (<https://nur-sultan.yee.org.tr/kk/news/astanada-osmanly-memleketi-men-orta-aziya-handyktarynyn-karym-katynastarynynkuzhattary-kormesi>).

Түркия қазіргі кезде ЖОО арқылы өзінің жағымды «жұмсақ күш» саясатын арттыруда. Түрік университеттері қауымдастығына енетін Баку мемлекеттік университеті, Әзірбайжан медициналық университеті, Әзірбайжан сәулетқұрылыс университеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университеті, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Назарбаев Университеті, Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Хусейн Карасаев Бішкек гуманитарлық университеті, Халықаралық Қырғызстан университеті, Қырғызстан-Түркия Манас университеті, Стамбул университеті, Еге университеті, Ататүрік университеті, Битлис Ерен университеті және Эскишехир Османгази университеттерінің білім саласындағы қызметі түркі тілдес мемлекеттердің білім жүйесін ортақтастыруға ықпал жасай бастады. Осындай оқу орындарының қатарында Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы білім, ғылым және мәдениет келісімдерінің нәтижесінде Алматыда құрылған Шет тілдер және іскерлік карьера университетін атауға болады. Университеттің құрушысы «Орта Азия Мәдениет қоры» болып табылады.

Қорытынды. Талдау көрсеткендей, соңғы жиырма жыл ішінде «жұмсақ күш» саясаты Түркияның сыртқы саясатының басымдықтарын жүзеге асыру үшін шешуші маңызға ие болды. Бастапқыда Түркияның «жұмсақ күш» саясаты Еуразия аймағындағы елдердің тарихи, мәдени және тілдік жалпылығының негізінде қалыптасты, бірақ Түркия тек осы салалармен ғана шектеліп қалмай, іскерлік байланыстарды белсенді дамыта бастады, әсіресе өзінің геосаяси ықпал аясындағы елдердің дамуына әсер етті. Соңғы онжылдықта Түркия өзінің тиімділігін дәлелдеген «жұмсақ күш» саясатын іске асырудың бірқатар формаларын жасады. Мәдениет пен тілді насихаттау саласында мұндай формалар түрік тілі, түрік тарихы мен мәдениеті оқытылатын мектептер құру және түрік мемлекеттерінің ірі университеттерінде түрік тілін оқыту кафедраларын ашу, сондай-ақ түрік тарихына байланысты тарихи ескерткіштерді қалпына келтіру. Білім, ғылым және инновация саласындағы ынтымақтастық аясында Түркия университеттер арасында ынтымақтастық туралы келісімдер, сондай-ақ ғылыми-техникалық ынтымақтастық бағдарламалары аясында бірлескен ғылыми жобалар жасасуды қолдап келеді. Түрік кәсіпкерлерінің қызметін жеңілдететін екіжақты және көпжақты іскерлік кеңестер іскерлік байланыстарды дамытудың негізгі құралына айналды. Түркия негізгі институты ТІКА негізінде дамудың органикалық жұмыс істейтін халықаралық жүйесі, басым елдерде ТІКА кеңселерінің кең желісін құру, бағалаудың арқасында халықаралық дамуға көмек көрсету саласындағы жемісті жұмыстың бай тәжірибесін жинақтады. 2000 жылдары Түркияда жүргізілген демократиялық реформалар түрік іскери ұйымдары мен үкіметтік емес ұйымдардың қызметін ынталандырды, бұл елдің қоғамдық дипломатиясының әлеуетін арттыруға ықпал етті. Осылайша, Түркияның жаңа, үнемі өзгеріп отыратын «жұмсақ күш» саясаты өзінің тиімділігін дәлелдеді және шешілмеген мәселелер шешілген жағдайда Түркияның Еуразия аймағында да, әлемдік аренада да ықпалы артады деген тұжырым жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

Астанада «Османлы мемлекеті мен Орта Азия хандықтарының қарым қатынастарының құжаттары көрмесі», <https://nur-sultan.yee.org.tr/kk/news/astanada-osmanly-memleketi-men-orta-aziya-handyktarynyn-karym-katynastarynynkuzhattary-kormesi> (қаралған күні: 09.03.2021).

Akçadağ Emine (2010), *Dunya'da ve Turkiye'de Kamu Diplomasisi*, TASAM Kamu Diplomasisi Enstitüsü.

Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu (2014), *Turkey-Kazakhstan relations: an overview of mutual relations since the collapse of the Soviet Union*. Vistula University, KNUV. Warsaw: Poland, №4 (42).

Aydın Mustafa (2005), *Turkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası*, Kuresel Politikada Orta Asya, 1. Baskı, [Turkey's policy in Central Asia-Caucasus, Central Asia in Global Politics, 1st Edition] Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Aydın M.(2005), Relations with Caucasus and Central Asia, Turk Dış Politikası, 1980-2001, Der. Baskın Oran, Baskı, İstanbul: İletişim, Vol. 2, №8.
- Bıyıklı M. (2016), Turk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolu ve İş birlikleri. Dumlupın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Avrasya Özel Sayısı.
- Davutoğlu Ahmet (2009), Stratejik Derinlik, İstanbul.
- Erdoğan H. (2014), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesinin (TURKPA) Uluslararası Hukuki Kişiliği, Yasama Dergisi.
- Korotilev A.P. (2013), Rus Toplumu ve Siyasilerin Türkiye'nin Kafkasya Politikasına Bakışı. Avrasya Uluslararası Ekonomik ve Stratejik Araştırma Dergisi, Türkiye, Nisan. Bahar, №22.
- Nazarbayev Nursultan (2017), Tauelsizdik Dauiri, Astana.
- Оспанова А. (2019), Түрік-қазақ қатынастары қазақ ұлтының пайда болуынан бүгінге дейін: тар. ғыл. канд. дис. Измир: Докуз Эйлюль Университеті; әлеуметтік ғылымдар институты.
- Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в области туризма, https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P100000908/ (дата обращения: 08.03.2021).
- Snow Nancy, Philip M. Taylor (2009), Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York-London.
- Telatar Gukhan (2015), Ak Parti'nin Düzen Kurucu Dış Politika Süylemi Ve Ortadoğu, Alternatif Politika № 7.
- Түрік Республикасының Премьер-министрі Режеп Тайып Ердоған В News.kz агенттігіне берген сұхбаты, http://bnews.kz/kznews/politika/vnutrennyaya_i_vneshnyaya_politika/787321-2012_05_22-787321 (қаралым күні: 17.02.2021).
- Түймебаев Ж. Қазақстанның Түркиядағы Төтенше және өкілетті елшісі, http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=16669 (қаралым күні: 14.02.2021).
- Тұяқбаев М. (1999), Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру қалай жүргізілуде?, «Түркістан» қалалық газеті, 19 қаңтар.
- Vural Yılmaz Devrim (2017), Geleceğin Diplomatik İnşası: Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Turk Yükseköğretimi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi № 13.

References

- Astanada «Osmanly memleketi men Orta Aziya handyqtarynyn gqarym qatynastarynyng quzhattary kormesi», (Exhibition of documents on relations between the Ottoman Empire and the Central Asian Khanates in Astana). <https://nur-sultan.yee.org.tr/kk/news/astanada-osmanly-memleketi-men-orta-aziya-handyqtarynyn-karym-katynastarynyngquzhattary-kormesi> (qaralgankuni: 09.03.2021) [In Kazakh].
- Akçadağ Emine (2010), Dünya'da ve Türkiye'de Kamu Diplomasisi (Public Diplomacy in the world and Turkey), TASAM Kamu Diplomasisi Enstitüsü [In Turkish].
- Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu (2014), Turkey-Kazakhstan relations: an overview of mutual relations since the collapse of the soviet union. Vistula University, KNUV. Warsaw: Poland, №4 (42) [In English].
- Aydın Mustafa (2005), Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası, Küresel Politikada Orta Asya, 1. Baskı, (Turkey's policy in Central Asia-Caucasus, Central Asia in Global Politics, 1st Edition). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım [In Turkish].
- Aydın M.(2005), Relations with Caucasus and Central Asia, Turk Dış Politikası, 1980-2001, Der. Baskın Oran, Baskı, İstanbul: İletişim, Vol. 2, №8 [In Turkish].
- Bıyıklı M. (2016), Turk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Turk Akademi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş birlikleri (The Turkish Academy International Organization (TWESCO), its Role and Collaborations as the Turkic World Joint Organization). Dumlupın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Avrasya Uzel Sayısı [In Turkish].
- Davutoğlu Ahmet (2009), Stratejik Derinlik (Strategic Depth). İstanbul [In Turkish].
- Erdoğan H. (2014), Turk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesinin (TURKPA) Uluslararası Hukuki Kişiliği (International Legal Personality of the Parliamentary Assembly of Turkic Speaking States (TURKPA)). Yasama Dergisi [In Turkish].
- Korotilev A.P. (2013), Rus Toplumu ve Siyasilerin Türkiye'nin Kafkasya Politikasına Bakışı

(Russian Society and Political Perspective of Turkey's Caucasus policy). *Avrasya Uluslararası Ekonomik ve Stratejik Araştırma Dergisi*, Türkiye, Nisan. Bahar, №22 [In Turkish].

Nazarbayev Nursultan (2017), *Tauelsizdik Dauiri* (The era of independence). Astana [In Kazakh].

Ospanova A. (2019), *Turik-qazaq qatynastary qazaqultynyng pajda boluynan buginge deyin: tar. gyl. kand. dis.* (Turkish-Kazakh relations from the emergence of the Kazakh nation to the present day). Izmir: Dokuz Ejlyul' Universiteti; aleumettik gylymdar instituty [In Kazakh].

Soglashenie mezhdur Pravitel'stvom Respubliki Kazahstan i Pravitel'stvom Tureckoj Respubliki o sotrudnichestve v oblasti turizma (Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Turkey on cooperation in the field of tourism). [https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P100000908_/\(data_obrasheniya:08.03.2021\)](https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P100000908_/(data_obrasheniya:08.03.2021)) [In Russian].

Snow Nancy, Philip M. Taylor (2009), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York-London [In English].

Telatar Gukhan (2015), *Ak Parti'nin Düzen Kurucu Dış Politika Syylemi Ve Ortadoğu* (AK Party's Order-Establishing Foreign Policy Discourse and the Middle East), *Alternatif Politika* № 7 [In English].

Turik Respublikasynyng Prem'er-ministri Rezhep Tajyp Erdogan BNews.kz agenttigitine bergen suhbaty (Prime Minister of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan gave an interview to BNews.kz), http://bnews.kz/kznews/politika/vnutrennyaya_i_vneshnyaya_politika/787321-2012_05_22-787321 (qaralymkuni: 17.02.2021) [In Kazakh].

Tyjmebaev Zh. Kazakhstannyng Turkiyadagy totenshe zhane okiletti elshisi (Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Kazakhstan to Turkey), http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=16669 (qaralymkuni: 14.02.2021) [In Kazakh].

Tuyaqbaev M. Kozha Ahmet Yasau kesenesin qalpyna keltiru qalaj zhurgizilude? (How is the mausoleum of Hodja Ahmed Yassavi restored?), «Түркістан» қалалық газеті, 19 қаңтар [In Kazakh].

Vural Yılmaz Devrim (2017), *Geleceğin diplomatik İnşası: Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Türk Yükseköğretimi* (Diplomatic Construction of the Future: Turkish Higher Education as a Tool of Public Diplomacy). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* № 13 [In Turkish].

IRSTI 03.06

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_188

SOME PROBLEMATIC ASPECTS OF THE CUSTOMS AND LOGISTICS SPHERE OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Ahmet Burçin Yereli¹ , G. Movkebaewa² , A.K. Toguzbayeva^{2*}

¹Hacettepe University, Turkey, Ankara

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author: alia_8783@mail.ru (Toguzbayeva) E-mail: aby@hacettepe.edu.tr (Ahmet Burçin Yereli), gmovvebaewa@mail.ru (Movkebaewa)

Abstract. This topic received a popular coloring when Kazakhstan demanded registration or official re-registration of vehicles imported from the countries of the Customs Union and the EAEU. In connection with this circumstance, indignation of citizens went in many cities, which required a significant rethinking of the decision of the government of the Republic of Kazakhstan. Some analysts began to draw conclusions and attribute this decision of the Government of the Republic of Kazakhstan to the regulation regulation of the adopted EAEU laws, while other authors referring to the main adopted laws of the EAEU states undermining the authority of states and the undeveloped transport and logistics system. Car owners themselves demanded a specific decision not in favor of the monopoly of the car market and personality factors and not to the detriment of the financial predisposition of citizens of the Republic of Kazakhstan. Nevertheless, the point is the question of how much the decision was made to re-register customs and the profitability of the logistics

market, which undermines the integrity of the authority of the EAEU. Naturally, among car owners there were misunderstandings of the basic laws of the EAEU and the participation of Kazakhstan as the main member of the union. In this regard, this article attempts to rethink the EAEU laws in the customs and logistics sphere. The specific task of analyzing the adopted laws in the framework of the EAEU is set, which raise doubts among ordinary citizens and lead to certain misunderstandings. Based on these materials, in particular foreign analysts, by means of a comparative analysis and mathematical modeling methods, the authors came to the conclusion about the shortcomings and weak implementation, operation and force of laws adopted by the EAEU countries. In particular, which side is more profitable than the innovation of one side, in this case, the Republic of Kazakhstan and how justified are the conclusions of the pressure of the Russian Federation on the customs and logistics structure of the EAEU.

Key words: EAEU, customs and logistics, basic laws, transport corridors.

FTAMP 03.06

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ КЕДЕНДІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ САЛАСЫНЫҢ КЕЙБІР ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ахмет Бурчин Ерели¹ , Г. Мовкебаева² , А.К. Тогузбаева^{2*}

¹Хажеттепе университеті, Түркия, Анкара қ.

²эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматық.

*Автор-корреспондент: alia_8783@mail.ru (Toguzbayeva) E-mail: aby@hacettepe.edu.tr (Ахмет Бурчин Ерели), gmovvebaewa@mail.ru (Мовкебаева)

Түйіндемe. Қазақстан Кеден одағы мен ЕАЭО елдерінен әкелінген автокөлік пен автокөлік құралдарын тіркеуді немесе ресми қайта тіркеуді талап еткен кезде бұл тақырып көпшілік арасында маңыздылығын арттырды. Осы жағдайға байланысты көптеген қалаларда азаматтардың наразылығы болды, бұл ҚР Үкіметінің шешімін қайта қарастыруды қажет етті. Кейбір сарапшылар қорытынды жасай бастайды және ҚР Үкіметінің бұл шешімін ЕАЭО қабылданған заңдарының реттелуіне жатқызады, ал басқа авторлар мемлекеттердің беделіне және көлік-логистикалық жүйенің дамымай түсуіне нұқсан келтіретін ЕАЭО мемлекеттерінің негізгі қабылданған заңдарына сілтеме жасайды. Автокөлік иелерінің өздері автокөлік нарығының монополиясы мен жеке факторлардың пайдасына емес, керісінше ҚР азаматтарының қаржылық бейімділігі есебіне сай, нақты шешімді талап етті. Осыған қарамастан, ЕАЭО беделінің тұтастығына нұқсан келтіретін кедендік қайта рәсімдеу туралы шешім және логистикалық нарықтың кірістілігі туралы сұрақ туындайды. Әрине, осы тұрғыда автокөлік иелерінің арасында ЕАЭО негізгі заңдарын түсінбеу және ҚР-ның одақтың негізгі мүшесі ретінде орны мәселені тығырыққа тіреді. Осыған байланысты, бұл мақала кедендік және логистика саласындағы ЕАЭО заңдарын қайта сұрыптау талпынысы жасалды. Қарапайым азаматтар арасында күмән туғызатын және белгілі бір түсінбеушілікке әкелетін қабылданған заңдарды ЕАЭО аясында талдаудың нақты міндеті қойылды. Қолдағы материалдар негізінде, атап айтқанда, шетелдік сарапшылардың пікірін қоса салыстырмалы талдау және математикалық модельдеу әдістері арқылы ЕАЭО елдері қабылдаған заңдардың кемшіліктері мен әлсіз орындалуы, жұмыс істеуі және күші туралы қорытындыға келді. Сонымен қатар, енгізілген жаңалықтың қай жаққа тиімдірек, бұл жағдайда ҚР және Ресей Федерациясының ЕАЭО кедендік-логистикалық құрылымына жасаған қысымының тұжырымдары қаншалықты негізделген деген мәселелер қарастырылды.

Кілт сөздер: ЕАЭО, кеден және логистика саласы, негізгі заңдар, көлік дәліздері.

МРНТИ 03.06

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ТАМОЖЕННО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Ахмет Бурчин Ерели¹ , Мовкебаева Г.² , А.К. Тогузбаева^{2*}

¹Университет Хажеттепе, Турция, Анкара

²КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент: alia_8783@mail.ru (Toguzbayeva) E-mail: aby@hacettepe.edu.tr (Ахмет Бурчин Ерели), gmovvebaewa@mail.ru (Мовкебаева)

Аннотация. Данная тема получила востребованную окраску, когда в Казахстане потребовали регистрацию либо официальное переоформление автотранспорта ввезенного из государств Таможенного союза и ЕАЭС. В связи с этим обстоятельством во многих городах пошли возмущения граждан, которые требовали весомого переосмысления решения правительства РК. Некоторые аналитики начали делать выводы и относить данное решение правительства РК к слобой регуляции принятых законов ЕАЭС, другие авторы ссылая на основные принятые законы государств ЕАЭС подрывающие авторитет государств и неразработанности транспортно-логистической системы. Сами автовладельцы требовали конкретного решения не в пользу монополии авторынка и личностных факторов и не в ущерб финансовому предрасположению граждан РК. Тем не менее, острием стоит вопрос на сколько осознано было принято решение таможенного переоформления и рентабельность логистического рынка, которая подрывает целостность авторитета ЕАЭС. Естественно, среди автовладельцев пошли недопонимания основных законов ЕАЭС и участия РК как основного члена союза. В связи с этим в данной статье делается попытка переосмысления законов ЕАЭС в таможенно-логистической сфере. Поставлена конкретная задача анализа принятых законов в рамках ЕАЭС, которые вызывают сомнения простых граждан и приводят к определенным недопониманиям. На основе данных материалов, в особенности зарубежных аналитиков путем сопоставительного анализа и методов математического моделирования авторы пришли к выводу о недоработках и слабого внедрения, действия и силы законов принятых странами ЕАЭС. В особенности какой стороне выгоднее нововведение одной стороны, в данном случае РК и на сколько оправданы выводы давления Российской Федерации на таможенно-логистическую структуру ЕАЭС.

Ключевые слова: ЕАЭС, таможенно-логистическая сфера, основные законы, транспортные коридоры.

Introduction. At the present stage of development of the world economy, the development of customs and logistics infrastructure is becoming one of the key elements in realizing the country's foreign economic potential. Economic theory proves, and practice confirms, that the customs and logistics infrastructure as an integral element of the overall system of international transport stimulates the influx of foreign investment, a significant increase in transit traffic, the formation of additional competitive advantages of national participants in foreign economic activity and the expansion of the country's export potential, and in the long run leads to favorable structural shifts in the economy. Foreign experience indicates a significant potential for reducing transportation costs, costs for loading and unloading, storage of material resources and finished products with the active improvement of customs and logistics systems (Parfenov, 2012: 23-31). The key global trends of such improvement are as follows:

- the formation of large customs and logistics hubs based on key transport corridors and megacities, the creation of port cities;
- increase in the number of participants of foreign economic activity, both large and medium level, using the services of customs and logistics centers, the use of logistics outsourcing, which involves the transfer of control over the movement of goods flows to large multinational logistics companies (Albekov..., 2013: 8-12);
- expanding the range of transport, logistics and customs services provided by customs centers through the introduction of survey services, consulting services, offering solutions in the field of information technology for logistics, the development of automated warehouse management systems, transport management systems;
- active creation of class A transport and logistics centers by major logistics providers (US revives..., 2017);

– minimization of administrative and financial and economic barriers in the activities of carriers and national transport companies in order to increase the competitiveness of national transport and the rejection of the quota system, tariff and other restrictions (Smorchkov, 2012: 17-22).

– creation of a customs service system based on partnerships between customs services and business. Customs regulation at the present stage is carried out by means of technologies such as remote release, customs risk management, electronic declaration, prior informing the destination customs about the cargo in order to determine the objects of selective control (Richard Ghiasy..., 2017).

These trends are particularly significant in light of the transition from the creation of the Customs Union to the global strategy for economic integration of the countries of the Eurasian space in the format of the EAEU. Positive integration factors for most countries of the post-Soviet space, despite the general trend of their weakening, still remain relevant. An additional impetus to the integration processes is a similar linguistic and cultural environment, which can significantly reduce the integration costs associated with the convergence of different economies (Alexander Cooley, 2016).

With the creation of the EAEU, Eurasian integration has reached a stage that involves not only coordinating customs policy, but also creating a single transport space, creating Eurasian transport corridors, logistics centers and transport organizations that optimize transportation processes. Today, within the framework of the EAEU, prerequisites have been created for the formation of a single transport space – a program has been approved for the phased liberalization of cabotage transportation of goods until 2025, a unified approach to the implementation of transport (automobile) control has been determined. In the field of air transport, the United Eurasian Sky project is being formed, aimed at creating a common market for aviation services and a single zone for transporting goods by air, unified national tariffs for rail transport services, and the procedure and conditions for access of carriers of the EAEU Member States to the border areas of adjacent infrastructure (Crisis Group Europe and Central Asia Report № 242, 2017).

Nevertheless, the recent decision on registration and customs clearance of the Republic of Kazakhstan contradicts generally accepted laws and regulations within the EAEU. However, the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, issued a decree on the modern registration of car owners from Armenia and Kyrgyzstan. Today the question is about the legality of this decree and how much it will affect the social life of citizens of Kazakhstan, since according to statistics more than 170 thousand cars have been imported into the republic.

Materials and Research Methods. For the states of the post-Soviet space, all this creates fundamentally new opportunities for diversification of national economies on the basis of deepening integration processes. At the same time, the share of transport costs in the final price of products in the whole EAEU reaches 25% (in the European Union this indicator is 9-11% with a tendency to decrease to 6-7% by 2020) (Wu Jianmin, 2015), which reduces the transport and transit potential of the union. The situation is complicated by the fact that the system of pan-European transport corridors does not fully meet the geo-economic interests of the EAEU countries in terms of providing transit transport approaches, and, consequently, stable foreign economic relations with the CIS countries, the EU and APEC. Thus, the functioning of the TRACECA transport connection or individual sections of the Yuzhny transport and transport complex, which ensure the transportation of goods bypassing Russia, creates the prerequisites for a certain transport isolation of the EAEU, limiting the transit potential of the Union (Medkov, 2015).

Common problems of customs and logistics systems of the EAEU member states are:

- low level of development of warehouse infrastructure,
- insufficient volume of transfer of logistics functions to outsourcing,
- lack of software, - a large degree of deterioration of vehicles,
- lack of large investors in the logistics infrastructure,
- the complexity of customs and tax laws,
- underdeveloped roadside service, etc.

The existence of significant problems is evidenced by calculations of the effectiveness of logistics, carried out according to the methodology developed by the World Bank together with the University of Turku (Finland). The integral indicator of the LPI index is

calculated by the following criteria: ease of international organization; the ability to track the passage of goods; quality of service, or how perceived the level of competence of people dealing with logistics operations in a particular country; timely delivery of goods, which refers to the reliability or predictability of deliveries, and how likely it is that the goods will be delivered on time; customs and border clearance efficiency; quality of transport infrastructure (railway, roads, ports or airports) (Implementation and Review..., 2016). In this regard, a vital improvement in modern conditions is a comprehensive improvement of the process of customs administration.

The main problems of regulation of the customs and logistics sphere and disadvantages.

One of the most acute problems of the development of the Eurasian Economic Union is the lack of a unified strategy for the formation of a customs and logistics complex. At the same time, despite the existence of the Agreement between the EurAsEC Member States on the formation of the Transport Union of January 22, 1998 and the Concept for the formation of the Single Transport Space of the Eurasian Economic Community, approved by Decision of the EurAsEC Interstate Council on January 25, 2008 № 374, currently the Member States The Eurasian Economic Union is formed by non-interconnected and largely contradictory systems of development of transit potential without taking into account these conceptual documents (ADB, AIIB Sign MOU..., 2016).

In Russia, in the framework of the Concept of customs clearance and customs control of goods in places close to the state border of the Russian Federation, a large-scale reform of the customs system is being implemented, aimed at improving customs control technologies and creating infrastructure for customs operations and customs control in border regions. Currently, the customs and logistics infrastructure has been created near the most significant automobile checkpoints, a network of more than 50 customs and logistics terminals has been deployed, including 5 on the Russian-Belarusian section of the state border (Prospects for the development..., 2011: 64).

The Republic of Belarus is implementing the State Program for the Development of the Transit Potential of the Republic of Belarus, one of the most important tasks of which is the creation of customs and logistics centers, including for the processing of transit freight traffic. For the construction of customs and logistics centers, areas are allocated that exceed the warehouse needs of the Republic of Belarus for servicing export-import cargo. Moreover, investment projects for the construction of logistics centers aim to redistribute export-import and transit freight flows, oriented, including to Russian sales markets (Transit potential of the..., 2017: 214). In accordance with the Forecast Scheme of the country's spatial development until 2020, a fundamentally new system of cargo transportation and passenger transportation is being formed in the Republic of Kazakhstan, involving the creation of about 20 multimodal logistics centers at the intersections of the most important East-West and North-South transport routes Linking large cities of Kazakhstan and providing access to foreign markets (Transport and communication..., 2011: 106).

Thus, the Eurasian Economic Union does not actually implement a unified strategy for the formation of logistics infrastructure, the creation of customs infrastructure facilities on the borders of the Member States of the customs union is formed within the framework of disparate strategic documents, which does not contribute to the development of the transit potential of the Eurasian Economic Union. In this regard, the solution of the creation of unified transit corridors within the EAEU requires a sound policy in the development of customs, logistics and transport infrastructure.

Improving the competitiveness of the customs and logistics sphere of the EAEU member states is also impossible without a radical revision of approaches to the automation of customs authorities. The Customs Code of the Eurasian Economic Union provides for a whole range of innovations related to the use of information technologies:

- reducing the time for the release of goods to 4 hours from the date of registration of the customs declaration, if the verification of the customs declaration does not reveal the need to request documents on the basis of which it is filled, or to conduct customs control forms related to the verification of goods;
- the possibility of non-presentation in some cases of documents on the basis of which a declaration is filled out;
- the possibility of customs operations, customs control in the form of verification of

documents and information by the information system of the customs authorities without the participation of customs officials (Transport in Kazakhstan..., 2016: 510).

At the same time, at the same time, it is necessary to ensure the transition from automation of the activities of customs officials (functions and operations of the customs inspector) at the national level to automation of the implementation of customs procedures throughout the customs territory of the Member States of the Eurasian Economic Union as single common (end-to-end) processes. Such a transition should be characterized by:

- a unique identification of participants in foreign economic activity in the customs territory of the Eurasian Economic Union;
- the implementation of the principles of “one window” and “one-time presentation of information” in the interaction of participants in foreign economic activity with customs and other state bodies;
- automatic registration and issuance of declarations for goods using the risk management and differentiation system for participants in foreign economic activity (FEA) (Transport in Kazakhstan..., 2017: 106).

A promising scheme of information interaction should be based on the implementation of the principles of “one-time presentation of information” in the interaction of participants in foreign economic activity with customs and other state bodies.

The Eurasian Economic Union also faces the task of optimizing the existing electronic document management and creating it for those ministries and departments that are not fully involved in it. It is necessary to develop uniform forms of documents, messages, data formats, standards and rules that define the interfaces of information interaction at the interdepartmental and interstate levels. The Eurasian Economic Union also faces the task of optimizing the existing electronic document management and creating it for those ministries and departments that are not fully involved in it. It is necessary to develop uniform forms of documents, messages, data formats, standards and rules that define the interfaces of information interaction at the interdepartmental and interstate levels (Urazova: 2020).

The interaction between all nodes of the Integrated Information System of Foreign and Domestic Trade should be ensured through the creation and use of integration segments, which are a combination of a secure data transmission system and integration gateways that are part of each of the nodes of the Integrated Information System of Foreign and Domestic Trade (Пак, 2017: 142-145).

Organization of interaction between customs authorities and participants in foreign economic activity.

At the present stage of the development of the international trading system, an equally important direction in the development of national customs regulation systems is the organization of interaction between customs authorities and participants in foreign economic activity, which allows ensuring the security of the international supply chain and at the same time simplifying customs formalities for conscientious participants in foreign trade activities.

The basic tendency of the development of the mechanism of customs regulation in developed foreign countries is the active interaction with participants in foreign economic activity, associations and non-profit organizations uniting representatives of a near-customs business, owners of customs and logistics infrastructure. The key participants in this interaction in the leading states, most closely interacting with the customs authorities in the implementation of foreign trade operations, are customs representatives (customs agencies in the EU are analogous) and authorized economic operators (Ismayil, 2019).

The new Customs Code of the Eurasian Economic Union lays the foundation for improving the institution of authorized economic operators (AEOs) – the list of persons eligible to receive this status has been substantially expanded, a multi-level system of AEOs status has been developed, the conditions for assigning such a status and, depending on it, the types and amount of simplifications are established a full list of conditions for obtaining this status, not expandable at the national level (Vinokurov, 2012: 97-99).

At the same time, strict requirements are maintained for the activities of customs representatives and authorized economic operators, which include the following:

1. Numerous conditions for inclusion in the relevant registers, primarily financial, entailing a “freeze” of significant cash assets in order to ensure payment of customs duties or the costs of obtaining a bank guarantee or guarantee;

2. the possibility of exclusion of persons from the register when repeatedly brought to administrative responsibility, the probability of which is very high with significant volumes of declaration;

3. the complicated procedure for including AEOs in the corresponding register, the impossibility of organizing this process on the basis of electronic and interagency interaction. As a result, the ability of customs authorities to develop partnerships with the business community is reduced, and the saved resources of customs authorities do not allow for the effectiveness of customs regulation for those participants of foreign economic activity who do not have AEO status and, therefore, pose a greater risk for customs authorities in terms of non-compliance with customs legislation (Skriba, 2016: 67-76).

As an indicator of the progress in improving the EAEU transport system, we can consider the volume of cargo transportation by all modes of transport, which reached 12.4 billion tons in 2017, which is 2.6% higher than in 2016. According to January - June 2018, growth continued and amounted to 3.7% compared to the corresponding period of 2017 (Eurasian Economic Union: figures and facts, 2020). Russia and Kazakhstan, which together account for 96% of all freight traffic, are the undoubted leaders in this indicator. Kyrgyzstan and Armenia play an insignificant role in freight traffic, however, Armenia in five years has reduced its backlog from Kyrgyzstan both due to more than twofold growth and due to a decrease in freight traffic in Kyrgyzstan by about a quarter (according to data for January - June 2018, the volume of traffic freight by all modes of transport amounted to 14.4 million tons) (Eurasian Economic Union: figures and facts, 2020).

During the existence of the EAEU, freight turnover increased by 6.9%, reaching 6172 billion ton-km in 2017 (Table 2). Relative to 2013, in all countries (with the exception of Kyrgyzstan), growth was recorded in 2017. The leader in this indicator is Russia, which is caused by the characteristics of the state: vast territories and a wide transport network. In the first two quarters of 2018, growth was observed relative to the corresponding period of the previous year in all countries, with the exception of Armenia, where freight turnover decreased by 3.9% (Vinokurov, 2019).

Problems of transporting cars from Armenia and Kyrgyzstan to Kazakhstan.

One of the most discussed topics of the January of 2020 in Kazakhstan was the registration of cars with foreign license plates imported from Armenia and Kyrgyzstan. Until the beginning of 2020, Kazakhstanis bought cheap used cars in these countries, taking advantage of the transitional period that was in force in these countries when they joined the Eurasian Economic Union. On January 1, this period ended, and the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan reminded citizens of the need to register imported cars in accordance with the law. Officials believe that the lack of Kazakhstan license plates allows drivers not to pay fines for violating traffic rules. In addition, the machines themselves may not meet the technical and environmental requirements of Kazakhstan.

The actions of the Ministry of Internal Affairs, which has already announced plans to conduct raids on cars with foreign license plates, have provoked resistance from car owners. They say that registration of cars for primary registration in Kazakhstan, at home - customs clearance, will cost more than the cost of the cars themselves. In total, there can be up to 170 thousand such vehicles with numbers of other countries participating in the EAEU in Kazakhstan. But there are no exact statistics yet, and it is not clear how the state is going to solve this problem (Vladeltsy avto iz Armenii...).

The issue of importing cars from Kazakhstan into the EAEU is not the first time. Earlier, Kazakhstanis actively imported vehicles from Kyrgyzstan. This state, like Armenia, joined the EAEU later than Kazakhstan, Russia and Belarus. Therefore, the so-called transitional provisions were applied there, including on motor vehicles. Mostly these are lower customs duties, which made imported cars cheaper than in Kazakhstan.

The order was as follows. Cars for personal use imported and registered in Kyrgyzstan before January 1, 2014 were recognized as "EAEU goods". They were not subject to duties when selling to other countries of the union. Cars imported later were recognized as "goods" only when paying the difference between the rates of customs payments and taxes that were in force in Kyrgyzstan before joining the EAEU and are in effect now. In Kazakhstan, these cars are considered foreign. Another important limitation - cars imported into Armenia and Kyrgyzstan from 2014 to January 1, 2020, could be bought at the old customs tariffs only by citizens of the same countries or persons permanently residing there.

In 2017, raids on vehicles with Kyrgyz license plates began. Even then, officials spoke of the need to register a car according to Kazakhstan laws. In February 2017, the Almaty State Revenue Department, for example, reported that more than 300 vehicles with Kyrgyz license plates were detained during raids. The persons who controlled them were then brought to administrative responsibility. However, this, apparently, was only a one-time action. The problem of registering cars with foreign license plates was not resolved, and Kazakhstanis continued to buy used cars, but now not only in Kyrgyzstan, but also in Armenia (Tokaev: avtomobili s...).

With the onset of 2020, transitional provisions upon entry into the EAEU ended for Armenia and Kyrgyzstan. Now, customs duties on the import of goods, including cars, should be aligned. Accordingly, the grace period for citizens of Armenia and Kyrgyzstan will end, during which they could import cars at low customs rates. It was because of the end of the transition period that the Ministry of Internal Affairs of Kazakhstan took on cars imported into the country. On January 14, the ministry appealed to Kazakhstanis to register vehicles registered in foreign countries. The ministry reminded that cars registered in Kyrgyzstan and Armenia from 2014 to January 1, 2020, can be temporarily imported into Kazakhstan without paying customs duties and other payments only by persons permanently residing in these countries. Now this loophole has closed. At the same time, this does not apply to cars with Russian and Belarusian license plates.

According to the laws of Kazakhstan, when buying cars in Armenia and Kyrgyzstan, citizens were required to register vehicles with customs duties and other payments. Registration must be carried out within 10 business days from the date of purchase of transport in the customs territory of the EAEU. If this norm is violated, the car owner will face a fine of 10 MCI, or 26,510 tenge, and the car will be taken for temporary storage until the registration problems are resolved (Tokaev: avtomobili s...). According to the Ministry of Internal Affairs, one of the problems that arises due to the lack of registration of cars with foreign license plates is a matter of road safety. The police believe that a sense of impunity due to the lack of registration has led to the fact that more than 1.8 thousand traffic accidents were committed due to the fault of drivers of such vehicles. They killed 132 people, more than 500 were injured.

But there are other aspects of this story. One of them is the lack of receipt by the budget of customs and other payments that need to be paid at registration. There is no exact data on this subject either. But the authors of the Telegram channel Finance.kz calculated that the treasury could receive less than 300 billion tenge. For example, since 2015, the state has allocated five tranches of more than 60 billion tenge to the program of preferential car loans. Another side of the issue is the potential damage to Kazakhstan's automotive industry. Buying cars outside the country means that part of the potential customers actually left the Kazakhstani manufacturers. About this, for example, said the Vice Minister of Industry and Infrastructure Development Amaniyaz Yerzhanov in August 2019. According to him, if the import of used cars from Armenia continues, all the work to increase the production of cars and car lending measures will be wasted.

Indeed, the amount of customs clearance and registration of a used car imported from Kyrgyzstan or Armenia can be high. For example, the service of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance calculated that for a car worth \$ 5,000 in 2012 with a 2-liter gasoline engine, the estimated amount of customs payments and taxes could be more than 4 million tenge. This is more than 10 thousand dollars, that is, two times more expensive than the car itself. In addition to the customs payments and taxes themselves, such as, for example, VAT, additional payments will need to be made. For example, for the certificate of vehicle safety and the installation of the EVAC button (this is an emergency call information system in case of accidents and disasters) you will have to pay about 300 thousand tenge (Registratsiya avto iz Armenii...).

What will be the actions of officials now, when it was officially announced about the raids and this decision has already met the resistance of car owners, it is difficult to predict. In fact, there may be several: hard to deal with cars with license plates of Armenia and Kyrgyzstan; to come up with a temporary registration system, which has already been announced by the Ministry of Internal Affairs, or to offer citizens a compromise. It can be either a cancellation of customs clearance for such vehicles imported in a certain period of time, or reduce the amount to an acceptable level. We can say that the current situation is

becoming a test for the state system. Whatever solution it chooses, it will not be beneficial for either side.

Research Results. Today, the formation of a single transport space in the territory of the Union faces a number of problems, both technical and political, related to the reluctance of individual states to create a competitive environment for their own national freight and passenger carriers. In general terms, the complex of barriers and risks facing the Union in terms of improving Eurasian integration in the field of transport can be represented as follows:

- a relatively low level of development of transport and infrastructure potential at the EAEU level. This is an unsatisfactory condition of the track in certain regions (about 40% of the railways do not function in Armenia), and insufficient electrification of the lines (for example, in Belarus it makes up 25% of the total operational length of railway tracks) (Ivanov, 2019);
- insufficient level of development of the institutional and regulatory framework of the EAEU in the field of railway transport due to the low degree of unification of regulatory documents;
- asymmetry of information in the field of monitoring the development of infrastructure in the EAEU countries up to the provision of inaccurate information to regulatory authorities;
- the lack of communication channels between countries in the field of road construction and road transport, taking into account differences in the practice of road construction and their operation;
- low qualification of personnel serving transport and infrastructure construction;
- lack of working capital, limited banking system financing of infrastructure projects;
- Competition with Chinese carriers. The cheapness of Chinese freight services can seriously upset the balance in the Russian and Kazakh freight markets;
- restrictions on increasing transit freight traffic through the territory of Russia, including imbalances in the railway transport sector that impede the “containerization” of various items in export and domestic traffic (Role of Transport and Transit Corridors...).

Integration development guidelines.

To deepen and develop cooperation in the transport and logistics sphere in the EAEU, the following recommendations can be made.

- Further development of intergovernmental cooperation is necessary with the participation and under the auspices of the ECE. It is advisable for Kazakhstan to promote national interests through integration tools in the field of transport and transport infrastructure precisely in the framework of this interaction. Due to the difference in individual priorities and advantages of other EAEU countries, it is necessary to link the transport agenda with the infrastructure (primarily for Kazakhstan and Armenia), energy (for Kyrgyzstan), trade (for Belarus).

- It is advisable to launch niche initiatives to solve local problems and create a clear “history of integration success”. A promising area seems to be the study of the organization of joint educational programs in the Eurasia Logistics profile with the aim of exploring additional opportunities to improve the quality and efficiency of transportation in the EAEU.

- Targeted instruments are needed to ensure the potential of Kazakhstan and the EAEU in the field of transit of containerized cargo transportation, with an emphasis on rail transport. Achieving the growth of container turnover primarily depends on the increase in transit and containerization of exports and domestic turnover. To date, to ensure the growth of transit supplies, it is necessary, according to various estimates, to attract more than 1 million conventional containers (TEU), for containerization of domestic turnover and export - about 60 million tons or 4 million TEU (Research Strategies...).

The following is important for the harmonization of legal regulation and strategic planning of Kazakhstan and the EAEU.

- Following the creation of the new EAEU Customs Code, it is necessary to intensify the process of unification of the transport legislation of the EAEU countries and create permanent channels of communication on the application of the best world and regional practices in the construction and operation of infrastructure (primarily roads), which subsequently will lead to the creation of common technical standards.

- Of fundamental importance is a separate study of the issue of liberalization of air transport. In this direction, one should start by harmonizing the laws of the Member States

regarding civil aviation in the following areas: airworthiness of aircraft, issuing certificates to aviation personnel, flight safety management, safe transportation of dangerous goods by air, investigation of accidents and incidents (Joint Declaration of the...).

– It is advisable to develop the interaction of the EAEU countries in the field of joint export support, provided for by Art. 41 of the Treaty on the EAEU and Decision №2 of the Eurasian Intergovernmental Council dated May 29, 2015 adopted in order to implement this article. It is also recommended to use the potential of cooperation between the trade and diplomatic missions of the EAEU member states abroad regarding the organization and joint holding of exhibitions - fair and other image events.

Conclusion. Border and customs screening operations on the territory of the EAEU countries are currently not a serious barrier to the development of international transit and trade. The EAEU countries pursue a consistent policy to unify customs and border rules and documentation, improve regulations to reduce the time required to complete border and customs screening operations.

The Customs Code of the Eurasian Economic Union (EAEU TC), which entered into force on January 1, 2018, provides for:

- automation of all customs systems;
- transition to electronic declaration (refusal of paper media);
- during customs declaration, only a customs declaration in electronic form will be required (other documents - only as a last resort);
- use of the single window mechanism.

This will ensure:

- improvement of customs administration, taking into account the current level of development of information technology;
- maximum reduction of the national segment of customs regulation;
- widespread implementation of international experience and practice in the legislation of the EAEU countries.

References

ADB, AIIB Sign MOU to Strengthen Cooperation for Sustainable Growth. (2016). News release, ADB, 2 May [In English].

Alexander Cooley. The Emerging Political Economy of OBOR, Center for Strategic and International Studies, October. Chinese scholar Li Lifan cites one poll indicating 40 per cent of Central Asians believe that there are negative economic and ecological consequences to Chinese investment. The Challenges Facing Russian-Chinese Efforts to 'Dock' the Eurasian Economic Union (EEU) and One Belt, One Road (OBOR), Russian Analytical Digest, no. 183, 3 May 2016 [In English].

Albekov A.U., Gamidullayev S.N., Parfenov A.V. (2013). Tamozhennaya Logistika: Uchebnoye Posobiye (Customs Logistics: A Training Manual). SPb: Troitskiy Most [In Russian].

Crisis Group Europe and Central Asia Report № 242. (2017). Uzbekistan: The Hundred Days, 15 March [In English].

Eurasian Economic Union: figures and facts. Eurasian Integration Library (2020). 2018. <[http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/ЕЭК%20-%20Брошюра%20\(Цифры%20и%20факты\)_разворот.pdf](http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/ЕЭК%20-%20Брошюра%20(Цифры%20и%20факты)_разворот.pdf)> (data of vizited: 10.02.2020) [In Russian].

Implementation and Review of the European Union Central Asia Strategy: Recommendations for EU action. (2016). European Parliament, Directorate-General for External Policies [In English].

Ismayil Anar. (2019). "Road and Rail Transport Corridors along Europe and Asia", UNECE, at https://unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2015/wp5/WP5_workshop_7_Sept2015_Mr._Anar_Ismayil_TRACECA.pdf (last visited 11 September 2019) [In English].

Ivanov I. (2019). EAEU Development Prospects up to 2025, Working Paper, Moscow: Russian International Affairs Council, 2017. <http://russiancouncil.ru/papers/EAEU2025-Paper-en.pdf> (last visited 29 September 2019) [In English].

Joint Declaration of the European Ministers of Education. <http://www.ehea.info/media/ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf> (data of vizited: 14.09.2019) [In English].

Medkov A. (2015). Perspektivy Formirovaniya i Regulirovaniye Gruzovoy Bazy Transgranichnyh Putey Soobsheniya na Territorii Stran Yedinogo Ekonomicheskogo

Prostranstva. (Prospects for the formation and regulation of the cargo base of cross-border railways in the territory of the Common Economic Space), (Evraziskaya Ekonomicheskaya Integratsiya, № 3 (28) [In Russian].

Parfenov A.V. (2012). Osobennosti Primeneniya Tehnologiy Tamozhennoy Logistiki v Ramkah Yedinogo Ekonomicheskogo Prostranstva. (Features of the application of customs logistics technologies within the framework of the Common Economic Space). (Logistika, № 4) [In Russian].

Prospects for the development of the infrastructure of roads and railways included in EurAsEC transport routes. (2011). Almaty [In English].

Pak Egor. Challenges and Prospects of Transport and Logistics Cooperation in the Eurasian Economic Union, Ph.D. thesis, Moscow State Institute of International Relations [In Russian].

Registratsiya avto iz Armenii i Kyrgyzstana: MVD Kazakhstana zapuskayet pryamuyu liniyu // <https://ru.sputniknews.kz/society/20200116/12555191/registratsiya-avto-armenia-kyrgyzstan-pryamaya-liniya.html> (data of vizited: 12 february 2020) [In Russian].

Research Strategies: The Next Framework Programme // Science Business Report. (2016). <<https://sciencebusiness.net/reports>> (Date of vizited: January 10, 2019) [In English].

Richard Ghiassy and Jiayi Zhou. The Silk Road Economic Belt: Considering security implications and EU–China cooperation prospects, SIPRI [In English].

Role of Transport and Transit Corridors in Ensuring International Cooperation for Sustainable Development, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/262&referer=http://www.un.org/en/ga/second/70/shtml&Lang=E (last visited 21 September 2019) [In English].

Smorchkov I. Osnovniye Trendy v Stanovlenii Rynka Logisticheskikh Uslug. (The main trends in the development of the logistics services market). Loginfo: Zhurnal o Logistike i Biznese. № 3 [In Russian].

Skriba A. The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: Players, Interests and Implementation Challenges, International Organizations Research Journal, Vol. 11, № 3 [In English].

Transit potential of the Republic of Belarus: assessment and development. Minsk, 2017 [In English].

Transport and communication in Kazakhstan 2006-2010. Statistical collection. (2011). Astana [In English].

Transport in Kazakhstan 2011-2015. Astana [In English].

Transport in Kazakhstan 2012-2016. Statistical collection. Astana [In English].

Tokaev: avtomobili s inostrannymi nomerami ih vladeltsy dolzhny postavit na uchot do 1 marta 2021 goda // <https://rus.azattyq.org/a/30394635.html> (data of vizited: 12 february 2020) [In Russian].

Urazova Dinara. “Nazarbayev Invites Turkey to Join Eurasian Economic Union”, Tengrinews, at https://en.tengrinews.kz/politics_sub/Nazarbayev-invites-Turkey-tojoin-Eurasian-Economic-Union-253994 (last visited 14 February 2020) [In English].

US revives two key infrastructure projects in Asia: Five things to know. The Indian Express, 24 May [In English].

Vladeltsy avto iz Armenii i Kyrgyzstana trebuyut amnistii. Chto ne tak s vremennoy regiztratsiyey? // <https://informburo.kz/stati/vladelcy-avto-iz-armenii-i-kyrgyzstana-trebuyut-amnistii-chto-ne-tak-s-vremennoy-registratsiyey.html> (data to vizited: 08 february 2020) [In Russian].

Vinokurov E., Libman A. Eurasian Integration: Challenges of Trans continental Regionalism, UK, Palgrave Macmillan [In English].

Vinokurov E. On the economic belt of the Silk Road. <<https://eabr.org/press/comments/ob-ekonomicheskom-poyase-shelkovogo-puti/>> (data of vizited: 02/12/2019) [In English].

Wu Jianmin. One Belt and One Road, Far-reaching Initiative. China-US Focus, 26 March [In English].

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Имангалиев А., Дүкенбаева З. ИБН ХАЛЛИКАН ЖӘНЕ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӘЛ-ФАРАБИ.....	5
Қамбарбекова Ғ.Ә. «ТАРИХ-И АББАСИ» («РУЗНАМА-ЙЕ МОЛЛА ЖӘЛАЛ») ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР.....	16
Байдильдина Феллан С.Х., Раджапов А.У. «БІРЛІК ТУЫ» – ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ БОЙЫНША ҚҰНДЫ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ.....	29
Карамендина М.Ө. ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ.....	40

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Атыгаев Н.А. КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И МОГУЛИСТАН В XV – НАЧАЛЕ XVI В.....	57
--	----

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Абдулина А.Т. К ПРАКТИКЕ МИССИОНЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В СЕМИРЕЧЬЕ.....	66
---	----

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Бәкір Ә.Қ., Тайман С. МҰСТАФА ШОҚАЙ ТӘУЕЛСІЗ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТУРАЛЫ.....	80
Санъязов Е. АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЖЕР МӘСЕЛЕСІН РЕТТЕУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ (СЕМЕЙ Өңірі мысалында).....	92
Көкебаева Г.К. КЕҢЕС-ГЕРМАН МАЙДАНЫНДАҒЫ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СТАТУСЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ.....	101

Касымова Д.Б., Кудайбергеноулы Б.
 НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОПРОСОВ ЯЗЫКОВОЙ
 ПОЛИТИКИ В ПОСЛЕВОЕННОЕ ВРЕМЯ И ПОЗИЦИЯ
 РУКОВОДСТВА КАЗАХСКОЙ ССР.....114

Аминов Т., Талгатбеков А.
 ЖУМАБАЙ ШАЯХМЕТОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ
 КАЗАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ.....127

Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж.
 СОВЕТСКОЕ ДЕТСТВО КАЗАХСТАНА В 60-Е ГОДЫ XX ВЕКА
 (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАВДА»).....142

Шашаев Ә.Қ., Зикирбаева В.С.,
Мурзаходжаев Қ.М., Мрзабаева Р.Ж.
 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚОҒАМДЫҚ
 ҰЙЫМДАРДЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....157

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА INDEPENDENT KAZAKHSTAN HISTORY

Kassymova D., Litvin D.
 UKRAINIAN ETHNO-CULTURAL CENTERS IN ALMATY CITY AND
 ALMATINSKAYA OBLAST: CURRENT SITUATION AND CHALLENGES.....170

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ HISTORY OF THE WORLD

Каримова З.К., Меделбай А.А.
 ТҮРКИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «ЖҰМСАҚ КҮШ»
 САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ МЕХАНИЗМДЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ.....179

Ahmet Burçin Yereli, G. Мовкебаева, A.K. Toguzbayeva
 SOME PROBLEMATIC ASPECTS OF THE CUSTOMS
 AND LOGISTICS SPHERE OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION.....188

Басуға 15.07.2021 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды